

Людина, що сміється

Віктор Гюго

ЛЮДИНА ЩО СМІЄТЬСЯ

Переклад Миколи Сагарди

В Англії все велике, навіть те, що їй не добре, навіть олігархія. Англійський патриціят — це патриціят в абсолютному розумінні слова. Немає феодалізму, що був би блискучіший, жахливіший і живучіший. Слід признатися, що цей феодалізм для своїх часів був корисний. Саме в Англії треба вивчати це явище — дворянство, так само, як у Франції треба вивчати королівську владу.

Справжній заголовок цієї книжки повинен би бути: Аристократія. Другу книжку, що її буде написано слідом за цією, можна буде назвати: Монархія. І ці дві книжки, якщо авторіві пощастить закінчити цю працю, попередять і викличуть іншу, що її буде названо: "Дев'яносто третій рік".

Отвіль-Гауз, 1869.

ЧАСТИНА ПЕРША

МОРЕ ТА НІЧ

I.

УРСУС

1.

Урсуса та Гомо зв'язувала міцна дружба. Урсус був людина. Гомо був вовк. На вдачу вони були схожі. Це людина охрестила таким іменням вовка. Мабуть, людина ж сама обрала прізвище й для себе; визнаючи, що ім'я Урсус^[1] буде добре для неї, вона вважала, що ім'я Гомо^[2] годиться для звіря. Товаришування цієї людини й цього вовка давало прибуток на ярмарках, парафіяльних святах, на рогах вулиць, де купчаться перехожі, й задовольняло повсюдну потребу народу слухати всяку нісенітницю та купувати різні цілющі трави. Натовпу подобався цей вовк, смирний і ласкаво слухняний. Взагалі приємна річ бачити приручених. Найвище задоволення для нас — стежити, як проходять усякі різновидності приручення. Ось чому стільки народу збирається дивитися на королівські кортежі.

Урсус і Гомо переходили з одного перехрестя до другого, від Аберіствітської площі до площі Єдбурзької, з округи в округу, з одного графства в друге, з міста до міста. Кінчався один ярмарок, вони йшли на другий. Урсус жив у хатині на колесах, — Гомо,

досить призвичаєний, тягав її в день і стеріг у ночі. Там, де дорога ставала тяжкою, на узвозах, коли було багато грязюки та вибоїн, людина надягала на шию ляму й братерськи тягнула побіч вовка. Так вони укупі й постаріли. Вони розташовувалися, де доведеться — серед поля, на прогалинах у лісі, на перехрестях доріг, на сільських вигонах, у міських воріт, на базарах, у місцях публічних гулянок, на в'їздах парків, на цвинтарях. Коли повозка спинялася на якій ярмарковій площі, коли збігалися кумоньки і коло цікавих оточувало їх, Урсус починав своє пишномовство, а Гомо підтримував його. Гомо з дерев'яною чашечкою в зубах чемно збирав милостиню у присутніх. Так вони здобували собі на прожиток. Вовк був учений, людина теж. Вовк був вимуштруваний людиною, чи сам вимуштрувався, на різні вовчі штуки. "Тільки не обернись в людину", — говорив йому друг його.

Вовк не кусався ніколи, людина — іноді. Принаймні Урсус мав нахил до того, щоб кусатися. Урсус був мізантроп і, щоб підкреслити свою мізантропію, він зробився блазнем. А втім також і для того, Щоб жити, бо шлунок ставить свої вимоги. До того ще цей фігляр-мізантроп, може, щоб довершити свою особу, може, щоб доповнити свої здібності, був і лікар. І не тільки лікар, — Урсус був червомовець. Він умів говорити, не розкриваючи рота. Він надиво копіював акцент і вимову першого ліпшого; він імітував голоси так добре, що можна було повірити, ніби то говорять різні особи. Один він утворював гомін цілого натовпу, що давало йому право на прізвище енгастриміта^[3]. Він умів робити це. Він відтворював голоси різних птиць — сірого дрозда, перепела, жайворонка, що його прозивають також бегіночкою, чорного дрозда з білим огруддям, усіх таких мандрівників, як і він сам; так що на момент він з власного бажання міг примусити вас перенестися чи на площу, покриту людським гомоном, чи на луг, повний голосів різних тварин, то бурхливих, як натовп, то ніжних і ясних, як світанок.

А в тім такі от таланти, хоча й рідко, а все ж зустрічаються. Минулого століття якийсь Тузель, що імітував змішаний гомін великого натовпу людей і животин і перекликав усіх звірів, був при особі Бюфона замість звіринця.

Урсус був проникливий, неймовірний і цікавий і мав нахил давати якісь чудні пояснення, які ми звемо байками. Він удавав, нібито сам вірить їм. Таку нахабність він припускав з хитрощів. Він ворожив на руках, розкривав книжки навгадь і робив свої висновки, пророкував долю, навчав, що небезпечно зустрінути ворону кобилу, а ще небезпечніше, якщо в момент, коли ви, рушаючи в дорогу, почуєте, що вас хтось кличе такий, що не знає, куди ви їдете. Він називав себе "крамарем забобонів". Він казав: "Між Кентерберійським архієпископом і мною різниця одна: я — щирий". І хоч архієпископ, справедливо обурений, одного разу покликав його до себе, та спритний Урсус обезброїв його преосвященство, виголосивши йому свою, Урсусову, промову На́ різдвяне свято; вона так подобалася архієпископові, що той, в захопленні, вивчив її напам'ять, виголосив з катедри й опублікував як свою — архієпископову. За це архієпископ простив його.

Лікар Урсусвилічував тому, що він був лікар, або не зважаючи на те, що був лікар. Він вживав ароматні трави. Він держався виключно простих ліків. Він здобував їх з тих

глибоких сил, що криються в масі занедбаних рослин — в ліщині, білій крушині, гордовині, тернині, придорожніх колючках, калині. Він лікував сухоти шипшиною; він до речі вживав листя молочаю, що, як зірвати їх знизу, мають силу проносного, а як зірвати зверху — блювотного; він припиняв вам горловий біль рослинним наростом, що зветься єврейським вухом; він знав, якою саме тростиною треба лікувати вола і якою м'ятою лікувати коня; йому відомі були вся краса і всі цілющі властивості трави "Адамова голова"¹¹, що, як усі знають, є разом і чоловік і жінка. У нього було багато різних рецептів. Він лікував опіки шкірою саламандри, з якої у Нерона, як каже Пліній, була серветка. У Урсуса була реторта й колба, і він сам переводив потрібні перетворення; він продавав ліки від усіх хвороб. Про нього оповідали, що колись його посадили були на деякий час в Бедлам, — йому зробили честь вважати його за божевільного; однак його швидко звільнили, дізнавшись, що він тільки поет. Можливо, що ця історія й не дійсна, — кожному з нас доводиться бути жертвою таких легенд.

Направду Урсус був книжник, людина з смаком і старий латинський поет. З нього був учений у двох напрямках, він наслідував Гіпократа й Піндара. Щодо пишномовності, то він міг би конкурувати з Рапеном і Бідою. Він міг складати езуїтські трагедії не менш високомовним стилем, як і панотець Бугур. Наслідком його близької ознайомленості в поважних ритмах і метрах класиків було те, що у нього були живі образи й ціла маса класичних метафор. Про матір, спереду якої йшли її дві дочки, він казав: це — дактиль; коли за батьком йшли двоє його синів, він казав: це — анапест; коли ж мала дитина йшла між дідом і бабою, то він говорив: це — амфібрахій. Така сила вченості природньо могла призвести його тільки до голодування. Салернська школа учить: "Іж малою часто". Урсус їв мало й рідко: він корився одній половині правила й не слухався другої; але це була провина публіки, що не завжди збиралась і не часто купувала. Урсус говорив: "дотепні сентенції приносять полегшення; вовк тішить себе тим, що вие, вівця — що має шерсть, лис — співами очеретянки, жінка — коханням, філософ — афоризмами".

Урсус, як була потреба, фабрикував і комедії, які він майже сам і виконував — це допомагало йому продавати ліки. Між іншими творами він склав героїчний пастораль на пошану лицаря — Гуго Мідльтона, що 1608 року провів до Лондону річку. Ця річка спокійно протікала в Гартфордському графстві за шістдесят миль од Лондону; лицар Мідльтон прийшов і взяв її; він привів з собою загін із шестисот людей, озброєних лопатами й заступами, і почав копати землю, риючи тут, підіймаючи там, іноді на двадцять футів заввишки, іноді на тридцять футів завглибшки, збудував дерев'яні повітряні водогони, проклав тут і там вісімсот мостів, кам'яних, цегельних і дерев'яних, і от раз чудового ранку річка увійшла в Лондон, що саме не мав води. Урсус перетворив усі ці вульгарні деталі в прекрасну буколіку, розмову між потоком Темзою й річкою Серпантиною. Потік закликає річку прийти до нього, пропонує їй своє ліжко й каже їй: "я занадто старий, щоб бути до вподоби жінкам, але я досить багатий, щоб платити їм". Це був доречний і галлянтний натяк на те, що Гуго Мідльтон усі роботи перевів своїм коштом.

Урсус був незрівняний в монологах. На вдачу відлюдний і разом з тим балакучий, не маючи бажання бачити когонебудь і потреби говорити з кимнебудь, він виходив з таких труднощів в той спосіб, що розмовляв сам із собою. Всякий, кому доводилося жити самотнім, знає, до якої міри монолог властивий природі людини. Слово — внутрішня сверблячка. Вітати промовою простір — це запобіжний кляпан. Говорити совсім голосно й зовсім насамоті — це все одно, що розмовляти з богом, котрого маєш у собі. Як відомо, цю звичку мав Сократ. Він говорив сам із собою. Так само й Лютер. Урсус тримався прикладів цих великих людей. Він мав цю гермафродитову здібність бути своєю власною аудиторією. Він сам себе питав і сам собі відповідав; сам себе прославляв і сам себе ображав. З вулиці було чути, як він розмовляв з собою у своїй хатині. Перехожі, що мають свою манеру цінити розумних людей, казали: "от ідіот". Іноді він, як ми оце сказали, лаяв самого себе, та бували моменти, коли він робив собі справедливу оцінку. Одного разу чули, як він в одній із своїх промов до самого себе кричав: "Я вивчив рослини у всіх їх тайнах, в стеблині, в бруньках, в чашечках, в пелюстках, в пиляках, в маточках, в зав'язках, в насінниках. Я урозумів хроматію, осмозію й химозію, цебто утворення квітнення, пахощів, смаку". Безсумнівно, в цій атестації, що її Урсус видавав Урсусові, були й деякі хвастощі, але нехай ті, що не поглиблювалися в хроматію, осмозію та химозію, кинуть в нього перший камінь.

На щастя, Урсус ніколи не ходив до Нідерляндів. Там напевне захотіли б зважити його, чи має він нормальну вагу, вище й нижче якої людину треба вважати за характерника. Цю вагу в Голляндії мудро фіксували законом. Нічого не могло бути простіше й доречніше. Це правило за перевірку. Вас клали на терези, й наочно виявлялося, чи ви порушуєте рівновагу; якщо ви — надто важкі, вас вішають, а якщо ви надто легкі, вас спалюють. Ще й тепер можна бачити в Удевотері терези, на яких важили характерників; однак нині на них важать сир, — остільки занепала релігія. Урсус напевне посварився б з цими терезами. Підчас своїх мандрівок він уперто уникав Голляндії й добре робив. А втім, ми гадаємо, що він взагалі ніколи не виходив за межі Великобританії.

Як би там не було, а тільки він був дуже бідний і дуже суворий і, познайомившись в лісі з Гомо, він якось набув смаку до бродячого життя. Він прийняв вовка за товариша й став кодувати з ним по дорогах, живучи на вільному повітрі життям, повним пригод. З нього була людина дуже вправна й тямуча і великий майстер на все — лікувати, оперувати, рятувати людей од усякої хвороби й пророблювати різні дивні штуки, — тому він уславився як добрий штукар і добрий лікар, його вважали, це зрозуміло, також і за знахаря, — трохи, не надто, бо за тих часів небезпечно було вславитися за приятеля чорта. Сказати правду, Урсус через пристрасть до цілющих трав та любов до рослин постійно наражався на небезпеку, бо часто, шукаючи трави, він забирався в лісову гущину, де росте салата Люцифера і де він ризикував, як посвідчує радник Анкр, зустрінути смерком людину, що виходить з землі, "сліпу на праве око, без плаща, із Шпагою при боці, в сандалях на босу ногу". А втім Урсус, хоча й чудний манірами и характером, був надто чемна людина, щоб накликати або проганяти град, викликати

примари, замордовувати людину, примушуючи її танцювати до смерти, насилати приемні чи сумні й страшні сни, або виводити півнів з чотирма крилами, — він не йшов на такі злі вихватки. Він був нездатний на якісь паскудства. Як, наприклад, говорити мовами німецькою, єврейською або грецькою, не знаючи цих мов, — це є ознака мерзотного лиходійства або прирощеної хворости, що походить з меланхолії. Коли Урсус говорив латиною, так це тому, що він знав цю мову. Він ніколи не дозволив би собі говорити сирійською мовою, бо не вмів; крім того, він досвідчився, що це — мова чортовинна. В медицині він давав перевагу Галенові перед Карданом, бо Кардан, не зважаючи на всю його вченість, був лише земний червяк супроти Галена.

Взагалі Урсус не належав до людей, що їх турбує поліція. Хатина його була досить довга й досить широка, так що він міг лежати на скрині, де зберігалися його манатки, не розкішні. Він був власник ліхтаря, декількох перуків та деякого збіжжя, що його розвішано було на цвяхах разом з музичними інструментами. Крім того, у нього була ще ведмежа шкура, якою він накривався в дні великих вистав; він називав це — убиратися в костюм. Він говорив: "у мене дві шкури, це — справжня", — і показував на ведмежу шкуру. Хатина на колесах належала неподільно йому и вовкові. Крім хатини, реторти й вовка, у нього були флейта и скрипка, на яких він грав приємно. Свої елексири він готував сам. Своїми талантами він заробляв стільки, що іноді було на що й повечеряти. В стелі його хатини була дірка, через яку проходив димар чавунної печі, що стояла поруч його скрині, досить близько, так що дерево поруділо. Пічка мала два розділи; в одному Урсус готував свою альхемію, а в другому варив картоплю.

Вночі вовк спав під возом, дружньо прив'язаний на ланцюзі. Шерсть у Гомо була чорна, а у Урсуса — сіра. Урсусу було п'ятдесят років, коли не всі шістдесят. Покірливість його своїй долі була така, що він їв, як ми ось бачили, картоплю, цю нечисть, що нею тоді годували свиней та каторжан. Він їв, обурювався й корився. На зріст він був не високий, — він здавався довгим. Він був згорблений і меланхолійний. Коли старий дід починає горбитися, це визначає, що життя його пригнічує. Сама природа зробила його смутним. Йому було важко сміятися, й ніколи він не міг плакати. Він позбавлений був цієї втіхи — сльоз і цього паліятива — радості. Стара людина — це руїна, що міслить. Урсус і був така руїна. Балакучість шахрая, худорлявість пророка, запальність зарядженої міни — отакий був Урсус. За молодих літ він жив філософом у одного лорда.

Все це було тому сто вісімдесят років, за тих часів, коли люди трохи більш були вовками, ніж тепер.

Не багато більше.

2.

Гомо був не абиякий вовк. Через його апетит до кизелю й до яблук його можна було визнати за лугового вовка, через темну шерсть його можна було визнати за лікаона, через його виття, що переходить у гавкання, його можна було признати за чілійського собаку; але ще не досить досліджено зіницю чілійського собаки для того, щоб можна бути певним того, що це не лисиця, а Гомо в кожному разі був справжній

вовк. Завдовжки він був п'яти футів, — це добра довжина для вовка навіть у Литві; він був дуже сильний; дивився скоса, що, звичайно, не було його провиною; язик у нього був м'який, і він іноді лизав Урсуса; на спині у нього росла коротка шорстка шерсть, він був худий доброю лісовою худорлявістю. До того, як він познайомився з Урсусом і примушений був таскати хатину на колесах, він весело пробігав свої сорок миль за ніч. Урсус, зустрівши його в чагарнику, коло струмка, одразу відчув пошану до нього, коли побачив, як він мудро й обережно ловив раків, і вітав його, як чесного й справжнього вовка Купара, з породи, що прозивають раковими собаками.

Урсус давав перевагу Гомо, як в'ючній тварині, перед ослom. Для нього було б неприємно примусити осла тягти його хатину, — для цього він надто поважав осла. Крім того, він спостерігав, що осел, цей четвероногий мрійник, мало ще зрозумілий для людей, звичайно починає якось неспокійно ворухити ушима, коли філософи при ньому говорять дурниці. В житті осел буває третім між нашою думкою й нами; це — важко.

Як товаришеві, Урсус знову таки давав Гомо перевагу перед собакою, гадаючи, що вовк у дружбі йде значно далі, ніж собака. Ось чому Гомо задовольнив Урсуса. Гомо був для Урсуса більш ніж товаришем, — він був подібний до нього. Урсус ляскав по схудлих боках вовка и казав: "я знайшов мій другий то м".

Він говорив ще: "коли я вмру, то хто захоче знати мене, нехай вивчить Гомо. Я залишаю після себе свою точну копію".

Англійський закон, що неприхильно ставився до лісових звірів, міг би посваритися з вовком і причепитися до нього за те, що він насмілювався вільно розгулювати по містах; однак Гомо користався з імунітету, що його надано статутом Едуарда IV про служників: "Кожен служник, що йде за своїм господарем, може скрізь ходити вільно". Крім того, певна полегкість щодо вовків була наслідком моди серед придворного жіноцтва за останніх Стюартів — держати замість собак малорослих вовків-корсаків, так званих шакалів, завбільшки з кішку, яких за дорогу ціну виписували з Азії.

Урсус передав Гомо частину своїх талантів: він навчив його стояти на задніх лапах, насуплюватися замість щоб сердитися, гарчати замість щоб вити та інш. З другого боку і вовк навчив людину тому, що він сам знав, — обходитися без пристановища, обходитися без хліба, обходитися без огнища, воліти ліпше голодувати в лісі, ніж бути невірником у палаці.

Повозка, щось подібне до переїжджої хатини, що мала найрізноманітніші маршрути, не виходячи однак з Англії й Шотландії, була чотириколесна, у неї були голоблі для вовка й постромки для людини. Ці постромки були на випадок поганої дороги. Повозка була міцна, хоч її й збито було з тонких дощок, що йдуть на голубника. Спереду вона мала скляні двері з маленьким бальконом для ораторських виступів Урсуса, — щось середнє між трибуною и катедрою, а з протилежної сторони були ще двері з кватиркою. Східці з трьох щаблів, що поверталися на шарнірі й підіймалися за дверима з кватиркою, становили вхід до хатини; на ніч вона добре замикалася на засови й замки. Багато зазнала вона й від дощу й від снігу. Зокола хатину колись було пофарбовано, хоч і важко було б сказати, в який саме колір, — зміни погоди впливають

на хатини так само, як зміни царів на царедворців. На передній стороні на чомусь подібному до фронтиспіса з дранки, колись можна було прочитати такий надпис чорними літерами на білому фоні, що згодом потроху стерся й потемнів:

"Золото щороку від тертя втрачає чотирнадцять відсотків своєї ваги; це називають стратою; з цього виходить, що з тисячі чотирьохсот мільйонів золота, що обертається на цілм світі, щороку страчується один мільйон; цей мільйон золота обертається в порошок, розмітається, розвіюється, становиться атомом, вдихається, обважує, обтяжує, давить совість, змішується з думами багатів, котрих робить гордими, з душами бідняків, котрих робить запеклими".

Цього надпису, стертого і понівеченого од дощів і волею провидіння, на щастя, не можна було прочитати, бо можливо, що загадкова и разом з тим прозора філософія про золото, що його вдихають, була б не досмаку різним шерифам, суддям, маршалам і іншим пильним доглядачам закону. Англійське законодавство за тих часів не любило жартів. Воно легко ставало лютим. Представники влади були люті з традиції, а жорстокість походила з рутини. Швидко розплодилася велика сила інквізиційних судів. Джефріс залишив нащадків.

3.

В середині хатини було ще два надписи. Над скринєю на повапнованих дошках можна було прочитати такі слова, що їх написано було від руки атраментом:

"Єдине, що треба всім знати".

"Барон-пер Англії носить вінчик з шести перлин.

Корона починається з віконта.

Віконт носить корону з перлинами без числа; граф — корону з перлинами на зубцях, перемішаними з суничним листям, що спускається нижче; маркіз — з перлин і листя на однаковій височині; герцог — з листя бев перлин; герцог королівської крові носить обідок з хрестів і квітів лілеї; принц Велзький носить таку саму корону, як і король, тільки не закриту.

Титул герцога — височайший й наймогутніший принц, маркіза й графа — високоблагородний і могутній сеньйор, віконта — благородний і могутній сеньйор, барона — дійсний сеньйор.

Герцог — світлість, інші пери — вельможності.

Лорди недоторкані.

Пери становлять палату і суд, concilium et curia, законодавство й правосуддя.

**"Most honourable" це більше од right honourable^[4]*

Лорди-пери кваліфікуються як "лорди з права", лорди не пери — це "пожалувані лорди", лорди з ласки: за дійсних лордів вважаються тільки пери.

Лорд ніколи не присягає ні королеві, ні суду. Досить його слова. Він каже: "посвідчую мою честю".

Члени палати громад, що є народ, коли їх закликають до палати лордів, з'являються туди покірливо и стоять з непокритими головами, в той час, як голови лордів покриті.

Палата громад посилає до лордів свої білі через депутацію з сорока членів, які й подають біл з трьома глибокими поклонами.

Лорди надсилають свої білі до палати громад через простого клерка.

На випадок конфлікту обидві палати радяться разом у розмальованій залі, при чому пери сидять з покритими головами, а члени палати громад стоять з непокритими головами.

На підставі закона Едуарда VI лорди мають привілею простого вбивства. Лорд, що вбив людину просто, не переслідується.

Барони мають той самий ранг, що й єпископ.

Для того, щоб бути бароном-пером, треба, щоб король пожалував *per baroniam integram* — цілу баронію.

Ціла баронія складається з тринадцяти з чвертю дворянських ленів, кожний дворянський лен дорівнює двадцяти фунтам стерлінгів, цебто чотирьомстам маркам.

Голову баронії, *caput baroniae*, становить замок, яким правлять по законам такої самої спадковости, як і Англією, цебто він може припасти дочкам лише на випадок, коли немає спадкоємців синів, і в цім разі він спадає на старшу дочку, *cheteris filiabas aliunde satisfactis* *.

Барони називаються лордами від саксонського *laford*, класичного латинського *dominus* і середнь-латинського *lordus*.

Старші й молодші сини віконтів і баронів вважаються за перших кавалерів королівства.

Старші сини перів ідуть перед кавалерами ордена Підв'язки, а молодші — ні.

Старший син віконта йде зараз після всіх баронів і поперед усіх баронетів.

Всі дочки лордів *lady*, інші англійські дівчата — *miss*.

Всі судді нижчі за перів. Сержант має відлогу з шкурки ягнати; суддя має відлогу з білого хутра, *de minuto vario*, взагалі з різних малих шкурок усякого ґатунку, крім горностаю. Горностай зберігається для перів та для короля.

¹ Це все одно, що сказати: "інших дочок пристроюють, як можна". При мітка Урсуса на краю стіни.

Проти лорда неможна подавати *supplicavit*.

Лорд не може бути ув'язнений інакше, як в лондонському Тоцері.

Лорд, закликаний до короля, має право забити в королівському парку одну або дві лані.

Лорд держить у своєму замку баронський двір.

Непристойно для лорда виходити на вулицю в мантиї в супроводі тільки двох лакеїв, — він повинен з'являтися з великим почетом придворного шляхетства.

Пери їздять до парляменту в каретах устяж; члени палати громад — ні. Деякі пери виїздять до Вестмінстеру в чотириколесних колясах, з одкинутим верхом. Ніхто, крім лордів, не має права користатися з карет і коляс такої форми, з гербами й коронами, — вони становлять частину їх достоїности.

Лорда може присудити на штраф тільки палата лордів і при тому ні в яким разі

більше як на п'ять шилінгів, за винятком герцога, якого можна присудити й на десять шилінгів.

Лорд може мати в себе шістьох чужоземців; кожен інший англієць — тільки чотирьох.

Лорд може мати безмитно вісім бочок вина.

Тільки лорд звільнений од обов'язку з'являтися до округового шерифа.

Лорд не може бути оподаткований на військо.

Лорд, коли має бажання, може сам спорядити полк і віддати його до розпорядження короля; так і роблять їх світлості герцог Атол, герцог Гамільтон і герцог Нортумберленд.

Лорд підлягає суду тільки лордів.

У цивільних процесах лорд може вимагати, щоб його справу було в'дкладено, якщо між суддями немає принаймні одного кавалера.

Лорд сам призначає своїх капелянів.

Барон призначає трьох капелянів, віконт — чотирьох, граф і маркіз — п'ятьох, герцог — шістьох.

Лорд не підпадає катуванню навіть в разі державної зради.

Лорда не можна клейнити на руці.

Лорд є клерк, навіть коли б він не вмів читати; він знає право.

Герцог може ходити під балдахином у всіх випадках, коли немає короля; віконт має право на балдахин у своєму домі; у барона є особлива покришка, і він наказує держати її під келехом в той час, як він п'є; баронеса користується з права мати людину, щоб їй носила шлейф при віконтесі.

Вісімдесят шість лордів або старших синів лордів головують за вісімдесятьма столами, кожен на п'ятьсот кувертів, що накриваються щоденно для його величності в королівському палаці за рахунок країни, що оточує королівську резиденцію.

Простолюдцеві, що вдарить лорда, відтинають руку.

Лорд є майже король.

Король — майже бог.

Земля — це лордство.

Англіїці богові говорять "ні і l o r d".

Насупроти цього надпису можна було прочитати другого написаного таким же способом Ось він:

Втіхи, що повинні задовольняти тих, хто нічого не має.

Генрі Оверкерк, граф Грентамський, що засідає в палаті лордів між графом Джерсейським і графом рінвічським, має сто тисяч фунтів стерлінгів прибутку на рік. Його вельможност належить палац Грентам-Терас, весь збудований з мармуру і знаменитий так званим лабіринтом коридорів; там є криваво-червоний коридор з саранколінського мармуру, бурий коридор з астраханського черепашкового мармуру, білий коридор із ланійського мармуру, чорний коридор з алабандського мармуру, сірий коридор із старемського мармуру, жовтий коридор із гесенського мармуру, зелений

коридор з тірольського мармуру, червоний коридор наполовину з цяткованого богемського мармуру й наполовину з черепашкового кордовського мармуру, блакитний коридор з темносинього Генуезького мармуру, фіялковий коридор з каталонського Граніту, жалібний коридор з мурвьєдрського лупаку з білими й чорними жилками, рожевий коридор з альпійського мармуру, перловий коридор з черепашкового нонетського мармуру і коридор усіх кольорів, так званий придворний коридор, на зразок одягу арлекіна.

Річард Лаутер, віконт Лондсдаль, має замок Лаутер у Вестморленді, — зокола він незвичайно величний, а ґанок його нібито закликає короля увійти в нього.

Річард граф Скарборо, віконт і барон Лемлей, віконт Уотерфордський в Ірляндії, лорд-намісник і віце-адмірал графства Нортумберлендського, міста й графства Дюргемського, має два замки в Станстеді, один старовинний, а другий в новому стилі, де дивує розкішна ґрата, що півколом оточує басейн з незрівняним фонтаном. Крім того, йому належить ще власний замок Лемлей.

Роберт Дарсе, граф Гольдернеський, володіє в Гольдерсі власним замком, з баронськими баштами й безмежними садами на французький манер, де він прогулюється в кареті шестериком, з двома форейторами спереду, як це личить англійському перові.

Чарльз Боклерк, герцог Сент-Альбанський, граф Берфордський, барон Гедінгтонський, великий сокольник Англії, має у Віндзорі дім, палац, поруч королівського палацу.

Чарльз Бодвіль, лорд Робертс, барон Трюро, віконт Бодміи, має Уімпл в Кембріджі, який становить три палаци з трьома фронтонами, один у формі арки, а два трикутні. Проїзд до них засаджено деревами в чотири ряди.

Високоблагородний і могутній лорд Пилип Герберт, віконт Кердіфський, граф Монгомері, граф Пемброк, сіятельний пер Кандаля, Марміона, Сен-Кантена й Черленда, охоронець копалень у графствах Корнвалійському і Девонському, спадковий куратор колегії Ісуса, володіє чудовим садом Уільтонським, знаменитим своїми двома фонтанами, що їх вважають за розкішніші від фонтанів християннішого короля Людовика Чотирнадцятого.

Чарльз Сеймур, герцог Сомерсетський, володіє замком Сомерсет-Гауз на Темзі, що його можна порівняти з вілою Памфілія в Римі. На великому камені звертають на себе увагу дві порцелянові вази часів Юенської династії, що коштують півмільйона франків.

В Йоркшірі Артур, лорд Інгрем, віконт Ірвін, володіє Темплі Ньюшемом, куди в'їздять через трігомфальну арку, — широкі, пласкі дахи його подібні до мавританських терас.

Роберт, лорд Ферерс Чартлейський, Борчьєрський і Ловенський, має в Лейчестершірі замок Стаунтон-Гарольд, в якому парк на геометричному пляні має форму церкви з фронтоном; перед ставом — велика церква з чотирикутною дзвіницею, що належить до маєтку.

В графстві Нортгемптон Чарльз Спенсер, граф Сендерлендський, один з членів

тайної ради його величності, володіє Альтроном, до якого в'їздять через залізні ґрати з чотирма колонками, прикрашеними мармуровими групами.

Лоренсові Гайду, графу Рочестерському належить у Серреї Нью-Парк, знаменитий своїми вирізаними тумбами, своїми Газонами, обсадженими деревами, своїми лісами, на краю яких — невеличка горка, артистично обкруглена; на ній підноситься великий дуб, що його видно здалека.

Пилип Стангон, граф Честерфільдський, володіє замком Бредбі в Дербішпірі, який має чудовий павільон з баштовим годинником, соколине полювання, трусикові садки й дуже гарні стави, подовгасті, чотирикутні й овальні; з них особливо вартий уваги став, що має форму дзеркала, з двома фонтанами, що б'ють дуже високо.

Лордові Корнваліс, баронові Ейському належить Бром-Голпалац чотирнадцятого сторіччя.

Високошляхетний Альджернон Кепель, віконт Мальден, граф Есекський, володіє в Герфордшпірі замком Кашіюбері, що має форму великої літери Н; там є дуже гарні місця для полювання.

Чарльз, лорд Осельстон, має в Мідльсексі замок Доулі, до якого в'їздять через італійські сади.

Джемсові Сесілеві, графові Салісбері, в сімьох милях од Лондону належить Горшфільд-Гауз, замок з чотирма величними павільонами з дозорною баштою в центрі й парадним двором, вистланими білими та чорними плитами, як і Сент-Жерменський. Цей палац має з фасаду двісті сімдесят два фути і збудований за Якова I великим скарбником Англії, прадідом теперішнього' власника графа. В замку можна бачити ліжко однієї з графинь Салісберійських, ціни незліченої; все ліжко зроблено з особливого бразильського дерева, яке вважається за вірний цілющий спосіб проти укусу гадюки и має назву *melhombres*, що значить тисяча людей. На цьому ліжку написаними золотими літерами: Ноппі soit qui mal y pense^[6].

Едуард Річ, граф Уарвікський і Голендський, володіє УарвікКестлем, де в кімнатах спляють цілі дуби.

В Севен-Окській паравії Чарльз Секвіль, барон Беркгерст, віконт Кренфільд, граф Дорсекський і Мідльсекський, має замок. Ноуль, завбільшки з місто; він складається з трьох палаців паралельних один до одного, як шерехи піхоти, з десятьма зубцями, що йдуть східцями над головним фасадом; замкову башту над ворітьми прикрашено чотирма баштицями.

Томас Тін, віконт Веймут, барон Вермінстер, володіє замком Льюнг-Літ, що має майже стільки димарів, альтанок, ліхтарів, кіосків, павільонів і баштиць, як і Шамборський замок у Франції, що належить королеві.

Генрі Говард, граф Суфолькський, володіє, в дванадцятьох милях од Лондону, палацом Одлейн у Мідльсексі, що великістю и величністю майже не поступається перед Ескуріялом короля еспанського.

В Бедфордшпірі Рест-Гауз-Парк, що становить цілу країну, оточений канавами й мурами, з усіма лісами, річками й горами належить Генріхові, маркизу Кентському.

Тамптон-Корт, в Герфорді, з його величезною зубчастою баштою та його садом, що річкою відділяється від лісу, належить Томасові, лордові Кенігсбі.

Лорд Ліней Кленчерлі, барон Кленчерлі і Генкєрвіль, маркіз Корлеонський в Сіцилії, — його достойність пера зв'язується з замком Кленчерлі, що його збудував року 914 Едуард Старий проти нападів данців; далі, йому належить палац Генкєрвіль-Гауз у Лондоні, потім у Віндзорі другий палац Корлеон-Лодж і ще вісім кастелянств: одно в Брекстоні на Тренті, з правом на алебастрові копальні, потім Гемдрет, Гомбль, Морікемб, Тренуордрет, Гель-Кертерс, де є чудесний колодязь, Пілінмор з його торф'яними болотами, Рекельфер коло старовинного міста Вагньянце, Вінекаунтон на горі Мойль-Енлі; крім того, йому належить дев'ятнадцять містечок і сіл з місцевими судами і вся округа Пеннесчез, — все це разом приносить його ясновельможності сорок тисяч фунтів стерлінгів річного прибутку.

Сто сімдесят два пєри, що панують за Якова II, одержують усі разом прибутків на рік мільйон двісті сімдесят дві тисячі фунтів стерлінгів, що становить одинадцятую частину прибутків цілої Англії.

Збоку, проти останнього імення, лорда Ліннея Кленчерлі, можна прочитати таку примітку, що її написав Урсус власною рукою: "Бунтар; у вигнанні; добро, замки й маєтки секвестровано. Добре зробили".

4.

Урсус захоплювався Гомо. Захоплюються тим, що є коло нас. Це — закон.

Бути завжди роздратованим — такий був внутрішній стан Урсуса, а бурчати — це був його зовнішній стан. Урсус народився незадоволеним. В його натурі було те, що робило з нього опозиціонера. Він сприймав світ з поганого боку. Ніхто й ніщо ні в якій мірі не задовольняло його. Бджола хоч і виробляє мед, та не перестає жалити; троянда розцвітає під самим сонцем, що утворює жовту лихоманку й vomito negro. Можливо, що в душі Урсус дуже критикував і бога. Він казав: "Очевидно, що диявол має силу, і помилився бог, спустивши віжки". Він похвалював майже тільки князів; проте у нього була своя маніра хвалити їх. Одного разу Яків II подарував до ірландської католицької каплички діви лямпадку з масивного золота; Урсус, що проходив там разом з Гомо, який виявив повну індиферентність, висловив перед усім народом своє захоплення й голосно сказав: "Напевне прєсвята діва значно більше потребує золотої лямпадки, ніж оці малі босоногі діти — чобіт".

Такі докази його "льоальности" та очевидна пошана його до установленної влади можливо не мало сприяли тому, що магістрат толерантно ставився до його бродячого існування та незвичайного зв'язку з вовком. Іноді ввечері він, через дружню полегкість, дозволяв Гомо розім'яти трохи члени й побродити на волі коло хатини. Вовк нездатний був до того, щоб зловживати довір'ям і поводив себе "на громадянстві", цебто між людей, як смирний пудель; дивна річ, коли б йому довелося мати справу з алькадами в поганому настрої, то могли б вийти деякі неприємності; тому Урсус, оскільки було можливо, держав шановного —вовка на ланцюзі. З погляду політичного його писання про золото, що зробилося нерозбірним і крім того взагалі мало зрозуміле,

було не що інше, як проста пляма на фасаді й не видавало його. Навіть після Якова II й за "поважного" царювання Вільгельма та Марії він спокійно роз'їжджав у своїй повозці по маленьких містах різних графств Англії. Він вільно мандрував з одного краю Великобританії до другого, продавав свої любовні дання та свої пляшечки, пророблював, напів із своїм вовком, різні штуки вулишного лікаря і без труднощів умів промайнути через поліційні тенета, що їх за тих часів розкинуто було по всій Англії, щоб вичистити кочевні банди й особливо щоб переловити "компрачикосів".

А втім це було взагалі справедливо. Урсус не належав до жадної банди. Урсус жив з Урсусом, tête-à-tête з самим собою і сам по собі, і тільки вовк привітно просовував сюди свою морду. Урсус мріяв бути караїбом; а тому, що це було неможливе, то він став самотнім. Самітник — це пом'якшений дикун, на якого погоджується цивілізація Блукання сприяють самоті. Ось чому він вічно переходив з місця на місце. Залишатися денебудь на деякий час — це здавалося йому стати прирученим. Усе його життя минуло в мандрах. Коли він бачив місто, в ньому збільшувалося поривання до чагарників, до лісової гущини, до тернини, до печер у скелях. У лісі він був як дома. Він не почував себе вибитим з колії на площах серед гомону людського тільки тому, що цей гомін нагадував йому шум дерев. Натовп деякою мірою задовольняє нахил до пустелі. Що йому не подобалося в його повозці, так це те, що вона мала вікна й двері і що вона скидалася на дім. Він досяг би свого ідеалу, коли б можна було поставити печеру на колеса й подорожувати, сидячи в глибині її.

Ми вже казали, що він ніколи не посміхався, але він сміявся, іноді, навіть часто, гірким сміхом. В посмішці — згода, в той час як сміх часто визначає заперечення.

Головним ділом його життя було ненавидіти рід людський. В цій ненависті він був невблаганий. З'ясувавши для себе, що людське життя є щось жахливе, помітивши, що один бич накладається на одного, — царі на народ, війна на царів, чума на війну, голод на чуму, а дурість на все, констатувавши, що певна доля кари є вже в одному факті існування, визнавши, що смерть є визволення, він проте лікував, коли до нього приводили хворого. Він мав ліки, що зміцнювали, та елексири, щоб продовжити життя старих. Він ставив калік на ноги й кидав їм такий сарказм: "от ти на своїх лапах; можеш довго ходити в долині сльоз". Коли він бачив бідного, що помирав з голоду, він оддавав йому всі гроші, що мав, і гримав на нього: "живи, нещасний! їж! живи довго! не мені скорочувати твою каторгу!" — Після того він потирив свої руки й казав: "я роблю людям все зло, яке тільки можу"¹¹.

Перехожі могли, через дірку в задніх дверях, прочитати на стелі всередині хатини такий напис, що його видно було знадвору, написаний великими літерами: Ursus philosophies^[7].

II

КОМПРАЧИКОСИ.

1.

Кому відомо тепер слово компрачикос?! хто знає, що воно визначає?

Компрачикоси, або компрапеквеньоси — це було мерзотне й чудне бродяче

товариство, знамените в сімнадцятому столітті, забуте у вісімнадцятому и невідоме тепер. Компрачикоси — це, неначе "порох спадщини", характерна соціальна деталь давнього минулого. Вони уламок давньої бридоти людської. На широкий погляд історії, що охоплює явища в їх цілому, компрачикоси знаходяться в щільному зв'язку з великим фактом рабства. Йосип, проданий від своїх братів, становить розділ їх легендарної історії. Компрачикоси залишили свої сліди в карному законодавстві Іспанії й Англії. В невиразній мішанині англійських законів то там, то тут трапляються сліди цього дивовижного факту, як в лісі іноді можна знайти витиски ніг дикуна.

Компрачикос так само, як і компранеквеньос, є зложене еспанське слово, що визначає: "покупці дітей".

Компрачикоси провадили торгівлю дітьми.

Вони купували їх і продавали.

Вони не крали їх. Крадіжка дітей — це інше ремесло.

А що ж вони робили з цих дітей?

Потвор.

Для чого ж потвор?

Щоб сміятися.

Народ має потребу сміятися; королі так само. На перехрестях потрібний штукар, для луврських палаців — блазень. Одного називали Тюрлупеном, другого — Трібулетом.

Зусилля людини, щоб дістати втіхи, гідні уваги філософа.

Що ж ми накреслюємо на цих декількох попередніх сторінках? Розділ однієї з найжахливіших книг, книги, що її можна назвати: "Експлуатація нещасних щасливим и".

2.

Дитина призначена бути іграшкою для людей, — це було (Це ще є й тепер). В наївній жорстокій епохи це становило спеціальне ремесло. Сімнадцятий вік, так званий великий вік, був одна з таких епох. Це був цілком візантійський вік; він був розпутно наївний і жорстоко делікатний, — цікава відміна цивілізації. Це був манірний тигр. Пані де-Севін'є кокетує, дивлячися на вогнище й колеса. Цей вік особливо експлуатував дітей. Історики, улесники цього віку, затаїли болячку, але в особі Вінцента-деПоля вони дозволили бачити ліки.

Щоб з людини зробити іграшку, треба як найраніше заходитися коло неї. Готувати карлика треба починати змалку. Бавилися з дитинства. Але струнка дитина не уявляє з себе нічого цікавого. Горбата — оце веселіше.

Звідцілья виникає ціле мистецтво. З'явилися вихователі. Брали людину й робили з неї потвору: брали лице й робили з нього страшну морду. Задержували зріст, нівечили фізіономію. Штучне виготовлення тератологічних випадків мало свої правила. Це була ціла наука. Треба уявити собі ортопедію в протилежному сенсі. Там, де бог дав прямі очі, штучно робили косооких. Там, де бог дав гармонію, робили бридоту. Там, де бог дав довершеність, утворювали обрубок. І, на погляд знавців, цей обрубок саме й був

довершеністю. Такі самі спроби робили й над тваринами; вигадали перістих коней, — Тюрєн їздив на перістому коневі. А за наших часів хіба не фарбують собак в блакитне та зелене? Природа — наша канва. Людина завжди хотіла додати щось до бога. Людина підправляє творіння іноді на краще, іноді на гірше. Придворний блазень не що інше, як спроба повернути людину до мавпи. Прогрес назад. Вінець творіння — назад. В той самий час намагалися мавпу зробити людиною. Барбара, герцогиня Клевлендська і графиня Соутгемптонська, мала мавпу за пажа. У Франціски Сеттон, баронеси Дедлей, восьмої переси на лаві баронів, чай подавав павіян, одягнений в золоту парчу, — леді Дедлей називала його "мій негр". Катерина Сідлей, графиня Дорчестерська, їздила на парламентські засідання в кареті, прикрашеній гербами, на задку якої стояли, піднявши догори морди, три мавпи в парадних лівреях. Герцогині Медіна-Селі, якої ранковий туалет відбувався в присутності кардинала Полюса, панчохи надягав орангутан. Ці мавпи, піднесені на вищий ступінь, були закидом згрубілим і озвірілим людям. Це сполучення людини й тварини, що його бажали вельможні люди, особливо підкреслювали карлик та собака. Карлик ніколи не кидав собаки, яка завжди була більша за нього. Собака була двійником карлика. Вони становили неначе два нашійника, що з'єднані до купи. Цю близькість стверджують сила пам'ятників і картин, наприклад, портрет Джефрея Гудсона, карлика Генрієтти французької, дочки Генріха IV, дружини Карла I.

Приниження людини призводить до калічення її. Пригнічене становище доповнювали спотворюванням. Деяким вівісекторам тих часів щастило дуже добре згладити з людського лиця образ божий. Доктор Конквест, член Амен Стрітської колегії й присяжний доглядач всіх лондонських хемічних крамниць, написав латинською мовою книгу про цю хірургію навпаки і подав відомості про всі способи її. Якщо повірити Юстусу Каріку-Фергесу, винайшов цю хірургію монах, на прізвище Авен-Мор, — ірляндське слово, що визначає: Велика Річка.

Карлик палатінського курфюрста Перкео, лялька або привид якого вискакує з скриньки з фокусом у Гейдельберзькому льоху, був знаменитий взірець цієї науки, що в своєму пристосуванні має найрізноманітніші форми.

Так утворювали істоти, закон буття яких був дивовижно простий: їм дозволяли страждати й наказували бавити.

3.

Цю фабрикацію потвор практикували в великих розмірах, і вона набувала різних відмін.

Потвори потрібні були султанові; вони потрібні були папі. Одному для того, щоб стерегти його жінок; другому — щоб співати молитви. Це був особливий вид, що не міг сам відтворювати себе. Ці напівлюдські істоти були корисні для розпусти и для релігії. Сераль і Сікстінська капеля вимагали того самого вида потвор, там — лютих, тут — ніжних.

В ті часи уміли вироблювати те, чого тепер більш не вироблюють; мали таланти, яких у нас немає, і деякі розумні люди не безпідставно кричать про занепад. Більш не

вміють користуватися з людського тіла як матеріалом скульптури; це залежить од того, що загубили мистецтво катування, — колись були справжні віртуози цього діла, тепер їх більш немає; та й мистецтво це тепер так спростили, що воно швидко зовсім зникне. Відрізуючи члени у живих людей, розпорюючи живіт, витягаючи нутро, вивчали в натурі явища, робили винаходи; тепер доводиться від цього відмовитися, і ми позбавлені прогресу, що його робив кат в галузі хірургії.

Ця вівісекція раніш не обмежувалася виготовленням феноменів для майданів, блазнів для палаців, де ними збільшували штат придворних та євнухів для султанів і пап. Вона досягала різноманітності. Одним з її тріумфів було зробити півня для короля Англії.

Існував звичай, щоб у палаці англійського короля була особлива нічна людина, яка б співала півнем. Цей сторож протягом цілої ночі, коли всі спали, блукав по палацу й щогодини кричав як на пташарні, стільки разів, скільки мусів би продзвонити дзвін. Ця людина, підвищена в півні, ще в дитинстві підпадала особливій операції в гортані, що належала до числа операцій, описаних доктором Конквестом. За часів Карла II, зважаючи на те, що постійна слинотеча, як наслідок операції, не подобалася герцогні Портсмутській, посаду зберегли, щоб не зменшувати блиску корони, але кричати півнем повинна була вже не покалічена людина. На це почесне амплуа звичайно обирали старого офіцера. За Якова II виконував ці обов'язки Вільям Самсон Кок і одержував за свої співи дев'ять фунтів, два шилінги, шість су^[8].

Років сто тому в Петербурзі, — про це оповідає Катерина II у своїх мемуарах, — коли цар чи цариця були незадоволені з російського князя, вони наказували князеві сидіти навкарачки в передпокої палацу; в такому стані він перебував визначену кількість днів, нявкаючи, за наказом, як кішка, або квокчучи, як курка, що сидить на яйцях, і клюючи розсипане на долівці зерно.

Ці люди тепер належать до минулого, хоч і не в такій мірі, як гадають. Тепер царедворці, що квокчуть, щоб догодити, трохи відмінюють інтонацію і не один збирає на землі, — не будемо казати — в бруді, — те, що він їсть.

Велике щастя, що королі не можуть помилятися. Таким чином їм ніколи не доводиться заплутуватися в суперечностях. Тому, безперестанно погоджуючися з ними, можна бути певним того, що ти завжди правий, а це и є те, що приємно. Людовік XIV не бажав би бачити у Версалі ні офіцера, що кричить півнем, ні князя, що удавав би гиндика. Те, що підносило королівську и імператорську достойність в Англії і в Росії, Людовікові Великому здавалося негідним для корони св. Людовіка. Відоме його незадоволення, коли пані Генрієтта однієї ночі так забулася, що бачила ві сні курку, — справді, тяжка непристойність для придворної особи. Коли ти вельможна, так тобі не може привиджуватись щось низьке (цебто курка). Боссюєт, як це всі пам'ятають, поділяв обурення Людовіка XIV.

4.

Торгівлю дітьми в сімнадцятому столітті, як ми оце пояснили, доповнювали ремеслом. Компрачикоси провадили цю торгівлю і вправлялися в цьому ремесві.

Вони купували дітей, потроху оброблювали цей сировий матеріал і потім перепродували його.

Продавці були всякого сорту, починаючи від безщасного батька, що хотів позбавитися свого сімейства, і до рабовласника, що хотів мати користь од своєї фабрики рабів. Продавати людей була звичайна справа. Навіть ще за наших часів воювали за те, щоб обстояти це право. Треба пригадати, що менш як сто років тому гесенський курфюрст продавав своїх підданців англійському королеві, якому потрібні були люди, щоб їх убивали в Америці. До гесенського курфюрста йшли, як до м'ясника, щоб купити у нього м'яса. Курфюрст гесенський держав у себе гарматне м'ясо. Цей князь вивішував своїх підданців у своїй крамниці. Купуйте — продається. В Англії, за Джефріса, після трагічної історії Монмавта, у сили вельмож і дворян було відтято голови або їх четвертовано; скарані залишили по собі жінок і дочок, вдів і сиріт, яких Яків II подарував своїй дружині-королеві. Королева всіх цих леді продала Вільямові Пенові. Можливо, що король мав прибуток і користався певним відсотком. Що дивує тут, так це не те, що Яків II продав цих жінок, а те, що Вільям Пен купив їх.

Купівлю Пена можна виправдати або пояснити тим, що в цього Пена була пустеля, яку треба було заселити людьми, — значить, потрібні були жінки. Жінки становили частину його реманенту. Її милостива величність королева дістала добрий прибуток од продажу цих леді. Молодих продавали за дорогу ціну. Тяжко стає на душі и соромно, коли подумаєш, що старі герцогині дісталися Пенові мабуть за дуже дешеву ціну.

Компрачикосів називали також "чейласами", що по-індійському визначає: "дітокради".

Довгий час компрачикоси ховалися тільки наполовину. В соціальному устрої бувають іноді сутінки, що сприяють злочинним ремеслам, — вони там зберігаються. За наших часів ми бачили в Іспанії таке товариство, на чолі якого стояв Рамон Сель, протягом 1834 — 1866 років; воно тридцять років тероризувало три провінції — Валенсію, Аліканте й Мурсію.

За Стюартів при дворі до компрачикосів ставилися не погано. В потрібних випадках були підстави користатися з них Для Якова II вони були майже "instrumentum regni"^x. Це була доба, коли обрізували завадливі та непокірливі родини, коли винищували покоління, коли раптом усували спадкоємців. Іноді одну гілку обрізували на користь другої. Компрачикоси мали таланти калічити, що робило їх придатними для політики. Вважали за краще калічити, ніж убивати. Можна було, звичайно, вживати залізної машкари, однак це був занадто сильний засіб. Не можна ж було населити всю Європу залізними машкарами, в той час, як покалічені фіґляри бродили скрізь по вулицях, не викликаючи ні в кому підозри, і потім — —залізну машкару можна зірвати, а машкари тілесної — ні. Замаскувати вас назавжди вашим власним лицем, — що може бути доречніше за це? Компрачикоси обробляли людину, як китайці оброблюють дерево. Вони мали секрети, як ми вже казали. З них були справжні артисти. Мистецтво загинуло. З їх рук виходила якась страшна мацапура. Це було й смішно і оригінально. Вони так розмальовували дитину, що й рідний батько не впізнав би. Іноді вони

залишали прямим спинний хребет, а перероблювали лице. Вони мітили дитину, як мітять хустку.

¹ Знаряддя царювання.

У потвор, що їх призначали для фокусників, уміло викручували сугави, — здавалося, що вони без кісток. Так робили гімнастів.

Компрачикоси одбирали в дитини не тільки її лице, — вони одбирали в неї и пам'ять. Вони одбирали в неї все, що могли. Дитина несвідома була того каліцтва, що вона йому підпадала. Ця жахлива хірургія залишала слід на її лиці, а не в її розумі. Найбільше, що вона могла пам'ятати, так це тешино одного дня якісь люди схопили її, потім що вона заснула и що зати́м її лікували. Від чого лікували? Вона цього не знала. Вона не пам'ятала, як її припікали сіркою та різали залізом. Підчас операції компрачикоси усипляли маленького пацієнта за допомогою порошку, що робив його нечутливим і цілком приголомшував біль, чому його вважали за чарівний. Цей порошок з давніх давен відомий у Китаї і вживається ще и до цього часу. Китай задовго до нас знав усі наші винаходи — друкарство, гармати, аеростатику й хлороформ. Різниця тільки в тім, що винахід у Європі відразу починає жити й виростає, становиться дивним і чудесним, а в Китаї залишається зародком і зберігається мертвим. Китай — це банка з зародками.

Поки ми в Китаї, спинімося на ньому ще задля однієї деталі. В Китаї за всіх часів можна спостерігати таке мистецтво, що його можна назвати виливанням у форму живої людини. Беруть для цього дитину двох або трьох років, кладуть її в порцелянову посудину більш-менш вигадливої форми, без дна и без покритишки, так, щоб проходили голова й ноги. Вдень посудина стоїть, а вночі кладуть її набік, щоб дитина могла спати. Так дитина товстішала, не зростаючи, і своїм здавленням тілом і своїми викривленими кістками заповнювала нутро посудини. Це зростання в посудині тяглося декілька років. В певний момент воно стає вже непоправним. Коли визнають, що такий момент настав і що потвора готова, розбивають посудину, дитина виходить, і в наслідок мають людину в формі горшка.

Це зручно: можна наперед замовити собі карлика такої форми, якої хочеш.

5.

Яків II терпимо ставився до компрачикосів. У нього на те були серйозні причини: він сам користався з їх послуг. Не завжди зневажають те, до чого ставляться з призи́рством. Це низьке ремесло в деяких випадках бувало чудове для того високого ремесла, що зветься політикою; тому його всі вважали за мерзотне, але не переслідували. За ним ніхто не тільки не доглядав, але, навпаки, до нього ставилися з увагою. Воно мало стати в пригоді. Закон закривав одно око, король відкривав друге.

Іноді король доходив до того, що визнавав свою співучасть. Таке було зухвальство монархічного тероризму. Скаліченого таврували королівськими лілеями; з нього зривали позначку, що її поклав бог, і клеїнили королівською печаткою. Яків Астлей, кавалер і баронет, володар Мельтонський, констебль графства Норфолькського, мав у своїй сім'ї таку продану дитину, на лобі якої комісар продавець випалив розпеченим

залізом лілейну квітку. В певних випадках, коли з деяких міркувань треба було констатувати, що король брав участь в долі дитини, вживали саме цього засобу. Англія завжди робила нам ту честь, що користалася для своїх особистих цілей лілейною квіткою.

Компрачикоси були схожі на індійських душителів, з тією різницею, що перші були ремесниками, а ті фанатиками. Вони жили зграями, удавали з себе фіглярів, але тільки для виду. Так їм легше було пересуватися з місця на місце. Вони розташовувалися то тут, то там, серйозні й релігійні, ні в чому не подібні до інших бродячих ватаг, нездатні на злодійство. Народ довго й неправдиво змішував їх з еспанськими й китайськими морисками. Мориски еспанські були фалшивомонетчики, а мориски китайські були шахраї. Нічого подібного в компрачикосів. Це були люди чесні. Можна думати, що завгодно, а все ж вони були іноді щиро сумлінні. Вони стукали в двері, входили, купували дитину, платили за неї й несли з собою. Все це робили як слід.

Вони походили з усяких країн. Під назвою компрачикоси братерськи об'єднувалися англійці, французи, кастільці, німці, італійці. Та сама думка, ті самі забобони, використання гуртом того самого ремесла сприяють такому з'єднанню. В цьому розбишацькому братстві левантинці репрезентували схід, тубільці з узбережжя Атлантийського океану — захід. Баски розмовляли з ірландцями, — баск і ірландець розуміють один одного: вони говорять старим пунічним наріччям; додайте до цього дружні відносини католика-ірландця до католика-еспанця. Відносини ці такі, що привели на шибеницю в Лондоні гальського графа де-Брані, майже короля Ірландії, — це той, що поклав початок графству Летрімському.

Компрачикоси були скорше товариство, ніж бродяче плем'я, скорше покидьки, ніж товариство. Все це була голота з усього світу, що зробила із злочинства ремесло. Це було щось подібне до народу-арлекіна, що складений із усякого лахміття. Приєднати до цього товариства ще одну людину, це визначало пришити ще один зайвий клапоть.

Мандрувати — це був закон існування компрачикосів. З'явитися, потім зникнути. Той, кого лише терплять, не може пускати коріння. Навіть в тих королівствах, де вони із своїм ремеслом були за постачальників двора і в потрібних випадках допомагали королівській владі, іноді до них ставилися дуже суворо. Королі використовували їх мистецтво и кидали самих артистів на галери. Ця непослідовність залежить од несталости королівської примхи. Аджеж така наша втіха.

Камінь, що котиться, и ремесло, що бродить, не обростають мохом. Компрачикоси були бідні. Вони могли б сказати те, що сказала худа, одягнена в лахміття відьма, побачивши, як розпалювали огнище: "гра не варта свічок". Можливо, навіть напевне, люди, що стояли на чолі їх товариства и залишилися невідомі, що крамарювали дітьми в великих розмірах, були багаті. З'ясувати це тепер, через два століття, досить тяжко.

Ми вже сказали, що це було товариство. Воно мало свої закони, свою присягу, свої формули. Воно мало майже свою кабалістику. Хто хотів би тепер знати більше про компрачикосів, тому треба піти в Біскайю і в Галісію (в Іспанії). Через те, що між ними було багато басків, то там в горах ще досі зберіглися про них легенди. Кажуть, що й

тепер ще пам'ятають про компрачикосів в Ояйрзуні, в Урбістонді, в Лезі в Астіґаразі. *Aguarda te, nino, que voy a llamar al comprachicos^x*, — так в цих місцях ще й досі матері лякають своїх дітей.

¹ *"Ну, гляди, дитино, а то покличу компрачикоса"*

Компрачикоси, як тепер цигани, збиралися на сходки, в певні терміни їх ватажки влаштовували наради. В сімнадцятому столітті в них було чотири головні місця, де вони зустрічалися: в Іспанії — в межигір'ї Панкорбо, в Германії — на прогаліні, що прозивається "Лиха Жінка", коло Дікірха, — де знаходяться два загадкові барельєфи, з яких один являє жінку з головою, другий — чоловіка без голови; у Франції — на могилі, де раніш була колосальна статуя *Massue la Promesse*, в старому священному лісі Борво-Томона, коло Бурбон-ле-Бена; в Англії — за муром саду Вільяма Челонера, кавалера Джісброського в Клівеленді в Йорку, між чотирикутною баштою й великими стрільчастими ворітьми.

6.

Компрачикоси, — ми наполягаємо на цьому, — не мали нічого спільного з циганами. Цигани були нація; компрачикоси були сумішка всяких націй; покидьки, як ми сказали; огидна помийниця. Компрачикоси не мали, як цигани, своєї власної мови, їх жаргон був мішанина мов; усякі мови були звалено в їхню мову; це була якась тарабарщина. Вони кінчили тим самим, що й цигани: вони стали народом, що плазував як змія серед інших народів; однак їх зв'язувало товариство, а не раса. У всі історичні епохи можна констатувати в цій широкій рідкій масі, що зветься людськістю, такі течії отруєних людей, які ширять отруту навколо себе. Цигани становили родину, компрачикоси — франкмасонство, але франкмасонство, що переслідувало не високі цілі, а огидне ремесло. Остання різниця — релігія. Цигани були погани, компрачикоси — християни, і навіть добрі християни, як і личить товариству, що хоч і змішане було з усяких народів, та зародилося в Іспанії, в країні побожній.

Вони були навіть більш, ніж християни, — вони були католики, вони були більш, ніж католики, — вони були римські католики й такі ревні в своїй вірі і такі чисті, що відмовилися єднатися з венгерськими кочовниками Пештського комітату, що ними керував старий ватажок, що мав замість скипетра палицю з срібного голівкою, прикрашеною двоголовим австрійським орлом. Правда, ці венгерці були такі схизматики, що святкували успіння 27-го серпня, — а це ж прямо жахливо.

В Англії, доки царювали Стюарти, тсвариство компрачикосів, з наведених нами мотивів, користалося трохищо не охороною. Яків II, людина палкої побожности, що переслідував євреїв і цькував циган, був державець добрий до компрачикосів. Ми вже бачили, чому саме. Компрачикоси купували людський товар, якого продавець був король. Вони проявляли особливе мистецтво, коли комусь треба було зникнути. Добробут держави потребував час від часу таких зникань. Малоліток-спадкоємець, що ставав комусь на перешкоді, потрапляв до їх рук і губив свій образ. Це полегшувало конфіскацію майна. Це спрощувало передачу маєтків фаворитам. Компрачикоси були надзвичайно потайні й мовчазні і, зобов'язавшись мовчати, вони додержувалися слова,

а це так потрібно в державних справах. Майже не було прикладу, щоб вони видали королівську тайну. Правда, цього вимагали їх власні інтереси. І коли б король зневірився, це загрожувало їм великою небезпекою. Отож, вони були корисні з погляду політики. Крім того, ці артисти постачали співаків для святого отця. Компрачикоси були корисні для "Miserere"¹¹ Аллегрі. Вони особливо шанували діву Марію. Все це подобалося папістам Стюартам. Яків II не міг вороже ставитися до релігійних людей, які свою побожність до діви простягали до того, що фабрикували євнухів. 1688 року змінилася династія в Англії. Стюарта усунув Оранський. Вільгельм III заступив Якова II.

Яків II помер у вигнанні, де на його могилі діялися чудеса де його останки сцілили єпископа Отунського від фістули, — гідна нагорода за християнську доброчинність цього короля.

Вільгельм, що не мав ні поглядів, ні побожності Якова II, був суворий до компрачикосів. Він приклав багато зусиль для того, щоб знищити цього гада.

Статут, що його видано було за перших часів Вільгельма та Марії, жорстоко вразив товариство дітопокупців. Це був удар дрючком по компрачикосах, що назавжди стер їх у порошок. За силою цього статуту, членів товариства, що їх зловили та виявили, клейнили літерою R, що значить rogue (шахрай), випалюючи її на плечі розпеченим залізом; на лівій руці випалювали літеру T, яка значила thief (зłodій), а на правій руці літеру M, що значить man slay (чоловіковбивець). Ватажків, "що їх уважали за багатих, хоч вони й вдавали з себе бідних", засуджували до collistrigiam, цебто до ганебного стовпа, і клейнили на лобі літерою R, далі їх майно конфіскували, а дерева в їх лісах викорчувували. Тих, що не доносили на компрачикосів, "карали конфіскацією та вічною в'язницею", як за переховування. Щодо жінок, які належали до цих людей, то вони підпадали cucking stool; назву складено з французького слова coquaine та німецького слова Stuhl, — воно значить "chaise de p...". Англійський закон визначається незвичайною довговічністю: ця кара існує в англійському законодавстві ще й тепер для "сварливих жінок". Cucking stool вішають над річкою або ставком, садовлять на нього жінку й три рази впускають у воду разом з кріслом, потім витягають її. Таке купання жінки повторюється три рази, "щоб остудити її гнів", як каже коментатор Чемберлен.

КНИГА ПЕРША

НІЧ НЕ ТАКА ТЕМНА, ЯК ЛЮДИНА

I

ПІВДЕННА КІНЕЧНІСТЬ ПОРТЛЕНДУ

Упертий вітер з півночі дув безперестанно на європейському континенті, а ще лютіше в Англії, протягом цілого грудня 1689 та січня 1690 року. Цей вітер спричинився до страшенної холоднечі, що примусила відзначити цю зиму, як "пам'ятну для =бідних", на полях старовинної біблії пресвітер'янської каплички Non Jurors^[9] у Лондоні. Стародавній, надзвичайно міцний монархічний пергамент, що його вживали для офіційних записів, зберіг довгі списки нещасних, що загинули з голоду та холоду, —

їх і тепер ще можна читати в багатьох місцевих документальних книгах, особливо в архівах Клінкського краєвого приказу в місті Саутуорк, так званого "Приказу Запорошених Ніг" та в записах Білої Каплички в селі Степней, що їх провадив місцевий судовий урядовець-Темза замерзла, що буває не більш одного разу за століття, бо морський приплив перешкоджає річці стати. А тоді повозки їздили по замерзлій річці; на Темзі влаштували ярмарок з ятками та боями ведмедів і биків; на льоду навіть зажарили цілого бика. Такий товстий льод тримався цілих два місяці. Тяжкий 1690 рік своєю лютістю перевищив навіть уславлені зими початку сімнадцятого століття, що їх так старанно дослідив доктор Гедеон Делон, той самий, що його Лондон вшанував бюстом з підставкою, як аптекаря короля Якова I.

Увечері, на кінець одного з найморозніших днів місяця січня 1690 року, в одній з численних негостинних бухточок Портлендської затоки творилося щось незвичайне, що примушувало чайок та морських гусей з криком кружляти коло входу до бухточки, — але вони не насмілювалися пролетіти в неї.

В цій бухточці, найнебезпечнішій із усіх бухточок затоки, коли тут бурхають певні вітри, а значить, найсамотнішій, що через цю саму небезпеку була придатною саме для суден, які мають причини ховатися, невеличке суденечко, що, при високій воді, причалило майже до самісінької кручі, стало на якір у кінця скелі. Помиляються, коли кажуть: "ніч спускається", — слід би було казати: "ніч підіймається", бо темрява йде від землі. Внизу під кручею вже наступила ніч, а вгорі ще був день. Якби хто підійшов до суденця, що стояло на якорі, він пізнав би в ньому біскайську урку.

Сонце, що цілий день ховалося в густому тумані, допіру зайшло. Починала відчуватися та глибока й чорна туга, що її можна назвати сумом за відсутнім сонцем.

Вітер не доходив з моря, — вода в бухточці була спокійна.

Це був щасливий виняток, особливо зимою. В портлендських бухточках майже завжди буває мілко. В бурхливу погоду море тут дуже хвилюється, і потрібна велика спритність і навичка, щоб безпечно тут пройти. Ці маленькі гавані, швидше уявлені, ніж справжні, стають у кепській послузі тим, що шукають захисту. Увійти в них небезпечно, а вийти — страшно. Але цього* вечора, як надзвичайний випадок, не було ніякісінької небезпеки.

Біскайська урка — судно стародавньої конструкції, що тепер уже вийшло із вжитку. Раніш така урка була корисна навіть для військової флотії, — своєю формою вона скидалася на міцну шкаралупу, розмірами — на барку, міцністю — на військове судно. Урка фігурувала в Армаді. Військова урка, насправді, досягала великих розмірів; так, капітанська урка "Великий Орел", що нею командував Лопе-де-Медіна, мала місткість в шістсот п'ятдесят тонн і виносила сорок гармат; комерційна й контрабандистська урка була дуже невеликою. Моряки цінували й шанували цей мізерний тип корабля. Снасті урки були конопляні, в деякі всередину було вплетено дріт, що вказувало на певний намір, обґрунтований хоч і не досить науково, довідуватись про напрямок магнетичного напруження. Легкість цього знаряддя однак не виключала запасних товстих канатів, відомих *sabrias* еспанських галер і *camelí* римських трирем. Румпель

був надто довгий, що має перевагу великого держална підойми, але й незручність малої дуги напруження; а в тім два шкиви в двох шкивгатах на кінці керми почасти виправляли цю хибу й до певної міри покривали витрату сили. Компас було міцно встановлено в нактоуз чотирикутної форми, а в рівновазі його добре здержували дві мідяні рамки, що їх вміщено було одна в одну горизонтально на маленьких шворенях, як у Карданових лямпах. Взагалі конструкція урки виявляла силу знання й тямовитости; але це було знання неука и догадливість дикуна. Урка була так. само примітивна, як прама й пірога; із властивостей прами вона мала стійкість, а на пірогу скидалася своєю прудкістю й мала, як і всі судна, що їх витворив пірат і рибалка, всі видатні морські властивості. Вона була однаково придатна для одкритого моря, як і для закритих вод; устаткування її вітрилами, яким надано було штангів і які мали цілком особливе впорядження, дозволяє їй іти тихою ходою в закритих бухтах Астурії, що схожі майже до ставків, як наприклад Пасажес, і плавати повною ходою в одкритому морі; на ній можна було об'їхати й навколо озера й навкруги світу; це виключний корабель, придатний для двох цілей — і для тихих вод ставка, і для бурхливого моря. Урка була серед кораблів те саме, що вертихвістка серед птиць, — одна з найменших і одна з найвідважніших: вертихвістка коли сяде на очеретину, то ледве нагинає її, а коли починає летіти, то може перелетіти океан.

Біскайські урки, навіть найбільшні, золотили й розмальовували. Таке татуювання є в дусі цього народу чарівного й трохи дикого. Величия пістрявисть їх гір, вимережаних снігами и лугами, збуджує в них пристрасть до прикрас.

Але повернемося до Портленда, дикої приморської гори.

Півострів Портленд на геометричному пляні має вигляд голови птаха, що його дзьоб повернувся до океана, потилиця до Веймута, а пересип — це шия.

Портленд, на шкоду своїй дикій красі, тепер служить для цілей промисловости. В середині вісімнадцятого століття каменярі и випальники алебастру відкрили береги Портленду. З того часу з Портлендської скелі стали виробляти так званий романський цемент, — корисна експлуатація, що збагатила країну й понівечила бухту. Тому двісті років ці береги руйнувалися, як усяка круча, — тепер їх руйнують як копальні; заступ знищує поволі, хвиля — відразу, — так зменшується красота. Величезне . марнотратство океана змінилося на систематичні удари з боку людини. Ця розмірена робота знищила навіть бухточку, в якій стояла на якорі біскайська урка. Щоб знайти тепер хоч який слід зруйнованої гаванькш треба було б шукати по східньому берегу півострова в напрямку до рогу, по той бік Фоллі-Піра і Дірл-Піра, і навіть далі Уікгема між містечком, що зветься Черч-Гоп, і містечком, що зветься Совтвель.

В бухточці, що її з усіх боків тиснули скелясті береги, які були значно вищі за її ширину, щохвилини ставало темніше; мутний туман, який звичайно буває смерком, згущався; в бухті було темно, як на дні глибокого колодязя; вихід з бухти до моря, як вузький перехід, вимальовувався в цій глибокій, майже нічній темряві, де плюскаються хвилі, біленькою смужкою. Треба було підійти зовсім близько, щоб запримітити урку, яка пристала до скелі і нібито заховалася під великим плащем її тіні.

Дошка, що її перекинуто було з борта на низький і рівний виступ кручі, — цей єдиний пункт, на який можна було поставити ногу, — з'єднувала барку з землею; темні фігури ходили туди й сюди й перехрещувалися на цьому хиткому місточку, і в цій темряві хтось навантажував барку.

Круча захищала бухточку з півночі, тому в ній було не так холодно, як на морі; але це не заважало людям труситися. Вони квапились.

На смерканні всі форми здаються ніби вирізаними різцем; можна було бачити окремі клапти їх одежі, і це показувало, що ці люди належали до тої класи, що в Англії її звуть the ragged, цебто голодранцями.

В рельєфах скелі ледве можна було розпізнати закрути стежечки. Дівчина, що спустить свій шнурок на спинку крісла, сама про те не гадаючи, намалює майже всі стежки в скелях і горах. Стежка цієї бухточки, нерівна й покручена, майже вертикальна, придатна більш для кіз, ніж для людей, закінчувалася на площадці, куди перекинуто було дошку. Стежки в скелях звичайно мають далеко не привабливу похилість; вони меншескидаються на дороги, як на провалля; вони скорше обриваються, ніж спускаються. Щодо цієї стежки, то вона мабуть, була розгалуженням якоїсь дороги на полонині, і на неї навіть неприємно було дивитися, така була вона сторчова. Знизу видно було, як вона підіймалася зиг'загами до самого верхів'я кручі, звідкіля вона й починалася з невеличкої площадки, що утворилася в наслідок обвалення груді, яка становила колись вершину скелі. Цією стежечкою повинні були спуститися до берега пасажири, що їх ждала барка в цій бухточці.

Крім людей, що рухались поквапливо й турботно, навантажуючи барку, в бухточці було зовсім відлюдно. Не чути було ні кроків, ні шуму, навіть вітру. І тільки по той бік рейду, коло входу в бухту Рінгстед ледве можна було запримітити фльотилію суден для лову акул, — очевидно, вона заблудилася. Примхи моря загнали ці полярні судна з датських вод в англійські. Північні вітри іноді жартують так з рибалками. Вони прийшли, щоб заховатися в Портлендській гавані, — знак наближення поганої погоди й небезпеки залишатися в відкритому морі. Тепер вони кидали якорі. Головна барка, що стояла спереду на сторожі, за старовинним звичаєм норвезьких фльотилій, відрізнялася своєю зовсім темною силуетою на білуватій площині моря, а спереду видно було знаряддя для лову акул: різні багри та гарпуни, що їх призначали для *seymnus glacialis*, *squalus acanthias* та *squalus spinax niger* і великий морський невід. За винятком цих декількох суден, що збилися в однім кутку, на всьому широкому Портлендському обрії око не зустрічало нічого живого. Ні хати. ні корабля. В ту епоху узбережжя ще не оселили, а на рейді в таку пору року суден не бувало.

Та які б там не були перспективи щодо погоди, ті люди, які мали намір їхати на біскайській урці, не відкладали від'їзду. Вони товпилися на березі моря, заклопотані й збентежені, й поквапливо бігали. Їх не можна було відрізнити одного від одного. Неможливо було також розгледіти, чи вони були старі, чи молоді. Вечірній сутінок змішував їх і стирав різницю. Тінь, як маска, закривала їх лиця. В нічній темряві це були тільки якісь силуети. Їх було восьмеро, між ними, здається, була одна чи дві

жінки, — та їх важко було признати під дірками та лахміттям, в яке закутана була вся банда, лахміттям, що не було вже ні жіночим, ні чоловічим одягом. Лахміття не має статі.

Одна тінь, менша, ходила туди й сюди між великими, — вона відзначала карлика або дитину.

То була дитина.

II

ПОКИНУТЕ

Придивившись ближче, ось що можна було замітити.

На всіх одягнено було довгі плащі з відлогами, пошматовані й залатані; але в них можна було закутатися і в разі потреби заховатися до самісіньких очей, — вони були добрі й проти холоду й проти цікавості. Під цими плащами вони рухалися швидко. У більшості голови було обв'язано ще платками, — первісне головне вбрання.

Один з групи, що збиралася від'їжджати, здавався проводирем. На ногах у нього було еспанське взуття й лахміття його було обшите галуном з позолотою; жилет, весь загаптований металевими блістками, сяяв з-під плаща, як риб'яче черевце. У другого на очі насунуто було повстяного крилатого капелюху форми сомбреро. Проте в капелюсі не було пророблено дірки для люльки, що відмічало вчену людину-

Дитину, за принципом, що одяга дорослої людини може бути плащем для дитини, поверх її лахміття було закутано в якийсь полотняний матроський балахон, що доходив її до колін.

Як на зріст, можна було припустити, що хлопцеві було років десять або одинадцять. Він був босий.

Екіпаж урки становили хазяїн та два матроси.

Урка, напевне, прийшла з Еспанії й поверталася назад. Не було ніякого сумніву, що вона провадила, з того й з того боку, якусь злочинську службу.

Люди, що мали намір відплисти на ній, перешіптувалися проміж себе.

Шепіт, що вони обмінювалися ним, був якийсь чудний мішаний жаргон: то кастильське слово, то німецьке, то французьке, іноді валійське, іноді баскське. Це була мова простолюдців, якщо тільки це не був умовний злочинський жаргон.

Здавалося, що вони належали до усяких націй і становили одну банду.

Екіпаж, можливо, був теж із своїх. Він брав співучасть в цьому навантаженні.

Взагалі вся ця пістрява група, здавалося, становила компанію товаришів, а може й шайку зловмисників.

Якби було трохи світліше і якби уважніше придивитися до цих людей, то можна було б побачити на них чотки й нарамінники, прикриті лахміттям. У однієї з осіб, що належала до групи, здається жінки, були чотки, що розміром дутків подібні були до чоток дервішів, — в них легко було пізнати ірландські чотки Ланіртефрі, або, як їх називали ще, Ланандіфрі.

Так само, якби не було так темно, можна було б замітити на носі урки різьбярний і позолочений образ богоматері з младенцем. Напевне, це був образ богородиці,

особливо вшанованої у басків, щось подібне до панагії^[10] старовинних кантабрійців. Під цією статуєю, що замінювала вирізану на носі барок звичайну прикрасу, висів ліхтар, що в даний момент не був засвічений, — крайня обережність, яка відзначала, що ці люди за всяку ціну бажали заховатися. Цей ліхтар, очевидно, служив для двох цілей: коли його запалювали, то він горів перед дівою й освітлював море, — маяк виконував функції свічки.

Водоріз, довгий, загнутий і гострий, виходив уперед з-під бугшприта, як ріг півмісяця. Там, де починався водоріз, в ногах у діви, стояв на колінах янгол із складеними крилами; прихилившись спиною до форштевня, він оглядав горизонт. Янгол був визолочений так само, як і богородиця.

У водорізі зроблено було просвіт і дірку для проходу хвиль, — їх було теж позолочено й прикрашено арабесками.

Внизу під богородицею було написано великими позолоченими літерами слово "Matutina"^[11], — назва корабля, якої проте в цей момент через темряву не можна було прочитати.

У підніжжя кручі було звалено в одну безладну купу, як це буває при від'їздах, вантаж, що його принесли подорожні й що по дошці, яка правила за трап, його швидко переносили з берега на барку. Мішки з сухарями, діжка солоної тріски, ящик з бульоновим екстрактом, три барила, одно з прісною водою, друге з солодом і третє із смолою, чотири чи п'ять пляшок — елю, старий чемодан, з застебнутим ремнем, скрині, ящики, пака з клоччям для смолоскипів та сигнальних знаків, — такий був вантаж. У цих голодранців були валіси, а це, здається, відзначало їх мандрівне життя; навіть мандрівні обідранці повинні мати якесь майно. Яка б не була їх бродяча професія, вони мусять мати з собою приладдя до виробництва та робочі струменти. Так і ці люди мусіли таскати за собою такий от вантаж, що не раз стояв їм на перешкоді.

Певне, їм не легко було перенести цю поклажу до підніжжя кручі. А втім це викривало їх рішучий намір виїхати.

Вони не гаяли часу; вони безперервно сновигали з берега на барку і з барки на берег; кожен брав участь в роботі, як міг: той ніс мішок, а той — ящик. Жінки, можливі чи правдоподібні в цій мішанині, працювали так само, як і інші. Дитину теж перетяжували роботою.

Сумнівно, щоб у цій групі були батько й мати цієї дитини. Ніяких ознак їх присутності не видно було. Її примушували працювати, й більш нічого. Здавалося, що це не дитина в своїй сім'ї, а невільник у таборі. Вона прислугувувала всім, і з нею ніхто не розмовляв.

А втім і вона теж поспішала і, як і вся ця темна ватага, до якої вона належала, здавалося, не мала іншої думки, як тільки щонайшвидше виїхати. Чи знала вона, чому? Мабуть ні. Дитина поспішала машинально. Тому, що бачила, як інші поспішають.

Судно було чардачне. Всю поклажу швидко перенесли в трюм, — настав момент виходити в одкрите море. Останній ящик уже зняли на чардак, залишилося тільки переправити людей. Двоє з шайки, що здавалися жінками, були вже на борту; шестеро,

й між ними дитина, ще стояли на нижній площадці кручі. Метушня перед від'їздом починалася на судні: хазяїн ухопився за румпель, матрос узяв сокиру, щоб обрубати причал. Обрубати — це знак що поспішають, — якщо є час, його розв'язують.

"Andamos"^[12], — сказав напівголосно той з шістьох, що його можна було вважати за проводиря, — той самий, що у нього на лахмітті видно було блистки. Дитина кинулася до дошки, щоб пройти першою. Та не встигла вона поставити ноги, як двоє чоловіків ринулися, трохи не зіпхнувши її в воду, й увійшли перед нею, третій відштовхнув її ліктем і теж пройшов, четвертий штовхнув її кулаком і пішов за третім, п'ятий, що був проводирем, скорше зіскочив, ніж увійшов на барку, і, вступивши на неї, закаблуком відіпхнув дошку, і вона упала в море. Один мах сокири обрубав причал, кермо повернулося, барка відплила від берега, — й дитина залишилася на землі.

III

САМОТНІСТЬ

Дитина непорушно стояла на скелі й пильно дивилася. Вона не гукала. Вона не протестувала. Це сталося якось несподівано; вона не сказала жадного слова. На кораблі так само мовчали. Жадного крику дитини до цих людей, ніякого "прощай" не сказали ці люди дитині. З обох боків у німому мовчанні сприймали, що відстань зростала. Це нагадувало розлуку тіней на березі Стикса. Дитина, як прикута до скелі, що її вже починав обмивати приплив, дивилася, як віддалялася барка. Здавалось, що вона розуміла. А що? Що вона розуміла? Похмуру таємницю!

Ще момент, і урка досягла вузької протоки на виході з бухти й увійшла в неї. Видно було верх щогли на світлому небі над скелистими кручами, між якими ніби між двома стінами вилася гадюкою протока. Цей верх щогли посувався на височині скель і, здавалось, поринув в них. Нарешті його не стало видно. Кінець. Барка вийшла в море.

Дитина стежила, як зникала урка.

Вона була здивована, але замислилася.

Її подив з'єднувався з похмурою свідомістю дійсності. Здавалось, що в цієї дитини, яка тільки починала жити, вже був досвід. Може вона вже міркувала.

Почуваючи себе безневинною, вона примирялася. Жадного нарікання.

Бездоганий не докоряє.

Те, що її так брутально вигнали, це не викликало в дитини жадного жеста. Це було щось подібне до внутрішньої скам'янілості. Перед цим несподіваним насильством долі, що, здавалось,, хотіла покласти кінець її існуванню раніше, як воно починалося, дитина не схилилася. Вона на ногах прийняла цей громовий удар.

Для того, хто побачив би її подив, що не викликав у неї одчаю, зробилося б ясно, що в тій групі, яка покинула її, ніхто не любив її й вона не любила нікого.

Замислившись, вона забула про холод. Враз вода облила їй ноги; приплив підіймався; чийсь подих пройшов по її волоссю, — починався північний вітер. Вона почула холод. Вона затремтіла з голови до ніг і це тремтіння було пробудженням.

Вона кинула очима навколо себе.

Вона була сама.

До цього дня для неї не існувало на землі інших людей, крім тих, що в цей момент були на урці. Ці люди тепер зникли.

Додамо, хоч це й дивно сказати, що ці люди, яких тільки вона й знала, були їй невідомі.

Вона не могла сказати, що це були за люди.

Своє дитинство вона провела між ними, проте вона не почувала себе "своєю" серед них. Вона тільки жила серед них, — і більш нічого.

І от тепер вони забули її.

У неї не було з собою ні грошей, ні взуття на ногах, ні. майже ніякої одежини на тілі, ні навіть шматочка хліба в кишені.

Стояла зима. Був вечір. Треба було пройти декілька миль, перш ніж досягти людської оселі.

Вона навіть не знала, де вона.

Вона не знала нічого, крім того, що ті люди, які прийшли з нею на берег цього моря, тепер, поїхали без неї.

Вона почувала себе викинутою з життя.

Вона почувала, що навколо неї нема людини.

Їй було десять років.

Дитина була в пустелі, між безоднею, з якої підіймалася ніч, і безоднею, звідкіля чути було, як гримотять хвилі.

Вона простягла вперед свої маленькі худі руки й позіхнула.

Потім раптово, як людина, що прийняла остаточне рішення, сміливо, стрепенувшись і з спритністю білки — а може кльовна — вона повернулася спиною до бухти й стала сходити вдовж скелі. Вона видралася на стежку, покинула її, знову повернулася до неї, швидко и відважно. Вона квапилася вийти звідціля. Можна було подумати, що вона йде за певним маршрутом. Але вона сама не знала, куди йде.

Вона квапилася без цілі, ніби тікала від долі.

Підійматися — властиво людині, дертися — властиво животині; вона й ішла, і дерлася. Портлендські похилості повернуто на південь, тому на стежці майже не було снігу. Міцний мороз в деяких місцях зробив з цього снігу порошок, досить незручний для пішої людини. Дитина тяглася. Чоловічий одяг, надто широкий, плутався і заважав їй. Від часу до часу на площадках або на похилостях вона нахоплювалася на лід і падала. Іноді їй доводилося висіти декілька хвилин над безоднею, перш ніж пощастить ухопитися за суху гилку або за випнутий камінь. Раз вона потрапила на камінь, який несподівано обвалився під нею і потяг її за собою. Такі обвали дуже зрадливі. Протягом декількох хвилин дитина посувалася вниз, як черепиця на даху; вона скотилася до самісінького краю провалля, — пучок трави, за який вона вчасно вхопилася, врятував її. Вона не кричала перед безоднею, як не кричала раніш перед людьми; набравшись сили, вона мовчки почала лізти. Круча була висока. Таких випадків було декілька. Безодня здавалася ще більшою через темряву. Сторчова скеля не мала кінця.

Вона відступала перед дитиною в небесну безодню. В міру того, як підіймалася

дитина, здавалося, що підіймається й вершина скелі. Вона видерлася вгору й дивилася на цю чорнустіну, що її споруджено було як бар'єр між нею и небом. Наостанку вона таки вибралася.

Вона скочила на площадку. Можна було б навіть сказати: вона ступила на землю, бо вона вийшла з безодні.

Як тільки вона опинилася угорі, вона затрусилася з холоду. Вона почувала на своєму лиці північний вітер — це жало ночі. Дув різкий північно-західний вітер. Вона натягла на свої груди шорстку матроську куртку.

Це була добра одежа. На матроській мові її звали "непромокайкою", бо такий от сорт матроської блузи майже не боїться південно-західного дощу.

Злізши на верхню площадку, дитина твердо стала своїми обома босими ногами на замерзлу землю й оглянулася навкруги.

Позад — море, спереду — земля, а вгорі над головою — небо.

На небі ні зірки. Густий туман закривав край неба.

Діставшись до верха скелистої стіни, вона повернулася до землі й стала розглядати її. Вона розстилалася перед нею, оскільки можна було охопити очима, рівна, мерзла, покрита снігом. Декілька кущів вереску тремтіли ніби від холоду. Не видно було дороги. Нічого. Не було навіть пастушої хатини. Там і там можна було постерігти кружіння блідих спіралей, — то були вихори снігового порошу, що його вітер здіймав з землі й розвіював. Низка хвилюватих горбів зникали в туманній імлі й зливалися на обрії. Широкі тьмяні долини зникали під білуватою млою. Глибоке мовчання. Земля розстилалася, як безмежність, і мовчала, як могила.

Дитина повернулася до моря.

Море, як і земля, теж було біле; земля — від снігу, море — від піни. Нічого не могло бути сумнішого за те світло, що його створювала ця подвійна білість. Іноді нічне освітлення дає різко визначені ефекти: море ніби вилито з криці, а кручі — з чорного дерева. З тієї височини, де стояла дитина, Портлендську бухту, тьмяну в своєму півколі горбів, видно було, як на географічній мапі; було щось мрійне в цьому нічному пейзажі: бліде коло серед зростаючої темряви, — іноді місяць дає таку картину. Від одного рогу до другого, на всьому березі, не видно було ні однієї світлої крапки, що відзначала б запалене огнище, освітлене вікно, оселю. Ніякого світла ні на небі, ні на землі: ні одного вогника внизу, ні однієї зірки вгорі. Широкі простори хвиль у затоці тут і там враз підіймалися. Вітер коливав і хвилював широку водяну поверхню. Урку, що втікала, ще видно було в затоці.

Це був чорний трикутник, що плив на цьому синюватому полі.

В далечині неясно клекотали водяні простори в зловісній світотині безмежності.

"Матутіна" неслася швидко. Щохвилини вона зменшувалася.. Немає нічого швидшого за те, як зникає корабель у морській далечині.

Ще момент, і на урці засвітили ліхтаря на носі. Напевне, темрява навкруги починала тривожити, і стерничий почував потребу освітлити хвилі. Ця блискуча крапка, це миготіння, що його видно було здалека, надавало сумовитості її високій,

довгій темній силуеті. Здавалося, що посеред моря стоячки посувається саван, під яким хтось бродить із зіркою в руках.

В повітрі почувалося наближення грози. Дитина не усвідомлювала цього, а моряк затремтів би. Це була хвилина сумного передчуття, коли здається, що стихії оживають, і ви зараз будете присутні при таємничому перетворенні вітру в гураган. Море стає океаном, стихійні сили виявляють волю, і те, що, вважали за неживе, має душу. Це зараз буде. І це викликає жах. Душа людини лякається стати навіч з душею природи.

Хаос збирався почати свій вхід. Вітер, розбиваючи туман і нагромаджуючи хмари, розташовує декорацію цієї страшної драми хвиль і зими, що зветься хуртовиною.

Симптомом була поява суден, що поверталися назад. Трохи згодом рейд уже не був пустелею. Кожну хвилину з-за рогів прибували барки, що стурбовано квапились до бухти. Ті обгинали Портленд-Біль, а ті Сент-Альбанс-Хед. З найбільшого віддалення приходили парусні судна. Всі вони шукали пристановища. На півдні темрява згущалася, хмари, чорні, як ніч, посувалися з моря. Тяжкість навислої бурі важким гнітом давила на хвилі. Це не був момент для від'їзду. А проте урка вийшла в одкрите море.

Вона прямувала на південь. Тепер вона вже вийшла з затоки й була в відкритому морі. Враз рвачко подув північний вітер. "Матутіна", яку ще можна було розпізнати досить ясно, розпустила вітрила, нібито вирішивши скористатися з гурагану. То був погой, — так колись називали північно-західний вітер, потайний і сердитий. Ногой одразу накинувся на урку з дикою лютістю. Він ударив урку збоку; вона нахилилася, але не зменшила ходи й продовжувала свій курс в одкрите море. Це відзначало, що тут скорше утікали, ніж подорожували; менше боялися моря, ніж землі, й більш турбувалися втекти від переслідування людей, як од вітру.

Урка, поступово зменшуючись, нарешті стала зникати на обрії; маленька зірка, що вона несла її з собою, зблідла; урка, щодалі зливаючися з ніччю, зникла.

На цей раз назавжди.

Принаймні, дитина, здавалося, зрозуміла це. Вона перестала дивитися на море. Її очі перенеслися на рівнини, степи, горби, на простори, де, може, пощастить їй зустрінути щось живе. Вона пішла в це невідоме.

IV

ПИТАННЯ

Що ж це була за банда, що, утікаючи, покинула дитину?

Чи не були ці утікачі компрачикоси?

Вище ми докладно позначили ті засоби, що їх подав Вільгельм III і ухвалив парламент, проти тих злочинців, чоловіків і жінок, що їх називали компрачикосами, компрапеквеньосами й чейласами.

Бувають законодавства, що розсіюють. Цей статут, що вдарив на компрачикосів, викликав загальне утікання не лише компрачикосів, а і взагалі всяких бродяг. Він призвів до того, що почали ховатися и виїздити. Більшість компрачикосів повернулися до Іспанії. Між ними, як ми вже говорили, було багато басків.

Цей закон, що охороняв дітей, спочатку мав досить чудні наслідки: несподіване збільшення кинених дітей.

Цей карний статут безпосередньо дав масу знайд, цебто загублених дітей. Це дуже легко зрозуміти. Усяка банда мандрівників, що мала при собі дитину, через це саме ставала підозрілою; навіть один факт наивності дитини виказував її. — Це, мабуть, компрачикоси, — така була перша думка шерифа, судді, констебля. Звідціля арешти й допити. Люди просто нещасні, що примушені були блукати и старцювати, боялися, щоб їх не визнали за компрачикосів, хоч вони й не були ними; але баззахистні люди не вважають себе ґарантованими від можливих помилок юстиції. До того ж мандрівні родини звичайно залякані. Щодо компрачикосів, то їх обвинувачували в тім, що вони експлуатують чужих дітей. Та гніт злиднів і убогости дає такі наслідки, що іноді тяжко буває матері й батькові довести, що їхня дитина справді є їхня. Звідкіля у вас оця дитина? Як довести, що її бог дав? Дитина сама по собі ставала небезпекою. Старалися позбутися її. Утікати самим було значно легше. Батько й мати покладали загубити дитину то в лісі, то на березі, то в колодязі.

Знаходили дітей, утоплених у цистернах.

Додамо, що компрачикосів, за прикладом Англії, почали переслідувати по всій Європі. Імпульс до переслідування їх був даний. Головне — почати. З того часу поліцаї всіх країн почали змагатися в тім, щоб ловити їх, і еспанський альґвазіль пильнував їх не менш від англійського констебля. Не далі, як двадцять три роки тому, можна було читати на камені у воріт Отеро надпис, що його тяжко перекласти, — закони не додержуються вимог увічливості в виборі слів, — проте в ньому відзначено великою карною різницею відтінок між тими, що купують дітей, і тими, що крадуть їх. От цей надпис, що його зроблено трохи дикою кастільською мовою: *Aquí quedan las orejas de los compachicos, y las bolsas de los robaninos, mientras que se van ellos at trabajo de mar*^[13]. З цього видно, що конфісковані уші та інш. не визволяли від каторги. Звідціля "рятуйся хто може" між бродягами. Вони тікали з переляку, вони приїздили на нові місця, тремтячи від страху. По всьому узбережжю Європи пильно стежили за прибувавшими утікачами. Для банди їхати з дитиною було неможливо, бо висісти з дитиною було небезпечно.

Краще було загубити дитину.

Хто ж були ті люди, що, як ми бачили, в півтіні Портленд ської пустелі покинули дитину?

По всіх ознаках це були компрачикоси.

V

ДЕРЕВО ЛЮДСЬКОГО ВІНАХОДУ

Було близько сьомої години вечора. Вітер тепер став затихати — ознака, що швидко він зміцниться з новою силою. Дитина була на крайній площадці південного виступу Портленда.

Портленд — півострів. Та дитина не знала, що таке півострів, не знала навіть, що це за слово Портленд. Вона знала тільки одно, що можна йти до того часу, поки не

впадеш. Уявлення є провідник, — вона не мала ніякого уявлення. Вони привели її сюди й покинули тут. Вони й тут — в цих двох загадкових словах була вся її доля: вони були всі люди, тут — весь світ. У неї на землі абсолютно не було іншої підпори, крім невеличкого клаптика землі, на якому вона стояла, — землі, твердої й холодної для її босих ніг. У цьому великому тьмяному світі, відкритому з усіх боків, чр ждало цю дитину? Ніщо.

Вона йшла до цього "Ніщо".

Безмежна відлюдність була навкруги неї.

Вона пересікла по діагоналі першу площадку, потім другу, потім третю. На краю кожної площадки дитина знаходила злам; спускатись іноді буває круто, але завжди швидко. Високі голі рівнини Портлендського виступу були подібні до величезних плиг, що їх напів підкладено одну під одну; південна сторона нібито входить під попередню, а сторона північна підіймається над дальшою. Це утворювало прискалки, по яких дитина спускалася зовсім вільно. Від часу до часу вона затримувала свою ходу й, здавалося, радилася сама з собою. Ніч ставала дуже темною, кругогляді звужувався, вона могла бачити лише за декілька кроків.

Враз вона спинилася, з хвилинку прислухалася, ледве помітно з задоволенням кивнула головою, швидко повернулася й попростувала до невеличкої високости, що її неясно помітила праворуч, в частині площини, найближчої до скелі. На цій височині видно було якусь силуету, що в тумані здавалася деревом. Дитина почула з цього боку шум, що не був ні завиванням вітру, ні шумом моря. Це не був і крик якої тварини. Вона подумала, що там хтось є.

Декілька кроків, і вона була у підніжжя горки.

І справді, там хтось був.

Те, що було невиразним на верхів'ї горба, тепер було ясно видно. Це було щось подібне до великої руки, що стирчала прямо із землі. На верхньому кінці цієї руки горизонтально простягався ніби вказний палець, що його внизу підтримував великий палець. Ця рука, цей великий і цей вказний палець вимальовували на небі простокутника. В тім місці, де з'єднувалася ця подібність великого і вказного пальця, була шворка, на якій висіло не знати що — чорне й безформене. Ця шворка колихалася од вітру й звучала, як ланцюг.

Це й було те брязкання, що його почула дитина.

Шворка, коли до неї придивитися близько, була тим, про що можна було догадатися з звуку, цебто ланцюгом. Це був морський ланцюг з неглухими ланками.

За тим таємничим законом змішування, уявленого з реальним, що домінує в цілій природі, місце, година, туман, трагічне море, безладна й мрійна далечінь обрїю, — все це зливалося з цією силуетою і надавало їй величезного розміру.

Маса, що висіла на ланцюзі, скидалася на футляр. Бона була сповита, як дитина, й довга, як чоловік. Вгорі в неї було щось кругле, коло чого обмотано було кінець ланцюгу. В нижній частині футляр було розірвано. З дірок стирчали голі кістки.

Легкий вітер колихав ланцюга, і те, що висіло на ланцюзі, тихенько качалося. Ця

пасивна маса корилася колиханням повітряних просторів; вона викликала, не знати чому, якийсь панічний жах; і цей жах, надаючи предметам перебільшених розмірів, ховав її справжню величність і дозволяв бачити тільки контур; це була згущена темрява, що набула певного образу; ніч була над нею й ніч була в ній; це була офіра мертвій величності. Сутінки, схід місяця, зникання сузір'я за скелями, неосяжні простори, хмари, вітер, що дув з усіх боків — з'єднувалися і входили до складу цього видимого небуття. Ця подібність якогось обрубка, що висів у повітрі, гармоніювали з тією безособовістю, що її було розлито в далечині на морі й на небі, а темрява довершувала знищення цієї речі, що колись була людиною.

Це було те, що більш не існувало.

Бути трупом, що продовжує своє існування, — для цього поняття немає слова в людській мові. Більш не існувати й продовжувати існування, бути в безодні й поза нею, пережити смерть, нібито не маючи змоги потонути в ній, — це щось неможливе, що однак певною мірою стає реальним. Звідціла — невимовність. Це буття, — а чи воно є буття? — цей чорний свідок, він був тільки останками, й останками страшними. Останками чого? Спочатку природи, потім громадянства. Нуль і тільки.

Його віддано було на призволяще абсолютного немилосердя. Глибоке забуття пустелі оточувало його. Він підлягав всім випадковостям невідомого. Він був беззахистний проти темряви, яка робила з ним, що хотіла. Він назавжди повинен був терпіти. І він корився. Над ним проносилися гурагани. Вітри похмуро свистіли навколо.

Цей привид був тут на наругу. Він повинен був зазнати жакливої кари — гнити на відкритому вітрі. Він був поза законом і без похорону. Це було знищення без заспокоїння. Влітку він повертався в порох і в грязь — узимку. Смерть повинна мати завісу, а в могилі повинна бути соромливість. Тут не було ні соромливості, ні завіси. Гниття цинічне й одкрите. У смерті є якесь нахабство — показувати вам свою роботу. Вона ображає спокій темряви, коли працює поза своєю лябораторією — могилою.

Цей мертвяк був пограбований. Грабувати мерця? Це невблаганна жорстокість. В його кістках не було мозку, в його животі не було нутра, в його гортані не було голосу. Труп — це кишеня, що її смерть вивертає й пустошить. Якщо в нього було колись своє "я", то де тепер це "я"? Може воно ще тут, — про це болісно було б і згадати. Може воно ще блукало коло цього повішеника! Чи можна уявити собі в темряві щось сумніше?

Величезна руйнацька сила працювала мовчки. В мерці текла кров, — її випили; у нього була шкура, — її з'їли; було м'ясо, — його вкрали. Ніщо не пройшло повз нього, не взявши у нього чогонебудь. За те грудень позичив йому холоду, північ — страхіття, залізо — ржі, чума — міязмів, квіти — пахоців. Повільне його гниття було виплатою податку. Труп платив вітру, дощеві, росі, гадам, птицям. Всі темні руки обшукали цього покійника.

Це був не знати який чудний пожиалець, пожиалець ночі. Він був у долині й на горбі, і його не було там. До нього можна було доторкнутися, і разом з *тим* він не існував. З нього була тінь, що доповнювала темряву. Коли зникав денний світ, в неосяжному мовчанні ночі він був у сумному акорді з усім, що його оточувало. Лише своєю

присутністю він збільшував тугу бурі і спокій зорь. Все невимовне, що є в пустелі, сполучалося в ньому. Нікому непотрібна жертва невідомої долі, він зливався з суворим мовчанням ночі. В його тайні відчувався неясний відбиток усіх світових загадок.

Почувалося, як навколо нього занепадало життя до невідомих глибин. В просторах, що оточували його, якось зменшувалась упевненість і надія. Шелестіння чагарників і трав, прикра меланхолія, туга, що в них була якась свідомість, — все це трагічно припасовувалося до пейзажу з тією чорною фігурою, що висіла на ланцюзі. Присутність привида на горизонті ще збільшувала тяжкість самоти.

VI

БОРОТЬБА МІЖ СМЕРТЮ І НІЧЧЮ

Дитина стояла перед цим предметом, безмовна, здивована, спиненими очима дивлячись на нього. Для дорослої людини це була шибениця, для дитини — це був привид.

Де доросла людина бачила труп, там дитина бачила примару.

Та до того ж вона нічогісінько не розуміла.

Безодня в дивний спосіб притягає до себе; те саме було й на вершині цього горба. Дитина робить крок, потім два. Вона вилізла на гору, маючи цілковите бажання зійти; вона наблизилася, маючи цілковите бажання відступити.

Тремтячи від страху, а разом з *тим* і сміливо, вона підійшла зовсім близько, щоб подивитись на примару.

Підійшовши до шибениці, вона підвела голову й стала розглядати.

Привид був просмолений і блищав тут і там. Дитина розпізнала лице. Воно було обмазане горішньою смолою, і ця машкара, що здавалася липкою й клейкою, різко виділялася в нічному виблиску. Дитина бачила рот, що був діркою, бачила ніс, що так само був діркою, очі, що теж були дірками. Тіло було закутане й наче сповите в грубе полотно, намочене в нафту. Полотно запліснявіло і розірвалося. Одно коліно виходило наверх. Через дірки можна було бачити ребра. Одні частини були трупом, інші скелетом. Лице було якогось землистого кольору. Слизняки, що повзали по ньому, залишили бліді срібрісті смужки. Полотно, прилипнувши до кісток, рельєфно окреслювало всі форми, як одяг на статуї. Череп, що тріснув і розколовся, скидався на гнилий овоч. Зуби залишилися такі самі, як і у всіх людей, вони навіть зберегли усмішку. В відкритому роті, здавалося, застигнув останній крик. На щоках ще видно було декілька волосків од бороди. Похила голова, здавалось, до чогось прислухалася.

Його ще недавно підновили. Лице заново було просмолене, так само й коліно, що висунулося з-під полотна, й боки. Внизу стирчали ноги.

Якраз внизу, у траві, видно було два черевики, що в снігу и під дощем зробилися безформенні. Ці черевики впали з мерця.

Боса дитина подивилася на ці черевики. .

Вітер щодалі ставав бурхливіш, але іноді з перервами, що "були ознакою найближження бурі; тепер на декілька хвилин він зовсім ущух. Труп більш не колихався. Ланцюг мав непорушність повісу.

Доросла людина поставила б собі певні питання, — дитина не питала; вона дивилася.

Смола надавала обличчю мокрого вигляду Краплі смоли, застигли там, де були колись очі, скидалися на сльози. А втім, через цю смолу гниття мерця було видимо припинено, якщо й не зовсім знищено, принаймні зменшено. Те, що дитина бачила перед собою, було річчю, що про неї піклувалися. Ця людина, видимо, для когось була дорога. Не вважали за потрібне подбати про неї живу, за те намагалися зберегти її мертву.

Шибениця була стара, поточена черваками, проте міцна, — вона служила вже здавна.

В Англії від. споконвічних часів був звичай засмолювати контрабандистів. Їх вішали на морському березі, обмазували їх смолою й залишали так висіти. Для прикладів потрібне відкрите повітря, а просмолені приклади зберігаються краще. Це просмолення свідчило про гуманність. При такому способі можна було не так часто відновляти повішених. Шибениці ставили на певній віддалі одна від однієї по всьому берегу, як за наших часів ліхтарі на вулицях. Повішений замінював ліхтаря. Він по-своєму світив своїм товаришам-контрабандистам. Контрабандисти ще здалека в морі могли розпізнавати шибениці. Ось одна, — це перша пересторога; ось друга, — це друга пересторога. Правда, це ані трохи не заважало контрабанді, але з таких речей складався лад. Такий звичай існував в Англії до початку цього століття. Року 1822 перед Дуврським замком можна ще було бачити полакованих шибеників. А втім запобіжні вчинки не обмежувалися контрабандистами. Англія прикладала тих самих засобів до злодіїв, паліїв, убивців. Джон Пейнтер, що підпалив морські магазини в Портсмуті, був повішений і засмолений року 1776.

Аббат Койер, який називає його Іваном Живописцем, знову бачив його УГП року. Джон Пейнтер був повішений на ланцюзі над руїнами, що він їх зробив, і від часу до часу його підновлювали. Цей труп проіснував, — можна б навіть сказати — прожив, — майже чотирнадцять років. Він добре служив ще року 1788. Але року 1790 його довелося замінити другим. Єгиптяне шанували царські мумії; а тепер виявляється, що й мумія простого смертного так само може придатися.

Вітер, що особливо давав відчувати себе на пригорку, здув з нього увесь сніг. З'явилася трава з чортополохом то тут, то там. Пригорок покривала та густа коротка приморська трава*, через яку вершини круч здаються зеленим килимом. Під шибеницею, якраз на тому місці, над яким висіли ноги покараного,, росла особливо висока й густа трава, що здавалося незвичайним на такій неродючій землі. Труп, що гнили тут протягом цілих віків, могли бути поясненням причини, чому тут була така добра трава: людина годувала землю.

Якесь сутужне зачарування опанувало дитину. Вона й далі стояла на тому самому місці з тим самим здивованням. Тільки на одну хвилину вона нахилила голову, коли кропива пожалила їй ноги, — їй здалося, що то була якась тварина. Потім вона знову випросталася. Підвівши голову, вона розглядала це лице, яке дивилося на неї. Воно

дивилося на неї тим пильніше, що не було очей. То був розкиданий погляд невимовної пильності, в якому було і світло і темрява, погляд, що виходив із черепа і із зубів так само, як із порожніх западин очей. Вся голова мерця дивиться, й від цього робиться страшно. Немає зіниць, а відчувається, що дивиться. Жах привидів.

Помалу дитина почала лякатися. Вона не ворушилася, ніби одубівши. Вона навіть не помічала, що починала губити притомність. Вона стовпіла й костеніла. Зима мовчки передавала її ночі; в зимі є щось зрадливе. Дитина майже обернулася в статую. Скам'янілість холоду проходила в її кістки. Морок, ця гадина, вповзала в нього. Дримота, що виходить із снігу, входить у людину, як темний морський приплив; на дитину поволі насувалася непорушність, що робила її подібною до трупа. Вона готова була заснути.

Ще момент, і вона впала б під шибеницю. Вона навіть несвідома була того, чи вона стоїть на ногах.

Привид, здавалося, зрозумів це й не захотів цього. Несподівано він заворушився. Можна було б сказати, що він застерігав дитину. То був порив вітру, що знов почав дуги.

Нічого не могло бути дивнішого, як цей мертвяк, що ворухився.

Труп, що його прикріплено було наприкінці ланцюгу, рухався від невидимого подиху вітру, нахилився, підіймався ліворуч, потім падав назад, знову підіймався праворуч і знов падав, і падав і підіймався з повільною й сумною точністю, як язик у дзвона. Можна було подумати, що в темряві колихається маятник годинника вічності.

Так продовжувалося декілька часу. Дитина перед цим рухом мерця почувала, що прокидається, і, не зважаючи на те, що замерзла, досить ясно відчула страх. Ланцюг, за кожним колиханням, рипів з жахливою правильністю. Він нібито набирав духу, а потім знов починав рипіти. Цей рип скидався на цокотання коника.

Наближення шквалу спричинилося до несподіваного бурхання вітру. Враз вітер змінився на бурю. Колихання трупу прискорилося. Це було вже не розхитування, а різкі товчки. Ланцюг уже не рипів, а кричав.

Здавалося, що цей крик почули. Якщо це був заклик, то його послухалися. З глибини обрія донісся страшний шум.

То був шум од крил.

Явище, досить звичайне перед грозою на кладовищах і в пустелях, — летіла зграя ворон. Чорні крапки птиць, що летіли, прорізували хмари, пробивалися через туман, збільшувалися, наближались, збилися в купу, злилися в темну масу, квапилися до горба й кричали. Це скидалося на військо. Ці крилаті черваки темряви спустилися на шибеницю.

Дитина з переляку відсахнулася.

Зграї коряться ватажкам. Ворони скупчилися на шибениці. Жадної з них не було на трупі. Вони розмовляли проміж себе. Крякання ворон лякає. Виття, шипіння, свист — це життя, а крякання — це задоволення, що його надає гниття. Можна подумати, що чуєш шум, який чинить порушене мовчання могили. Крякання — це голос, в якому

почувається ніч. Дитина застигла.

Не так від холоду, як від жаху.

Ворони замовкли. Одна з них скочила на скелет. Це був сигнал. Всі накинулися, видно було тільки хмару крил, потім пір'я знов спустилося, і повішений зник під масою чорних точок, що рухалися в темряві. В цей момент мертвяк сколихнувся.

Чи він сам заворушився? Чи це вітер сколихнув його? Він зробив різкий стрибок.

Гураган, що тепер піднявся, прийшов йому на допомогу. Привид почав конвульсійно рухатися. То був шквал, що дув повними легенями; він захопив труп й кидав його в усі боки. Привид став жахливий. Він почав битися. Страшний картонний танцюриста, що замість тонкого шнурка мав ланцюга шибениці. Якийсь блазень з темряви схопив за нитку й бавився з цієї мумії. Вона вертілася й підскакувала; здавалося, що вона зараз розсиплеться. Перелякані птиці розлетілися. Це сталося так, ніби мертвяк — струсив з себе всіх отих падлючих тварин. Потім вони знов повернулися. Тоді почалася боротьба.

Мертвяк, здавалося, дістав чудесного життя. Бурхання вітру так здіймало його, ніби хотіло занести його; можна було сказати, що він змагається й силкується втекти, та залізний нашійник держав його. Птиці відбивали всі його рухи, відступаючи, потім знов кидаючися на нього, злякані й розлютовані. З одного боку — чудні спроби утекти, з другого боку — переслідування прикованого на ланцюзі. Мертвяк, якого підштовхувало спазматичне бурхання вітру, здвигався, бився ніби в приступках гніву, відступав, ішов уперед, підіймався, падав, розганяючи розкидану зграю. Мертвяк був палиця, зграя — порошок. Роз'яріла зграя нападала й не хотіла відмовитися від здобичу й уперто продовжувала напад. Мертвяк наче збожеволів під такою силою дзьобів, робив частішими свої сміливі удари в порожняву, що скидалися на удар каменя, прив'язаного до пращі. Моментами на ньому були всі кігті й усі крила, потім — нічого; орда зникла й одразу услід шалено поверталася. Страшна кара, що тривала й по смерті. Птиці, здавалося, скаженіли. Тільки з надр пекла могла вирватися така зграя. Удари кігтів, удари дзьобів, крякання, виривання шматків, що не були вже м'ясом, рипіння шибениці, дрижання скелета, вереск заржавілого заліза, крик бурі, шум і метушня — не можна уявити сумнішого бою. Боротьба злих духів проти демонів. Щось подібне до битви привидів.

Іноді, коли вітер особливо зміцнювався, повішений починав крутитися, повертаючися лицем весь час до зграї на всі боки, ніби маючи намір погнатися за птицями, і здавалося, наче його зуби намагалися укусити. Вітер був за нього, а ланцюг — проти нього, ніби темні духи втрутилися в цю справу. Гураган теж брав участь у боротьбі. То був якийсь круговорот у вихорі.

Внизу чути було незмірне гуркотання, — то шуміло море.

Дитина бачила цей сон. Враз вона почала тремтіти всіма своїми членами, тремтіння пройшло по всьому її тілу, вона захиталася, затрусилася, трохи не впала, повернулася, стиснула своє чоло обома руками, ніби чоло було для неї підпорою, й похмуро з розвіяним на вітрі волоссям вона почала спускатися з пригорка великими

кроками, з заплющеними очима, сама майже привид; вона побігла, залишаючи позад себе всю муку цієї ночі.

VII

ПІВНІЧНА КІНЕЧНІСТЬ ПОРТЛЕНДУ

Вона бігла, поки не задихалася; вона бігла навмання, сама не знаючи куди, нестямна, бігла по снігу, по долині, в просторінь. Цей біг зігрів її. Це для неї було потрібно. Без цього бігу й без цього переляку вона була б мертва.

Коли у неї не хватило духу, вона спинилася. Але вона не наважилася оглянутися назад. їй здавалося, що птиці поженуться за нею, що мертвяк зірветься з свого ланцюгу, може, піде в той самий бік, що й вона, й що безсумнівно й шибениця зійде з пригорка й побіжить за мертвяком. Вона боялася, що, як тільки обернеться, то побачить усе це.

Перевівши трохи дух, вона знову почала бігти.

Усвідомлювати собі, що робиться, це невластиво дитині. Вона сприймала вражі ння страху, що зростав у ній, але не зв'язувала їх і не робила висновків. Вона бігла, не знаючи, куди й як; вона бігла з тугою й з тяготою сна. Минуло майже три години, як її покинуто, і шлях її вперед, залишаючися цілком неясним, змінив свою ціль: спочатку вона чогось шукала, тепер бігла від чогось. Вона не почувала ні голоду, ні холоду, — їй було тільки страшно. Один інстинкт замінився другим. Утекти — про це тільки й була її думка. Утекти — від чого? Від усього. Життя здавалося їй страшною стіною з усіх боків навколо неї. Якби вона могла втекти від усього, вона б зробила це.

Але діти не знають того, як проламати в'язницю, не знають того, що зветься самогубством.

Вона бігла.

Вона бігла не знати скільки часу. Але виснажався дух, так само виснажався й страх.

Враз, наче схоплена несподіваним нападом енергії й розумінням, вона спинилася; можна було сказати, що їй стало соромно тікати; вона випростувалася, тупнула ногою, рішуче підвела голову й повернулася.

Не видно було ні пригорка, ні шибениці, ні ворон, що літали.

Туман опанував увесь обрій.

Дитина пішла своєю дорогою.

Тепер вогіа вже не бігла, а йшла. Сказати, що ця зустріч з мертвяком зробила її дорослою людиною, значило б надто обмежити те неясне й різноманітне вражіння, що вона пережила його. В цьому вражінні було и значно більше й значно менше від цього. Ця шибениця, значіння якої невиразно вимальовувалося в її невиявленій свідомості, залишалася для неї привидом. Коли б вона була в таких літах, що могла б проаналізувати себе, то вона знайшла б, що в ній прокидаються тисячі різних думок; але мислення дітей безформене, і найбільше, що вони відчувають, так це гіркий присмак того невідомого для них почуття, що доросла людина назвала б обуренням.

Дитина пробігла добрих чверть милі й пройшла наступну чверть милі. Враз дитина

почула якісь корчі в шлункові. Гидотне явище на пригорку тепер затьмила одна думка, що шалено захопила її: їсти. На щастя в людині сидить звір; він постійно вертає її до дійсності.

А що їсти? А де їсти? А як їсти?

Вона облапала свої кишені. Машинально, бо вона добре знала, що вони порожні. Потім вона прискорила ходу. Не знаючи, куди йти, вона поспішала до можливого пристановища.

А втім, на цій сніговій рівнині не було нічого, що скидалося б на притулок.

Дитина йшла, і пустир розстилався перед нею, оголений, наскільки можна було бачити.

Та на всьому цьому узгір'ї й не було ніколи людської оселі. Тільки внизу кручі, в розколинах скелі, колись тулилися, за браком лісу для будування хатин, стародавні первісні мешканці, що мали замість зброї пращу, замість палива — сухий коров'ячий гній, замість релігії — ідола Геиля, що стояв на моріжку в Дорчестері, и замість промисловости — лови сірих коралів, що їх ґалли називали *plin*, а греки *isidis plocamos*.

Дитина намагалася орієнтуватися, як тільки могла. Вся наша доля власне є роздоріжжя, й вибрати напрямок дуже тяжко; а цьому маленькому творінню довелося вибирати за найгірших обставин. Але воно йшло вперед і, хоч у нього, здавалося, були крицеві ноги, воно починало втомлюватися. На цій рівнині не було ніякої стежки; а коли тут і були стежки, то тепер сніг притрусив їх. Інстинктивно воно йшло далі на схід. Гостре каміння роздряпало йому п'яти. Коли б був день, то на слідах, що воно залишало на снігу, можна було б побачити рожеві плями, то була його кров.

Дитина не знала нічого. Вона переходила рівнину Портленда з півдня на північ, в той час, як банда, з якою вона прийшла, уникаючи будь-якої зустрічі, можливо, перехрестила її із заходу на схід. Правдоподібно, що вона втікала в якійнебудь рибальській або контрабандистській барці з якогось Еджескомбського берега, наприклад, з Сент-Катерін-Чепа або Суонкрея, щоб потім знайти в Портленді урку, яка піджидала її; вона повинна була висісти на берег в одній з вестонських бухточок, щоб знову сісти на якесь судно в одній з істонських бухточок. Цей напрямок перерізував похрест той, що ним ішла дитина. Можливо, що через те вона й не пізнавала своєї дороги.

Портлендське узгір'я має там і там високі пригорки, що враз зрізувалися берегом іттрімко спускалися до моря. Дитина, йдучи навмання, досягла одного з таких вищих пунктів і спинилася з надією оглянути ширші простори; вона шукала побачити щонебудь. Перед нею по всьому обрію розстилалася широка непрозора синювата темрява. Вона почала уважно розглядати її, й під пильним її поглядом вона ставала не такою неясною. В глибині далекого яра на схід, внизу під цією синюватою неясністю, подібною до рухливих й блідих валів, що скидалися на темну кручу, стлалося й колихалося якесь лахміття. Тьмяна неясність — це був туман, а ті чорні клапті — то був дим. Де є дим, там повинні бути й люди. Дитина пішла в той бік.

Вона розгледіла на якійсь відстані спуск, а у підніжжя спуску, між безформеними

масами скель, що їх оповив туман, щось подібне піскуватій мілини чи довгої коси, що мабуть зв'язувала ті рівнини, які видно було на обрії, з узгір'ям, яке він оце перейшов. Очевидно, туди и треба було йти. І справді, вона дійшла до Портлендського пересипу, що утворився з дилювіяльних намулів і звався Чес-Хіл.

Вона почала спускатися по схилу узгір'я.

Спуск був тяжкий і нерівний. Це був виворот того сходу, що він зробив його, щоб зійти на скелю, але не такий важкий.

Вона стрибала з каменя на камінь, ризикуючи звихнути ноги й ризикуючи зірватися в невідому безодню. Щоб не посковзнутися під час спуску по скелі й на льоду, вона хапалася руками за виступи й за кущі дикого терну, повні колючок, і всі ці колючки вганялися їй у пальці. На деякий час вона знаходила невелику приємну похилість і, спускаючись по ній, переводила дух, а потім знову починалася круча, і для кожного кроку доводилося прикладати особливих зусиль. Коли спускаєшся у провалля, кожен рух є розв'язання задачі. Під страхом смерти треба бути спритним. Дитина розв'язувала ці задачі з таким інстинктом, що можна помітити у мавпи, і з таким знанням, якому дивувався б і фігляр. Спуск був крутий і довгий. Проте вона була вже у Цілі.

Помалу вона наближалася до того моменту, коли вона буде стояти на тому пересипу, що бачила його здалека.

Протягом того часу, коли вона переплигувала й спускалася з скелі на скелю, вона нащурювала уші, як чутлива лань. Вона почувала віддалеки, ліворуч слабкий і безперервний шум, що скидався на протяжний звук ріжка. Справді, в повітрі чувався рух, як вістун того страшного північного вітру, що приходить з бігуна наче в супроводі сурм. В той самий час дитина відчувала моментами на своєму лобі, на очах, на щоках ніби дотик холодних рук, що їх клали на її обличчя. То були великі замерзлі пластовні снігу, що спочатку м'яко розсівалися на просторі, потім закрутилися, сповіщаючи про хуртовину. Дитину вкрив сніг. Хуртовина, що вже більш години була на морі, починала досягати й землі. Вона поволі опановувала. Вона наближалася навкоси з північного сходу до Портлендського півострова.

КНИГА ДРУГА

УРКА НА МОРІ

I

ЗАКОНИ, ЩО НЕ ПІДВЛАДНІ ЛЮДИНІ

Хуртовина — одно із невідомих морських явищ. Це найтемніше з атмосферічних явищ, — темне в повному розумінні слова; це — якась сумішка туману й шторму, і за наших днів ще не розбираються добре в цьому феномені. Звідціля багато лиха.

Одно з найстрашніших явищ на морі — хуртовина. Особливо ж магнетична хуртовина. Бігун породжує її так само, як породжує й північне сяйво; він є і в тумані першої, як і в світлі другої, і магнетичний плин помітний як в пластовнях хуртовини, так і в струмках вогню. Хуртовини — це нервові вибухи й приступи несамовитости

моря. У моря бувають свої мігрени. Можна прирівняти бурі до хороб. Деякі з них смертельні, а деякі ні; від однієї хвороби можна видужати, а від іншої — ні. Сніжний гураган звичайно вважають за смертельний. Джарабія, один з Маґеланових лоцманів, кваліфікує його як "хмару, що вийшла з лівого боку диявола"^[14].

Сюркуф казав: "в цій бурі почувається холера".

Стародавні еспанські мореплавці прозивали цей гураган, коли йшов сніг, *la nevada*, а коли йшов град — *la helada*. На їх думку разом із снігом падали з неба й кажани.

Хуртовина властива полярним широтам. Але іноді вони доходять і, можна було б сказати, вдаряють і на країни нашого клімату, — така руйнацька сила змішана з повітряними пертурбаціями.

"Матутіна", як ми бачили, покидаючи Портленд, рішуче пішла на великий нічний ризик, якого небезпека збільшувалася через наближення завірюхи. Вона пішла назустріч цій загрозі з якоюсь трагічною відвагою. Але, повторюємо, пересторог не бракувало.

II

СИЛЮЄТИ ПОЧИНАЮТЬ ВИЗНАЧАТИСЯ

Поки урка пливла в Портлендській затоці, море було спокійне; хвиля була майже непомітна. Дарма що океан уже потемнів, на небі було ще ясно. Вітер ледве колихав судно. Урка держалася як найближче до кручі, що була для неї добрим захистом.

На маленькій біскайській фелуці було десятеро: три чоловіки екіпажа та сім пасажирів, з них дві жінки. У світлі відкритого моря, бо відомо, що в сутіні морська просторінь робиться ясною, всі постаті тепер можна було розгледіти досить ясно. До того ж ніхто з них більш не ховався, ніхто не соромився; всі ходили вільно, говорили голосно, не закривали свого лица, — від'їзд для них був звільненням.

Тепер виявилася пістрявість цієї купки людей. Віку жінок не можна було визначити; мандрівне життя рано робить жінок старими, а нестатки накладають зморшки. Одна була з узбережної Біскаїї; друга — жінка з великими чотками — ірляндка. Вони мали апатичний вигляд нещасних. Вони, як зійшли на палубу, сіли поруч на скринях у підніжжя щогли. Вони розмовляли; ірляндська й біскайська мови, як ми сказали, споріднені. Біскайка напактила своє волосся цибулею та базиліком. Хазяїн урки був баск із Гвіпуцкоона; один з матросів був баск з північного узбіччя Піренеїв; другий був баск з південного узбіччя, цебто обидва були тієї самої національності, хоч перший був француз, а другий — еспанець. Баски не визнавали офіційної отчизни. *Mi madre se llama montana*, "мою матір прозивають горою", — казав аррієро Заляреус. З п'яти чоловіків, що супроводили двох жінок, один був француз із Ланґедона, один був французпровансалець, один був ґенуезець, один, 'старий, той самий, що мав широкополого капелюха без дірки для люльки, як видно, був німець, п'ятий, проводир, був баск із біскароських ланд. Це той самий, що в момент, коли дитина хотіла увійти на урку, ударом закаблука скинув місток у море. Це була людина сильна, рвачка, швидка, одягнена, як сказано було раніш, у галун, бубенчики й блистки, через що його лахміття так і виблискувало; він не міг спокійно стояти на

місці: він то нахилився, то випростувався, то безперестанно починав ходити по чардаку взад і вперед, як людина стурбована чи тим, що вона оце зробила, чи тим, що ждало поперед.

Батажок банди й хазяїн урки та двоє з екіпажа — всі чотири баски — розмовляли то баскською мовою, то еспанською, то французькою, — ці три мови однаково були поширені на обох узбіччях Піренеїв. А втім, крім жінок, всі говорили трохи французькою, і ця мова була головна для всієї шайки. Французька мова якраз з того часу починала ставати міжнародною мовою, бо їй належало середнє місце між мовами півночі з надміром приголосних і мовами півдня з надміром голосних. В Європі комерційні люди говорили французькою мовою; злодії — теж. Нагадуємо, що лондонський злодій Джіббі розумів Картуша.

Урка, з прекрасним наряддям, ішла доброю ходою; але десять осіб і значний вантаж — це було забагато для такого маленького судна.

З того, що банда знайшла собі порятунок на цьому судні, не можна було робити висновка, що в банди є щось спільне з екіпажем судна. Досить того, що власник судна був один *vascongado*, а власник банди — другий. Взаємно допомагати у цієї раси — обов'язок, що не припускає ніякісінького винятку. Баск, як ми вже казали, ні еспанець, ні француз, — він є баск і тому завсігди і скрізь він повинен рятувати баска. Таке піренейське братерство.

Увесь час, коли урка була в затоці, небо хоч і насумрилося, але нг так, щоб стурбувати втікачів. Вони рятувалися, вони тікали, тому вони були збуджено веселі. Один сміявся, другий співав. Сміх був грубий, проте вільний, спів був дикий, проте безтурботний.

Лангедокчанин викрикував: *сауцагно!* Це нарбонський засіб висловити найвище задоволення. То був напівматрос, уроженець приморського сільця Грюїссана, на південному узбіччі Клапа, скорше прісноводний матрос, ніж моряк; він звик більше керувати човнами на Базькому ставку й витягати на солончакувате й піскувате узбережжя Сент-Люсі повний риби невід. Він належав до того плем'я, що носить на голові червону шапочку, за еспанським прикладом безперестанно христиться, п'є вино з козячої шкури, з вим'я бурдюка, їсть шинку, стає навколюшки, щоб блюзнити й молитися до свого святого патрона з загрозою: "великий святий, виконай те, за що я тебе прошу, а не то я пущу камінь тобі в голову" (*ou té feg' un pic*)-

В разі потреби він міг бути корисний для екіпажа. Прованс салець сидів у камбузі, підкладав торфу під залізний казанок і варив суп.

Цей суп був щось ніби горохова юшка, де риба замінювала м'ясо й куди провансалець кидав турецького гороху, нарізані квадратиками шматочки сала, стрючки червоного перцю — це була поступка ласих до правансальського супу тим, що любили свинячу юшку. Коло нього лежав розв'язаний мішок із провізією. Він засвітив якраз над головою залізного ліхтаря з лосняковими стінками, що його повішено було на гаку в стелі камбуза. Поруч, на другому гаку, колихався зимородок, що правив за флюгера. Тоді було народне повір'я, що мертвий зимородок, повішений за дзьоб, завсігди

повертає свої груди в той бік, звідкіля дує вітер.

Ввесь час, поки варився суп, провансалець щохвилини припадав до горлечка пляшки и ковтав потроху горілку. Це була одна з тих широких, плискватих пляшок з вушком, що їх оплітають лозовою хворостиною и носять, повісивши збоку на поясі, чому їх тоді и називали "стегновими пляшками". Між ковтками він мугикав одну з тих народніх пісень, що не визначаються особливим змістом: з'їжджена дорога, огорожа; на лузі проміж кущів у світлі сонця, що заходить, видно подовжену тінь воза та коня, й від часу до часу над огорожею з'являється й зникає кінець вил із сіном. Для пісні більш і не треба.

Від'їзд, відповідно до того, що у людини на серці, або на умі, викликає заспокоєння або сум. Здавалося, що всі були задоволені, за винятком найстарішого в цій купці, людини в капелюсі без люльки.

Цей старий, що, здавалося, найбільше скидався на німця, хоч він належав до тих постатей, на яких остаточно зглажено було всі національні риси, був лисий і такий поважний, що його лисина здавалася за тонзуру. Кожен раз, коли він проходив повз святу діву на носі, він здіймав свого капелюха, і тоді можна було бачити старечі надуті жили на його черепі. Щось подібне до зношеного й розірваного плаща з темної дорчестерської саржі, в який він загортувався, тільки на половину ховав одягнений на нього вузький і тісний кафтан, застебнутий до шиї, як сутана. Його руки наче самі постійно перехрещувалися на грудях і машинально складалися для звичної молитви. Його лице можна було назвати блідим; лице відбиває в собі становище душі і помилково думають, що думки не мають кольору. Це обличчя очевидячки відбивало чудний внутрішній склад, що утворився в наслідок поєднання суперечностей, деякі з них тягли до добра і деякі з них до зла; уважний спостережник пізнав би в ній таку людину, що могла іноді впасти нижче за тигра й іноді підвестися над людиною. Такий душевний хаос існує. В його лиці було щось таке, чого не можна було розгадати. Воно ховало в собі якусь особливу тайну. Видно було, що ця людина знала смак зла, вигоди, що воно приносить, та нікчемні його наслідки. На його безстрастності, може тільки зовнішній, позначилася подвійна скам'янілість, скам'янілість серця, що властива катові, й скам'янілість розуму, що властива мандаринові. Потвори на свій кшталт — особи довершені, — отже й про нього можна сказати, що він здібний був зворушитись. Кожен учений трохи скидається на труп, а ця людина була учена. Досить було поглянути на нього, щоб відгадати, що наука відбивається в жестах його особи та в складках його одягу. Це було застаріле лице, якого серйозності суперечила ота зморшкувата рухливість поліглата, що доходила до гримаси. А в тім обличчя його було суворе. Ніякого лицемірства, та нічого й цинічного. Трагічний мрійник. Це була людина, що злочинство зробило її задумливою. З-під брів шибеника дивилися очі архієпископа. Сіре ріденьке волосся на скронях побіліло. В ньому почувався християнин, ускладнений турецьким фаталізмом. Вузловаті жили знекрашували його кістляві від худоби пальці. Його висока випростована фігура була смішна. У нього була морська хода. Він поволі ходив по палубі, не дивлячись ні на кого, з переконанням і

лиховісним виглядом. Його очі якось були повні непорушного виблиску душі, що пильно прислухалася до темряви й зазнавала докорів сумління.

Від часу до часу ватажок банди, людина різка й рвачка, що ходив швидко зигзагами по чардаку корабля, підходив до нього і говорив щось на вухо. Старий на відповідь хитав головою. Можна було сказати, що блискавка радиться з ніччю.

III

НЕСПОКІЙНІ ЛЮДИ НА НЕСПОКІЙНОМУ МОРІ

Дві людини на барці були дуже стурбовані — старий і хазяїн урки, якого не треба змішувати з ватажком банди; хазяїна турбувало море, старого — небо. Один не зводив очей од хвиль, другий пильнував хмари. Стан води непокоїв хазяїна; старий, здавалося, дивився тільки вгору, на зеніт. Він стежив за кожною зіркою в просвітах між хмарами.

Це був такий момент, коли ще видно й коли тільки деякі зірки починали помалу прорізувати вечірню сутінь.

Обрій був якийсь особливий. Туман набував різних форм.

Туману було більше над землею, а над морем було більше хмар.

Ще перед тим, як вийти з Портлендської бухти, хазяїн, якого непокоїло хвилювання на морі, негайно звернув увагу на всі дрібниці маневрування. Він не ждав, поки вийдуть в одкрите море. Він уважно оглянув шпіц-сарвені, переконався, що нижні винти в доброму стані й підтяг шкоти у марса — обережність людини, що хоче розвинути безумну швидкість.

Урка, — це була її хиба, — врзувалася в воду спереду на піваршина більше, ніж ззаду.

Хазяїн щохвилини переходив од подорожнього компаса до компасу ухилення й дивився через обидва діоптри на ті предмети, які можна було розпізнати на березі, щоб точніше визначити напрямок вітру, якому вони відповідали. Спочатку, як він виявив, дув боковий вітер, — він нічого не мав проти цього, хоч такий напрямок вітру трохи відхилив од наміченої дороги. Він весь час сам по змозі стояв у керма, бо йому здавалося, що тільки він може зробити все, щоб не проминути нічого и зберегти щонайбільше сил; швидкість ходи значно полегшувала керування.

Різниця між справжнім румбом і румбом позірним то більша, щошвидше йде судно; тому спочатку здавалося, що урка перехоплює вітру більше, ніж це було справді. Урка не мала вітру — бакштага і не відходила далеко; а правильно визначити справжній румб можна тільки тоді, коли вітер дме ззаду. Якщо в хмарах помічають довгі смуги, що закінчуються в тому самому пункті обрія, то цей пункт і є те місце, звідкіля йде вітер: однак цього вечора вітер декілька разів змінював напрямок, і румб залишався невиразний; тому хазяїн не покладався на сумнівні вказівки судна.

Він керував судном одночасно обережно и сміливо; брасопив реї за вітром, пильно стежив за тим, щоб не було несподіваних ухилів од курсу, не дозволяв судну надто близько підходити до берега, стежив за тим, як відносило його, нотував найменші товчки румпеля, не спускав з ока ніякої подробиці руху, нерівносте в ході барки, колихань вітру, постійно держався, щоб уникнути будь-яких випадковостей, в значному

відстані від берега, повз якого плив. Його очі непохитно стежили за всіма формами хвиль.

А все-таки одного разу він підвів очі до неба й намагався помітити три зірки, що були в поясі Оріона; ці зірки прозивалися Три Маги; а старовинне прислів'я давніх еспанських моряків каже: "хто бачить Трьох Магів, той недалеко від спасителя".

Якраз в той момент, коли хазяїн підвів очі й дивився на небо, на другому кінці судна старий пробурчав про себе:

— Не видно навіть Молошної дороги, ні зірки Антареса, не зважаючи на його яскравість. Не можна розпізнати жадної зірки.

Інші втікачі були цілком спокійні.

Та коли минула перша радість визволення, всі почали відчувати, що вони в відкритому морі в місяці січні й що дме холодний вітер. Неможливо було розташуватись усім в каюті, — вона була надто тісна й крім того її завалено було вантажем і паками. Вантаж належав пасажирам, а паки — екіпажу, бо урка не була судном для розваги, а промишляла контрабандою. Пасажирам довелося розташуватися на палубі, — поступка досить легка для таких бродяг. Звичка до відкритого повітря полегшувала цим волоцюгам улаштуватися на ніч; ясні зорі — їх друзі, а холод допомагає їм спати, а іноді й умирати.

А втім, цієї ночі, як ми бачили, ясних зірок не було.

Лангедокчанин і генуезець, чекаючи на вечерю, примостилися коло жінок, у підніжжя щогли, під брезентами, що їх кинули їм матроси.

Лисий старий залишався стояти на носі, непорушний і ніби нечутливий до холоду.

Хазяїн урки від керми, де він стояв, подав якийсь гортанний виклик; дуже схожий на крик птаха, що його прозивають в Америці "вигукувачем"; на цей крик проводир банди підійшов до нього, і хазяїн звернувся до нього з такими словами: Etcheco jaüna. Це два баскських слова, що значать: "гірний хлібороб", у давніх кантабріювців вони правлять за вступ до розмови про серйозні матерії и вимагають уваги.

За тим хазяїн показав ватажку пальцем на старого і міжними почався діалог еспанською мовою, проте не зовсім правильною, — це була говірка еспанських гірняків. Питання и відповіді були такі:

— Гірний хлібороб, що це за людина?

— Людина.

— Якою мовою вона говорить?

— Всіма.

— Що вона знає?

Все.

— Яку країну він вважає за свою?

— Ніяку і всі.

— Хто його бог?

— Бог.

— Як ти його називаєш?

- Божевільним.
- Як, сказав, ти називаєш його?
- Мудрим.
- Хто він у вашому гуртку?
- Те, що він є.
- Ватажок?
- Ні.
- В такому разі, хто він?
- Душа.

Ватажок банди і хазяїн розійшлися, повернувшись кожен до своїх думок, і незабаром "Матутіна" вийшла з затоки.

Почалося сильне морське колихання.

Море, де не було піни, мало якийсь липкий вигляд; хвилі, гребіні яких зникали в далечині при слабому світлі сутіні, мали вигляд сердитої калюжі. Там і там хвиля, пливучи на площині, утворювала розколини и зірки, як на шклі, що на нього кинута камінь. Між тими зірками, в центрі вертучої воронки, виблискувало фосфоричне світло, що скидалося на те, яким у ночі горять совині очі.

"Матутіна" гордо й сміливо, як досвідчений плавець, пересікла страшне хвилювання Шамбурзької обмілини. Шамбурзька мілина, потайна перепона при виході з Портлендського рейду" має вигляд не бар'єра, а амфітеатру. Піскуватий круг під водою, східці, висічені кругами хвиль, круга й симетрична арена, заввишки з Юнгфрау, тільки в глибині, колізеи в океані, що його може побачити тільки водолаз, як привид в прозорій глибині, — це й є Шамбурзька мілина. Там б'ються гідри, зустрічаються левіафани; там, як оповідають легенди, в глибині гігантської воронки лежать снасті кораблів, що їх захопив і потопив незмірний павук Кракен, якого називають також рибою-горою. Отака жахлива темна глибина моря.

Така страшна дійсність, невідома людині, виявляється на поверхні лише невеличкими брижами.

В дев'ятнадцятому столітті Шамбурзька мілина стала руїною. Нещодавно збудований хвильоріз силою прибою зруйнував і розкришив це високе підводне будівництво, так само, як мол, що його споруджено в Кравзіці року 1760, змінив в чверть години порядок припливів. Проте припливи будуть вічні; а всетаки вічність кориться людині більше, ніж думають.

IV

НА СЦЕНІ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ХМАРА, ШО ВІДРІЗНЯЄТЬСЯ ВІД ІНШИХ

Старий чоловік, що його ватажок банди спочатку називав безумним, а потім мудрим, не покидав носа урки. Коли пройшли Шамбурзьку мілину, його увага розділилася між небом і океаном. Він то спускав очі, то підводив їх; що особливо непокоїло його, так це північний схід.

Хазяїн доручив керму матросові, переступив через мотузний рубрик, перейшов шкафут і опинився на носі.

Він підійшов до старого, тільки не спереду. Він спинився трохи позад нього, притиснувши лікті до боків, розставивши руки, схиливши голову на один бік, витріщивши очі, високо піднявши брови й посміхаючись кінцями губ, що було ознакою цікавості, коли вона вагається між іронією й пошаною.

Старий, чи тому, що мав звичку говорити на самоті, чи тому, що він почував когось позад себе, що підохочувало його говорити, почав свій монолог, уважливо розглядаючи обшир.

— Меридіян, од якого рахують прямий схід, визначається в цьому віці чотирма зірками: Полярною, кріслом Касіопеї, головою Андромеди й зіркою Альгеніб, що знаходиться в сузір'ї Пегаса. Проте не видно ні однієї з них.

Ці слова йшли одно за одним автоматично, нерозбірно, ледве сказані й наче без усякої участі його в них. Вони вилітали з його уст і зникали. Монолог — це дим внутрішнього розумового вогню.

Хазяїн перебив його.

— Пане...

Старий, може глухуватий в той час, коли дуже замислиться, продовжував:

— Не досить зірок і занадто багато вітру. Вітер завсігди залишає свій шлях, щоб кинутися на берег. Він кидається стрімко. Це залежить від того, що земля тепліша за море. Берегове повітря легше. Холодний і важкий морський вітер лине на землю, щоб замінити його. Ось чому в небесній височині вітер дме з усіх боків на землю. Треба було б точно встановити різницю між паралеллю вирахованою, що її пройшов корабель, і паралеллю припущеною на карті. Коли спостережена широчінь не відрізняється від широчини припущеної більш як на три minuti на десять лье й на чотири minuti на двадцять лье, то йдеш доброю дорогою.

Хазяїн уклонився йому; але старий не бачив його. Ця людина, що носила щось подібне до мантиї Оксфордського або Гетінгенського університету, не змінила своєї зарозумілої й суворой пози. Вона спостерігала море, як знавець і хвиль і людей. Вона вивчала хвилі, але так, нібито хотіла вимагати серед їх шуму своєї черги для слова й навчити їх чомунебудь. З неї був і навчитель і авгур. Вона мала вигляд ученого, що має безодню премудрости.

Старий далі говорив свій монолог, і може робив це для того, щоб його слухали.

— Можна було б змагатися, коли б замість румпеля мати колесо. Коли швидкість чотири лье на годину, то тридцять фунтів тиснення на колесо можуть дати ефект у триста тисяч фунтів щодо напрямку. І ще більше, бо бувають випадки, коли колесу можна дати на два повороти більше.

Хазяїн вклонився вдруге і сказав:

— Пане...

Старий пильно подивився на нього. Голова повернулася, а корпус не ворохнувся.

— Називай мене доктором.

— Пане доктор, я — хазяїн урки.

— Добре, — відповів доктор.

Доктор, — з цього часу й ми зватимемо його так, — виявив згоду почати розмову.

— Хазяїн, у тебе є англійський октант?

— Немає.

— Без англійського октанту ти не можеш визначити височини ні спереду, ні ззаду.

— Баски, — заперечив доктор, — почали визначати височину раніш, ніж з'явилися англійці.

— Бережися олофе.

— Я вмію зменшити ходу, коли треба.

— А ти зміряв швидкість ходи судна?

— Так.

— Коли?

— Зараз.

— Яким способом?

— За допомогою лага.

— А ти подбав про те, щоб оглянути поплавець лага?

— Так.

— Пісковий годинник правильно показує тридцять секунд?

— Так.

— А ти певен, що пісок не засипав дірки між склянками?

— Так.

— А ти зробив перевірку пісового годинника вібрацією іпідвішеної мушкетної кулі?

— На рівній нитці з мочених конопель. Безсумнівно.

— А ти навощив нитку, щоб вона не витягувалась?

— Так.

— Ти зробив повторну перевірку лага?

— Я перевірів пісового годинника мушкетною кулею й зробив перевірку лага гарматним ядром.

— А який діаметр у твого ядра?

— Один фут.

— Добра вага.

— Це старовинне ядро з нашої старої військової урки — la Casse De Par-grand.

— Що була в Армаді?

— — Так.

— І на ній було шістсот салдатів, п'ятдесят матросів і двадцять п'ять гармат?

— Про те знає корабельна катастрофа.

— Як ти визначив силу удара води в ядро?

— Німецьким безміном.

— А ти вирахував силу удара води у вірьовку, що на ній висить ядро?

— Так.

— Який результат?

— Сила удара дорівнює ста сімдесяти фунтам.

— Виходить, судно робить на годину чотири французьких милі?
— І три голяндських.
— Та це ж тільки перевищення швидкості ходи судна над шкідкістю морської течії.
— Безсумнівно.
— Куди ти керуєш?
— До відомої мені бухти між Лойолою та Сен-Сабастьяном.
— Старайся скорше стати на паралель того місця, до якого прямуєш.
— Так. Як найменше відхилу.
— Стережися вітрів і течій. Перші збуджують других.
— Зрадники.
— Без лайки. Море чує. Не ображай нікого. Задовольняйся з того, щоб стежити.
— Я стежив і стежу. Приплив в цей момент проти вітру,, а зараз, коли він піде з вітром, нам це буде на користь.
— У тебе є морська мапа?
— Ні. Для цього моря немає.
— Значить, ти плаваєш на здогад?
— Зовсім ні. У мене є компас.
— Компас одно око, а мапа — друге.
— Сліпий на одно око теж бачить.
— Як ти вимірюєш кут, що між курсом судна та кілем?
— У мене є компас відхилів, а потім я вгадую.
— Вгадувати — добре, а знати — ще краще.
— Христофор ^[15] же вгадував.
— Коли починається туман і стрілка компасу повертається погано, тоді вже не знають, за який кінець віжок взяти вітра,, й кінчаєш тим, що вже й не вираховуєш, і не виправляєш ходи судна. Осел із своєю мапою цінніший за ворожбита з його оракулом.
— Ще немає туману у вітрі, і я не бачу причин турбуватися.
— Кораблі — мухи в павутині моря.
— Тепер щодо хвиль і вітру все в досить ще доброму стані.
— Тримтять чорні крапки на хвилях — ось що люди на океані.
— На цю ніч я не віщую нічого поганого.
— Але може трапитися таке, що не знатимеш, як і виплутатись з біди.
— До цього часу все йде гаразд.
Доктор втупив очі у північний схід.
Хазяїн продовжував:
— Нам би тільки дійти до Гасконської затоки, — там я вже нічого не боюся. Ох, та що й казати. Там я у себе вдома. Я гаразд знаю свою Гасконську затоку. Ця помийниця часто лютує, та там я знаю всі глибокі місця й усі особливості дна: мул — коло Сан-Кіпріано, черепашки — коло Цізарки, пісок — коло рогу Пенас, дрібний камінь — коло Буко-де-Мімізану, я навіть знаю колір кожного з цих каменів.
Хазяїн спинився, доктор більше не слухав його.

Доктор розглядав північний схід. На його льодовому обличчі творилося щось незвичайне. Вся сила можливого жаху відбилася на цій кам'яній машкарі. З його уст зірвався такий виклик:

— В добрий час.

Його "очі, що тепер стали подібні до совиних і зовсім круглі, розширювалися з подиву в міру того, як він вдивлявся в одну крапку обширу.

Він додав:

— Напевне. Ну, що ж, — я згоджуюся.

Хазяїн дивився на нього.

Доктор почав знову, розмовляючи сам із собою або ж звертавшись до когось в безодні:

— Я кажу: так!

Він замовк, щодалі то ширше розкриваючи очі і з подвійною увагою вдивляючися в те, що він бачив, а потім почав знову:

— Воно йде здалеку, та воно знає, що воно робить.

Ту частину простору, що в ньому поринули зір і думки доктора, протилежна до заходу, освітлював широкий смерковий виблиск майже як у день. Цей сегмент, різко окреслений і оточений якимись уривками сіруватих хмар, був зовсім синій; проте його синява ближче підходила до олова, ніж до блакиті.

Доктор зовсім повернувся в бік моря й, не дивлячися на хазяїна, показав пальцем на цей повітряний сегмент і сказав:

— Хазяїн, ти бачиш?

-Що?

— Он.

-Що?

— Там.

— Синяву? Так.

— Що це таке?

— Край неба.

— Для тих, що збираються на небо, — сказав доктор. — А для тих, що збираються в інше місце, це щось інше.

І він підкреслив ці загадкові слова поглядом жаху, що загубився в темряві.

Замовкли.

Хазяїн, пригадуючи подвійну характеристику, що її дав ватажок цій людині, сам тепер ставив питання: чи він безумний, чи він мудрий.

Кістлявий і заляклий палець доктора залишався простягнутим, як присуд, на лиховісний синій край обрію.

Хазяїн почав розглядати ту синяву.

— Справді, — пробурчав він, — це не небо, це — хмара.

— Синя хмара гірша за чорну, — сказав доктор. Він додав:

— Це снігова туча.

— La nube de la nieve, — проговорив хазяїн; він наче хотів краще зрозуміти ці слова, переклавши їх на свою мову.

— А ти знаєш, що таке снігова туча? — спитав доктор.

— Ні.

— Ти зараз довідаєшся.

Хазяїн почав знову вдивлятися в обрій.

Весь час приглядаючись до тучі, він бурчав крізь зуби:

— Місяць бурі, місяць дощу, січень, що кашляє, та лютий,, що плаче, — от і вся наша астурійська зима. Наш дощ — теплий. Сніг у нас тільки на горах. Там, виходить, бережися сніговини. Сніговина нічого не розбирає; сніговина — звір.

— А смерч — страхіття, — сказав доктор.

Після павзи доктор додав:

— Ось він і наближається.

Він продовжив:

— Декілька вітрів одночасно беруться до роботи Бурхливий: вітер — з заходу і вітер дуже повільний — із сходу.

— Оцей саме и є лицемір, — сказав хазяїн.

Синя туча збільшувалася.

— Якщо сніг страшний, — сказав доктор, — коли він сходить з гори, то розсуди сам, який він, коли він вдаряє з бігуна.

Його очі зробилися мов шкляні.

Здавалося, що туча зростає на його обличчі в той самий час, як і на обрії.

І він знов заговорив з відтінком смутку.

— Кожна хвилина наближає нас до фатальної години. Відкривається вища воля.

Хазяїн знову сам собі поставив питання: чи він не божевільний?

— Хазяїн, — спитав доктор, весь час не спускаючи очей з тучі, — ти багато разів плавав по Ля-Маншу?

Хазяїн відповів:

— Сьогодні вперше.

Доктор, якого поглинула синя туча і який здатний був тільки до того, щоб вбирати в себе тривогу, як губка воду, на цю відповідь хазяїна обмежився тільки тим, що злегка здвигнув плечима.

— Як так?

— Пане докторе, я звичайно плаваю тільки до Ірландії. Я їжджу з Фонтарабії до Блек-Гарбовра, або до острова Аколя, що складається з двох островів. Іноді я їжджу до Брачіпульты, містечка на велзькому березі, тільки я завжди направляю вище островів Сцілі. Цього моря я не знаю.

— Це дуже важливо. Лихо тому, що читає океан по складах. Ля-Манш — це море, що його треба читати швидко Ля-Манш — це сфінкс. Бережися дна.

— Ми тут на глибині майже в двадцять п'ять брасів.

— Треба досягти пятидесяти п'яти брасів, що на захід, і уникати двадцяти, що на

сході.

— Дорогою ми мірятимемо.

— Ля-Манш не таке море, як інші. Тут приплив досягає п'ятидесяти футів за високої води й двадцяти п'яти за мертвої води. І відплив тут не такий, як в інших морях.

А ти, здається, дійсно збентежився?

— Цієї ночі ми будемо міряти.

— Щоб проміряти, треба спинитися, а ти не зможеш.

— Чому?

— Тому, що вітер.

— Ми спробуємо.

— Буря — це кинджал у бік.

— Ми будемо виміряти, пане доктор.

— Та ти не матимеш змоги навіть стати боком до вітру.

— Вірую в бога.

— Будь обережний у словах. Не вимовляй легковажно страшного імення.

— Я буду виміряти, — кажу я вам.

— Будь скромний. Зараз вітер почне шарпати тебе.

— Я хочу сказати, що я буду старатися вимірювати.

— Хвилі не дадуть оливу спуститися на дно, а линь обірветься. Ах, та ти ж уперше в цих місцях.

— Уперше.

— В такому разі слухай, хазяїн.

Це "слухай" він вимовив так владно, що хазяїн уклонився.

— Пане докторе, я слухаю.

— Візьми галси на бакборд і натягни шкоти на штирборті.

— Що ти хочеш сказати?

— Поверни ніс на захід.

— Caramba.

— Поверни ніс на захід.

— Неможливо.

— Як хочеш. Що я говорю тобі, говорю для інших. Щодо мене, то я корюся.

— Але, пане доктор, ніс на захід...

— Так, хазяїн.

— Це проти вітру.

— Так, хазяїн.

— Це диявольська качка!

— Вибирай інші слова. Так, хазяїн.

— Це значить — судно на тортури!

— Так, хазяїн.

— Може, навіть зламати щоглу!

— Може.

- Ти хочеш, щоб я правив на захід!
- Так.
- Я не можу.
- В такому разі вправляйся з морем як хочеш.
- Коли б перемінився вітер.
- Він не зміниться за всю ніч.
- Чому?
- Цей вітер дме вдовж на тисячу двісті миль.
- Йти проти такого вітру! Немоżliво.
- Ніс на захід, кажу я тобі.
- Спробую. А все таки ми відхилимося в бік.
- Це небезпечно.
- Вітер жене нас на схід.
- Не ходи на схід.
- Чому?
- Хазяїн, ти знаєш, як сьогодні для нас зветься смерть?
- Ні.
- Смерть називається сходом.
- Я буду правити на захід.

На цей раз доктор подивився на хазяїна й подивився таким поглядом, наче хотів відбити в його мозкові свою думку. Він увесь повернувся до хазяїна й виголосив повільно, склад за складом, такі слова:

- Якщо цієї ночі, коли ми будемо серед моря, ми почуємо дзвін, то судно загинуло.
- Хазяїн подивився на нього здивований.
- Що ти хочеш сказати?

Доктор не відповів йому. Його зір, що ожив був на хвилину, тепер знову став таким, як і був. Його очі знову зробилися внутрішніми. Здавалося, що він і не чув здивованого питання хазяїна. Він знову пильно прислухався тільки до того, що чув у собі самому. Його губи ніби машинально вимовляли тихо, як шепотіння:

- Настав час для чорних душ обмитися.

Хазяїн зробив виразисту гримасу, що наближувала до носа всю нижню частину його лиця.

- Скорше він безумний, ніж мудрий, — пробурчав він.

Він відійшов.

Але повернув ніс на захід.

А вітер зміцнювався і море піднімалося.

V

ГАРДКВАНОН

Громади густого туману, весь час змінюючи форми, носилися над морем і підіймалися одночасово скрізь на обрії, наче невидимі уста старалися надуті міхи бурі. Хмари набували неспокійних форм.

Синя хмара заволокла все небо. Тепер було однаково як на заході, так і на сході. Хмара йшла проти вітру. Такі суперечності властиві вітру.

Море, що за хвилину перед тим його було покрито наче лускою, тепер мало шкіру. Такий цей дракон. Це не був уже крокодил, це був удав. Ця шкіра, олив'яна й брудна, здавалася товстою й ніби морщилася. На поверхні з'являлися й лопалися бульки, розрізнені й подібні до гнійних пухирів. Піна нагадувала проказу.

Саме в цей момент урка, що її могла ще бачити здалеку покинута дитина, засвітила свій ліхтар.

Минуло чверть години.

Хазяїн шукав очима доктора, його вже не було на чардаку.

Тільки що хазяїн покинув його, доктор, зігнувши прикриту кафтаном свою незграбну постать, спустився в каюту. Там він сів на якийсь обрубок коло самого огнища; він дістав із кишені шагреневого каламаря та портфеля з кордуанської шкіри; він витяг із портфеля складений учетверо, старий, весь в плямах і пожовклий пергамент, розгорнув цей аркуш, взяв перо з футляра свого каламаря, поклав портфель на коліна, а на портфель пергамент і при світлі ліхтаря, що освітлював каюту, почав писати на зворотній сторінці пергаменту. Струси хвиль перешкоджали йому. Доктор писав повільно.

Віддавшись цілком писанню, доктор звернув увагу на плетену пляшку, з якої провансалець куштував кожного разу, як тільки додавав перцю до юшки, наче радився з нею щодо заправки.

Доктор зацікавився цією пляшкою не тому, що вона була з горілкою, а тому, що йому впало в очі ім'я, що його було виплетено на білій лозі червоною тростиною. В каюті було досить світло, щоб прочитати це ім'я.

Доктор, перервавши свою роботу, прочитав по складах напівголосно:

— Гардкванон.

Потім він звернувся до кухаря:

— Я ще не бачив цієї пляшки. Вона належала Гардкванонові?

— Нашому нещасному товаришеві Гардкванонові? — перепитав кухар. — Так.

Доктор питав далі:

— Гардкванонові, флямандцю з Фляндрії?

— Так.

— Тому самому, що у в'язниці.

— Так.

— У Чатамській башті?

— Це його пляшка, — відповів кухар, — він був друг мені. Я бережу її на спомин про нього. Коли то ще ми побачимося з ним? Так, це його поясна пляшка.

Доктор знову взявся за перо й почав силу-в-силу виводити на пергаменті трохи криві рядки. Він, видимо, старався писати так, щоб було якнайчіткіше. Не зважаючи на качку й дрижання рук через старість, він довів до кінця те, що хотів написати.

І закінчив вчасно, бо раптово почався шквал.

Рвачкий порив хвиль наскочив на судно, і можна було відчувати, що починався той страшний танок, що ним кораблі зустрічають бурю.

Доктор підвівся, підійшов до огнища і, якимось особливо повченому згинаючи коліна проти несподіваного качання, сушив, як міг, на огні під казанком написані оце рядки, потім знову склав пергамент у портфель і каламар у кишеню.

Огнище було добре улаштовано, як і все інше устаткування урки, і добре ізольовано, але казанок колихався. Провансалець наглядав за ним.

— Суп із риби, — сказав він.

— Для риби, — відповів доктор.

Він повернувся на чардак.

VI

ВОНИ СПОДІВАЮТЬСЯ НА ДОПОМОГУ

Не зважаючи на те, що його тривога щодалі збільшувалася, доктор зробив щось подібне до огляду ситуації, і коли б хтонебудь був коло нього, то він би почув, як з його уст зірвалися такі слова:

— Надто велика бокова качка і мала кілева.

І доктор, слухняний до заклику нікому невідомої роботи своєї думки, поринув у свої думки, як рудокопач у свою шахту.

Він замислився і одночасно спостерігав море. Спостерігати море — значить мріяти.

Починалося жахливе катування води, що її вічно мордують. Стогін виходив із усіх цих хвиль. Щось таємниче й сумне готувалося в незмірних просторах. Доктор розглядавусе, що було перед його очима, й не проминав жодної подробиці. А втім у його погляді не було нічого споглядального. Пекла не соглядають.

Величезна напруженість, ще напів захована, але ясна вже в збентеженні, що охопило обшир, щодалі то більше зростала й підсилювала вітер, хмари й хвилі. Немає нічого логічнішого й разом з тим немає нічого абсурднішого за океан. Саморозпорошеність становить невід'ємну частину його владництва і один з елементів його повности. Хвиля — це безперестанне за або проти. Вона з'являється тільки для того, щоб зникнути. Один з її боків нападає, а другий визволяє. Нема нічого мрійнішого за хвилі. Як змалювати ці глибокі безодні й високі гребіні, що змінюють один одного, що ледве існують у дійсності, ці долини, ці горби, ці вигадливі лінії? Як визначити казкову різноманітність, що відзначає купи піни? Тут усе таке, що його й описати не можна — в западинах між гребіннями, в грізному вигляді моря, в тривожному бігу, у вічній взаємній боротьбі, в світотіні, в навислих хмарах, що ладні вдарити на море, в розпадах без розриву й без перелому, в лиховісному гуркоті, що його утворює ця безумна стихія.

Вітер почав дути прямо з півночі. Не зважаючи на свою буйність, він як найкраще сприяв і був корисний для того, щоб віддалитися від Англії; хазяїн "Матутіні" вирішив поставити вітрила. Урка неслася наче гальопом по піні, розпустивши вітрила, — вітер був ззаду; вона плигала з валу на вал божевільно й весело. Утікачі раділи й сміялися. Вони плескали в руки, вітаючи хвилі, вітер, вітрила, швидкість, утікання й невідоме

майбутнє. Тільки доктор, здавалося, не бачив цього, — він думав.

Усі сліди дня вже зникли.

Якраз це був той момент, коли в дитини, що пильнувала на далекій скелі, урка зникла з очей. До цього її погляд залишався втуплений і наче прикований до судна. Який вплив цей погляд міг мати на його долю? В цю хвилину, коли віддаль затьмила урку й дитина вже не могла нічого бачити, дитина пішла на північ, а урка попливла на південь.

Все потонуло в нічній темряві.

VII

ТРЕПЕТ.

З свого боку ті, що їх відносила урка, весело і з задоволенням дивилися, як віддалялася й зменшувалася позад них ворожа земля. Потроху темна округлість океана підіймалася, ховаючи в сутіні Портленд, Пербек, Тайнгем, Кіммерідж, обидва Матраверси, довгі низки туманних скель та узбережжя, засіяне маяками.

Англія зникла. Навколо втікачів не було нічого, крім моря.

Враз настала жахлива ніч; небо почорніло й наче замкнулося над кораблем. Почав повільно падати сніг. З'явилося декілька пластовнів. Можна б сказати — духів. Нічого не видно було на просторах, де бурхав вітер. Всі відчували віроломну зраду. Тут були всякі можливості, — це була западня.

Такою могильною темрявою в нашому кліматі починається полярний гураган.

Велика чорна хмара, що знизу скидалася на гідру, нависла над океаном. Місцями її синювате черево торкалося хвиль. Там, де хмара сходилася з хвилями, утворилося щось подібне до розірваних мішків, що тягли в себе море, — вони випускали пару й наповнялися водою. Це всмоктування підіймало тут і там над хвилями конуси піни.

Північний шторм ударив на урку, й урка ринулася в нього. Шквал і корабель пішли назустріч один одному, наче нападаючи один на одного.

В цій першій шаленій сутичці ні одного вітрила не встигли взяти на гітови, не встигли спустити фока, не взяли ні одного рифа, — такий несамовитий був наскок. Щогла тріщала й гнулася назад, наче перелякана.

Циклони в нашій північній півкулі кружляють зліва направо, в тому самому напрямку, що й стрілки годинника, з окружним рухом, що досягає шістдесяти миль за годину. Дарма що урка була цілком у волі бурхливого круговороту, проте вона держалася так, неначе в півколі було спокійно, і старалася стояти проти хвилі й підставляти ніс передньому вітрові, приймаючи справжній вітер з правого борту, щоб уникнути ударів у корму та скоса. Ці напівобережні засоби ніяк не були б корисні на випадок, коли б вітер почав дути то з того, то з того боку.

В недосяжній височині страшно ревів гураган.

Рев безодні — ніщо незрівняне з ним. Це незмірний голос звіря цілого світу. Те, що ми зємо матерією, цей невідзаний організм, ця амальгама незмірних сил, в яких іноді можна розпізнати якийсь невідчуваний намір, що доводить до трепету, цей сміливий і темний космос, цей невідомий Пан, має свій крик, крик чудний, довгий, упертий,

безперестанний, він менший за слово и більший за грім. Цей крик — гураган. Всі інші голоси — співи, мелодії, зойки, слова — виходять із гнізд, барлог, влучення, шлюбів, оселі; а цей от крик, гураган, виходить із Нічого, що є Все. Інші голоси висловлюють душу вселенної, а в цьому голосі звучить душа потвори. Воно безформене, що рикає. Це нерозчленоване говорить через безмежність. Річ патетична й жахлива. Ці шуми ведуть розмову понад і під людиною. Вони то підносяться, то знижуються, то міняються, то з гуркотом утворюють хвилі, чинять усякі дикі несподіванки для розуму, — то вдарять над самим вашим ухом з уїдливістю сурми, то ви почуєте хрипкий голос здалеку; запаморочливий гуркіт, що скидається на мову, та й справді — це мова: це силкування, що його робить світ, щоб заговорити, це недоречливість потвори. В цьому невиразному ревінні глухо звучить усе те, що терпить, зазнає, страждає, приймає й знову відкидає величезне темне тремтіння. Найчастіше це безумство, це подібне до нападу хронічної хвороби, це скоріше розлита епілепсія ніж діюча сила; можна подумати, що ти присутній при нападі чорної немочі в безмежному. Іноді здається, що стихія ставить свої вимоги, чинить якийсь замах відновити хаос у творінні. Іноді це скарга, —простір ридає й виправдується; це щось подібне до того, наче світ позивається; можна подумати, що всесвіт — це єдиний судовий процес; слухають, стараються вловити подані резони, страшні докази за й проти; це стогнання темряви має невідпірність силогізму. Величезна тривога для думки. Тут наявні причини, що утворили мітологію й політеїзм. До жаху цього странного гаму приєднуються якісь надлюдські обриси, що зникають, як тільки з'являються, ледве ясні евменіди, груди фурій, що вимальовуються у хмарах, майже виразні п уутонівські химери. Ніякий жах не зрівняється з цим риданням, з цим реготом, з цією моторістю гуркоту, з цими питаннями та відповідями, що їх неможливо розшифрувати, з цими криками про допомогу, зверненими до невідомих спільників. Людина не знає, що робити серед таких жахливих чар. Вона схиляється під загадкою драконових співів. Що розуміти під ними? Що вони визначають? Кому вони загрожують? Кого вони благають? В них відчувається якась шаленість. Крик безодні до безодні, повітря до води, вітру до хвилі, дощу до скелі, зеніта до надиру, зорь до піни; вир скидає з себе намордника, — от такий цей гармидер, що його ускладнено не знати якими таємничими суперечками з нечистим сумлінням.

Балакучість ночі так само похмура, як і її мовчання. В ній відчувається гнів когось невідомого-

Ніч — це присутність. Чия присутність?

А в тім треба розрізняти між ніччю й присмерками. В ночі — безумовність, в присмерках-складність. Граматика, ця логіка, не припускає однини для слова "присмерки"¹¹. Ніч — єдина, присмерків багато. Таємничий нічний туман — це щось розкидане, минуше, разюче, загибельне. Не відчувається землі, — відчувається якась інша реальність.

Поети всіх часів називали це примхами хвиль.

Але примхів не існує.

Речі, що спантеличують нас і що ми звемо їх в природі примхами, а в житті —

випадком, насправді передбачені уламки закону.

VIII

NIX ET NOX ^[16]

Характерна особливість сніжної бурі та, що вона чорна. Звичайний вигляд природи підчас грози — земля або море темне, небо бліде — обернувся: небо — чорне, океан білий. Внизу — піна, вгорі — темрява. Обрій оповито млою, зеніт обтягнуто крепом. Буря нагадує середину собору, що його задраповано трауром. Та в цьому соборі — ніякого освітлення. Немає мандрівних огнів на гребінях бурунів, ні іскорок, ні фосфзрів, — нічого, крім незмірної темряви. Циклон полярний відрізняється від циклона тропічного тим, що останній засвічує всі огні, а перший навпаки — гасить їх усіх. Увесь світ несподівано робиться щелепами льоху. З цієї темряви починає падати порошок блідих плям, що затримуються між небом і морем. Ці плями не що інше, як пластовні снігу; вони носяться в повітрі, кружляють, розпливаються. Це щось наче сльози савана, що ладний ожити й починає рухатися. До сніжної бурі примішується дужий північний вітер. Пітьма, покришена на білі крапки, скаженість у темряві, все сум'яття, на яке тільки здатна могила, гураган під катафалком — от що снігова буря.

А внизу двигтить океан, що таїть у собі страшні недізнані глибини.

При полярному вітрі, насиченому електрикою, пластовні снігу вмить леденіють, і повітря наповнюється неначе картечкою. Вода кипить од цього бомбардування.

Жадного удара грому. Блискавка північних бур безмовна. Про цю блискавку можна сказати те, що іноді кажуть про кішку: "вона сипле іскри". Тут загроджує розкрита паща, надиво неблагана. Сніжна буря — це буря сліпа й німа. Часто буває, що коли вона проходить, то кораблі стають сліпі, а матроси німі.

Вибратися з такої безодні тяжко.

А все ж помиляються, коли думають, що корабельна катастрофа абсолютно неминуха. Данські рибалки з Діска й Балезіна, ловці чорних китів, Гірн, що їздив до Берінгової протоки дослідити гирло Річки мідяних копалень, Гудзон, Мекензі, Ванкувер, Рос, Дюмон д'Юрвіль — всі вони зазнали на самому бігуні немилосердної сніжної бурі і врятувалися.

І в таку от бурю урка увійшла на всіх вітрилах і з тріумфом. Безумство проти безумства. Коли Манґомері, тікаючи з Руана, кинув свою галеру на всіх веслах, щоб прорвати ланцюг, який відгороджував Сену від Бульї, він мав таку саму завзятість.

"Матутіна" неслася. Іноді вона так нахилялася під вітрилами, що утворювався страшний кут з морем у п'ятнадцять градусів; та її добрий випнутий кіль прилягав до хвиль наче приклеєний. Кіль твердо стояв проти поривів гурагану. Ліхтар трохи освітлював ніс судна. Туча, повна вітру, спускалася над самим океаном і щодалі то більше звужувала море навколо урки. Жодної чайки. Жодної берегової ластівки. Нічого, крім снігу. Простір хвиль був малий і страшний. Було видно три або чотири хвилі, проте, надмірних.

Час від часу блискавка червоно-мідяного кольору освітлювала ззаду темні нагромадження на обрії й в зеніті. І в цих сполохах блискавки хмари здавалися ще

жахливішими. Різке освітлення в глибині, де на один момент вимальовувалися перші лави туч і далекі сліди небесного хаосу, давало можливість побачити безодню в перспективі. На цьому вогневому фоні пластовні снігу ставали чорними і, можна сказати, чорними метеликами, що літають у горні. Потім все знов згасало.

Перший вибух минув; буря, що не переставала далі гнати урку, почала гудіти хрипким басом. Це фаза гуркотання, грізне зменшення гримотіння. Не може бути нічого тривожнішого, як цей монолог бурі. Цей похмурий речитатив подібний до перерви, що її роблять таємничі ворожі сили, й показує, що в невідомому хтось стоїть насторожі.

Урка продовжувала без пам'яті свій курс. Її два верхні вітрила особливо проявляли свою діяльність. Небо й море обернулися на атрамент з фонтанами піни, що підіймалися вище за щогли. Щохвилини потоки води переливалися через палубу, як повідь, і при кожному нахилинні від бокової качки заставки то з правого, то з лівого боку робилися наче пащами, що випльовували піну в море. Жінки заховалися в каюту, а чоловіки ще залишилися на чардаку. Сніг кружляв і засліплював очі. Бризки хвиль приєднувалися до нього. Все скаженіло.

В цей момент ватажок банди, що стояв на кермі на транці, вхопившись однією рукою за ванти, а другою зірвавши з голови капелюха, махав ним при світлі ліхтаря; він гордо, задоволено, з зарозумілим лицем, з розпатланим волоссям, наче п'яний од усієї цієї темряви, закричав:

— Ми вільні!

— Вільні, вільні, вільні! — повторили за ним утікачі.

І вся банда випросталася на чардаку, вчепившись за снасті.

— Ура! — закричав ватажок.

І банда заревла серед бурі:

— Ура!

В той момент, коли цей крик замовк серед шквалу, з другого кінця судна залунав суворий і гучний голос і сказав:

— Мовчіть!

Всі голови повернулися в той бік.^{1x}

Вони пізнали голос доктора. Темрява була непроглядна; доктор притулився до щогли, з якою зливалася його худорлява постать, — його не видно було.

Голос знову сказав:

— Слухайте!

Всі замовкли.

Тоді всі ясно почули в темряві дзвін.

ІХ

ПІКЛУВАННЯ, ЩО ЙОГО ПОКЛАДЕНО НА ШАЛЕНЕ МОРЕ

Хазяїн урки, що тримав керму, приснув від сміху.

— Дзвін. Це добре. Ми женемо бакбортом На що показує цей дзвін? А на те, що з правого боку у нас земля.

Твердий і повільний голос доктора відповів:

— У вас немає з правого боку землі.

— Є! — закричав хазяїн.

— Нема!

— Адже ж цей дзвін іде з землі.

— Цей дзвін, — сказав доктор, — іде з моря.

Трепет охопив цих відважних людей. Похмурі обличчя двох жінок з'явилися в квадратній відтуліні каюти, наче викликані два злі духи. Доктор зробив один крок уперед, і його довга чорна постать відокремилася від щогли. В нічній глибині було чути дзвін.

Доктор говорив далі:

— Серед моря, на півдорозі між Портлендом і Ля-Маншським архіпелагом, є буй, — його поставлено, щоб попереджати про небезпеку. Цього буя прикріплено ланцюгом до мілини, і він плаває на поверхні води. На буї збудовано залізну кобилицю, а на кобилицю повішено дзвона. Підчас непогоди море хвилюється, колихає буя, і дзвін дзвонить. От цей дзвін ви й чуєте.

Доктор переждав, поки перейшов вітер, що подув з подвійною міццю, і як тільки знову стало чути дзвін, сказав далі:

— Почути цього дзвона підчас бурі, коли дме північний вітер, значить — загинути. Чому? А ось чому. Коли ви чуєте дзвін, це визначає, що вітер доносить його до вас. Тепер вітер несесться з заходу, а Оріньяньські буруни знаходяться на сході. Ви можете чути дзвін лише тому, що ви тепер між буєм і бурунами. Якраз на буруни вітер і відносить вас. Ви на небезпечній стороні буя. Коли б ви були на сприятливій стороні, ви були б у відкритому, глибокому морі, на вірній дорозі, і ви б не чули дзвона. Вітер не доносив би до вас його звуки. Ви проминули б буя, навіть не знаючи, що він є тут. Ми заблудилися. Цей дзвін дзвонить на гвалт, цебто на корабельну катастрофу. А тепер глядіть!

Весь час, поки доктор говорив, дзвін дзвонив повільно, удар за ударом, бо вітер трохи стих, і цей дзвін, переважаючися, ніби стверджував слова старого, його можна було назвати похоронним дзвоном безодні.

Всі, затаївши дух, слухали то цей голос, то цей дзвін.

ВЕЛИКИЙ ДИКУН — ЦЕ БУРЯ

Тим часом хазяїн схопив свій рупор.

— *Cargate todo, hombres!* (Хлопці, всі на місця) Відчіпите шкоти, закрийте трюм, спустіть штенкелі й нижні вітрила! Повернімо на захід! Пошукаємо відкритого моря! Ніс на буй! Ніс на дзвін! Там повинен бути простір. Ще не все пропало!

— Спробуйте, — сказав доктор.

Скажемо тут мимохідь, що цього буя із дзвоном, який був ніби морською дзвіницею, знищено року 1802. Дуже старі моряки ще пам'ятають, як вони самі слухали дзвін. Він попереджав про небезпеку, але трохи запізно.

Наказу хазяїна послухали. Лангедокчанин став за третього матроса. Помагали всі.

Вітрила забрали зовсім, підтягли всі реванти, зав'язали гітови, нок-гордені й бак-гордені; поклали конопатні дорожники на стропи, що могли також правити за попередні ванти. Положили на щогли шкало; забили портові віконниці, — в такий спосіб наче огородили корабль стіною. Маневр виконано було хоч і спохвату, проте правильно. Урку приведено було до спрощеного вигляду судна, якому загрожує небезпека. Але тією мірою, як судно, стискуючи все, зменшувалося, руйнацькі сили вітру й води збільшувалися. Височінь хвиль досягала майже полярного розміру.

Гураган, як квапливий кат, почав четвертувати судно. В один момент він вчинив страшне руйнування: марселі було зірвано, обшивку розламано, боканці для грот-галса вирвано, ванти розірвано, щогли зламані, — одно слово, в гармидері нещастя все розлетілося на тріски. Товсті кодоли не витримали, хоч їх і скручено було вчетверо.

Магнетичне напруження, що особливо властиве сніжним бурям, теж допомагало ламати снасті. Вони ламалися стільки ж від току, як і від вітру. Деякі ланцюги, що зійшли з своїх бльоків, перестали маневрувати. На носі вилиці, на кормі кормові частини під натиском надміру сплющилися. Одна хвиля занесла компас разом з нактовзом. Друга хвиля занесла шлюпку, що, за чудним астурійським звичаєм, її закріплено було на крючку на бугшприті. Третя хвиля занесла бліндову рею, четверта хвиля занесла божу матір з носу й ліхтар.

Залишилася тільки керма.

Знесеного ліхтаря замінили на велику Гранату, повну клоччя, що палало, та горючої смоли, й повісили її на форштевень.

Переламана на двоє щогла, вся закутана обірваним лахміттям, канатами, бльоками і реями, завалила палубу. Падаючи, вона пошкодила частину стінки правого борта.

Хазяїн, що весь час стояв у керми, закричав:

— Поки ми можемо керувати, ще нічого не пропало. Підводна частина держиться добре. Сокири! Сокири! Щоглу в море! Звільніть чардак!

Екіпаж і пасажери взялися до роботи з завзятістю останньої боротьби. Це було ділом декількох ударів сокири.

Щоглу викинули за борт. Чардак очищено.

Тепер, — казав далі хазяїн, — візьміть фал і прикріпіть мене до румпеля.

Його прив'язали до румпеля.

Поки його прив'язували, він сміявся. Він кричав до моря:

— Реви, старе, реви! Я бачив ще гірше у Мачічакового рога!

І коли його прив'язали, він схопився за румпеля обома руками з тим особливим ентузіазмом, що його викликає небезпека.

— Все йде добре, товариші! Хвала Буглоській божій матері! Тепер скеруймо судно на захід!

Колосальна бокова хвиля набігла й ринула на корму. Завсігди підчас бурі буває щось подібне до хвилі-тигра, — хвилі жорстокої й рішучої, що досягає до певного місця, деякий час наче плазує на череві по морю, потім плигає, реве, скрегоче, кидається на бідолашний корабель і розбиває його вщент. Маса піни покрила всю корму "Матутіні",

і в цій сутичці води і й ночі почувся тріск руйнування. Коли піна розбіглася й коли знову з'явилася корма, на ній не було вже ні хазяїна, ні керми.

Все було зірвано.

Керма і людина, що її прив'язали до неї, пішли з хвилию в ревучу безодню бурі.

Проводир банди втупив очі в темряву й закричав:

— Te burlas de nosotros?..^[17]

У відповідь на цей крик обурення почувся інший крик;

— Кинемо якоря! Спасемо хазяїна!

Побігли до кабестана. Спустили якоря. Урки мають тільки одного якоря. І це закінчилося лише тим, що втратили й його. Дно було каменисте, а брижі страшенні. Кодола обірвалася, як волосок.

Якір залишився на морському дні.

З цього моменту урка стала не більш, як здобиччю моря. "Матутіну" остаточно потрощено. Судно, що оце зараз летіло як на крилах і майже не було грізним у своєму гоні, тепер було безсиле. Жадної снасти, що її не обрубали й не зрізали. Паралізована й пасивна, вона корилася примхливому лютованню хвиль. Кілька хвилин, і замість орла — каліка, — таке можна бачити тільки на морі. Вітер на просторах щодалі ставав страшніший. Буря — це неймовірні легені. Вона безнастанно збільшує темряву до тієї міри, коли немає вже нюансів, — до чорного. А дзвін розпачливо дзвонив серед моря, наче його розкачувала якась грізна рука.

"Матутіна" йшла напризволяще хвиль, — пробка має такі рухи на воді. Вона вже не пливла, а тільки держалася на воді. Здавалося, що кожної хвилини вона не від того, щоб перевернутися животом врівень з водою, як мертва риба. Що її рятувало від такої загибелі, так це її корпус, що добре зберігся і що був зовсім непроникливий для води. Жадна внутрішня обшивна дошка не піддалася хвилям. Не було жадної щілини, жадної розколини, жадної краплі води не просочилося в "трюм. На щастя, бо аварія торкнулася й помпи, й вона стала непридатна для роботи.

Урка незграбно танцювала на хвилях. У палубі були конвульсії діяфрагми, що хоче виблювати. Здавалося, що вона хоче скинути з себе плавців. А вони, безсилі, чіплялися за снасті, за обшивні дошки, за поперечини, за рустови, за сезені, за уламки зовнішньої обшивки, якої цвяхи роздирали їм руки, за покривлені рідерси, — одне слово за всі мізерні останки старого судна. Від часу до часу вони прислухалися. Звуки дзвона ставали щодалі, то тихші. Здавалося, що він був так само в агонії; далі його удари були вже тільки переривистим хрипінням. Потім і хрипіння припинилося. Де ж вони були тепер? На якій відстані вони були від буя? Дзвін лякав їх, а мовчання жахало. Північний вітер гнав їх на шлях, може, безповоротній. Вони почували, що їх жене новий скажений порив вітру. Судно, що гинуло, несло в темряву. Сліпа швидкість, — нічого нема страшнішого. Вони почували безодню перед собою, під собою, над собою. Це вже не був біг, — це було падання.

Несподівано, серед страшного гармидеру сніжного туману з'явилося щось червоне.

— Маяк! — закричали люди "Матутіни", що зазнали катастрофи.

Це й насправді був Каскетський маяк.

В сімнадцятому столітті маяк був щось подібне до земної лучниці на морському березі. Архітектура башти була розкішна й вигадлива. Там було багато балькончиків, балюстрад, баштиць, комірчин, альтанок, флюгерів. Її прикрашали ліпні голівки, статуї, віття з листям, закрутки, круглі горбики, фігури й фігурки, картуші з написами. *Rax in bello** (*¹ *Мир у війні*) — виголошував Едістонський маяк. Замітимо мимохідь, що це проголошення миру не завжди обезброювало океан. Зістенлей повторив той самий напис на маяку, що він збудував його своїм коштом у дикій місцевості перед Плімутом. Закінчивши маякову башту, він замкнувся в ній і вирішив спробувати її в бурю. Налетіла буря й знесла маяк і Зістенлея. Крім вигадок з каменя, були вигадки з заліза, міді, дерева. Слюсарі робили рельєфні прикраси, а теслярі — вигадливе різбарство. Скрізь, по боках маяка, видавалося вмазане в стіну між арабесками різноманітне знаряддя, корисне й некорисне, коловороти, талі, бльоки, жердини, драбини, вантажні крани, рятувальні крючки. На верхів'ї маяка, навколо відбивних стекол, на майстерних слюсарних підставках стояли величезні залізні канделябри, куди вставляли шматки просмоленого канату — світильні, що уперто горіли й не гасли під усякий вітер. З гори до низу башту прикрашали морські стяги, корогви, вимпели, драпування, лицарські прапори, запони, що підіймалися з ратовища на ратовище, з яруса на ярус, змішували всякі кольори, всякі форми, всякі герби, всякі сигнали, всякі бешкети аж до маячного ліхтаря і підчас бурі уявляли веселе хвилювання лахміття навколо палаючих лучниць. Це зухвальство світла на краю безодні було подібне до виклику й підносило сміливість у тих, що зазнавали корабельної катастрофи. Але Каскетський маяк не належав до цієї категорії маяків.

За тих часів це був простий старий варварський маяк, такий, яким його збудував Генріх I після загибелі "Бланш-Неф": на вершині скелі, під залізним наметом палало огнище, — жар за ґратами, а полум'я далеко розвівалося по вітру.

Єдине удосконалення, що його мав цей маяк після дванадцятого століття, це був прироблений року 1610 до ґрати з огнем ковальський міх, що його рухало зубчасте колесо з кам'яними гирями.

Пригоди морських птахів коло цих старовинних маяків були трагічніші, ніж біля сучасних маяків. Птахи зліталися, притягнені світлом, кидалися й падали на палаюче вугілля; видно було, як вони там плигали — наче чорні духи корчилися в пеклі; а іноді вони падали з-за ґрат на скелю осмалені, покалічені, сліпі, як біля лямпи напівспалені мухи.

Для судна, що має снасті, володіє всіма ресурсами такелажу й кориться стерничому, Каскетський маяк може бути корисний. Він кричить: бережися! Він попереджає про небезпеку від рифу. А для корабля, що в нього все зруйновано, цей маяк тільки страшний. Паралізований і бездіяльний, без опору проти божевільного тиску хвиль, без захисту проти поривів вітру, він, як риба без плавників, як птах без

крил, іде туди, куди жене його вітер. Маяк показує йому останню безодню, сигналізує місце загибелі, освітлює похорони. Він — свічка у труни.

Освітлити невблагану безодню, попередити про неминуче — не може бути трагічнішої іронії.

XII

ДВОБІЙ З РИФОМ

Нешасні люди, що їм загрожувало лихо на "Матутіні", відразу зрозуміли це потайне глузування, додане до катастрофи. Поява маяка спочатку підбадьорила їх, а потім пригнітила. Вони не могли нічого зробити, ні за що взятися. Про хвили можна сказати те саме, що й про королів. Люди — їх підданці, люди — їх жертви. Вони повинні зносити всяке їхнє божевільство. Північний вітер гнав урку на Каскетський маяк. Вона йшла на нього. Не було змоги опиратися. Її швидко відносило на підводний риф. Почували, що дно підіймається; зондування, якби можливо було вжити зонда, дало би не більше, як три або чотири сажні глибини. Бідолахи чули глухе ревіння води в підводних розколинах глибокої скелі. Вони розпізнавали внизу маяка наче темну траншею між двома Гранітними виступами, вузький прохід в страшну дику бухточку, що, як можна було здогадуватися, була повна людських скелетів та останків кораблів. Це були скорше щелепи печери, ніж вхід до порта. Вони чули тріск огнища на верхів'ї скелі в її залізних ґратах; похмурий багровий відсвіт освітлював бурю; сутичка полум'я й граду баламутила густий туман; чорна хмара и червоний дим боролися, — змія проти змії, шматки вугілля літали по вітру і пластовні снігу починали наче тікати перед несподіваною атакою іскорок. Рифи, спочатку затушковані, тепер ясно окреслилися, як безладня куча скель із шпильми, гребіними й кряжами. Яскраві вогневі лінії визначали шпилі, а криваві відблиски вогню — похилості. Тою мірою, як вони наближалися, виступ рифу виростав і лиховісно підіймався.

Одна з жінок, ірляндка, розпачливо перебирала чотки.

Замість хазяїна, що був і стерничим, залишився ватажок, який став за капітана. Баски знають всі гори й море. Вони сміливі над безоднями й спритні при катастрофах.

Вони підійшли, вони от-от торкнуться рифу. Враз вони так наблизилися до величезної скелі на півночі Каскета, що та несподівано закрила маяк. Видно було тільки скелю й десь позад неї світ. Ця скеля в густому тумані скидалася на велику чорну жінку з вогневим очіпком.

Ця скеля, що недобре вславилася, прозивалася Бібле. Вона знаходиться на північному боці рифу, а інша скеля, що зветься Етак-о-Гільмет, знаходиться на південному.

Ватажок подивився на Бібле и закричав:

— Потрібна людина, що погодилася б прикріпити кабельтов на скелі! Є хто, що вміє плавати?

Ніякої відповіді.

Ніхто на борту не вмів плавати, навіть матроси, — а втім, таке невміння часто буває у моряків.

З борта звисилася перекладаина, що тільки з одного боку трималась на цвяхах. Ватажок ухопив її обома руками й сказав:

— Поможіть мені.

Перекладину одірвали. Вони могли тепер користуватися з неї як хотіли. З оборонного знаряддя вона стала нападним.

Це була досить довга балка, вирізана з дуба, ціла й міцна; вона могла правити за спосіб для нападу й підпорою, підоймою для ваги та тараном проти башти.

— Дружно! — крикнув ватажок.

Всі шестеро стали поруч, спершися на уламок щогли, й держали балку горизонтально за борт і прямо як спис проти боку рифа.

Маневр був небезпечний. Напасти на гору — це зухвальство. Поворотний удар міг скинути всіх шістьох у море.

Це був один з різноманітних моментів боротьби з бурею. Після гурагану — підводний риф; після вихоря ґраніт. Вони мали, діло то з невпійманим, то з непохитним.

Це була одна з тих хвилин, коли сивіє волосся.

Риф і судно, — вони повинні були зіткнутися.

Скеля терпляча. Риф ждав.

Набігла безладна хвиля. Вона поклала кінець чеканню. Вона підхопила урку знизу, підняла її, з хвилину розхитувала її, як праща коливає кидальне знаряддя.

— Держися! — закричав ватажок. — Адже ж це тільки скеля, а ми — люди.

Балка була наготові. Шестеро людей злилися з нею як одно. Гострі шкворені балки кололи їм плечі, та вони їх не почували.

Хвиля кинула урку прямо на скелю.

Зіткнулися.

Зіткнулися під безформеною хмарою піни, що ховає всі такі катастрофи. Коли ця хмара впала в море і хвилі відійшли від скелі, всі шестеро людей лежали на чардаку; зате "Матутіна" бігла вподовж рифа. Балка видержала добре й визначила напрямок судна. Минуло декілька секунд, хвилі неслися нестримно, і Каскети залишилися позад урки. "Матутіні" на момент не загрожувала безпосередня небезпека.

Такі випадки можливі. Але цього маневра можна вжити тільки один раз, — його не можна було повторити. Балка була в морі. Сила удара вирвала її з людських рук і викинула за борт, і вона згинула в хвилях. Одірвати другу балку — значило б попсувати тамберси.

Гураган знову підхопив "Матутіну". Тепер Каскети здавалися на обрії безформеною масою. Ніхто не має такого збентеженого вигляду, як риф у подібних випадках. В природі буває, особливо в царині невідомого, що там, де видиме доповнюється невидимим, здається, наче похмурі непорушні профілі незадоволені з того, що здобич од них вислизнула.

Такий вигляд мали Каскети, коли "ГЛатутіна" втікла від них.

Маяк, віддаляючися, бліднів, мерк, потім зник.

Це зникання світла справляє тяжке вражіння. Густий туман застилав світло, що тепер стало розсіяним. Проміння розлилося в незмірних просторах. Полум'я розпливалося, боролось, поринало. губило форму. Можна сказати, що воно потонуло. Огнище стало недогарком, — це було тільки тьмяне й бліде тремтіння. Навкруги ширилося коло відбитого світла. Нічна глибина наче поглинула світло.

Дзвін, що був загрозою, замовк; маяк, що був загрозою, зник. А все ж, коли зникли ці дві погрози, стало ще страшніше. Один був голосом, другий був полум'ям. Вони мали в собі щось людське. їх не стало, залишилася безодня.

XIII

ЛИЦЕ В ЛИЦЕ З НІЧЧЮ

Урка опинилась як тінь у безмірній темряві.

"Матутіна", врятувавшись від Каскет, носилася з хвилі на хвилю. Момент загибелі було відрочено, але вона лишалася в хаосі. Вітер гнав її навкоси; нею керували тисячі примхів хвиль; на ній відбивалися всі хитання їхнього божевільства. Вона вже майже не зазнавала кілевої качки, — страшна ознака агонії судна. Розбиті кораблі знають тільки бокову качку. Кілева качка — конвульсії боротьби. Тільки керма може повернути судно проти вітру.

Підчас бурі, а особливо снігової завірюхи, море й ніч кінчають тим, що зливаються, зміщуються і робляться як дим. Туман, вихор, вітер, сковзання в усіх смислах, ніякого пункту підпори, ні хвилини відпочинку, вічне повторення, безодня одна за однією, не видно ніякого обрїю, чорний глибокий простір позаду, — так урка пливла вперед.

Визволитися від Каскетів, викрутитися від рифу, — це була перемога людей, що зазнали корабельної катастрофи. Це здивувало їх. Але вони не кричали "ура"; в морі неможливо двічі робити тієї самої нерозсудливості. Кидати виклик там, де не кидають зонда, це тяжко.

Відпихнути риф, — цим вони виконали щось неможливе. Вони закам'яніли. Та потроху вони почали сподіватись. Такі невтомні ілюзії душі. Немає такого лиха, яке б, навіть у найкритичніші моменти, не побачило в своїх глибинах невимовного виблиску надії. Ці нещасні не просили ні про що більше, як про те, щоб сказати собі, що їх врятовано. Вони ладні вже були десь у середині себе натякнути, що це так.

Але, в нічній темряві враз з'явилося щось жахливе. З лівого боку повсталала, вималювалася й виділилася на туманному фоні висока темна маса, вертикальна, з прямими кутами, чотирикутна башта безодні.

Вони жахливо дивилися на неї.

Шквал ніс їх прямо на неї.

Вони не знали, що це таке. То була скеля Ортак.

XIV

ОРТАК

Знов почалися рифи. Після Каскетів — Ортак. Буря — не артист, вона груба й всемогутня й не різноманітить своїх засобів.

Темрява невичерпана. Ніколи немає кінця її западням і віроломності. Людина

швидко вичерпує свої ресурси. Людина виснажується, а безодня — ні.

Погляди всіх, що були на урці, повернулися до ватажка, поклавши на нього всі свої сподіванки. Він міг тільки здвигнути плечима, — похмуре призи́рство до власного безсилля.

Граніт серед океана — це скеля Орта́к. Риф Орта́к — весь із одного куска підноситься на вісімдесят футів заввишки понад хвилями, що весь час борються проміж себе. Тут розбиваються хвилі й кораблі.

"Матуті́на", що уявляла з себе не що інше, як плавучу руїну, неслася просто на цю скелю, як раніш ішла на іншу скелю. Нещасні, що хвилину тому вважали себе за врятованих, знову вдалися в одчай. Корабельна катастрофа, що вони залишили були її позад себе, знову з'явилася перед ними. Риф знову виходив із моря. І тут нічого неможливо було зробити.

Каскети це вафльова дошка з тисячею перегородок, а Орта́к — сті́на. Зазнати корабельної катастрофи біля Каскетів — значить бути розщепленим, а біля Орта́ку — розчавленим.

Але був ще один шанс.

Біля стрімких скель, — а Орта́к стрімка скеля, — хви́ля, як і ядро, не робить рикошетів. Удар тут простий. Це — приплив, потім відплив. Вода доходить до скелі валом, а відходить назад хви́лею.

В подібних випадках питання життя й смерті полягає ось у чім: коли вал донесе судно до самісінької скелі, він розі́б'є його там, — воно загинуло; а якщо хви́ля повернеться раніш, ніж судно діткнеться до скелі, то вона підхопить його, — судно врятовано.

Хви́лина хоробливої тривоги! Бідолахи розпізнали в пітьмі величезну високу хви́лю, що йшла на них. Докуди вона потягне їх? Якщо хви́ля розі́б'ється об корабель, вони закрутяться у скелі й розі́б'ються. А як вона пройде під судно...

Хви́ля пройшла під судно.

Вони зітхнули вільно.

Та як повернеться хви́ля? Що зробить з ними поворотна хви́я?

Поворотна хви́ля віднесла їх назад.

Минуло декілька хви́лин, і "Матуті́на" була поза водами рифа. Орта́к зник, як раніш зникли Каскети.

Це була друга перемога. Вдруге 'урка дійшла до самісінької загибелі і вчасно відійшла.

XV

PORTENTOSUM MARE ¹

Тим часом густий туман навалювався на нещасних, що пливли куди їх гнав вітер. Вони не знали, де вони були. Вони ледве бачили на декілька кабельтових навколо урки. Не зважаючи на те, що град, що падав як справжнє каміння, примушував усіх нахилити голови, жінки вперто відмовлялися зійти в каюту. Немає таких розпачливих, що не хотіли б зазнати корабельної катастрофи під відкритим небом. Коли близько до смерти,

то здається, що стеля над тобою є кришка труни.

Хвилі щодалі підіймалися вище й ставали короткими. Коли хвилі стають вище, це показує на тісноту. В тумані певний характер хвилювання води визначає протоку. І справді, вони пливли вздовж Орінї, хоч і не знали про це. Між Ортаком і Каскетами на заході та Орінї на сході море звужене и стиснене, і такий стиснений стан моря визначає й стан бурі в цьому місці. Море страждає, як і все інше, і там, де воно страждає, воно гнівається. Такий фарватер страшний.

**Жахливе море.*

"Матутіна" була якраз у такому фарватері.

Уявіть собі під водою мушлю черепахи завбільшки з ГайдПарк або Єлісейські Поля, в якій кожна низина — мілина, а кожна опуклість — підводний риф. Такий доступ до Орінї з заходу. Море прикриває й ховає це знаряддя корабельної катастрофи. Хвилі розбиваються об оці вершки підводних порогів, скачуть, і піняться. В тиху погоду море клекоче, а в бурю — тут хаос.

Бідолахи помітили це нове ускладнення, тільки не вміли пояснити його. Потім вони враз зрозуміли. Блідий просвіток з'явився в zenіті, бліді проміні світла потроху розлилися и на море, і синювате освітлення виявило з бакборта довгу лаву порогів в напрямку на схід; на них ішов порив вітру і гнав перед собою судно.

Ці підводні скелі и були Орінї.

Що це були за пороги? Всі тремтіли. Вони затремтіли б ще більше, коли б який голос одповів їм: Орінї.

Немає такого острова, що його було б так захищено від наближення людини, як Орінї. Під водою і над водою вона має люту сторожу, в якій Ортак за вартового. На заході — Бюру, Сотерьо, Анфрок, Ніангль, Фон-дю-Крок, Жюмель, Грос, Кланк, Егільоні, Врак, Фос-Мальер; на сході — Сокет, Гомо Фльоро, Бріонбете, Кестлінг, Кроклігу, Фурш, Со, Нуар Пют, Купі, Орбю. Що ж це все за страховиття? Гідри? Так, з породи рифів.

Один з цих рифів зветься But (ціль), наче для того, щоб показати, що на тому місці кінець путі.

Це нагромадження рифів, напівзахованих водою й ніччю" мало вигляд простої темної смуги, якоїсь плями на обрії.

Корабельна катастрофа — це найвищий ступінь безсилости. Бути майже біля землі й не бути в силах досягти її, плавати й не бути в силах керувати, мати щось під ногами, що здається твердим і що насправді крихке, бути одночасно повним життя й повним смерті, бути полоненником просторів, бути замурованим між небом і океаном, мати над собою безмежність, як в'язницю, мати навколо себе неосяжний рух вітру і хвиль і бути схопленим, зв'язаним, паралізованим — цей сум і вражає й дратує. Здається, чо чуєш глузування недосяжного ворога.

"Матутіна" пливла трохи вище Орінї, і це сприяло їй; але її відносило до північної кінечности, що для неї було фатальним. Північно-західний вітер, як натягнений лук пускає стрілу, гнав судно до північного рогу. Якраз у цій частині, трохи на цей бік

гавані Корбелет, є місце, що його моряки північного архіпелагу прозивають "Мавпою".

Мавпа — swinge — якийсь скажений потік. Низка окремих воронок на глибині утворює низку вирів. Коли відпустить вас один, підхопить вас другий. Корабель, що його піймає мавпа, крутиться від спіралі до спіралі, доки який гострий камінь не проб'є йому корпусу. Тоді розбите судно спиняється, корма підіймається над водою, ніс поринає, безодня довершує своє круження навколо корабля, поринає корма, і все кінчається. Круги піни розширюються и розпливаються, й на поверхні моря видно тільки там і там декілька бульбашок — останні віддихи задушених під водою.

На всьому Ля-Манші три найнебезпечніші мавпи: одна, що в, сусідстві з відомою піскуватою мілиною Джірдлер-Сандс, друга, що в Джерсеї між Піньюнне і рогом Нуармоном, і мавпа Орінї.

Місцевий лоцман, коли б він був на борту "Матутіни", попередив би бідолах про нову небезпеку. Замість лоцмана вони мали інстинкт. У крайній небезпеці прокидається наче ясновідіння. Високі каскади піни носилися вповдовж берега в скажених поривах вітру. Неначе мавпа плювалася. Безліч барок попало в її тенета. Не знаючи, що це таке, вони наближалися з жахом.

Як обігнути цей ріг? Жадних засобів.

Так само, як вони дивилися, коли з'явилися Каскети, потім коли з'явився Ортак, тепер дивилися вони, як підіймалася кінечність Орінї. Це були наче три гіганти один за одним. Ряд страшних двобоїв.

Харібда й Сціла — їх було тільки дві. Касксти, Ортак і Орінї — їх три. Урка вже торкалася краю мавпи. Перший удар, що захопить їх, потягне її за собою. Ще одна перейде хвиля, і все кончено.

Несподівано урку відкинуло назад наче ударом титанового кулака. Хвиля стала сторч під судном і повернулася, відкинувши уламки його в кудлі піни. Під таким ударом "Матутіну" відігнало від Орінї.

Вона знов опинилася в відкритому морі.

Звідкіля ж прийшла ця допомога? Од вітру.

Напрямок гурагану несподівано перемінився.

Раніше гралася ними хвиля, тепер настала черга вітру. Од Каскетів вони визволилися самі, перед Ортаком несподівану зміну зробила хвиля; перед Орінї це зробив вітер. Він раптом перескочив з півночі на південь.

Південний вітер прийшов на зміну північного вітру.

Морська течія — це вітер у воді; вітер — це течія в повітрі; ці дві сили посварилися, і в вітра з'явилася примха вирвати у морської течії її жертву.

Південний вітер почався з вихору. Бідолахи на кораблі, що зазнав катастрофи, завжди мають тільки сердитих помічників. " Мату ті ну " навалюно потягнуто було в відкрите море за рештки такеляжу, як втопленицю за волосся. Вітер грубо поводився з тими, кого він рятував. Він ставав у послузі, лютуючи. Це була поміч без жалости.

Напіврозвалене судно від такого грубого поводження визволителя остаточно було розбито.

Град, такий великий і такий твердий, що ним можливо було набивати мушкет, сипався на судно. При кожному колиханні хвилі ці градинки качалися по палубі, як більйардні кулі. Урка, що її ледве відно було над водою, зовсім загубила свою форму під хвилями, що падали на неї, і під бризками піни. На кораблі кожен турбувався за себе.

Кожен чіплявся за що тільки можна було. Після кожного нападу моря було сюрпризом знову знайти всіх на чардаку. У декого лице було обідране уламками дерева.

На щастя, одчай має міцні руки. Рука дитини від жаху стулюється з такою ж силою, як і рука гіганта. Жах робить жіночі пальці кліщами. Молода дівчина, коли дуже злякається, може встромити свої розові нігті в залізо. Вони чіплялися, держалися, вдержувалися. Але кожна хвиля приносила їм загрозу змити їх.

Несподівано доля принесла їм полегшення.

XVI

НЕСПОДІВАНА ПРИЄМНІСТЬ ЗАГАДКИ

Гураган разом вщух.

Не було вітру ні з півночі, ні з півдня. Шалені сурми просторів замовкли. Смерч упав з неба, без попереднього зменшення, без переходу, і наче сам раптом зник у безодні. Не знати більш, куди він дівся. Пластовні снігу замінили град. Сніг почав падати поволі.

Не було більше хвиль. Море стало рівне.

Такі несподівані зміни властиві сніжним бурям. Як тільки вичерпується електричний ток, все заспокоюється, навіть хвилі, що підчас звичайних бурь часто довго збсрегають зворушення. Тут ні. Ніякого продовження гніву у хвилях. Як стомлений робітник, хвиля засинає відразу. Це майже суперечить законам статички, але не дивує старих лоцманів, бо вони знають, що в морі бувають усякі несподіванки.

Це явище спостерігається навіть і в звичайних бурях, та тільки рідко. Так, у наші дні, підчас пам'ятного гурагану 27 липня 1867 р., в Джерсеї, вітер, після того, як лютував протягом чотирнадцяти годин, відразу впав до повного штилю.

Через декілька хвилин навколо урки не було нічого, крім поснулої води.

В той самий час навкруги не можна було нічого розпізнати, бо остання фаза сніжного гурагану подібна до першої. Все, що було видно в конвульсіях метеоричних хмар, знову зробилося каламутним; бліді силуети злилися в неясну масу, и безмежна пільма насунулася на барку з усіх боків. Ця стіна ночі, це кругове замикання, це нутро циліндра, якого діаметр щохвилини зменшувався, оточували "Матутіну" і з лиховісною повільністю суцільного льоду, що замикається, грізно збігалися. В zenіті — нічого, туманний дах, огорожа. Урка була наче на дні глибокого колодязя безодні.

Море в цьому колодязі було як калюжа розтопленого олива. Вода більш не колихалася. Похмура непорушність. Ніколи океан не буває такий страшний, як тоді, коли він нагадує став.

Скрізь було мовчання, заспокоєння, засліплення. Тиша в природі мабуть є безмовність. Останні короткі хвилі пливли вздовж бортів. Чардак тримався на воді

горизонтально, ледве похитуючись. Декілька уламків помалу моталися. Шкаралупа Гранати, що була замість ліхтаря і в якій горіло просмолене клоччя, не коливалася більше на бугшприті й не кидала вже горючих крапель в море. Вітер, що залишився ще в хмарах, більше не шумів. Сніг падав густий, м'який, трохи косий. Не чути було кипіння піни. Спокій темряви.

Цей відпочинок, після такого лютування й таких пароксизмів, подав нещасним, що були так довго за іграшку для стихії, невиразно приємне почуття. їм здавалося, що життя їх уже перестало бути сумнівним. Вони бачили навколо себе й над собою якусь згоду на те, щоб їм врятуватися. Вони знову почали надіятися. Все, що лютувало, тепер заспокоїлося. Для них це явилось ознакою миру. їх нещасні груди могли вільно передихнути. Вони могли випустити з рук кінець шворки чи дошку, за які вони держалися, підвестися, випростатися, триматися на ногах, ходити, рухатися. Вони почували себе невимовно спокійними. В темній глибині бувають такі відчуття раю, підготування до чогось іншого. Було ясно, що вони остаточно поза шквалом, поза піною, поза вітром, поза скаженістю, — від усього цього вони вільні.

Відтепер всі шанси були за них. За три — чотири години прийде день, їх помітить який-небудь корабель, що йтиме в морі, й візьме їх із собою. Найстрашніше минуло. Вони повернулися до життя. Найважливіше було продержатися на воді, доки буря зовсім перестане. Вони говорили собі: цього разу — кінець.

І враз вони дізналися, що й насправді кінець.

Один з матросів, баск із півночі, на ймення Гальдеазун, пішов в трюм за канатом, потім повернувся й сказав:

— Трюм повний.

— Чого? — спитав ватажок.

— Води, — відповів матрос.

Ватажок закричав:

— І По ти хочеш цим сказати?

— Те хочу сказати, — відповів Гальдеазун, — що за півгодини ми підемо на дно.

XVII

ОСТАННІЙ ЗАСІБ

В кілі була розколина. Шлях для води був готовий. Коли саме? Ніхто не міг сказати. Чи це було тоді, коли їх прибило до Каскет? Чи це було перед Ортаком? А може це було підчас качки на міліні на захід од Оріньї? Напевне, що вони торкнулися "Мавпи". їх ударило в підводну частину і вони не помітили цього серед сильної качки, що трясла їх. В остовпінні не відчувають уколів.

Другий матрос, баск з півдня, що звався Аве-Марія, і собі зійшов у трюм і, повернувшись, сказав:

— Вода в кілі заввишки на два вари.

Це приблизно шість футів.

Аве-Марія додав:

— За сорок хвилин ми потонемо.

А де проходила вода? Цього не було видно. Трюм був затоплений. Маса води, що заповнювала його, закривала розколину. Судно мало щілини в корпусі в якійсь частині, нижче вантажної ватерлінії, швидше в підводній частині. Неможна було знайти її. Неможливо було и полагодити. Мали рану й не могли перев'язати її. А в тім вода прибувала не дуже швидко.

Ватажок закричав:

— Треба викачувати.

Гальдезаун відповів:

— У нас уже немає водотяга.

— Тоді, — відповів ватажок, — будемо пливсти до землі.

— А де ж земля?

— Я не знаю.

— Я теж.

— Але вона ж повинна десь бути?

— Так.

— Нехай хтонебудь веде нас до неї, — відповів проводир.

— У нас немає лоцмана, — сказав Гальдеазун.

— Тоді ти візьми стерно.

— У нас уже немає стерна.

— Ми зробимо з першої балки, що потрапиться нам. Цвяхів! Молоток! Швидше за струменти!

— Теслярська скринька у воді. У нас немає струментів.

— А все ж будемо керувати, не важно — куди!

— Так у нас немає стерна.

— А де шлюпка? Кинемося в неї. Підемо на веслах!

— У нас немає шлюпки.

— Будемо гребти на уламках судна.

— У нас немає весел.

— Тоді на вітрилі!

— У нас немає вже вітрила, немає й щогли!

— Зробимо щоглу з обапола, зробимо вітрило із брезенту. Видеремося звідціль. Покладемося на вітер!

— Так і вітру немає.

І справді, вітер покинув їх. Буря пройшла, і цей відхід її, що вони вважали його за свій порятунок, став тепер на їхню загибель. Упертий південний вітер сказано погнав би їх до якого-небудь берега, випередив би воду, може доніс би їх ласкаво до якої піскуватої мілини, і вони потрапили б на неї раніш, ніж потонули б. Швидкий порив гурагана допоміг би їм досягти землі. Немає вітру, немає більш і сподіванки. Вони гинули тому, що не було гурагану.

Ясно було, що стан безпорадний.

Вітер, град, шквал, вихор — це таке безладне військо, що його можна перемогти.

Бурю можна взяти, бо в неї не вистачає зброїЄ засоби проти лютости, що завсігди сама себе відкриває, рухається даремно й часто помиляється. Однак нічого неможливо зробити проти штилю. Немає випуклости, за яку можливо було б ухопитися.

Вітри — це атака козаків, держіться добре, й вони розвіються. Штиль — це кліщі ката.

Вода, не кваплячись, проте без перерви, нешвидко и невідворотно прибувала в трюмі, і в міру того, як вона прибувала, судно осідало. Це відбувалося дуже поволі.

Пасажири з "Матутіни" почували, як помалу над ними викривається найбезнадійніша з катастроф, — катастрофа бездіяльносте. З лиховісним спокоєм вони чекали моменту невідворотної загибелі. Повітря не колихалося, море не ворушилося. А непорушність — це щось невблагане. Безодня мовчки поглинала їх. Через товстий шар німої води безгнівно, безстрастно, індиферентно, несвідомо й без зацікавлення лиховісний центр земної кулі притягував їх до себе. Жах і спокій змішувалися. То не була вже роззявлена паща хвилі, подвійні щелепи удару вітру й удару моря, загрозливі, широко розкритий рот смерчу, пінявий апетит брижїв; під цими нещасними був не знати який чорний роззів безмежного. Вони почували, що поринають в спокійну глибину, що є смергь. Височина борта, що судно мало його над водою, зменшувалася, — от і все. Можливо було розрахувати, за скільки хвилин вона зникне. Це була цілковита протилежність тому, коли топить приплив. Не вода підіймалася до них, а вони поринали в неї. Вони сами копали собі яму. Їх власна вага була гробокопачем.

Їх карав не людський закон, а закон природи.

Сніг падав далі, і через те, що судно не рухалося, то ця біла корпія лягала на чардаку скатеркою й покривала корабель саваном.

Трюм щодалі ставав важче. Не було жадних засобів припинити течу. У них не було навіть черпака. їм потрібно було світло; вони запалили три чи чотири лучниці і заткнули їх в щілини, як могли. Гальдеазун приніс декілька старих шкіряних відер, — вони хотіли вичерпати воду з трюма і утворили ланцюг; але відра були негодящі: у одних шкура розпоролася, у других прорвалося дно, и вода виливалася з них по дорозі. Невідповідність між тим, що прибувало, і тим, що виливали, була смішна. Прибувала бочка води, а виходила шклянка. Іншого наслідка й не могло бути. Це були витрати скупого, що спитувався вичерпати мільйон по копійках.

Батажок сказав:

— Полекшимо судно!

Підчас бурі прикріпили канатами декілька скринь, що були на чардаку. їх було прив'язано до уламків щогли. Розв'язали канати і скотили скрині в воду через вибій у борті. Один з цих валіс належав жінці-біскайці. яка не могла втриматися, щоб не вигукнути гірко:

— Прощавай, мій новий капор, підбитий ярко-червоною матерією! Ох, мої білі панчохи з берестового мережева! Ох, мої срібні сережки, що я ладналася ходити в них до церкви!

Чардак очистили, залишалася каюта. її було дуже завалено. В ній був, як

пам'ятають, вантаж, що належав пасажирам, і паки, що належали матросам. Вантаж витягли й теж викинули в море.

Витягли й паки й скинули їх в океан.

Почали вичищати каюту. Ліхтар, езельгофти, барила, мішки, діжечки и діжки з водою, казанок з юшкою — все пішло в море.

Відкрутили гайки у залізної пічки, що давно потухла, зняли и саму пічку, підняли на чардак, дотягли до вибою й викинули за борт.

Послали у воду все, що тільки можливо було відірвати від обшивки, — рідерси, ванти, розбитий такеляж.

Від часу до часу проводир брав лучницю, водив нею по цифрах, що їх визначено було на носі корабля, й дивився, коли настане катастрофа.

XVIII

ОСТАННІЙ СПОСІБ

Полегчена барка поринала повільніше, а все ж поринала безупинно. Безнадійність стану була така, що не допомагали ні засоби, ні паліятиви. Вичерпали останній засіб..

Вони загубили останню сподіванку на порятунок. їм залишилося шукати щастя тільки в цій темряві. Вони це зрозуміли. Це було сумне прояснення, й за ним одразу повернувся жах.

Вони закричали до доктора:

— Ти! Ти! Нема більш нікого, крім тебе! Ми коримося тобі! Що треба робити? Кажи.

Доктор відповів:

— Скільки часу нам залишається ще?

Гальдеазун подивився на цифри, що показували височінь води, й відповів:

— Трохи більше за чверть години.

— Добре, — сказав доктор.

Низький дах каюти, на який він спирався, став для нього наче за стіл. Доктор вийняв з кишені каламаря, перо й портфель, з якого дістав пергамент, той самий, на якому декілька годин тому він написав з двадцять косих і стиснутих рядків.

— Посвітіть, — сказав він.

Сніг, падаючи як піна водоспаду, погасив одну за другою усі лучниці. Залишилася тільки одна. Аве-Марія витягнув її й, тримаючи цю лучницю в руках, став поруч доктора.

Доктор заховав портфель у кишеню, поклав на каюту перо и каламар, розгорнув пергамент і сказав:

— Слухайте.

Тоді, серед моря, на цьому старому судні, що все знижувалося й нагадувало хиткий поміст могили, доктор почав статечно читати, — здавалося, що його слухала вся темрява. Всі ці засуджені на смерть схилили навколо нього свої голови. Полум'я лучниці ще більше підкреслювало їх блідість. Те, що читав доктор, було написано на англійській мові. Іноді, коли хтось кидав на нього несміливий погляд, ніби бажаючи пояснення, доктор спинявся й повторював прочитане перед тим місце то французькою,

то еспанською, то баскською, то італійською мовою. Чути було приголомшене ридання й глухі удари кулаками в груди. Судно поринало далі.

Закінчивши читання, доктор поклав пергамент на дах каюти, взяв перо й на білому полі, що він зберіг його внизу під текстом, підписався:

— Доктор Гергардус Геестемюнде.

Потім, звертаючись до всіх, сказав:

— Підійдіть і підпишіться.

Підійшла біскайнка, взяла перо й підписалася: Асунчіона.

Вона передала перо ірландці, яка, не вміючи писати, поставила хреста.

Доктор поруч з хрестом написав:

— Барбара Фермой, з острова Тіріфа, в Ебюдах.

Потім він протяг перо до ватажка шайки. Ватажок підписався: Гаїздора, captal. Під ватажком підписався генуезець: Джіанджірате.

Лангедокчанин підписався: Жак Катурз, на прізвище Нарбонець.

Провансалець підписався: Люк-П'єр-Кап'гаруп, з Магонського острогу.

Під цими підписами доктор написав таку примітку:

"З трьох людей екіпажа хазяїна хвиля знесла в море, — залишилося двоє и вони підписалися".

Обидва матроси припасували свої підписи під цією приміткою. Баск з півночі підписався: Гальдеазун. Баск з півдня підписався: Аве-Марія, злодій.

Потім доктор сказав:

— Кап'гаруп!

— Тут, — сказав провансалець.

— У тебе пляшка Гардкванона?

— Так.

— Дай її мені.

Кап'гаруп випив останній ковток горілки й протяг пляшку докторові.

Води в трюмі збільшувалося й судно щодалі то поринало глибша. Борти чардака, помітно похилені, покрили тонкий шар хвиль, які щодалі збільшувалися.

Всі скупчилися на одному краю судна.

Доктор висушив чорнило підписів на вогні лучниці, згорнув пергамент щільніше, ніж діаметр шийки пляшки, і всунув його в пляшку. Він крикнув:

— Пробку!

— Я не знаю, де вона поділася, — сказав Кап'гаруп.

— Ось кінець білого непросмоленого троса, — сказав Жак Катурз.

Доктор заткнув пляшку тросом і сказав:

— Смоли.

Гальдеазун пішов на ніс, погасив клоччя, що горіло в гранаті, зняв її з фор-штевня й приніс до доктора, до половини повну киплячої смоли.

Доктор утопив шийку пляшки в смолу і потім витяг її. Пляшку, в якій містився пергамент, що його підписали всі, було заткнуто й просмолено.

— Готово, — сказав доктор.

І з усіх цих уст вийшло невиразне белькотання всіма мовами, сумний катакомбний крик:

— Нехай буде так!

— Mea culpa^[18].

— Asi sea! ^[19]

— Aro rai!^[20]

— Амінь.

Доктор повернувся спиною до своїх товаришів по злочину й нещастю й зробив декілька кроків до борта. Підійшовши до "борта судна, він пильно подивився в безмежність і з глибоким почуттям вимовив:

— Bist du bei mirh?^[21]

Він говорив мабуть до якогось привида.

Судно поринало далі.

Позад доктора стояли всі задумливі. Вони не згиналися, вони схилялися. В їх каюті було щось мимовільне. Вони спускалися, як спускається вітрило, коли немає вітру. Не знати, який спокійно-поважний відблиск, що йшов із безодні, позначився на цих злочинних лицях.

Доктор повернувся до них. Яке б не було його минуле, цей старий був величній перед кінцем. Велике мовчання, що оточувало його, збентежило його, проте не приголомшило. Це була людина, якої неможливо було захопити розполохом. В ньому почувався спокійний жах.

Цей старий і задумливий бандит безсумнівно мав постать жерця.

Він сказав:

— Будьте уважні.

З хвилину він пильно дивився у простір і додав:

— Тепер уміро.

Потім він узяв лучницю з рук Аве-Марія й потряс нею.

Полум'я злетіло з лучниці і зникло в нічній темряві.

Доктор кинув за ним у море й лучницю.

Лучниця згасла. Останнє світло зникло. Залишалася тільки незмірна невідома темрява. Це було щось подібне до того, як закривається могила.

Доктор один залишився стояти. Пластовні снігу задержувалися на ньому, обліплювали його білими сльозами й робили його видимим на темному фоні. Здавалося, що статуя говорить із темряви.

Він спустив очі. Всі голови були під водою. Ніхто не підвівся. Вони так і потонули.

Доктор взяв у праву руку пляшку, що лежала на каюті, й підняв її над головою.

Судно потонуло в морі. З хвилину над водою був його тулуб, потім голова, потім тільки рука, що держала пляшку, неначе вона показувала її безмежності.

І ця рука зникла. Глибоке море було рівне, як бочка з маслом. Сніг падав далі.

Щось вплигло на поверхню и поплигло в темряві по воді. То була засмолена пляшка, — її піддержувала лозова оболона.

КНИГА ТРЕТЯ

ДИТИНА В ТЕМРЯВІ

I

ЧЕС-ХІЛ

Буря на землі була така напружена, як і на морі.

Та сама дика лютість опанувала й покинуту дитину. Слабке й безвинне може стати тільки жертвою несвідомого гніву сліпих сил; темрява не розбирає, й стихії зовсім не мають того милосердя, що його в них припускають.

На землі було дуже мало вітру; в холоді була якась особлива непорушність. Граду не було. Сніг, що падав, товстим шаром вкривав землю.

Град б'є, дражнить, забиває, приголомшує, розтрощує; та пластовні снігу ще гірші.

Невблагані й приємні пластовні снігу роблять своє діломовчки. Коли доторкнутися до них, то вони тануть. Вони такі чисті, як лицемірство невинне. Білі пластовні, помалу падаючи один на один, утворюють сніговину, так і крутістьство приводить до злочину.

Дитина йшла вперед у тумані. Туман — м'яка перешкода; звідціля й небезпека. Він поступається й упирається; туман, як і сніг, повний зрадництва. Дитині, дивному борцеві в такому ризикованому становищі, удалося досягти підніжжя спуску і вступити на Чес-Хіл. Вона була, не знаючи того, на пересипу, маючи з обох боків океан; вона не могла зробити непевного кроку в цьому тумані, в цьому снігу і в цій ночі, щоб не впасти з правого боку в глибокі води затоки, а з лівого боку — в люті хвилі відкритого моря. Вона йшла, не знаючи того, між двома безоднями.

Портлендський пересип за тієї епохи був особливо дикий і суворий.

Портлендський пересип двісті років тому скидався на ослину спину з піску, з хребтом із скелі.

Небезпека для дитини не зникла, а тільки змінила форму. Чого дитині доводилося боятися підчас, коли вона спускалася, так це того, щоб не скотитися вниз по схилу; на пересипу — щоб не впасти в ями. Після того, як вона боялась прірв, тепер треба було боятися баюр. Все стає западнею на морському березі. Скелі слизькі, піскуватий берег сунеться. Все, за що гадаєш ухопитися, — западня. Це так само, якби хто поставив ноги на засклені рями. Все може несподівано луснути під вами. Щілина, через яку можна провалитися. У океана такі самі трапи, як і в добре встаткованому театрі.

Довгі гранітні хребти, до яких прихиляються обидва спади пересипу, можна вважати за неприступні. Там важко знайти те, що театральною мовою звуть приступними підходами до сцени. Людині нічого ждати гостинности ні від океана, ні від скелі, ні від хвилі. Море піклується тільки про птиць та про риб. Пересини здебільшого оголені й зриті. Хвилі, що з обох боків підмивають і підкопують їх, надають їм найпростішого — первісного вигляду. Скрізь гострі виступи, хребти, пили, страшні

уламки розсіченого каменя, розкриті зубчатки, як щелепи акул, прикриті мокрим мохом ями, швидкі гірні потоки, що збігають із скель і кінчаються в піні. Хто візьметься перейти пересип, той на кожному кроці стріне недоладні маси, завбільшки з будинок, що мають форму гомілок, лопаток, стегон, огидливу анатомію зламаних круч. І от такі вузьенькі смужки краю моря звуться берегами. Піша людина дереться між цими скелями, як доведеться. Йти через кістяк величезного скелета — майже така його робота.

Уявіть собі дитину на такій Геркулесовій праці.

Для цього перш за все був би потрібний ясний день, а замість того була темна ніч; потрібний був проводир, а дитина була сама. Подолати все це не забагато було б і сил дорослої людини, а тут були тільки слабкі сили дитини. Замість проводиря їй могла би допомогти стежка, але тут не було й стежки.

Інстинктивно вона ухилялася від гострого пасма скель і держалася, оскільки було можливо, найближче до берега. Та тут вона й стріла баюри. Баюри, яких було багато, були трьох видів: баюри з водою, баюри з снігом і баюри з піском. Останні найстрашніші, — нема нічого жахливішого, як потонути в піску.

Знати, що загрожує небезпека, турботно, а не знати — страшно. Дитина перемагала невідому небезпеку. Вона йшла помацки серед чогось, що могло стати їй за могилу.

В ній не було жадного вагання. Минаючи скелі, уникаючи провалля, відгадуючи западні, вона зазнавала усяких перешкод, проте йшла вперед. Не маючи можливості йти прямо, вона йшла бадьоро.

В разі потреби вона зараз же повертала назад. Вона вміла вчасно видиратися із маси рухливого піску, що засмоктує. Вона струшувала з себе сніг. Не раз потрапляла вона в воду аж до колін. Як тільки вона виходила з води, її мокре лахміття відразу замерзало на сильному нічному холоді. Вона швидко йшла далі в своїй задубленій одежі. А все ж вона старанно зберегала сухою й теплою на грудях свою матроську куртку. Вона була весь час дуже голодна.

Як дитина в сніговому вихорі, що захоплював дух, загублена на цьому тісному гребіні, серед двох розчинених прірв, не бачачи, могла пройти через пересип, цього б і сама вона не могла сказати. Вона сковзала, дерлася, зривалася, шукала, йшла, уперто" перемагала перешкоди — от і все. В цьому тайна всякого успіху. Кінець-кінцем менш як за годину вона відчула, що дорога знову підіймається; вона досягла другого краю пересипу, вона, вийшла з Чес-Хіла, вона була на твердій землі.

За тієї доби тут не було моста, що з'єднує тепер СендфордКес із Смолнавс-Сендом. Вибираючи дорогу, хоч і навромацки* вона певне дійшла до vis-à-vis Вак-Реджіса, де тоді була довга піскувата коса, справжнє природне шосе, яке перехрещувало Іст-Фліт. Вона врятувалася від пересипу, але вона знов опинилася віч-на-віч з завірюхою, з зимою, з ніччю.

Перед нею знов розстилися відкриті темні простори.

Вона стала придивлятися, шукаючи стежки.

Враз вона нахилилася.

Вона почала розпізнавати на снігу щось подібне до сліду.

Це й справді був слід, знак ноги. На білому снігу добре було видно відбиток ноги. Вона почала розглядати його. Це була боса нога, менша, ніж нога дорослого чоловіка, й більша за ногу дитини.

Напевне це була нога жінки.

Трохи далі від цього відбитку був другий, потім ще й ще* відбитки йшли один за одним на відстані одного кроку й поглиблювалися в правий бік по рівнині. Вони були ще свіжі й трохи закриті снігом. Тут оце пройшла жінка.

Ця жінка пройшла саме в тім напрямку, де дитина бачила дим. Дитина, уважно вдивляючись, пішла по цим слідам.

II

ЧИННІСТЬ СНІГУ

Вона йшла деякий час за цими слідами. На нещастя сліди щодалі ставали не такі ясні. Сніг падав густий і страшний. Це був момент, коли урка в агонії під цим самим снігом гинула в відкритому морі.

Дитина бідувала, як і судно, але інакше; не маючи в густій темряві, що підіймалася перед нею, іншого засобу орієнтуватися, крім цієї ноги, що *Ті* відзначено на снігу, вона держалася за ці сліди, як за нитку в лабіринті.

Несподівано, чи тому, що сніг остаточно засипав їх, чи з якої іншої причини, сліди зникли. Все стало пласке, рівне, без плями, без жадної ознаки. Не було нічого, крім білого покриву на землі й чорного покриву на небі.

Жінка, що проходила тут, ніби відлетіла.

Знесилена дитина нахилилася й стала шукати. Даремно.

Як тільки вона підвелася, їй здалося, що вона чує щось неясне, таке неясне, що вона не була певна того, що вона щось чує. Це нагадувало голос, віддих, тінь. Це було скорше людське, ніж тваринне, і скорше замогильне, ніж живе. Це був шум, проте, наче сон.

Вона стала придивлятися й не побачила нічого.

Широка, гола й синювата пустеля була перед нею.

Вона прислухалася. Те, що почулося їй, розсіялося. Може вона нічого й не чула. Вона прислухалася ще. Все мовчало.

Це була ілюзія в тумані, і вона знов пішла далі.

Вона йшла навгадь, не маючи відтепер нічого за проводиря.

Як тільки вона відійшла трохи, звук почувся знову. На цей раз не могло бути сумніву.

Це був стогін, майже ридання.

Вона вернулася. Вона оглянула нічний простір. Вона не побачила нічого.

Звук піднісся знову.

Коли перед дверима раю кричать, то кричать так само.

Неможливо уявити нічого зворушливішого, жалісливішого й слабкішого, як цей

голос. Бо то був голос. Він ішов з душі. В ньому було тремтіння. В той самий час він здавався майже несвідомим. Це було щось подібне до страждання, яке кличе, не знаючи, що воно — страждання й що воно кличе. Цей крик — може перше дихання, а може й останнє здихання — був однаково близький до хрипу, що закінчує життя, й до крику, що відкриває його.-Воно дихало, воно задихалося, воно плакало. Неясне благання, звернене в невидиме.

Дитина направляла свою увагу скрізь — далеко, близько в глибину, у висоту, вниз. Не було нікого. Не було нічого.

Вона нащулила вуха. Голос почувся ще раз. Вона ясно розпізнала його. Цей голос трохи нагадував мекання ягняти.

Вона злякалася й хотіла тікати.

Стогін повторився. Це було в четвертий раз. Він був якось особливо нещасний і жалісливий. Здавалося, що після цього останнього зусилля, скорше машинального, ніж самохітнього, цей крик, мабуть, замовкне. Це був інстинктивний нерішучий поклик про допомогу, що його було кинуто в простір; це було якесь лепетіння передсмертної боротьби, що його звернуто було до можливої долі.

голос.

Вона все ще нічого не бачила.

Вона йшла вперед, прислухаючися.

Жалісливий стогін тривав далі. З неясного й невиразного, яким він був раніше, він ставав ясним і майже дужим. Дитина була зовсім близько від голоса. Тремтіння цього плачу неслося в простір поруч з ним. Людський стогін плив у невидиме, — от те, на що вона натрапила. Таке, принаймні, було її вражіння, неясне, як і той глибокий туман, в якому вона загубилася.

В той час, коли вона хиталася між інстинктом, що штовхав її втекти, й інстинктом, що говорив їй залишитися, вона спостерегла на снігу, під ногами, за декілька кроків перед собою, якийсь горбик розміром людського тіла, маленький випнутий горбик, довгий і вузький, подібний до насипу, схожий на могилу на кладовищі, — він був білий.

І в той самий час голос закричав знову.

Він виходив з-під цього насипу.

Дитина нахилилася, стала навкарачки над насипом і почала обома руками розривати. Під снігом, що вона розгрібала його, вона побачила якісь окресливш форми і враз, під її руками, в ямі, що вона її вирила, з'явилося бліде лице.

Це не могло бути лицем того, що кричало. Очі були заплющені, а рот відкритий і повний снігу.

Це тіло було непорушне. Воно не ворухилося й під руками дитини. Дитина, дарма що пальці їй і замерзли, здригнулася, доторкнувшись до холодного лица. Це була голова жінки. Розпатлане волосся змішалось з снігом. Жінка була мертва.

Дитина знов почала розгрібати сніг. Спочатку визволилася з-під нього шия мертвої, потім верхня частина тулуба; з-під лахміття видно було тіло.

Несподівано, обмацуючи, вона почула слабке рухання. Це було щось мале, — воно було засипане й ворушилося. Дитина швидко розкопала сніг і відкрила нещасне тільки недоноска, недолужного й посинілого від холоду, ще живого, голого на голих грудях мертвої.

Це була маленька дівчинка.

Її було сповито, тільки в лахміття, — вона ворушилася й вибилася з пелюшок. Під нею її маленькі худі члени, а над нею — її дихання трохи розтопили сніг. Годувальниця дала б їй п'ять або шість місяців, проте могло бути, що їй був і рік, бо убозство пригнічує й впливає на зріст дітей і часто приводить до рахітизму. Коли повітря подихнуло їй у лице, вона знову закричала, — це було продовження її сумного ридання. Щоб мати не почула цього ридання, треба було, щоб вона була зовсім мертва.

Дитина взяла немовля на руки.

Одубіла мати була лиховісна. Якесь таємниче світло виходило від цього лиця. Розкритий рот і без дихання, здавалося, готовий був на невиразній мові тіней відповідати на ті питання, що ждуть мертвих у невидимому. Синюватий відблиск льодових рівнин відбивався на цьому лиці. Під каштановим волоссям видно було молодий лоб, майже обурено нахмурені брови, стиснуті ніздрі, закриті віки, вії, склеєні намороззю, і в кутках очей і в кутках губ глибокі складки обернених в крижини сльоз. Сніг освітлював мертву. Зима й могила не шкодять одна одній. Труп — це крижина з людини. Голизна грудей справляла зворушливе вражіння. Вони виконали своє призначення; на них наче лежала печать, яка свідчила про те, що істота, у якої тепер не було життя, дала життя іншій істоті. Наприкінці однієї з грудей була біла перлина. То була замерзла крапля молока.

Скажемо зараз, що на цих рівнинах, де блукала покинута дитина, жебрачка годувала своє немовля; вона так само шукала притулку й заблудила декілька годин тому. Задубіла, вона впала під бурею і вже не змогла підвестися. Сніговина засипала її. Вона, оскільки могла, пригорнула свою дочку до себе й упокоїлася.

Дівчинка поспробувала ссати цей мармур.

Сумна надія, що її, проте, бажає й природа, бо здається, що останнє годування можливе в матері навіть після останнього віддиху.

Але рот немовляти не міг знайти грудей, на яких замерзла крапля молока, вкрадена смертю, і немовля, що більше звикло до колиски, ніж до могили, під снігом почало кричати.

Маленький покинутий хлопчик почув зойк маленької дівчинки, що гинула.

Він викопав її.

Він узяв її на руки.

Коли дівчинка почула себе на руках, вона перестала кричати. Два личка двох дітей доторкнулися одне до одного, й посинілі губи немовляти припали до щоки хлопчика, як до грудей.

Дівчинка була близька до того моменту, коли згущена кров спиняє серце. Смерть матері вже повпливає на неї. Труп передається, тобто холод, що проймає його. У

дівчинки ноги, руки, плечі, коліна були наче паралізовані від морозу. Хлопчик почував на собі цей страшний холод.

На ньому була суха й тепла одежа — його матроська куртка. Він поклав немовля на груди мертвої, зняв з себе куртку, загорнув у неї дівчинку, потім знову схопив дитину, і сам майже голий тепер під поривами снігу, що його наганяв північний вітер, з малою дитиною на руках, рушив у дорогу.

Немовлятко, встигши знову знайти щокую хлопчика, притулилося до неї своїм ротом і, зігрівшись, заснуло. Перший поцілунок цих двох душ у ктемряві.

Мати залишилася простягнута, спиною на снігу, лицем до" ночі. Але в ту хвилину, коли хлопчик роздягався, щоб одягти дівчинку, мати з глибини безмежності, де вона була, може дивилася на нього.

III

НОША ОБТЯЖУЄ СКОРБОТНИЙ ШЛЯХ

Минуло трохи більш за чотири години, як урка вийшла з Портлендської затоки, залишивши на березі цього хлопчика. Протягом цих довгих годин, що його було покинуто і що він їшов вперед, шукаючи людей, яких він, може, ще й знайде, він стрів тільки трьох — чоловіка, жінку й дитину. Чоловіка — це того чоловіка, що на бугрі, жінку — це ту жінку, що на снігу, дитину — це дівчинку, що була в нього на руках.

Він був знесилений від втоми й голоду.

Проте він їшов рішуче, як ніколи, не зважаючи на те, що й сил було менше, і ноша була більша.

Тепер на ньому не було майже ніякої одежі. Деяке лахміття, що залишилося на ньому, затверділо від наморозі, різало, як скло, й обдирало кожу. Він сам замерзав, а та інша дитина ogrівалася. Те, що він втрачав, не загинало, — вона набувала його. Він відчував це тепло, що для бідного немовляти було поворотом до життя. І він їшов далі.

Від часу до часу, держачи її міцно, він нахилився, брав однією рукою снігу у жменю і тер свої ноги, щоб вони не замерзли.

Іноді ж, коли у нього пересихало в горлі, він брав у рот трохи снігу і ссав його, чим на хвилину заспокоював свою жагу, але замість того починав мерзнути. Хвилинне полегшення тільки збільшувало страждання.

Буря лютувала й ставала жахливою; коли можливий сніговий потоп, то це був один із них. Цей пароксизм лютував одночасно на березі й на океані. Це було напевне в той момент,, коли нестямна урка зазнала пошкодження в боротьбі з рифами.

Хлопчик пройшов під північним вітром широкі снігові простори, весь час прямуючи на схід. Він не знав, яка могла бути година. Давно вже він не бачив диму. Ця вказівка для нього швидко зникла в ночі; до того ж було вже пізно й огні погасли; наостанку, може він і помилився, й можливо, що не булоні міста, ні села в тій стороні, куди він їшов.

Але й сумніваючись він уперто їшов далі.

Два чи три рази немовля починало кричати. Тоді він починав, ідучи, колисати

немовля; воно заспокоювалося й замовкало. Нарешті воно кріпко заснуло й заснуло добрим сном. Він почував тепле тільце, сам тремтючи від холоду.

Хлопчик часто поправляв складки куртки навколо шиї немовляти, щоб заморозь не пройшла в які відтулини і щоб сніг, розтанувши, не залишився між оджею дитини.

Поверхня рівнини мала хвилясті випуклості. В похилостях, де вона знижувалася, вітер наносив у складки ґрунту маси снігу, і він був такий глибокий для малого, що він майже зовсім поринав у нього; він повинен був іти по пояс у снігу. Він ішов, розштовхуючи його колінами.

Видравшись з лощовини, він потрапив на узгір'я, виметене вітром, де снігу було мало. Там він знайшов ожеледицю.

Тепле дихання дівчинки торкнулося його щоки, на момент зігріло, спинилося й замерзло в його волоссях, де воно стало крижинкою.

Він усвідомлював собі страшну складність свого стану, — йому не можна було падати. Він почував, що він був би не в силах підвестися. Втома розбила його й олив'яна темрява прикувала б його до землі, як ту померлу жінку, а холод спаяв бц його живого з землею. Він то спускався на схили прірв, то викидався з них; він провалювався в ями й виходив з них; тепер для нього впасти було б просто смертю. Один фалшивий крок одкривав йому могилу. Він не смів навіть посковзнутися. Він не мав би сили навіть для того, щоб стати на коліна.

А тим часом навкруги нього скрізь було слизько; все було тільки заморозь та затверділий сніг.

Немовля, що він ніс його, надзвичайно заважало йому йти; і це був не тільки тягар, надмірний для його втоми та виснаженості, а й перешкода.. Немовля вимагало обох рук, а для того, хто йде на льоду, руки правлять за природню й потрібну рівновагу.

Йому доводилося обходитись без такої рівноваги.

І він обходився без неї, йшов, не знаючи, що йому робити з ношею.

Це немовлятко було тією краплею, що переповнила чашу бідкування.

Він ішов уперед, колихаючися на кожному кроці, як на трампліні, пророблюючи чудеса еквілібристики, що їх ніхто не бачив. Проте, повторимо, може, за ним стежили на цьому скорботному шляху ті очі, що відкриті і в темній далекості, — материнські очі.

Хлопчик спотикався, відкидався назад, знову ставав твердо, піклувався про дитину, закутував одєжину на ній, закривав їй голову, знову відкидався назад, все йшов уперед, сковзався, потім випросговувався. А підлотний вітер ще й штовхав його.

Напевне він пройшов значно дальшою дорогою, ніж слід було. Як видно було по всьому, він був на тих рівнинах, де пізніше виник Бінклівс-Ферм, між теперішнім Спрінг-Гарденсом і Персонедж-Гоузом. Тепер тут стоять ферми и садиби, тоді були пустирі. Часто треба не більше одного століття, щоб степ обернути в місто.

Раптом, коли на хвилину вщухла крижана хуртовина, що засліплювала йому очі, він розпізнав на невеликій відстані перед собою групу вкритих снігом дахів й димарів — ціле місто, що вимальовувалося білим на чорному обрії, — пряма протилежність силуеті, щось подібне до того, що тепер називають першим відбитком негатива.

Дахи, оселі, ночівля. Значить, він кудись та прийшов. В ньому прокинулася надія, що підбадьорила його. З таким почуттям вартовий на кораблі кричить: Земля! І хлопчик пішов скоріше.

Нарешті він таки добрався до людей. Він досяг до живих людей. Тепер більше нема чого боятися. Його навіть кинуло в жар від цього переходу від одчаю до надії. Він був певен, що те, від чого він визволився, скінчилося. Віднині не буде вже ні ночі, ні зими, ні бурі. Йому здавалося, що все лихе, яке тільки було можливе, залишилося позад нього. Немовля вже не було тягарем. Хлопчик майже побіг.

Він весь час дивився на ці дахи. Там було життя. Він не переставав дивитися на них. Мертвий дивився б так само на те, що з'явилося б перед ним через напів відкриту кришку труни. Це були ті самі димарі, яких дим він бачив.

Тепер дим не йшов з них.

Він швидко досяг осель. Він прийшов у передмістя з досить широкою и відкритою вулицею. За тих часів уже не загороджували вулиці на ніч.

На початку вулиці стояли два будинки. В цих двох будинках не видно було ні свічки, ні лампи, так само, як і по всій вулиці, по всьому місту, наскільки могло досягти око. Будинок з правого боку скоріше був сарай, ніж будинок, не можна уявити нічого більш убогого; стіни були глиняні, а дах солом'яний, — тут було більше соломи, ніж стіни. Висока кропива, що росла коло стіни, доходила до даху. Ця халупина мала тільки одні двері, що більше скидалися на кошачу пролазку, і тільки одне вікно, що було власне кватиркою. Все було замкнено. Свинюшник із свинями поруч показував, що і в халупині жили.

Будинок з лівого боку був великий, високий, увесь з каменя, з лупаковим дахом. Так само замкнений. Це багач проти бідного. Хлопчик не вагався. Він пішов до великого будинку. Двійчаті двері — масивна дубова шашечниця на великих цвяхах, — це з тих дверей, що їх замикають з середини цілою серією засовів і колодок; висів залізний молоток.

Він підняв молоток з деякою натугою, бо його задубілі руки були скоріше оцупком, ніж руками. Він ударив молотком.

Не відповідали.

Він постукав ще раз, ударивши двічі.

В будинку не помітно було ніякого руху.

Він постукав утретє. Нічого сінько.

Він зрозумів, що там спали, або просто не хотіли виходити.

Тоді він повернувся до вбогого будинку. Він взяв з землі в снігу камінь кругляк і постукав у низенькі двері.

Не відповідали.

Він піднявся навшпиньки й почав стукати своїм кругляком у кватирку, досить тихо, щоб не розбити скла, й досить сильно, щоб його почули.

Ніякого голоса не чути було, ніхто не поворухнувся, ніякої свічки не засвітили.

Він вирішив, що й тут не хочуть прокинутися.

І в кам'яному палаці, і в солом'яній хатині однаково глухі до нещасних.

Хлопчик вирішив постукатися далі й пройшов у вузький проулок серед будинків, що простягнувся перед ним; він був такий темний, що його скоріше можна було назвати вузькою протокою, між двох скель, ніж входом у місто.

IV

ІНША ФОРМА ПУСТЕЛІ

Він вступав у Веймут.

Тоді Веймут не був теперішнім почесним і гордим Веймутом. У старому Веймуті не було, як у сучасному Веймуті, бездоганної прямолінійної набережної із статуєю й готелем на пошану Георга III. Це залежало від того, що Георг III тоді ще не народився. З тієї самої причини на зеленому схилі бугра в східній частині міста не було ще намальованого на землі, за допомогою підрізаного дерну та шліфованої крейди, того білого коня, з десятину завдовжки, White Horse, що носив на своїй спині короля й повернувся, все на пошану Георга III, хвостом до міста. А втім усі ці пошани заслуговано; Георг III, що на старість рішився розуму, якого в нього не було і з молоду, не відповідає за все лихо свого царювання. Він був невинний. Чому ж не поставити йому статуй?

Сто вісімдесят років тому Веймут був майже такий симетричний, як гра з перемішаних бурульок. Легендовий Астарот, прогулюючися іноді по землі, носив за своєю спиною мішок, у якому "була всяка всячина, навіть путящі жінки, що сиділи в своїх будинках. Безладна куча хатинок, що випали з цього диявольського мішка, дали б уявлення про безглуздий Веймут. Більше — в хатинах справді жили путящі жінки. Мішанина дерев'яних барлог й безформених будівель, що покосилися на бік і підпертих стовпами або спертих одна на одну, щоб не впали від морського вітру, з вузькими, кривими й покрученими проміжками між ними, провулками й перехрестями, що їх часто затоплюють морські припливи підчас рівнодення, ціла куча старих будинків, згрупованих навколо старенької церкви, — такий був Веймут. Веймут був щось подібне до старовинного норманського сільця, що його викинуто на мілину на англійський берег.

Подорожній, коли він увіходив у таверну, що тепер її заступив отель, замість, щоб розплачуватися по-царському за жарену камбалу та пляшку вина в двадцять п'ять франків, смиренно з'їдав за два су юшки з рибою, а в тім дуже смашної. Звичайно, це мізерно.

Покинута дитина, несши знайдену дитину, пройшла одну вулицю, потім другу, потім третю. Вона підводила очі, шукаючи на домах і на дахах освітленого вікна, але скрізь все було замкнене й погашене. Іноді вона стукала в двері. Ніхто не відповідав. Ніщо не робить серця таким кам'яним, як лежання в теплі під двома ковдрами. Цей шум і це стукання скінчилося тим, що немовля прокинулося. Він дізнався про це тому, що почув, як воно ссе його щоку. Воно не кричало, гадаючи, що воно в матері.

Він ризикував, може, ще довго кружляти й блукати на перехрестях провулків Скрембріджа, де тоді було більше пустопорожнього поля, ніж будинків, і більше

тернових огорож, ніж хатин, та він вчасно набрів на вузький прохід, що існує ще й тепер біля Троїцьких Шкіл. Цей прохід вивів його на морський берег, де потім збудовано було набережну з парапетом; з правого боку він розпізнав міст.

Хлопчик пішов до мосту, що за тих часів був тільки критим дерев'яним містком для піших. Він перейшов через цей місток.

Над містком був дах, тому на помості не було снігу. І він із своїми босими ногами почував себе добре, йдучи по сухих дошках.

Перейшовши через міст, він опинився в Мелькомб-Реджісі.

Там було менше дерев'яних будинків, ніж кам'яних. Це вже не було містечко, — це було місто. Міст виходив на досить гарну вулицю, — це була вулиця Святого Хоми. Він пішов туди. На цій вулиці було багато високих причепурених будинків, там і тут було видно вікна крамниць. І він почав стукати у двері. У нього вже не залишилося сили кликати й кричати.

У Мелькомб-Реджісі, як і у Веймуті, ніхто не ворохнувся. Всі колодки було замкнено на два повороти. Вікна було закрито віконницями, як очі повіками. Вжито було всякої обережності, щоб не розбудили — прикра тривога.

Хлопчик ввійшов в Конікер Лен і побачив наприкінці цього провулка Бек-Вотер, який він признав за океан; він вже не знав, з якого боку море; він повернув назад, звернув ліворуч вулицею Меден і дійшов назад аж до Сент-Альбанс-Ров.

Тут, навгадь і без розбору і в перші, які трапилися будинки, хлопчик почав шалено стукати. Ці удари, що на них виснажувалася остання енергія, були безладні й відривчасті з перервами і майже сердитим повторюванням. Це стукала в двері лихоманка, що була його.

Голос відповів.

Голос годинника.

Позад нього на старій дзвіниці святого Николая пробило три і години ранку.

Потім все потонуло в мовчанні.

Може здаватися дивним, що ні один мешканець не відкрив навіть квартирки. Однак, у певній мірі це мовчання знаходить собі пояснення. Треба сказати, що незадовго до січня 1690 року припинилася досить сильна моровиця, що почалася в Лондоні, і страх дати притулок хворому бродязі повсюдно призвів до певного зменшення гостинності. Боялись відчиняти навіть вікна, щоб не вдихнути міязмів.

Дитина почувала цей холод людей, страшніший за холод ночі. Це холод, що живе. У дитини сумовито стискалося серце так, як цього не було і в пустелі. Тепер вона вступила у людське життя й залишалася самотньою. Туга переповнилася. Те, що пустеля іневблаганна, — це можна зрозуміти, а холодна жорстокість міста — це вже занадто.

Годинник, якого удари вона лічила, навів на неї ще більший сум. В певних випадках немає нічого такого холодного, як годинник, що дзвонить. Це є урочиста заява про повну індиферентність. Це вічність, що говорить: "мені нема жодного діла".

Дитина спинилася. І невідомо, в цю сумну хвилину, може, вона питала себе, чи не

буде простіше лягти тут і вмерти. В цей час дівчинка схилила свою голову на її плече й заснула. Це нез'ясовне довір'я до неї примусило її йти далі.

Вона, що не бачила ніде навколо себе підтримки, почувала, що вона сама була підпорою. Глибоке почуття обов'язку.

Дитина була ще надто мала, щоб освідомити своє становище й свій обов'язок. Можливо, що вона й не розуміла цього. Вона робила інстинктивно. Вона робила те, що робила.

Вона йшла в напрямку до Джонстонської вулиці.

Але вона вже не йшла, — вона пленталася.

Вона залишила з лівого боку вулицю Святої Марії, пройшла зигзагом через декілька провулків і, вийшовши з вузького покрученого проходу між двома халупинами, опинилася на досить великій відкритій площі. Це був простір, незабудований, мабуть те місце, де тепер Честерфільдська площа. Будинки тут кінчалися. З правого боку вона бачила море, і майже нічого з міських будівель — ліворуч.

Що робити? Знову починалося поле. На сході великі похилі снігові рівнини визначали узгір'я Редіполя. Чи продовжувати цю подорож? Чи йти вперед і знов опинитися в пустелі? Чи піти назад і вступити на вулиці? Що робити між цим подвійним мовчанням — німою рівниною й глухим містом? Яке відмовлення вибрати?

Є якір милосердя, є так само й погляд милосердя. Такий був той погляд, що бідна дитина, втративши надію, кинула навкруги себе.

Враз вона почула загрозу.

V

МІЗАНТРОПІЯ ПУСТУЄ

В цій темряві до неї дійшло якесь дивне й страшне гарчання" Було чого відступити. Вона пішла вперед.

Кого жахає мовчання, тих радує гарчання.

Це люте гарчання підбадьорило її. Загроза була обіцянкою. Там була жива істота, хоч би то був і дикий звір. Дитина пішла в той бік, звідкіля було чути гарчання.

Вона повернула за ріг стіни, й позад неї, у відблиску снігу й моря, подібному до величезного похоронного освітлення, вона побачила щось таке, що наче ховалося там од негоди. Це була не то повозка, не то хатина. Вона мала колеса, — виходить, це була повозка; вона мала дах, — виходить, це була оселя. З даху виходив димар, а з димаря — дим. Дим був червоний, що, здається, показувало на досить сильний огонь усередині. Ззаду виткнуті завіси показували на двері, а чотирикутна відтулина посередині цих дверей давала змогу бачити світло у хатині. Дитина підійшла ближче.

Те, що гарчало, відчуло, що вона підходить. Коли вона наблизилася до хатини, то загроза перейшла в скаженість. Це вже було не глухе гарчання, що вона його чула раніше, а завивання. Вона почула різкий звук наче від дуже натягнутого ланцюга, і враз, під дверима, між задніми колесами, з'явилося два ряди гострих білих зубів.

В той самий час, як між колесами з'явилася паща, з квартирки висунулася голова.

— Мовчи! — сказала голова.

Паща замовкла.

Голова сказала далі:

— Є тут хто?

Дитина відповіла:

— Так.

— Хто?

— Я.

— Ти? А хто ти? Звідкіля ти взявся?

— Я втомився, — сказала дитина.

— Котра година?

— Мені холодно.

— Що ти тут робиш?

— Я голодний.

Голова відмовила:

— Не всім же бути такими щасливими, як лорди. Геть звідціля!

Голова зникла, і квартира зачинилася.

Дитина похилила голову, стиснула в своїх руках поспуле немовля і стала збиратися з силами, щоб знову рушити в путь. Вона зробила декілька кроків і почала відходити.

Але в той самий час, як закрилася квартира, відчинилися двері. Східці спустилися. Голос, що оце говорив з дитиною, сердито кричав із глибини хатини:

— Ну, чому ж ти не **ВХОДИШ**?

Дитина вернулася.

— Так увиходь же, — продовжував голос. — Звідкіля це взявся такий поганець, що й голодний, і змерз, і не входить?

Дитина, що її одночасно проганяли й закликали, не рухалась.

Голос відмовив:

— Кажуть тобі — входи, негіднику.

Вона наважилася й поставила ногу на перший щабель східців.

А з-під повозки загарчало.

Вона відступила. Знову з'явилася відкрита паща.

— Мовчи! — закричав голос людини.

Паща зникла. Гарчання припинилося.

— Входи, — казав голос.

Дитина ледве злізла на три сходи. їй перешкоджала друга дитина, така оніміла, сповита й закутана в матроську куртку, що її не можна було ніяк розпізнати, — це була лише маленька безформена маса. '

Вона подолала три сходинки і, дійшовши до порога, спинилася.

В хатині не горіло свічки, мабуть із злиденної економії. Хатину освітлював тільки червоний відблиск з продоховини чавунної пічки, де горіло трохи торфу. На пічці курилася миска й горщик, як видно було по всьому, з чимось їстівним. Пахло добре.

Оселю умебльовано було скринею, ослоном та ліхтарем, що його підвішено було до стелі, — його не було засвічено. Далі, на стінках декілька дощаних полиць на перечках і вішалка, де висіла всяка всячина. На полицях і на цвяхах висів скляний та мідяний посуд, перегінний куб, приймач, досить подібний до тієї посудини, що в неї зернять віск, яка має й відповідну назву, й сумішку дивних предметів, в яких дитина не могла нічого зрозуміти й яка була батареєю хемічної кухні. Хатина мала довгувату форму, пічка стояла на протилежній від входу стороні. Це навіть і не була кімната, це був майже великий ящик. Надворі було світліше від снігу, ніж всередині від пічки. В хатинці було неясно й тьмяно. Але відблиск огню на стелі дозволяв прочитати такий напис великими літерами: Урсус, філософ.

Дитина й насправді увійшла до Гомо й до Урсуса. Вона оце чула, як гарчав один і говорив другий.

Дитина, дійшовши до порога, розпізнала біля пічки високу людину, без бороди, худу й стару, в сірому одягу; вона стояла прямо, й лисий череп її торкався даху. Ця людина не могла піднятися навшпиньки. Хатину було збудовано за міркою.

— Входи, — сказала людина; це був Урсус.

Дитина увійшла.

— Поклади там твій пакунок.

Дитина обережно поклала на скрині свою ношу, бо боялася злякати й розбудити немовля.

Людина сказала далі:

— Як ти м'яко кладеш оте! Наче це мощі. А може ти боїшся розірвати своє лахміття? Ах, ти погане ледащо! На вулицях у таку годину! Хто ти? Відповідай. Та ні, я забороняю тобі відповідати. Зробимо найпотрібніше; ти змерз, грійся.

І він штовхнув його в обое плечей до пічки.

— Та ти весь мокрий! Та й замерз же ти! Чи можна ж входити отак у будинки?

— Ну, скидай усе це дрантя, лиходіє!

І однією рукою з гарячковим поспіхом він зірвав з дитини лахміття, що рвалося в шмаття, в той час, як другою рукою він знімав з цвяху сорочку дорослої людини і одну з тих плетених курток, що їх ще тепер звать *kiss my quick*.

— На от, одягайся!

Він вибрав у кучі шерстяний клопоть і почав терти перед огнем члени здивованої й знесиленої дитини, що їй у цю хвилину, коли вона стояла гола в теплі, здавалося, наче вона опинилася на небі.

Людина, розтерши члени, витерла особливо ноги.

— Ну, кістяку, ти нічого не відморозив собі. А я, дурний, боявся, що він відморозив собі щонебудь, задні або передні лапи. Цього разу ти не будеш каліка. Одягайся.

Дитина наділа на себе сорочку, а людина поверх неї накинула плетений жакет.

— Тепер...

Людина присунула ногою ослін, посадовила на нього, весь час штовхаючи в плечі, хлопчика и показала йому пальцем на миску, що курилася на піщі. Те, що дитина

побачила в тій мисці, було вп'ять небо, цебто картопля й сало.

— Ти голодний? Іж.

Людина взяла на полиці шматок черствого хліба й залізну виделку й подала дитині. Дитина вагалася.

— Що, я повинен накривати для тебе стіл? — сказала людина.

І він поставив миску на коліна дитини.

— Іж просто так.

Голод переміг боязкість. Дитина взялася до їжі. Бідне — воно скоріше жерло, ніж їло. Хатину наповнив веселий тріск хрустячих скоринок. Людина бурчала:

— Та не квапся так, страшна ненажеро! Отакий голяк і такий ласий! Ці каналії, коли голодні, їдять огидно. Подивіться тільки, як вечеряють лорди. Я за все своє життя бачив, як їдять герцоги. Вони зовсім не їдять, — оце шляхетно. Вони, приміром, п'ють. Ну, лопай, порося!

Брак вушей, що характеризує голодне черево, робив дитину мало чулою до цих сильних епітетів, а до того ж пом'якшувала діяльна любов, — протиріччя на користь хлопцеві. Крім того, в цей момент його поглинали дві невідкладні справи, два захоплення — нагрітися, наїстися.

Урсус і далі сердито бурчав про себе напівголосно:

— Я особисто бачив, як вечеряв король Яків у парадній залі, де любуються на картини славетнього Рубенса; його величність не доторкнувся ні до чого. А цей підчихвіст жре, як скотина (broute). Жрати (brouter) — слово, що походить од слова скотина (brute). І чому це мені прийшло в голову приїхати в цей Веймут, нехай він буде сім разів проклятий. Від самого ранку я нічого не продав, я говорив промови до снігу, я грав на флейті гураганові, я не вторгував ні шага, а тут увечері приходять до мене старці! Огидлива країна. Між мною й дурними перехожими весь час боротьба, суперечки, супротивництво. Вони намагаються дати мені півшага, я гну на те, щоб збути їм моє зілля. Ну, а сьогодні — нічого! Ні одного ідіота на перехресті, ні одного пенні в кишені! Іж, чортове хлоп'я! плямкай і гризи! Ми живемо за таких часів, коли ніщо не зрівняється з цинізмом нахлібників. Роз'їдайся за мій рахунок, паразите. Та ця тварина не просто голодна, вона скажена! Це вже не апетит, це — —звірячість. Його отруєно собачою скаженістю. Хто знає? Може в нього чума. У тебе чума, розбійнику? А що, коли він заразить Гомо? Та ні, нехай шельми здихають, а я не хочу, щоб умер мій вовк. Але й мені хочеться їсти. Урочисто проголошую, що для мене ці надто прикрий випадок. Сьогодні я багато працював до самісінької ночі. В житті бувають моменти скрути. Увечері я хотів попоїсти. Я зовсім один, я розвів огонь, у мене тільки одна картоплина, скоринка хліба, шматок сала й крапля молока; я ставлю це розігріти, я кажу собі: гаразд! я мрію, що підживлюся. На тобі! І треба ж було, щоб у цей самий момент звалився на мене цей крокодил. Він стає між моєю їжою і мною. От мою трапезу й знищено. Іж, щуко, їж, акуло; скільки рядів зубів у тебе в пащі? Лопай, вовченя. Ні, останнє слово я беру назад, — пошана до вовків! Глитай мою харч, удаве! Я сьогодні попрацював, шлунок порожній, горло пересохло, підшлункова залоза в

нудоті, кишки розстроєні, пізня ніч, і в нагороду я мушу" дивитися, як їсть інший. Ну, нічого, розділемо пополам. Йому хліб, картопля и сало, а мені — молоко.

В цей момент жалісний і довгий зойк залунав у хатині. Людина нащулила уші.

— Тепер ти ще и кричиш, шахрає! Чого ти кричиш, сікофанте?

Хлопець обернувся. Очевидно було, що кричав не він. У нього був повний рот.

Крик не припинявся.

Людина підійшла до сундука.

— Та це вузол репетує! Йосафатова долина! Ось вузол кричить! Що це таке, що він горлає, твій вузол?

Він розгорнув куртку. Показалася голова дитини, — вона кричала, широко розкривши рот.

— Ей, хто тут? — сказала людина. — Та що ж це таке? Тут друга дитина. Цьому и кінця не буде? Караул! Хто йде? До зброї! Капрале, виводь чату! Другий удар! Що це ти приніс мені, бандите? Хіба ти не бачиш, що вона хоче пити. Що ж, треба напоїти її. Ну, так! Тепер уже мені не буде молока!

Він поквапливо взяв на полиці вузол ганчірок для перев'язування, губку й пляшечку, буркочучи сердито:

— Проклята країно!

Потім він обдивився немовля.

— Це — дівчина. Можна було пізнати з вереску. Та вона теж вимокла.

Він зірвав з неї, як раніш зривав з хлопця, лахміття, що в нього її скоріше було зав'язано, ніж одягнено, й завернув її в невеликий, та чистий і сухий кусок грубого полотна. Це швидко й грубе переодягання роздратовало дівчинку.

— Немилосердно нявкає, — сказав він.

Він одірвав зубами довгуватий кусок губки, і витяг із вузла чотирикутну ганчірку, вийняв ниточку, взяв з пічки горщик з молоком, налив молока в пляшечку, заткнув наполовину губку в шийку пляшечки, накрив губку ганчіркою, зав'язав ниткою цю затичку, приклав пляшечку до щоки, щоб упевнитися, що вона не надто гаряча, и схопив під свою ліву руку сповиту дівчинку що й далі кричала.

— На, вечеряй, тварино! бери ляльку.

І він всунув їй в рот шийку пляшечки.

Немовля стало жадібно ковтати.

Він піддержував пляшечку відповідно нахилену й бурчав:

— Вони всі однакові, падлюки! Як тільки їм дадуть, чого вони хочять, вони замовкають.

Немовля пило так енергійно і з таким завзяттям схопило кінець пипки, яку подало це грубе провидіння, що немилосердно закашлялося.

— Ти подавишся, — пробурчав Урсус. — І це теж чимала ненажера.

Він витяг у неї з рота губку, що вона її ссала, пождав, поки припинився кашель, і потім знову всунув пляшечку в рот, сказавши:

— Сси, повіє!

В той час хлопчик поклав свою виделку. Бачити, як немовля п'є, — це примусило його забути про їжу. Хвилину тому, коли він сам їв, в його очах було задоволення, тепер це була вдячність. Він дивився, як оживало немовля. Це завершення того рятування, що він його почав, наповнило його очі невимовним відблиском. А Урсус і далі помалу бурчав крізь зуби свою гнівну лайку. Хлопчик від часу до часу підводив на Урсуса свої очі, мокрі від нез'ясованого хвилювання, що його зазнавало, не вміючи висловити, бідне творіння, якого разом і ображали й жаліли.

Урсус шалено накинувся на нього:

— Ну, що ж? їж!

— А ви? — сказала дитина, вся тремтючи і з сльозами на очах. — Вам нічого не залишиться.

— Та їж ти все, виродку! Тут і для тебе не надто багато, а для мене було и зовсім мало.

Дитина знову взяла виделку, тільки не їла.

— Іж! — закричав Урсус. — Що тобі за діло до мене? Хто тобі говорить про мене? Погане крисеня з парафії "Без шага", — кажу тобі: їж усе. Ти тут на те, щоб їсти, пити, спати. Іж, а то я викию за двері тебе й твою паскуду.

Хлопчик, почувши таку загрозу, знов узявся до їжі. Йому не важко було докінчити все, що було в мисці.

Урсус бурчав:

— Ну й погана ж ця будівля, — холод так і несе через вікна.

І справді, скло було розбито в передній частині хатини чи від тряски повозки, чи каменем пустауна.

Урсус заклеїв цю щілину шматком паперу, який тепер одірвався. Холодний вітер дув через цю дірку.

Урсус присів на скриню. Немовля, що лежало на його руці й на колінах, з насолодою ссало з пляшки в блаженній сонноті херувимів перед богом або дітей у материнських грудей.

— Налопалася! — сказав Урсус.

Він продовжив:

— От і говоріть промови про здержливість!

Вітер зірвав з вікна плястер з паперу, і він полетів по хатині, проте, це ані трохи не потурбувало обох дітей; їх увагу було з'осереджено на власному відродженні.

В той час, як немовля пило, а хлопчик їв, Урсус не переставав лаятися:

— Пияцтво починається з пелюшок. Чи варт після цього бути єпископом Тілтсоном і громити зловживання питвом. Проклятий наскрізний вітер! А з тим і пічка моя стала стара. Вона випускає такі хмари диму, що просто їсть очі. Незручно, коли холодно, має свої незручності и огонь. Не зовсім видно. От істота, що зловживає моєю гостинністю. Що ж це? Я ще не роздивився и лиця цієї мацапури. Комфарту тут немає. Божуся Юпітером, я дуже ціную розкішні бенькети в щільно закритих кімнатах. Я не потрапив на своє призначення, — я родився, щоб бути епікурейцем. По-моєму,

найбільший з мудреців — Філоксен, що бажав мати журавлину шию, щоб довше мати насолоду від їжі. Прибуток сьогодні — нуль. Нічого не продано за цілий день. Лихо та й годі! Мешканці, льокаї, горожани, — от лікар, от ліки. Даремно працюєш, старенький! Складай свою фармацевтику. Тут усі здорові. От прокляте місто, де ніхто не хворіє. Тільки в неба нестравність.* Який сніг! Анаксагор учив, що сніг чорний. Він мав резон: холод — чорнота. Льод — це ніч. Яка буря! Уявляю собі, як приємно тим, що тепер на морі. Гураган — це похід сатани, це танці вовкулаків, що плигають гальопом і перевертаються на голови над нами. У хмарах у того видно хвіст,, у цього — роги, у цього замість язика — полум'я, інший має на крилах кігті, а той — черево лорда-канцлера, ще один — голову академіка, — в кожному шумі можливо розпізнати свою форму. В новому вітрі — відмінний демон; вухо чує, око бачить, гуркіт — це постать. Далебі, в морі ж є люди, це очевидно. Друзі мої,, визволяйтеся від бурі, — я зробив досить, щоб визволитися від життя. Та що ж це таке? Хіба в мене готель? Чому це в мене пристановище для мандрівників? Бризки всесвітнього лиха досягай й до мого злиденства. І в мою хатину потрапляють огидні каплі великого людського бруду. Мене віддано на поталу ненажерливості перехожих. Я — жертва. Жертва тих, що вмирають од голоду. Зима, ніч, картонна хатинка, під нею нещасний друг, надворі хуртовина, картопля, огонь завбільшки з кулак, паразити, вітер, що вривається в усі щілинки, ні одного су й вузли, що починають горлати. Відкриваєш їх і знаходиш у середині повій. Така вже доля! Мушу зауважити, що це порушення законів. А! ти швендя з твоєю швендею, мерзотний кишенику, зловмисний недоноску. А! ти блукаєш по вулицях після Того, як погасять огні. Коли б знав про це наш добрий король, то він би любо заставив тебе прогулятися на дно ями, щоб провчити тебе. Парубок гуляє вночі з дівчиною! в'ятнадцять градусів морозу, без шапки и босий! Знай, що це заборонено. Є правила и розпорядження, бунтівнику! Закони карають швендю, а чесних людей охороняють і захищають; королі — батьки народу. Я маю оселю. А тебе, коли б піймали, покарали б батогами в публічному місці, — й добре зробили б. В урядженій державі повинен же бути лад. Я був дурний, що не повідомив констебля. Та вже такий я уродився: розумію добре, а роблю зле. Ах, ти поганець! Прийти до мене в такому вигляді. Я не помітив, що на них було стільки снігу, коли вони увійшли, а тепер він розтанув. І от увесь мій будинок затоплено. У мене повідь. Треба спалити неймовірну силу вугілля, щоб висушити цей став. А вугілля тепер коштує дванадцять шагів. Як же ми троє влаштуємося в цій халупині? Тепер кінець: я завожу виховальний будинок, я буду вигодовувати майбутніх англійських старців. У мене буде професія, офіційна служба и посада — вирощувати недоносків великого шахрая — убозства, удосконалювати змалку бридоту шибеників и навчати філософії молодих шахраїв. Язык ведмедя — щітка божя. І сказати тільки, що коли б протягом тридцяти років мене не об'їдали такі, як оце, то я був би багатий, Гомо був би жирний, я мав би медичний кабінет, повний рідкощів, у мене було б стільки ж хірургічних струментів, як у доктора Ленакра, хірурга короля Генріха VIII, були б різні тварини усякого роду, єгипетські мумії та інші подібні речі! Я був би членом докторської колегії і мав би право

користатися бібліотекою, що її заснував 1652 року славетний Гарвеї, і міг би працювати в башті собору, звідкіля видно весь Лондон. Я міг би продовжити мої обчислення над соняшними відмінами и довести, що з нашого світла виходять туманні плями. Така була думка й Івана Кеплера, що народився за рік до Варфоломеевої ночі и що був імператорський математик. Сонце — комин, що іноді димить. Моя пічка так само. Моя пічка не краща за сонце. Так, я нажив би багатство, сам я був би інший, не був би шахраєм, не принижував би науки на перехрестях. Бо народ — негідний науки, народ — тільки нерозсудливий натовп, тільки мішанина віків, статей, вдач і станів, так що мудреці всіх часів не вагалися зневажити його, і наипоміркованіші між ними, не зважаючи на свою справедливість, ненавидять його шаленство и лютість. Ох, як набридло мені все на світі! А втім люди не живуть довго. Швидко проходить людське життя. Та ні, воно довге. Іноді, щоб ми не засумували, щоб ми мали дурість погодитися на те, щоб жити далі, щоб ми не використали першого-ліпшого випадку повіситися, що його нам подає кожна шворка, кожен цвях, природа вдає, ніби вона сама трохи піклується про людину. Проте, не сьогоднішньої ночі. Вона, ця потайна природа, примушує родити хліб, вистигати виноград, співати солов'я. Від часу до часу проміння ранньої зорі або склянка джину — оце те, що ми зовемо щастям. Вузька крайка добра навколо незмірного савану зла. Наша доля така, що її виткав диявол, а підрубив бог. Тільки, як би там не було, а ти, злодюго, з'їв мою вечерю.

Тим часом немовля, що він усе держав його на руках і держав дуже ніжно, хоч і немилосердно лаявся, закрило очі — ознака повного задоволення. Урсус оглянув пляшечку и пробурчав:

— Безстиднице, вона випила все!

Він підвівся і, піддержуючи дитину лівою рукою, правою підійняв кришку скрині и витяг з середини шкуру ведмеда, ту саму, що він звав її, як пригадуєте, своєю "справжнею шкурою".

Виконуючи всю цю роботу, він чув, як їла друга дитина, й скося подивився на неї.

— Та не мало буде клопоту прогодувати такого ненажеру. Це буде солітер у животі мого ремесла.

Він розстелив, усе однією рукою й як найкраще, шкуру ведмеда на скрині, допомагаючи собі ліктями й обережно рухаючися, щоб не порушити першого сна дівчинки. Потім він поклав її на шкуру з того боку, що ближче до вогню.

Зробивши це, він поставив порожню пляшечку на пічку и крикнув:

— І мені хочеться пити.

Він заглянув у горщик; там залишалося декілька ковтків молока, і він підніс був горщик до своїх губів. В цей момент, коли він готувався вже пити, його зір упав на дівчинку. Він поставив горщик назад на пічку, взяв пляшечку, відіткнув її, перелив у неї все останнє молоко, що вистачило якраз наповнити її, знов засунув у неї губку й обмотав її тряпкою навколо шийки.

— А все ж таки мені хочеться й їсти и пити, — продовжив він.

І додав:

— Коли не можна їсти хліба, то п'ють воду.

За пічкою він нагледів глечик з надбитою шийкою.

Він узяв його й подав хлопцеві:

— Хочеш пити?

Дитина напилася и знову взялася до їжі.

Урсус схопив глечика й підніс до свого рота. Вода в глечику неоднаково нагрілася від пічки. Він проковтнув трохи води й зробив гримасу:

— Наче б то чиста вода, ти подібна до фалшивих друзів. Ти тепла зверху й холодна знизу.

Тим часом хлопець закінчив вечерю. Миска була не просто порожня, — її було вичищено. Він задумливо підбирав і їв декілька крихот хліба, що розсипалися в складках куртки на його колінах.

Урсус повернувся до нього.

— Це ще не все. Тепер поговоримо вдвох. Рот утворено не для того тільки, щоб їсти, а щоб і говорити. Тепер, коли ти нагрівся и наївся, животино, бережися, — ти мусиш відповідати на мої запитання. Звідкіля ти прийшов?

Дитина відповідала:

— Не знаю.

— Як не знаєш?

— Мене сьогодні увечері покинули на морському березі.

— А! негіднику! Як тебе звати? Ти, значить, такий паскудний, що й батьки покинули тебе.

— У мене немає батьків.

— Ти уважай хоч трохи на мої вподобання и пам'ятай, що я не люблю, коли мені співають різні вигадки. У тебе є батьки бо в тебе є сестра.

— Це не сестра мені.

— Це тобі не сестра?

— Ні.

— Тоді що ж вона?

— Це дівчинка, що я її знайшов.

— Знайшов!

— Так.

— Як? ти підібрав її?

— Так.

— Де? Якщо ти брешеш, я тебе знищу.

— На жінці, що лежала мертва в снігу.

— Коли?

— 3 годину тому.

— Де?

— За льє звідціля.

Брови Урсуса нахмурилися й набули тієї різкої форми, що було проявом

хвилювання на обличчі філософа.

— Мертва! От яка щаслива! Її треба й залишити там, у снігу. Там їй добре. В якій стороні?

— Коло моря.

— Ти переходив через міст?

— Так.

Урсус одкрив квартиру в задній стіні й подивився надвір. Погода не покращала. Сніг падав густо и сумовито.

Він закрив квартиру.

Він підійшов до розбитого скла, заткнув дірку ганчіркою, підклав торфу в пічку, розстелив як найщирше ведмежу шкуру на скрині, взяв товсту книжку, що лежала в кутку, и поклав-, під постелю замість подушки и на це узголів'я поклав голову заснулої дитини.

Він повернувся до хлопця.

— Лягай тут.

Дитина слухняно розтяглася у всю довжину поруч із немовлятком.

Урсус загорнув ведмежу шкуру навколо обох дітей і підіткнув під їх ноги.

Він дістав з полиці и надів на себе полотняний пояс з великою кишенею, в якій був мабуть футляр з хірургічними струментами і флякони з елексирами.

Потім він одчепив от стелі ліхтаря й засвітив його. Це був потайний ліхтар. Світло від цього ліхтаря не падало на дітей.

Урсус одчинив двері й сказав:

— Я піду, не бійтеся. Я швидко повернуся. Спіть.

І, спустивши східці, він крикнув:

— Гомо!

Йому відповіло тихе гарчання.

Урсус, з ліхтарем у руках, зійшов, підняв східці, запер двері. Діти залишилися самі.

З надвору голос, що був голосом Урсуса, спитав:

— Хлопче, що з'їв мою вечерю, кажи, ти ще не спиш?

— Ні, — відповів хлопець.

— Ну, так от, якщо вона зареве, то ти дай їй недопиток молока.

Чути було брязкання ланцюга, що його розв'язував Урсус, і шум кроків людини разом із кроками звіря, що віддалялися.

За декілька хвилин діти спали глибоким сном.

Це було не знати яке з'єднання диханнів; більше за чистоту, незнання; шлюбна ніч до статевого почуття. Хлопчик і дівчинка, голі й обік, вони перебували протягом цих мовчазних годин в сутіні серафімського єднання. Безліч снів, що можливі в такі літа, плавали над ними; під своїми заплющеними віками вони мабуть мали зоряний світ; якби слово "шлюб" не було тут невідповідне, то вони були чоловік і жінка ангельським порядком. Така невинність у такій темряві, така чистота в таких обіймах, — ці небесні передчуття можливі тільки в дитинстві, і ніяка незмірність не може наблизитися до

цього величчя немовлят. Це найглибша над усяку безодню. Страшна вічність смерти, що її зкуто поза життям, незвичайне розлютування океана над бідолахами з корабля, що гинув, величезна білина снігу, що прикриває поховані форми, не дорівнює зворушливістю двом устам дітей, що божественно доторкаються вві сні й зустріч яких не є навіть поцілунок. Може заручини; може катастрофа. Невідоме тяжить над цим близьким лежанням. Воно чарівне; хто знає, чи не жахливе? Почуваєш, що стискається серце. Невинність вища від добродетельності. Невинність є верх святої п'їтьми. Вони спали. Вони були спокійні. їм було тепло. Голизна переплетених тіл з'єднувалася з дівочтвом душ. Вони були тут, як у гнізді безодні"

VI

ПРОБУДЖЕННЯ

День обіцяв бути похмурим. Сумна білість пройшла в хатину. Це був морозний світанок. Бліде світло, що надає невиразні, розпливчасті риси всьому, що ніч повернула була в привиди, не розбудила дітей, що спали, притиснувшись одно до одного. В хатині було тепло. Чути було, як перемежалось дихання обох, наче дві спокійні хвилі. Надворі хуртовина стихла. Світанок поволі опановував обрій. Зорі потухали, як свічки, що їх гасили одну за однією. Тільки декілька великих зорь змагалися з світанком. З моря йшов глибокий спів безконечності.

Піч ще не зовсім погасла. Світанок потроху ставав ясным днем. Хлопчик спав не так міцно, як дівчинка. Він наче був свідомий того, що був за няньку й сторожа. Промінь, ясніший за інші, що пройшов через вікно, примусив його відкрити очі; сон дитини закінчується півзабуттям; він лежав у півдрімоті, не знаючи, ні де він, ні хто був коло нього, не намагаючися нічого пригадати, дивлячися на стелю і мрійно з незвичайним зусиллям розглядаючи літери напису: "Урсус філософ"; та він тільки дивився на них, не розбираючи їх, бо він не вмів читати.

Звук замка, що його відмикали ключем, заставив його повернути голову.

Двері відчинилися, східці спустилися. Урсус повернувся. Він піднявся на три щаблі; в руках у нього був погашений ліхтар.

В той самий час чути було й тупотіння чотирьох лап, що легко вилазили на східці. Це був Гомо, що ходив з Урсусом і так само повернувся назад.

Збуджений хлопчик прокинувся зовсім.

Вовк, мабуть дуже голодний, широко роззявив пащу, що показувала всі його зуби, дуже білі.

Він спинився, зійшовши напів східців, і поклав дві свої передні лапи в хатину, на поріг, наче промовець, що кладе два лікті на край катедри.

Він нюхав на відстані скриню, на якій він не звик бачити таких мешканців. Його вовчий тулуб в чотирикутнику дверей вимальовувався чорним на тлі ранішнього освітлення. Він наважився й увійшов.

Хлопчик, побачивши вовка в хатині, виліз з-під ведмежої шкіри, підвівся й став перед дівчинкою, що все ще міцно спала.

Урсус знов повісив ліхтар на гак у стелі. Він мовчки з маїниальною повільністю

розстебнув пояс, де був його футляр із струментом, і поклав його на полицю. Він ні на що не дивився їй, здавалося, нічого не бачив. Його очі були скляні. Щось глибоке ворухилося в його мозку. Нарешті його думка прорвалася, як звичайно, живим потоком слів. Він крикнув:

— Рішуче вона щаслива! Мертва, зовсім мертва!

Він присів навкарачки, підкинув лопатку палива в пічку їй, перегортаючи торф, бурчав:

— Я ледве знайшов її. Невідома лиха сила заховала її на два фути під снігом. Якби не Гомо, що бачить своїм носом так ясно, як Христофор Колумб своїм розумом, я ще і досі блукав би в кучугурах снігу та грав би в піжмурки з смертю. Діоген взяв свого ліхтаря й шукав людину, — я взяв свого ліхтаря й шукав жінку; він знайшов сарказм, я знайшов сум. Яка вона холодна! Я доторкнувся до руки, — камінь. Яке мовчання в очах! І така дурна, — вмерла й залишила по собі дитину! Не зовсім зручно буде жити втрьох у цьому ящику. Яка несподіванка! От тепер і я з сім'єю! Дівчина й хлопчик!

Поки Урсус говорив, Гомо прослизнув до пічки. Рука сплячого немовлятки звислася між пічкою й сундуком. Вовк почав лизати цю руку.

Він лизав її так ніжно, що немовля їй не прокинулося.

Урсус повернувся.

— Добре, Гомо! Я буду батьком, а ти дядьком.

Потім він відновив свою філософську роботу — впорядковувати огонь, не перериваючи своєї розмови до себе:

— Усиновлю. Вирішено. До того ж і Гомо дуже хоче цього.

Він випростався.

— Хотів би я знати, хто винен у цій смерті. Чи це люди? Чи... Його, погляд спинився в просторі, вгорі на стелі, і його уста прошепотіли:

— Чи це Ти?

Потім голова його схилилася, як під тягарем, і він сказав:

— Ніч узяла на себе труд убити цю жінку.

Його погляд, підвівшись, стрів лице хлопчика, що прокинувся; він слухав його.

Урсус різко спитав його:

— Чого ти смієшся?

Хлопець відповів:

— Я не сміюся.

* Урсус наче кинувся, став дивитися на нього пильно й мовчки протягом декількох хвилин і сказав:

— Тоді ти страшний.

Уночі в хатині було так мало світла, що Урсус ще не бачив лиця хлопчика. Ясний день показав його.

Він поклав обидві долоні на його плечі, ще почав розглядати* щодалі, то збільшою проникливістю його лице їй закричав:

— Та не смійся ж!

— Я не сміюся, — повторила дитина.

Урсус затремтів з голови до ніг.

— Ти смієшся, кажу я тобі.

Потім, трясучи дитину з таким тиском, наче лютіючи, або ж жаліючи, він різко спитав його:

— Хто це тобі так зробив?

Дитина відповіла:

— Я не розумію, що ви хочете сказати?

Урсус переспитав:

— Відколи ти так смієшся?

— Я завжди був такий, — сказала дитина.

Урсус повернувся до сундука, кажучи напівголосно: '

— Я гадав, що такої роботи більше не роблять.

Він узяв з узголів'я, дуже ніжно, щоб не розбудити дівчинки* книгу, що він поклав її за подушку під голову немовляті:

— Подивимося у Конквеста, — прошепотів він.

Це була велика книжка in folio, що її оправлено було в м'який пергамент. Він почав перегортати її великим пальцем, спинився на одній сторінці, розклав фоліант на пічці й прочитав:

— De Denasatis. Це тут.

І він продовжив: *Bucea fissa usque ad aures, genzivis — denúdate, nasoque murdridato, masca eris, et ridebis semper* *. (¹ *Розірвавши рота аж до ушей, оголивши ясна, приплющивши ніс, станеш машкарою й завжди будеш сміятися*)

— Це якраз те саме.

І він знов поклав книгу на одну з полиць, бормочучи:

— Випадок, в який поглиблюватися було б шкідливо. Залишімося на поверхні. Смійся, мій хлопчику!

Дівчинка прокинулася. Замість привітання вона почала кричати.

— Ну, годувальниця, давай груди, — сказав Урсус.

Дівчинка підвелася и сіла. Урсус узяв на пічці пляшечку й дав їй ссати.

и В цей момент зійшло сонце. Воно було ще врівні з обрієм. Його червоний промінь пройшов через вікно й ударив прямо дівчинці в лице, обернене до вікна. Очі дитини, втовпені на сонце, відбили в собі, як двоє дзеркал, це пурпурове коло.

Очі залишилися непорушні, віки так само.

— От тобі й на! — сказав Урсус. — Вона сліпа.

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗА КОРОЛІВСЬКИМ НАКАЗОМ

МИНУЛЕ — ВІЧНО СУЧАСНЕ. ЛЮДИ ВІДБИВАЮТЬ

ЛЮДИНУ

КНИГА ПЕРША

За тих часів ще живий був спогад про старовину.

Таким спогадом був лорд Лінней Кленчерлі.

Барон Лінней Кленчерлі, сучасник Кромвеля, був один з нечисленних, — поспішімо сказати, — англійських перів, що визнали республіку. Це визнання мало свої резони й пояснювалося достатнє тим, що республіка на недовгий час тріумфувала. Цілком натурально, що лорд Кленчерлі залишався в республіканській партії, поки республіка перемагала. Але і коли закінчилася революція й повалено було парламентське правління, він уперто стояв на своєму. Шляхетному патрицієві легко було повернутися у відновлену верхню палату; підчас реставрації завсігди добре приймають покутників, і Карло II добре ставився до тих, що поверталися до нього; проте лорд Кленчерлі не зрозумів, що треба було зробити за таких обставин. В той час, як нація гучно привітала короля, що знову обійняв володіння Англією, в той час, як вона одностайно проголосила свій присуд, в той час, як народ привітав монархію, в той час, як династія піднеслася в перемозі і славі, в той час, коли минуле ставало прийдешнім і прийдешнє — минулим, лорд залишався непокірливим; він ухилився від усього цього тріумфування; він самохіть пішов на вигнання; маючи змогу бути пером, він краще волів бути засланцем. Так минули роки; він постарів, зберігаючи вірність померлій республіці. Він зазнав також і глузування, як звичайно й усі, що чіпляються за таке дитинство.

Він оселився в Швейцарії в якомусь чудному високому будинку на березі Женевського озера. Він вибрав наиглухіший закуток озера, між Шільоном, де була в'язниця Бонівара, і Ве́ве, де могила Ледлов. З усіх боків його оточували суворі Альпи з їх сутінками, вітрами та хмарами; і він жив там, загублений серед густої темряви, що оповіла гори. Рідко стрівав його який перехожий. Ця людина була поза своєю отчизною, майже поза своїм віком. В цей момент для всіх, хто був у курсі подій часу и розумів їх, жадний опір обставинам не був виправданий. Англія була щаслива; реставрація — це замирення подружжя; державець і нація перестали мати окремі ліжка; нічого приємнішого, нічого веселішого. Великобританія сяяла від радощів; мати короля — це вже багато, а ще більше мати чарівного короля; Карло II був чемна людина, вмів розважатися и урядувати; наслідуючи Людовіка XIV, він був величний, — він був джентлмен і лицар. Карло II захоплював підданців. Він воював з-за Гановера, звичайно знаючи, чому, — проте, знав тільки він сам. Він продав Дюнкірхен Франції — операція високої політики. Пери-демократи, про яких Чемберлен сказав: "проклята республіка отруїла своїм згубним подихом багатьох з високого вельможного панства", мали досить доброго розуму, щоб визнати дійсність і стати людьми своєї доби та опосісти свої попередні місця в шляхетній палаті, — для цього їм досить було принести королеві присягу на вірність. Коли подумаєте про те, що все це було насправді, про прекрасне царювання, про чудового короля, про найяеніших принців, що їх

божественне милосердя повернуло народній любові, коли скажеш, що такі видатні особи, як Монк і пізніше Джефріс, прилучилися до трону, що їх справедливо було нагороджено за їх лояльність і щирість величними титулами й прибутковими посадами, і що лорд Кленчерлі не міг не знати, що тільки від нього залежало, щоб його із славою посадили поруч з ними на почесному місці, що, дякуючи королеві, Англія знов піднеслася на вершину добробуту, що в Лондоні були тільки свята і каруселі, що всі багатіли і раділи, що двір був блискучий, веселий і пишний, — і от, коли випадково, далеко від цього блиску, в не знати якому сумному півсвітлі, подібному до нічної темряви, ви стрінете цього старого діда в одягу простолюдця, блілого, неуважного, зігнутого наче до могили, який стоїть на березі озера, майже не звертаючи уваги на бурю і холод, ходить наче без цілі, втупивши очі, з розпатланим на вітрі сивим волоссям, мовчазний, самотній, задумливий, то важко не засміятися.

Це щось подібне до силуети божевільного.

Коли думаєш про лорда Кленчерлі, про те, чим він міг бути й чим він був, то посмішку треба вважати за прояв чемної стриманості. Дехто голосно сміявся з нього. Інші обурювалися. Зрозуміло, що серйозних людей ображала така зарозумілість самоти.

Одне тільки зменшувало провину, — це те, що лорд Кленчерлі ніколи не мав розуму. Всі одностайно визнавали це.

2.

Прикро дивитися на людей, що впертість переводять у життя. Звичайно не люблять людей з породи Регулів, і в результаті громадська думка ставиться до них якось іронічно.

Упертість подібна до докорів, тому й мають підстави сміятися з неї. ¹

І потім, по суті, така упертість, такі круті нориви чи вони добродісні? Хіба в цьому надмірному афішуванні самозречення немає великого чванства? Це скоріше парад, а не що інше. До чого ці надмірності, як от самота й вигнання? Ні в чому не перебирати через міру — правило мудреця. Чиніть опозицію, будь ласка, ганьбіть, коли хочете, але пристойно, весь час вигукуючи: хай живе король! Правдива добродісність — бути розсудливим. Тому, хто падає, треба було впасти; кому щастить, тому повинно було щастити. У провидіння є свої мотиви, воно увінчує того, хто на це заслуговує. Хіба ви маєте претензію знати краще за нього? Коли обставини з'ясовано, коли один режим заступив другого, коли успіх відокремив істинне й фалшиве — тут катастрофою, а там тріумфом, — не може бути жадного сумніву; порядна людина прилучається до того, що перемогло, і, як би не було це корисне для нього й для його родини, не припускає цим міркуванням впливати, думає тільки про громадські справи й подає свою міцну руку переможцеві.

Що сталося б з державою, коли б ніхто не погодився служити? Значить все повинно припинитися? Держатися свого місця" — значить бути добрим громадянином. Умійте жертвувати своїми тайними нахилами. Посади треба обіймати. Слід, щоб хтонебудь був відданий. Бути вірним громадським обов'язкам — це є вірність. Відставка урядовців

мала б у наслідок параліж держави. Ви самі себе виганяєте — це сумно. Ви гадаєте, що даєте приклад? Яка пиха! Думаєте, що робите виклик? Яке зухвальство! Та за кого ж ви вважаєте себе? Зрозумійте, що й ми гідні вас. Проте, ми не дезертуємо. Коли б ми захотіли, то й ми так само могли би бути непримирені й непокірливі, і ми б наробили ще гірше за вас. Але ми вважаємо за краще бути людьми розсудливими. Тому тільки, що я — Трімальціон, ви гадаєте, що я не здатний бути Катонем. Годі! Ніколи ще ситуація не була така ясна й рішуча, як 1660 року. Ніколи ясніше не визначався спосіб діяння для розсудливої людини.

Англія визволилася від Кромвелю. За часів республіки було припущено багато беззаконних вчинків. Утворили британську гегемонію; за допомогою тридцятирічної війни досягнуто було переваги над Германією; за допомогою фронди було принижено Францію, за допомогою герцога Браганцького було зменшено значіння Іспанії. Кромвель приборкав Мазаріні; на договорах протектор Англії підписувався вище за короля Франції; від Сполучених Штатів взяли вісім мільйонів контрибуції; Алжир і Туніс було пригнічено; завойовано Ямаїку; принижено Лісабон, в Барселоні викликано французьке суперництво, а в Неаполі — повстання Мазанієлло; Португалію було закріплено за Англією; від Гібральтара до Кандії було виметено варварів; засновано морське владцтво цими двома засобами — перемогами й торгівлею: 10 серпня 1653 року англійська фльота розбила старого адмірала Мартіна Хапперця Тромпа, що його величали Дідом матрос і в, що виграв тридцять три баталії й розбив еспанську флоту; Атлантийський океан віднято у еспанських морських сил; Тихий океан — у голандських, Середземне море — у венеційських, і навігаційним актом затверджено берегове владцтво Англії на всіх морях; через океани вона держала в своїх руках весь світ; голандський стяг смиренно схилявся на морі перед британським; Франція, в особі свого посла Манчіні, вклонилася Оліверу Кромвелю; цей Кромвель грався Кале й Дюнкірхеном, як двома м'ячиками, примушуючи континент тремтіти; диктували мир, оголошували війну; на всіх подіях був англійський прапор; закутий в залізний панцир один полк протектора наганяв на Європу такого страху, як і ціла армія. Кромвель говорив: я хочу, щоб англійську республіку поважали так само, як колись поважали республіку римську; не було вже нічого забороненого; слово було вільне, вільна була преса, на вулицях говорили все, що хотіли; рівновагу тронів було порушено; весь монархічний європейський устрій, до якого належали й Стюарти, захитався. Нарешті цей огидливий режим одійшов, і Англії простили її провини.

Поблажливий Карло II видав Бредську декларацію. Він дозволив Англії забути ту добу, коли син гентінгдонського броварника наступав п'ятою на голову Людовіка XIV. Англія висловила своє *mea culpa*^[22] й зітхнула вільно. Радість сердець, як ми сказали, була повна, а шибениці царевбивців доповнювали вселюдну радість. Реставрація — посмішка, проте декілька шибениць нічому не перешкоджають, і це повинно задовольнити громадське сумління. Дух неслухняности було розвіяно і льояльність відновлено. Бути добрим підданцем з того часу стало єдиним шанобливостям. Відмовилися від політичного божевільства, з революції сміялися; знущалися з

республіки та її чудних часів, коли завсігди мали на язиці великі слова: право, свобода, прогрес, — з цих виразів сміялися. Поворот до здорового розуму захоплював. Англія наче прокидалася від глибокого сна. Яке щастя визволитися від таких оман! Вони були чистим безумством. Де це бувало, щоб перший вискочень мав права? Чи можна уявити собі, щоб увесь світ урядував? Чи можна уявити, щоб містом керували громадяни? Громадяни — це запряга, а запряга — це кучер. Надати права голосам — це те саме, що кинути на вітер. Невже ж ви хочете, щоб держави носилися як хмари? Безладдя не влаштовує ладу. Якщо хаос буде архітектором, то збудовано буде тільки Вавілон. Та й що за тиранія, ця так звана свобода! Я хочу розважатися, а не керувати. Мені набридло вотувати, я хочу танцювати. Це ж провидіння, коли який принц візьме на себе всі турботи! Справді, як шляхетно з боку короля покладати на нас так багато праці. До того ж його й виховано для цього, і він знає, що це таке. Це його справа. Мир, війни, законодавство, фінанси, — хіба це все торкається народів? Безсумнівно треба, щоб народ платив, безсумнівно треба, щоб народ служив, — та з нього цього й досить. Йому дано місце і в політиці; від нього походять дві державні сили — армія й бюджет. Бути оподаткованим і бути салдатом, — невже ж цього не досить? Чого ж йому ще треба? Права його рука — військова влада, ліва рука — фінансова влада. Величчя роля! За нього царюють. Треба ж, щоб він відплачував за цю службу. Податки й цивільний лист — це винагорода, що її платять народи й здобувають принци. Народ дає свою кров і своє срібло, й за це ним керують. Бажати самим вести себе — яка чудна ідея! Йому потрібний проводир. Народ неосвічений і сліпий. А чи є такий сліпий, щоб не мав собаки? Тільки для народа — це є лев — король, що згоджується бути йому за собаку. Яка добрість! А чому народ неосвічений? Тому, що треба, щоб він був таким. Неосвіченість — охоронниця доброчесности. Де немає перспектив, там немає й честоловности. Неосвічений перебуває в корисній для нього нічній темряві, що перешкоджає бачити й тим знищує заздрість. Звідціля невинність. Хто читає, той думає, а хто думає, той міркує. Не міркувати — це повинність, це також і щастя. Це безперечні істини. Громадянство держиться ними. Так відновлено було в Англії здорові соціальні доктрини. Так реабілітовано було націю. Одночасно почали повертатися до красногого письменства. Почали зневажати Шекспіра й захоплюватися Драйденом: "Драйден — найбільший поет Англії й свого віку", — казав Еттербері,

fe перекладач Ахітофела. Саме в цю епоху монсеньор Гюе, єпископ авранський, писав Семезу, що зробив авторові "Загубленого раю" честь тим, що не визнавав його й лаяв: "Як ви можете працювати над такою нікчемністю, як Мільтон?" Все відроджувалося, все поверталось на своє попереднє місце. Драйден — угорі, Шекспір — внизу. Карло II — на троні, Кромвель — на шибениці. Англія прокидалася від безчестя й шаленства минулого. Велике щастя для націй, коли монархія відновляє добрий лад у державі й добрі вподобання в літературі.

Важко повірити, щоб можна було не цінувати таких добродіянь. Повернутися спиною до Карла II, відплатити невдячністю за великодушність, що він призволив зійти на трон, — чи це не обурює? Лорд Лінней Кленчерлі зробив цю прикрість усім чесним

людям. Який заблуд хмуритися на щастя своєї отчизни!

Відомо, що року 1650-го парламент установив таку форму присяги: "обіцяюся залишатися вірним республіці без короля, без монарха". Посилаючися на те, що він приніс таку дивоглядну присягу, лорд Кленчерлі жив поза межами королівства й коли всі були щасливі, вважав за своє право бути сумним. Він похмуро шанував те, чого вже не було, — чудна прихильність до того, що зникло.

Його було не можна виправдати й найдоброзичливіші відсахнулися від нього. Друзі довго шанували його в той спосіб, що гадали, ніби він прилучився до лав республіканців, щоб ближче придивитися до слабких сторін республіки і в сприятливий момент завдати їй вірнішого удару на користь святого діла короля. Таке вичікування слухної години, щоб ударити ворога ззаду, становить один із видів льюальності. На це саме сподівалися й від лорда Кленчерлі, громадська думка ставилася сприятливо до нього. Але, з огляду на дивну республіканську впертість його, довелося відмовитися від цієї доброї думки. Очевидячки, лорд Кленчерлі був людина переконана, цебто ідіот.

Поблажливі люди пояснювали це або ж дитячою упертістю, або ж старечою завзятістю.

Люди суворі й справедливі йшли далі. Вони плямували його, як відступника. Безтямність має свої права, проте вона має й межі. Можна бути безглуздом, та не слід бути бунтарем. І потім, що власне був лорд Кленчерлі? Перекінчик. Він покинув свій табор, аристократію, щоб піти в протилежний табор, до народу. Ця вірна людина стала зрадником. То правда, що він "зрадив" дужчого й залишився вірним слабкішому; то правда, що покинутий від нього табор був табор переможця і що табор, до якого він пристав, був табор переможних, й то правда, що через цю "зраду" він утратив усе, свої політичні привілеї й своє хатнє огнище, своє перство й свою отчизну; він набув тільки наруги; він мав тільки одну перевагу — вигнання. Але, що це доводить? Та те, що він був дурень. На це треба погодитися.

Зрадник і дурень одночасно — це буває.

Ви можете бути дурнем, але з умовою не давати поганого прикладу. Від дурнів вимагають тільки чесности, й на підставі цього вони можуть претендувати на те, щоб бути підпорою монархії. Обмеженість Кленчерлі була неувяна. Він так і залишався засліпленим революційною фантазмагорією. Республіка збила його з пантелику. Він знеславив свою країну. Його позиція — чиста віроломність. Бути відсутнім значить бути зневажливим. Здавалося, що він цурається загального щастя, як чуми. У своєму добровільному вигнанні він наче переховувався від національного задоволення. Він міркував про королівство, як заразу. Він був чорним прапором над широкими просторами монархічних радощів і тим ославлював їх, як лазарет. Як! Мати сумний вигляд, коли відновлено порядок, націю відроджено, релігію реставровано! На цю ясність кидати тінь! Дивитися спідлоба на задоволену Англію! Бути чорною плямою на цьому великому блакитному небі! Вдавати загрозу! Протестувати проти бажання цілої нації! Відмовлятися приєднати своє "так" до вселюдної згоди! Це було б огидливо, коли б не було так смішно. Кленчерлі не усвідомив собі, що можна було помилятися з

Кромвелем, та що слід було повернутися з Монком. Подивіться на Монка! Він командував республіканською армією; Карло II у вигнанні, дізнавшись про його чесність, пише до нього; Монк, що з'єднає добродетель з лукавими вчинками, спочатку прикидається, потім враз, на чолі війська, розганяє бунтівливий парламент і повертає короля, — і Монк стає герцогом Альбермальським, має пошану рятувальника громадянства, робиться дуже багатим, прославляє назавжди свою епоху, стає кавалером Підв'язки з перспективою бути похованим у Вестмінстері. Така слава кожного вірного англійця. Лорд Кленчерлі не вмів підвестися до такого практичного розуміння свого обов'язку. Він мав пристрасть і непорушність вигнанця. Його задовольняли порожні фрази. Гордощі одерев'янили цю людину. Слова: сумління, повага та інш. кінець-кінцем тільки слова. Слід зважати на суть.

Кленчерлі не бачив цієї суті. У нього було короткозоре сумління, що хотіло перш, ніж чинити, придивитися ближче, мовляв, понюхати. Звідціля його безглузда огидливість. З такою дріб'язковістю не можна бути державною людиною. Зайвина сумління вироджується в. слабкість. У випадкові, коли треба схопити скипетро, — сумління це євнух, що має одружитися. Бійтеся сумління. Воно заводить далеко. Нерозсудлива вірність спускається як східці в льох. Один щабель, потім другий, потім ще третій, і ви опинилися в темряві. Спритні підіймаються, наївні залишуються. Не слід легко дозволяти своєму сумлінню заплутуватися у відлюдництві. Крок за кроком, кінець-кінцем, можна дійти до політичної соромливості. Тоді гинуть. Такий був випадок і з лордом Кленчерлі.

Принципи з рештою призводять до безодні.

З закладеними за спину руками він гуляв коло Женевського озера. Блискуча доля! В Лондоні іноді говорили про його відсутність. Він був наче винувачений перед громадською думкою. Говорили за й проти. Справа закінчилася тим, що його визнали за дурного.

Багато з старих оборонців екс-республіки стали прихильниками Стюартів. Їх слід похвалити. Натурально, що вони потроху клепали на нього. Уперті набридають поблажливим людям. Люди розумні, що мали вагу й значіння при дворі, яким надокучила його прикра поведінка, залюбки говорили так: "Коли він не прилучився, так це тому, що йому заплатили дуже мало" й інш. "Він хотів посади канцлера, що її король віддав лордові Гайду", та інш. Один з його "старих друзів" дійшов навіть до того, що почав шепотіти: "Він сам мені це говорив". Хоч лорд Лінней Кленчерлі жив зовсім самотнім, проте дещо з цих вигадок доходило й до нього через тих вигнанців, що їх доводилося йому стрічати, через старих царевбивців, як Андрю Бровтон, що жив у Льозанні. Кленчерлі обмежувався тільки тим, що ледве помітно здвигав плечима, — ознака глибокого отупіння.

Тільки раз, здвигнувши плечима, він додав декілька слів, що він пробурчав їх напівголосно: мені жалко тих, що вірять цьому.

4.

Карло II, добра людина, зневажав його. За Карла II щастя Англії було більш, ніж

щастям, — це було якесь очарування. Риставрація — це стара картина, почорніла, що її заново покраївають лаком; усе минуле з'являється знову. Добрі старі звичдповернулися; гарненькі жінки царювали й керували. Евелін відмітив це, — в щоденнику у нього можна прочитати таке: "Розпуста, блюзнірство, зневага до бога. Я бачив у неділю ввечері короля з його розпутними дівками — Портсмут, Клівленд і Мазаріні — та ще двома або трьома іншими. Всі вони були в галерії майже голі". В цьому опису чувається деяке незадоволення; та Евелін був буркотливий пуританець, отруений республіканськими мріями. Він не розумів корисного зразку, що його подавали королі своїми великими вавілонськими пустощами, що кінець-кінцем підтримували розкіш. Він не розумів користи вади. Відоме правило: не викорінюйте вад, коли ви хочете мати чарівних жінок. Інакше ви будете подібні до тих недоумкуватих, що знищують гусениць, безумно кохаючи метеликів.

Карло II, як ми вже сказали, майже не помічав, що десь існує якийсь непокірливий, на прізвище Кленчерлі; але Яків II поставився до нього уважливіше. Карло II управляв м'яко, — це була його маніра, і скажімо, що через це він урядував не гірше. Іноді моряк зав'язує слабкий вузол на канаті, що його призначено здержувати вітер, і вже вітер зашморгує його міцно. Така дурість гурагану й народа.

Таким широким вузлом, що дуже швидко став тісним, було царювання Карла II.

За Якова II почалося це зашморгування. Треба зав'язати зашморгом усе те, що залишилося від революції. Яків II мав похвальне шанолубне бажання бути діяльним королем. Царювання Карла II, на його погляд, було тільки начерком реставрації. Яків II захотів повернутися до повного порядку. Ще року 1660-го він висловив жаль, що кількість повішених обмежилася тільки десятьма царевбивцями. Відбудовуючи авторитет влади, він був реальніший. Він надав сили серйозним принципам, встановив царство істинного правосуддя, що стоїть понад сентиментальним красномовством і що піклується передусім за громадські інтереси. За ці суворі охоронні міри його визнали за батька держави. Він доручив руку правосуддя Джефрісу, а меч правосуддя Керку. Керк збільшив кількість прикладів. Цей корисний полковник одного разу тричі вішав і тричі знімав з шибениці ту саму людину, республіканця, й кожного разу питав його: "зрікаєшся республіки?" Лиходій усі три рази відповів: "ні". З ним покінчили. Я повісив його чотири рази, — з задоволенням казав Керк. Леді Лайль, дарма що вона послала свого сина на війну проти Монмавта, але заховала в себе двох бунтарів, було покарано. Іншого бунтаря, який чесно об'явив, що одна жінка, баптистка, дала йому притулок, було помилувано, а жінку спалили живу. Другого разу Керк дав зрозуміти одному містові, що він вважає його за республіканське, повісивши дев'ятнадцять горожан. Така відплата, насправді, цілком законна, коли пригадаємо, що за Кромвеля одрубували носи й вуха статуям святих у церквах. Яків II, що вмів вибрати собі Джефріса й Керка, був державець, пройнятий істинною релігією, він умертвляв себе в той спосіб, що вибирав собі негарних коханок, він слухав панотця Коломб'єра, цього промовця, що був майже так само елейний, як і панотець Шеміне, проте з більшим запалом; він вславився тим, що в першій половині свого життя був радником Якова II, а в другій —

надихачем Марії Алакок. Дякуючи такому здоровому релігійному покорму, Яків II міг пізніше гідно знести вигнання і в своєму Сен-Жерменському пристановищі подав зразок короля, що вищий за всі змінності, спокійно доторкався до золотушних і водився з єзуїтами.

Зрозуміло, що такий король повинен був, певною мірою, турбуватися про такого бунтаря, як лорд Лінней Кленчерлі. Перство спадкове й дає певну запоруку на майбутнє; очевидячки, що коли б треба було вжити яких заходів обережності проти цього лорда, то Яків II не вагався б.

II

J"

ЛОРД ДАВИД ДІРРІ МОЙР

1.

Лорд Лінней Кленчерлі не завжди був старим і вигнанцем. І в нього була доба молодости й пристрасти. Відомо від Гаррісона й Прайда, що Кромвель замолоду любив жінок і втіхи, а це іноді (з іншого погляду на жіноче питання) призвіщає повстанця. Не покладайтеся на погано зав'язаний поясок. *Male praecinctum juvenem cāvete*

У лорда Кленчерлі, як і в Кромвеля, були свої грішки й свої вади. Всі знали, що в нього є неправонароджена дитина — син. Цей син, що з'явився на світ саме в той час, коли закінчувалася республіка, народився в Англії, коли його батько виряджався у вигнання. Тому він ніколи не бачив свого батька. Цей побічний син лорда Кленчерлі виріс, як паж при дворі Карла II. Його звали лорд Давид Діррі Моир; він був лорд з ласки, — його мати була з вельможного панства. В той час, коли лорд Кленчерлі проживав відлюдно в Швейцарії, ця мати, красуня, вирішила перестати хмуритися; першого бунтівливого коханця їй простили ради другого, — цей був приручений безперечно й навіть рояліст, бо це був сам король. Коханкою Карла II вона була недовго, але досить для того, щоб його величність, захоплений тим, що він одібрав у республіки гарну жінку, надав маленькому лордові Давидові, сину тієї, що він переміг її, посаду охоронця династії. Це зробило неправонародженого придворним офіцером, з губками сердечком, і палким прихильником Стюартів. Лорд Давид, як єдиний представник свого роду, деякий час був одним із ста сімдесятьох, що носили довгі шпаги; потім він був пансіонером одним з тих сорока, що носять золочений келеп. Крім того, він належав до шляхетного загону охоронців, що його встановив Генріх VIII, і тому мав привілею подавати страву до столу короля. Так благоденствував лорд Давид за Карла II в той час, як його батько сивів у вигнанні.

Потім він благоденствував і за Якова II.

Король помер, хай живе король, — це *non deficit alter, aureus*.

* *Стережіться погано підперезаного юнака.*

Коли вступив на трон герцог Йоркський, йому дозволили зватися лордом Давидом Діррі Мойром, на ймення маєтку, що його відписала йому мати, яка перед тим померла, в тому великому лісі в Шотландії, де водиться птиця краґ, що видовбує дзьобом собі гніздо в дуплі дуба.

2.

Яків II був королем і мав претензію бути генералом. Йому подобалося, щоб його оточували молоді офіцери. Він залюбки з'являвся публічно верхи на коні в касці і в латах; величезний парик спускався з-під каски на лати, — щось подібне до кінної статуї безглуздої війни. Йому подобалася приємна Граціозність молодого лорда Давида. Він був задоволений тим, що цей рояліст — син республіканця. Відкинений батько ні трохи не шкодив двірській кар'єрі, що тільки починалася. Король зробив лорда Давида постельником з платнею в тисячу ліврів.

Це було значне підвищення. Постельник спить кожної ночі коло короля на похідному ліжку. Таких постельників дванадцять, і вони чергуються.

Лорд Давид, на цій посаді, був і начальником королівської конюшні; за обов'язок його було видавати овес королівським коням, — за це він одержував двісті шістдесят ліврів. У нього було п'ять підлеглих йому королівських кучерів, п'ять королівських фореяторів, п'ять королівських стайничих, дванадцять виїзних королівських льокаїв і чотири королівських носильників. Він завідував шістьма біговими кіньми, що король держав їх у Геймаркеті, — вони коштували його величності по шістсот ліврів на рік. Він розпоряджав королівським Гардеробом, що постачає парадний одяг кавалерам Підв'язки. Йому вклонявся до землі пристав чорного жезла, що був біля короля. Цим приставом за Якова II був кавалер Дуппа. Лордові Давиду вклонялися монсеньор Бекер, що був за коронного клерка, і монсеньор Бровн, що був парляментським клерком. Розкішний англійський двір був зразком гостинності. Лорд Давид, як один із дванадцяти, головував за столами й на вітаннях. Він мав честь стояти ззаду короля в днях подання, коли король давав церкві золоту монету, *byzantium*, у днях ордена Бані, коли король носить ланцюг свого ордена, і в днях причастя, коли не причащається ніхто, крім короля та принців. Він же в чистий четвер підводив до його величності дванадцять старців, яким король давав стільки срібних пенні, скільки йому було років ЖИТТЯ, Й СТИЛЬКИ ШИЛІНГІВ, скільки років він царював. Коли король був хворий, його обов'язок був кликати до його величності двох священиків і не пускати лікарів наближатися до короля без дозволу державної Ради. Крім того, він був підполковником шотландського полка королівської Гвардії, що грає шотландський марш.

В такому стані він брав участь у багатьох походах і дуже вславився, бо був з нього відважний вояка. Він був хоробрий, гарний, ставний, шляхетний, з величним виглядом і манірами. Його зовнішній вигляд відповідав його званню. Він мав високу постать, як і високе народження.

Був момент, коли його трохи но призначили *groom of the stole* — гардеробмейстром; це дало б йому привілею надягати королеві сорочку; але для цього треба бути принцем або пером.

Утворити пера — це велика справа. Це визначало утворити перство, а це викликало заздрість. Це — особлива ласка, а особлива ласка робить королеві одного друга й сто ворогів, не рахуючи вже того, що й друг становиться невдячним. Яків II, з політичних міркувань, рідко утворював перства, але з охотою передавав їх. Передане перство не

викликало хвилювання. Це було простісіньке продовження певного ймення. Лордів це мало турбує.

Король був не від того, щоб провести лорда Давида Діррі Мойра у верхню палату, аби тільки це було зроблено шляхом переданого перства. Його величність ждав тільки слушного випадку, щоб, "лорда з ласки" Давида Діррі Мойра зробити "лордом по праву".

3.

Така нагода трапилася.

Одного дня дізналися, що старому безлюдникові лордові Ліннею Кленчерлі трапилися різні прикrostі, — головна з них була та, що він помер. Смерть має ту добру сторону для людей, що вона примушує трохи поговорити про них. Почали розповідати про те, що знали, або думали, що знають, про останні роки лорда Ліннея. Напевне то були здогадки й легенди. Коли вірити цим теревеням, що безсумнівно були неправдоподібні, то на кінець життя лордом Кленчерлі опанував такий напад республіканства, що він дійшов до того, що, як стверджували, одружився — чудна впертість вигнання — з дочкою царевбивця Ганною Брадшов, — точно визначали ім'я її, — яка так само вмерла, тільки породивши дитину, хлопчика, що, — коли всі деталі були точні, — являвся законним сином і спадкоємцем лорда Кленчерлі. Всі ці перекази, дуже не виразні, скидалися скорше на сплітки, ніж на факти. Те, що відбувалося в Швейцарії, для тодішньої Англії було так само далеке, як для сучасної Англії те, що відбувається в Китаї. Лорду Кленчерлі було п'ятдесят дев'ять років у той час, коли він одружився, і шістдесят, коли народився син, і помер він в дуже недовгій часі після цього, залишивши по собі дитину круглим сиротою. Звичайно, все це можливе, але неправдоподібно. Додавали, що ця дитина "прекрасна, як день", як можна читати в усіх казках. Король Яків поклав край всім цим чуткам, що очевидячки не мали ніяких підстав, об'явивши одного прекрасного ранку лорда Давида Діррі Мойра єдиним і безперечним спадкоємцем лорда Ліннея Кленчерлі, його незаконного батька, бо той не мав законних дітей і ніяких інших нащадків, а разом з тим доведено було спадковість, — відповідні патенти було зареєстровано в палаті лордів. Цими патентами король затверджував лорда Давида Діррі Мойра в титулах і прерогативах вищезазначеного лорда Ліннея Кленчерлі, з єдиною умовою, що лорд Давид одружиться потім з дівчиною, якій в той час було декілька місяців, коли вона стане літньою, — король з невідомих причин від колиски зробив її герцогинею. Правда, коли ви хочете, то всі знали чому. Звали це немовля герцогинею Джосією.

В Англії тоді була мода на еспанські ймення. Один з неправонароджених синів Карла II звався Карлос, граф Плімутський. Можливо, що ім'я Джосіяна було скороченням Josefa-у-Ана. Але можливо, що існувало ім'я Джосіяна, як було ім'я Джосія. Одного з придворних Генріха III звали Джосія-дюПассаж.

Оцій маленькій герцогині король подарував перство Кленчерлі. Вона була пересса, чекаючи на пера. Пером повинен був стати її чоловік. Це перство складалося з двох маєтків — бароні! Кленчерлі й баронії Генкервіль; крім того, лорди Кленчерлі, як

віддяку за якусь старовинну воєнну подію і за королівським дозволом, мали ще титул сіцилійських маркізів Карлеоне. Англійські пери не мають права носити чужоземних титулів; а втім бувають винятки. Так, Генріх Ерендель, барон Ерендель-Вардур був так само, як і лорд Кліффорд, граф Священної Імперії, а лорд Каупер — князь тієї самої імперії, герцог Гамільтон — у Франції герцог Шательро; Базіль Фейльдінг, граф Денбай, — в Германії граф Г абсбурзький, Лауфенбурзький і Рейнфельдський. Герцог Мальборо був швабським принцем — Міндельгеймом, так само, як герцог Віллінгтон був князем Ватерлооським в Бельгії. Той самий лорд Веллінгтон був еспанським герцогом Сіудар-Родріго і португальським графом Вімейра.

В Англії були, — й тепер ще є, — землі дворянські й землі простонародні. Землі лордів Кленчерлі були всі дворянські. Ці землі, замки, містечки, пригороди, округи, ленні володіння, альоди й вотчини, що входили до складу перства Кленчерлі Генкєрвіль, тимчасово належали леді Джосіані, і король проголосив, що коли лорд Давид Діррі Мойр одружиться з Джосіаною, він буде бароном Кленчерлі.

Окрім спадщини Кленчерлі леді Джосіана мала своє особисте майно. їй належали величезні маєтки, яких більшість перейшли до герцога Йоркського від *Madame sans queue* (без ніякого додатку). Цим іменням, цебто *Madame sans queue* (без ніякого додатку) звали Генрієту Англійську герцогиню Орлеанську, першу по королісі жінку у Франції.

4.

Лорд Давид благоденствував за Карла і Якова, благоденствує далі й за Вільгельма. Його якобізм не доходив до того, щоб піти за Яковом II у вигнання. Він і далі любив свого законного' короля, але мав здоровий розум, щоб служити й узурпаторові. Кінець-кінцем, хоч трохи й недисциплінований, він був дуже гарний офіцер, він перейшов із армії до фльоти й визначився в білій ескадрі. Він став, — як тоді звали, — "капітаном легкого фрегата". До того ж він був незвичайно ґалянтна людина, що мала особливий успіх у витончених вадах, трохи поет, як і всі за тих часів, добрий державний службовець, добрий служник володаря, незмінний учасник свят, бенкетів, усіх малих виходів, церемоній, баталій, в міру улесливий, надто гордовитий; він був короткозорий або далекозорий, вважаючи на об'єкт, на який він дивився, залюбки чесний, до речі підлабузник і до речі зухвалий, з першого руху відвертий і щирий, — він потім швидко змінювався на непроникливого, тонко спостерігав добрий і кепський настрій короля, безтурботний перед гостряком шпаги, завжди ладний героїчно й банально ризикувати своїм життям з одного помаху його величності, здатний на всякі дурощі, проте не здатний на будь-яку нечемність, людина витонченості й етикету, він лишався гордовитим, стоячи навколяшках перед монархом, він був сміливий, веселий, двірський зовні, паладин у душі, зовсім молодий у свої сорок п'ять років.

Лорд Давид співав французькі пісеньки з витонченою веселістю, що подобалося Карлові II.

Він любив красномовство й майстерню мову і надто захоплювався такими працями, як знамениті надгробні промови Боссюета.

З матернього боку він ледве мав на що жити, щось колодесяти тисяч ліврів стерлінгів прибутку на рік, цебто коло двохсот п'ятидесяти тисяч франків. Він якось перебивався заборговуючися. Він був незрівняний в розкоші, ексцентричності й новинах. Як тільки хто наслідував його, він змінював свою моду. Коли їздив верхи, він взував широкі виросткові чоботи з шпорами. У нього були капелюхи, яких не було ні в кого, нечувані мережева й брижжі тільки в нього одного.

ПІ

ГЕРЦОГИНЯ ДЖОСІЯНА

1.

1705 року, дарма що леді Джосіані було вже двадцять чотири іроки, а лордові Давиду сорок чотири, вони ще не одружилися, й на погляд світу для того були найґрунтовніші причини. Може вони ненавиділи одне одного? Зовсім ні. Але те, що не може вислизнути від вас, ніяк не надихає поспішати. Джосіяна хотіла залишитися вільна, а Давид — залишитися молодим. Не бути зв'язаними яко мога довше, це, як здавалося йому, визначало продовжити молодість. В такі джигунські епохи взагалі багато буває спізнілих молодих людей; вони сивіли нежонаті; співучасницею була перука, а пізніше допомагала пудра. Лорд Чарльз Джеррард, барон Джеррард, з Бромлеївських Джеррардів, в п'ятдесят п'ять років наповнював Лондон розмовами про свої успіхи в жіноцтва. Гарна й молода герцогиня Бекінґемська, графиня Ковентрі, виявляла шалену любов до шістидесятисьомірічного красуна Томаса Белласіза, віконта Фалькомберґа. Цитували славетні вірші сімдесятирічного Корнеля до двадцятирічної молодої жінки: "Маркіза, коли моє лице". У жінок так само були осінні успіхи, — свідки Нінон та Маріон. Такі були зразки.

Джосіяна й Давид залицялися з особливим відтінком. Вони не любили одне одного, — але взаємно подобалися. Їх задовольняло бути близькими. Навіщо було поспішати з закінченням справи? Тодішні романи спонукали закоханих і заручених до своєрідного стажу, що було ознакою найкращого тону. До того ж Джосіяна знала, що вона неправонароджена королівська дочка, й тому почувала себе принцесою й звисока ставилася до будьяких угод. Їй подобався Давид. Лорд Давид був вродливий, проте це було другорядне. Вона вважала його за елегантного.

Бути елегантним — це все. Елегантний і розкішний Калібан випереджує бідного Арієля. Лорд Давид був красун, — тим краще; небезпечно бути красуном, бо це визначає бути банальним — він не був таким. Він бився об заклад, боксував, робив борги. Джосіані подобалися його собаки, його програші, його коханки. — Лорд Давид з свого боку був зачарований герцогинею Джосіаною, дівчиною бездоганною й недріб'язковою, високодумною, неприступною й сміливою. Він складав на її пошану сонети, які вона іноді читала. В цих сонетах він запевняв, що володіти Джо сіаною те ж саме, що піднятися до зір, та це не перешкоджало йому відкладати це піднесення від року до року. Він дожидав у передпокої серця Джосіані, й це подобалося їм обом. При дворі захоплювалися найвищою витонченістю такого відкладання. Леді Джосіяна говорила: "як прикро, що я мушу одружитися з лордом Давидом, — я воліла б

закохатися в нього".

Джосіяна була тілом. Найрозкішнішим тілом. Вона була дуже висока, надто висока. Її волосся було такого кольору, що його можна було назвати білявим з пурпурним нюансом. Вона була повна, свіжа, кріпка, рум'яна, незвичайної еміливості й розуму. У неї були дуже виразисті очі. .Коханця — ніякого, чистоти — тим паче. Вона огородила себе гордістю. Вона нехтувала з чоловіків, тільки божество або потвора могли бути гідними неї. Якщо неприступність становить добродісність, то Джосіяна була сама добродісність, проте без цноти. У неї не було любовних пригод через призи́рство; проте вона не гнівалася б, коли б їй приписали такі пригоди, аби вони були чудні й відповідали такій особі, як вона. Вона мало шанувала свою репутацію, проте особливо дорожила своєю славою. Верх умілості — вдавати приступну й бути неприступною. У Джосіяні почувалася величність і матеріальність. Це була якась всеосяжна краса́та. Вона швидше захоплювала, ніж чарувала. Вона топтала серця. Вона була земною. Вона була б остільки ж здивована, коли б їй показали в її грудях душу, як і тоді, коли б вона побачила за спиною у себе крила. Вона трактувала про Лока. Вона була чемна. Підозрівали, що вона знає арабську мову.

Бути тілом і бути жінкою — дві різні речі. Де жінка уразлива, наприклад з боку жалости, що так легко перетворюється в любовь, Джосіяна не була приступна. Не те, щоб вона була нечула. Античне порівняння тіла з мармуром абсолютно неправдиве. Красота тіла саме в тім, що воно не мармур, а в тім, щоб дрижати, тремтіти, червоніти, мати кров, в тім, щоб бути тугим, не будучи твердим; воно повинно мати своє тремтіння й свої слабкості; воно повинно бути біле, тільки не холодне, бути життям, а мармур — смерть. Тіло, на певнім ступені краси́ти, майже має право на голизну — воно покриває себе сліпучістю, як запоною. Той, хто побачив би Джосіяну голу, дивився б на неї тільки через променистий серпанок. Вона охоче показала б себе перед сатиром, або перед євнухом. У неї була мітологічна самовпевненість. Її потішало б заповідати своєю голизною муку, ухилитися від Тантала. Король зробив її герцогинею, а Юпітер — нереїдою. Така подвійна променистість, з якої складалася дивна ясність цього творіння. Той, що захоплювався нею, чув себе поганином і льокаєм. Вона вела своє походження з неправонародженности і з океану. Здавалося, що вона вийшла з морської піни. Плин води був першим нарисом її долі, але в великому царському оточенні. В ній була хвиля, випадок, царственість і буря. Вона була освічена. Ніколи пристрасті не опановували її, проте вона вивчала їх усі. Вона відчувала одночасно нахил та огиду до пристрастей. Коли б вона проколола себе кинджалом, то це сталося б, як у Лукреції, тільки після падіння. У цієї незайманої дівчини була розбещена уява. Це була можлива Астарта в реальній Діянї. Через незвичайність високого народження .вона була й задерикувата й неприступна. А втім їй було б утішно урядити самій собі власне падіння. Вона гордо витала у хмарах з легкою спокусою спуститися вниз, а може і з цікавістю впасти. Вона була трохи заважка для своєї хмари. Впасти привабливо. Князівська непримушеність дає привілей на спроби, і особа герцогського походження бавиться там, де міщанка гине. Джо"сіана своїм походженням, красо́тою, іронією,

променистістю була майже королева. Був момент, коли вона захоплювалася Люї Буфлером, що ламав між пальцями підкови. Вона жалкувала, що Геркулес помер. Вона жила в чеканні якогось змислового і разом високого ідеалу.

Своїм моральним обличчям вона примушувала пригадати вірш з листа до Пізонів: *Desinit in piscem*.

"Гарний жіночий торс закінчується гідроюУ неї були шляхетні груди, розкішні перса, що їх гармонічно підіймало царствене серце, живий і ясний зір, чисте й горде лице, а — хто знає? Може під водою, під прозоро-мутним покровом вона має хвилясте, надприродне, може драконівське й безформене продовження. Її гордовита цнота в глибині її мрій закінчувалася вадами.

2.

Не вважаючи на все те, вона була манірна.

Така була мода.

Згадайте Єлісавету.

Єлісавета — тип, що в Англії переважав протягом трьох віків — шістнадцятого, сімнадцятого й вісімнадцятого. Єлісавета була більш, ніж англічанка, — вона була англіканка. Звідціля глибока пошана до цієї королеви з боку єпископальної церкви; пошана, що її почувала й католицька церква, яка іноді примішувала до неї відлучення. В устах Сікста V, що анатемат ствував Єлісавету, прокляття поверталось в мадриґалю.

Un gran cervello di principessa^[23], — каже він. Марія Стюарт, що менше звертала уваги на церковні питання й більше на жіночі, мало і шанувала свою сестру Єлісавету й писала до неї як королева до королеви й кокетка до статечної: "Ваше небажання одружитися походить з того, що ви не хочете втратити волі в любовних пригодах". Марія Стюарт гралася віялом, а Єлісавета — сокирою. Партія нерівна. Нарешті обидві змагалися і в літературі. Марія Стюарт писала французькі вірші, Єлісавета перекладала Горація. Негарна Єлісавета уявляла себе красунею, любила чотирирядкові вірші та акростиhi; їй подобалося, щоб діти, одягнені купідонами, підносили їй ключі від городів, закушувала губки, ніби італійка, і повертала очима, ніби еспанка; у своєму Гардеробі вона мала три тисячі вбрань й туалетів, між ними костюм Мінерви та Амфітріди; вона шанувала ірландців за їх широкі плечі, прикрашала свої фіжми білітками й сухозлітками, захоплювалась трояндами, лаялася, проклинала, тупала ногами, била кулаками фрейлін, посилала до дідька Дедлея, била канцлера Бурлея, що плакав, стара животиha, плювала на Метью, тягала за комір Геттона, давала ляпасів Ессексу, показувала Бассомп'єру свої ноги, була незаймана. Те, що вона робила для Бассомп'єра, цариця Савська робила для Соломона '. Значить, це було правильно: святе письмо утворило прецедент. Біблійне може бути англіканським. Біблійний прецедент доходить навіть до того, що з'явилася дитина, яку назвали Ебнехакемом або Мелілахетом, цебто сином мудреця.

А чому й не бути таким звичаєм? Цинізм не гірший за лицемірство.

Тепер Англія, що має свого Лойолу, якого звуть Веслеєм, трохи спускає очі перед таким минулим. Вона незадоволена з нього і разом з тим пишається.

За таких звичаїв існувала вподоба до потвор, особливо у жінок і спеціально у гарненьких. Для чого бути й гарною, коли не мати коло себе мацапури? Що за користь бути королевою, коли який китайський болванчик не буде говорити тобі "ти". Марія Стюарт була "ласкава" до кльовна Ріцціо. Марія Тереза еспанська була "трохи інтимна" з негром. Звідціля — чорна а б атесса. В альковах великого віку у великій пошані був горб; свідок — маршал Люксембург.

А перед Люксембургом — Конде, "цей маленький чоловічок, такий гарний".

Самі красуні, не порушуючи пристойности, могли бути кривобокі. Так водилося. У Анни Болейн одна груднина була більша за другу, шість пальців на одній руці і зайвий зуб. Ля-Вайльєр була крива. Це не перешкоджало Генріхові VIII і Людовікові XIV бути шалено в них закоханими.

Такі самі збочення припускалися і з морального боку. Мабуть жодної не було жінки вищої верстви, що не подавала б тератологічних випадків. В Аґнесах містилися Мелузіни. Вдень вони були жінки, а вночі — упирі. Вони ходили на майдани цілувати на залізних кілках свіже одрубані голови. Марґаріта Валуа, праматір манірниць, носила на поясі під замком у бляшаних скриньках,

¹ Regina Saba coram rege crura denudavit (цариця Савська заголювала перед царем ноги). Schicklardus in Prooemio Tarich Jersici, F. 65. що їх прикріплено було до спідниці, серця всіх померлих коханців. Генріх IV ховався якраз під цю спідницю.

У вісімнадцятому сторіччі герцогиня Берійська, дочка регента, з'єднала всі ці творіння в непристойному й царственному типі. Проте красуні знали латинську мову. Від шістнадцятого віку це була одна з жіночих принад. Джені Грей довела свою елегантність до того, що знала єврейську мову.

Герцогиня Джосіяна була латинщиця. Крім того, за іншою доброю модою вона була католичка. Але, зазначімо, вона була таємною католичкою і скорше такою, як її дядько Карло II, а не як її батько Яків II. Яків II через свій католицизм загубив царство, а Джосіяна не хотіла ризикувати своїм перством. От чому, католичка у своєму інтимному колі й між витонченими чоловіками й жінками, вона була протестантка для чужих. Для черні.

Таке ставлення до релігії має свої зручності. Користаються з усіх благ, що належать офіційній єпископальній церкві, а пізніше вмирають, як Ґроцій, в лоні китоліцизма, й на вічну пам'ять їх панотець Пето править месу.

Дарма що Джосіяна була повна й 'дужа, вона — ми це підкреслюємо — була цілковита манірниця.

Іноді її якась сонлива й змислова маніра розтягати кінці фраз нагадувала, як тигриця, прокрадаючися по джунґлях, поволі простягає свої лапи.

Користь бути манірною полягає в тому, що це якимось примушує род людський. Манірні люди одбирають у людства честь належати до нього.

Найважливіше держати людськість на певному віддаленні від себе.

Палац Рамбульє може замінити Олімп.

Юнона перетворюється в Арамінту. Нездійснена претензія на божественість

творить манірницю. Замість ударів грому — зухвальство. Храм зморщується до будуару. Не маючи можливості бути богинею, жінка стає ідолом. Крім того, в манірності є певний педантизм, що подобається жіноцтву. Кокетка й педант — двоє сусідів. Вони мають одну спільну рису — фанфаронство.

Витончене походить з змислового. Гурманство призводить до перебірливості. Гримаса огиди сполучається з ненажерливістю.

Нарешті, жінки свою слабкість віддають під захист цієї всієї галлянтної казуїстики, що у манірниць заступає місце сумлінності. Це вал з ровом. У кожній манірниці вираз огиди. Це охороняє.

Вони згодні на все, але покищо ставляться зневажливо. Вичикуючи.

У глибині серця у Джосіани було щось неспокійне. Вона почувала такий нахил до безсоромності, що ставала святенницею. Коли гордість відхиляє нас од властивих нам вад, вона призводить нас до протилежних вад. Надмірне зусилля бути цнотливою зробило її неприступною. Бути надто на сторожі — це висвідчує таємне бажання нападу. Хто грізний, той не суворий.

Вона замкнулася в гоноровитій виключності свого стану й свого народження, може заміряючися, як ми показали, на якусь різку вихватку.

Був початок вісімнадцятого століття. Англія починала наслідувати те, що мала Франція підчас регентства. Вальполь і Дюбуа схожі один до одного. Мальборо воював проти свого экс-короля Якова II, якому він, як казали, продав свою сестру Черчіль. Болінгброк уже блищав, а Рішельє тільки починав набувати значіння. Для зручності зальотів потрібне певне змішування верств, — вади зрівнюють. Пізніше це повинні були зробити ідеї. Зв'язок з черню — ця аристократична прелюдія — почав те, що закінчила революція. Надто недалеко був той час, коли Желіот серед дня прилюдно сидітиме на ліжку маркізи д'Епіне. Правда, — бо й звичаї мають свою луну, — що і в шістнадцятому столітті бачили нічний ковпак Сметона на подушці Ганни Болей.

Коли, як стверджує не знаю який собор, жінка й гріх — синоніми, то ніколи жінка не була більше жінкою, як за тих от часів. Ніколи, прикриваючи свою несталість своєю привабливістю і свою хиткість своєю всемогутністю, вона владніше не примушувала вибачати їй. Зробити заборонений овоч дозволеним — у цьому падіння Єви; але зробити дозволений овоч забороненим — в цьому її тріумф. Вона закінчила цим. У вісімнадцятому столітті жінка замикає двері перед чоловіком. Вона замикається в Едемі з Сатаною. Адама вигнано.

3.

Всі інстинкти Джосіани нахилили її віддатися скоріше в якійсь вишуканій любовній пригоді, ніж законно в шлюбі. Віддатися за коханням — це відповідає літературі, нагадує про Меналька та Амарілісу, і таке падіння можна вважати майже за акт вчености.

У т-Пе Скюдері, якщо залишити на боці те, що негарну за вади тягне до негарного, не було іншого мотиву віддатися Пелісонові, окрім цього.

Дівчина — повновладна, жінка — підлегла, — такі стародавні англійські звичаї.

Джосіяна намагалася одсунути яко мога на далі годину цієї підлеглости. Що вона повинна була одружитися з лордом Давидом, це поза сумнівом було неминуче, бо така була воля короля, — але як це прикро. Джосіяна й притягала й відштовхувала лорда Давида. Між ними була мовчазна згода — не з'єднуватися й не розривати. Вони уникали одно одного. Така любов — один крок уперед і два кроки назад — знайшла свій вираз у сучасних танках — менуеті й ґавоті. Бути людьми одруженими — це не до лиця, від цього стьожки, що їх носять, стають блідими, це старить. Шлюб — це розв'язання ясне до розпачу. Нотар віддає жінку, — яка банальність! Шлюб це брутальність; він остаточно визначає становище, душить волю, вбиває вибір, має, як і граматики, свою синтаксу, надхнення замінює ортографією, з любови робить диктант, виганяє з життя таємність, накладає прозорість на періодичні й неминучі функції, перетворює химеру хмар в жіночу сорочку; шлюбні права принижують як того, хто ними користується, так і того, хто їм підлягає; нахилиючи цілком на один бік, порушує чарівну рівновагу статі дужої й статі могутньої, сили й краси, і обертає одного в господаря, а другу в служницю, тоді як поза шлюбом є тільки раб і королева. Зробити ліжко таким прозаїчним, що воно стає пристойним, — невже ж не розуміють, що нема нічого вульгарнішого? Що є безглуздіше від дозволеного кохання?

Лорд Давид мужнів. Сорок років — це година, що попереджаючи дзвонить. Він не помічав цього. І справді він завсігди мав вигляд тридцятирічного. Він визнавав за приємніше бажати Джосіяни, ніж володіти нею. Він володів іншими. У нього були жінки. Джосіяна з свого боку мала свої мрії.

Її мрії були значно гірше.

У герцогині Джосіяни була одна особливість, що кінець-кінцем не така вже й рідка, як гадають; одно око у неї було блакитне, а друге чорне. В її зіницях ховались любов і ненависть, щастя й нещастя. В її погляді змішувалися день і ніч.

Її честолюбне бажання полягало в тім, щоб показати себе здатною на неможливе.

Одного разу вона сказала Свіфтові:

Невже ж ви уявляєте собі, ви — інші, що ваше призирство справді існує?

"Ви — інші" — це все людство. "

З неї була папістка тільки зовні. Її католицизм не переходив за межі того, що вимагала елегантність. Вона одягалася в тяжкі оксамитові, атласні, муарові сукні, — деякі з них були завширшки в п'ятнадцять або шістнадцять аршин, — заткані золотом і сріблом; навколо пояса красувалися китиці з перлин і дорогоцінного каміння. Вона зловживала галунами. Іноді вона одягала сукняну куртку, розшиту, як у бакалавра. Вона їздила верхи на чоловічому сидлі, не зважаючи на те, що жіночі сидла завела в Англії ще в чотирнадцятому столітті Ганна, дружина Річарда II. За кастільським звичаєм вона умивала лице, руки, плечі й груди цукром, розведеним у яєчних білках. Почувши щось особливо дотепне, вона сміялася задумливо й особливо привабливо.

Кінець-кінцем, в неї не було ніякої зловливості. Вона була скоріше добра.

VI

MAGISTER ELEGANTiarum i

Джосіяна скучала, — про це нема чого казати.

Лордові Давиду Діррі Мойру належало видатне місце в веселому лондонському житті. Його шанувало вельможне панство й дворянство.

Зазначимо, що лорд Давид особливо вславився: він насмілювався носити власне волосся. Реакція проти перуків тоді саме починалася. Так само, як 1824 р. Євгеній Деверія перший насмілювався запустити бороду, 1702 року Прайс Девере перший наважився прилюдно зняти перуку, майстерньо завиваючи натуральне волосся. Ризикнути своєю шевелюрою — це було майже те саме, що ризикнути головою. Обурення було вселюдне; а тим часом Прайс Девере був віконт Герфорд і англійський пер. Його ображали, і справді було за що. Підчас найдужчого шикання враз з'явився лорд Давид так само з власним волоссям і без перуки. Такі речі призвичають кінець громадянства. Лорда Давида ганьбили ще більше, ніж виконта Герфорда. Він тримався добре. Прайс Девере був перший, Давид Діррі Мойр — другий. Іноді важче бути другим, ніж першим. Треба менше геніяльності, проте більше сміливості. Перший, п'яний від новини, міг і не помічати небезпеки, другий бачить безодню й кидається в неї. Ця безодня — не носити більше перуки, й Давид Діррі Мойр кинувся в неї. Пізніше почали наслідувати; за ними, цими двома революціонерами, взяли й інші сміливість носити зачіску з власного волосся; пудра зменшувала провину.

Щоб зафіксувати мимохідь цей важливий історичний момент, скажемо, що справжнє первенство в війні проти перуків належить королеві Христині Шведській, що носила чоловічий одяг і від 1680 року з'являлася з своїм каштановим напудреним волоссям, що їжилося без зачіски, як волосся, що тільки виростає. Крім того у неї була "борода з декількох волосків", як каже Місон.

З свого боку й папа буллою від березня року 1694-го трохи дискредитував перуку, заборонивши їй носити єпископам та священникам і давши духовництву розпорядження запустити волосся.

Так от, лорд Давид не носив перуки і взував виросткові чоботи. Такі великі вчинки викликали загальне захоплення. Не було клубу, в якому він не був би за лідера, ні одного бокс, на якому не бажали б мати його за referee. Referee — це арбітр.

Він складав статuti для багатьох клубів вищого кола, він заснував декілька великосвітських установ, з яких одна, "Леді

¹ Учите чь елегантности.

Гінея", існувала в Пелль-Мелі ще 1772 року. "Леді Гінея" був клуб, де збиралися всі молоді лорди. Там грали. Найменшою ставкою був суверток у п'ятдесят Гіней, і на столі ніколи не бувало менш, як двадцять тисяч Гіней. Біля кожного грача стояв столик на одній ніжці, щоб поставити чашку чаю й дерев'яну позолочену баньку, куди клали сувертки Гіней. На грачах, як на служниках, коли вони чистили ножі, були шкурятяні нарукавники, що зберегали їх манжети, шкурятяні нагрудники, щоб зберегти їхні брижжі, а на голові, щоб захистити очі від яркого освітлення ламп і щоб держати в порядку їхнє завивання, широкі солом'яні брилі, що їх було прикрашено квітками. Всі вони були в машкарах, щоб не видно було хвилювання, особливо підчас гри "в

п'ятнадцять". Всі вони мали на собі одержу навиворот, щоб притягти успіх.

Лорд Давид був за члена Бефштекс-клубу, безпечного клубу, Спліт-Фартінг-клубу, клубу Воркотунів, клубу Копієшників, Запечатаного Вузла, Sealed Knot, що був клубом роялістів, і клубу Мартіна Писаки "Martinis Scribblerus", що його заснував Свіфт замість Круглого клубу, Rota, що його заснував Мільтон.

Не зважаючи на свою красу, він був членом клубу негарних. Цей клуб було присвячено потворності. Там брали на себе обов'язок битися не за гарну жінку, а за негарного чоловіка. Залю клубу було прикрашено огидними портретами: Терсіта, Трібуле, Денса, Гудібраса, Скарона. На камні стояв бюст Езопа між бюстом однооких Коклеса й Камоенса; Коклес був сліпий на ліве око, а Камоенс — на праве, і кожного з них вирізано було з того боку, на який він був сліпий, і ці два профілі без очей було поставлено один проти одного. Коли гарна пані Візар захворіла на віспу, клуб негарних пив за її здоров'я. Цей клуб процвітав ще на початку дев'ятнадцятого сторіччя; він послав диплом почесного члена Мірабо.

Після реставрації Карла II революційні клуби було знищено. На маленькій вулиці, сусідній з Мурфілдом, було зруйновано таверну, де містився клуб Телячої Голови, Calf's head Club. — так його названо тому, що 30 січня 1649 року, того дня, коли на ешафоті пролито було кров Карла I, тут пили червоне вино з телячого черепа за здоров'я Кромвеля.

Замість республіканських клубів з'явилися монархічні клуби.

В них розважалися пристойно-

Був клуб She romps. Хапали на вулиці жінку, перехожу, городянку, скільки можливо не стару і не зовсім погану, силомиць втягували її до клубу й там примушували ходити на руках, догори ногами, з закритим спущеними спідницями лицем. Якщо вона робила це неохоче, то її легенько шмагали прутиком по тому, що не було закрито. Це вже була її провина. Кавалери цього своєрідного манежа звалися "стрибунами".

¹ Вона стрибає

Був клуб "Гарячих Блискавок", метафорично, "Веселих танків". Негритянки й білі жінки танцювали танки перуанських пікантів і тимтиримбасів, особливо танок "мозамала", цебто "поганенька дівчина", танок, за тріумф якого важали, коли танцюристка сідала на кучу висівок і, піднявшись, залишала на них відповідний відбиток. Взагалі там ілюстрували в лицах вірш Лукреція:

Tunc Venus in silvis jungebat corpora amantum¹.

Був ще клуб "Огня Геєнського", Hellfire Club, де грали в те, щоб бути нечестивими. Це було змагання блюзнірів. Пекло було призом за найбільше блюзнірство.

Був клуб "Ударів Головою", що його названо було так тому, що там завдавали удари людям головою. Вишукували якого-небудь носія з широкими грудьми та обличчям дурня. Йому пропонували, а в разі потреби й примушували, випити кухоль портеру за те, щоб він дозволив завдати чотири удари головою в груди. Потім билися об заклад. Одного разу великий дурень, валієць, на прізвище Гоганжерд, за третім ударом голови

віддав богові душу. Виникла серйозна справа. Нарядили слідство, й слідча комісія постановила такий вирок: "помер через розрив серця, до якого спричинилося зловживання питвом". І справді, Гоганжерд випив кухоль портеру.

Був Fun Club. Слова fun, як cant, як humour не можна перекласти. Щодо жарту, то fun те саме, що перець проти соли. Вдертися до будинку, розбити цінне дзеркало, почикрижити родинні портрети, отруїти собаку, посадовити кішку до клітки з птицями, — це зветься "наробити доброго fun". Дати неправдиві погані відомості, що примусять даремно одягтися в жалобу — це fun. І той був би fun, хто зробив би чотирикутну дірку в картині Гольбейна в Гемптон-Курті. Знаменитим fun було б те, щоб відрубати руку Венері Мілоській. За Якова II молодий лордмільйонер викликав несамовитий сміх всього Лондону тим, що підпалив чиюсь хатину, — його проголосили королем fun'a. Нещасні вискочили з хатини в одних сорочках. Члени Fun club'a, всі з найвищої аристократії, гасали по Лондону в той час, коли горожани спали, зривали з завіс віконниці, обрізували кишки в пожежних трубах, розбивали цистерни, здіймали вивіски, топтали городи, гасили ліхтарі, підпалювали палі в будинків, розбивали шибки у вікнах, особливо в бідних кварталах. Так багаті поступали з бідолохами. От чому скаржитися було неможливо. До того ж це були жарти. Ці звичаї не зовсім зникли ще й тепер. В деяких місцевостях Англії або в англійських володіннях, наприклад на Гернсеї, від часу до часу вам у ночі спустошать трохи ваш будинок, розламають вам паркан, обірвуть молоток у ваших дверей і інш. Коли б це були бідні, їх би відрядили на каторгу; та це ж були любі молоді люди.

* Тоді Венгра з'єднувала в лісах тіла закоханих

В найзначнішому клубі голову звали імператором, що носив над лобом півмісяця, цей був "Великий Могок". Могок перевищив fun'a. Робити зло ради зла — такий був його програм. МогокКлюб мав Грандіозну ціль — шкодити. Щоб здійснювати це завдання, всі засоби були добрі. Становлячися могоками, приносили присягу бути шкідливими. Шкодити за всяку ціну, кому б не було і як би не було, — такий був обов'язок. Кожен член Могок-Клубу мусив мати особливий талант. Один був танцмейстером, цебто примушував селян стрибати, шпигаючи їм у литки своєю шпагою. Інші вміли "вижимати піт"; для цього шість-вісім дворян з рапірами в руках оточували якого-небудь обірванця; оточений з усіх боків голодранець не міг не повернутися до когонебудь з них спиною; джентлмен, до якого він ставав спиною, карав його, уколюючи його шпагою, а той повертався; новий укол у спину нагадував йому, що хтось з шляхетних ззаду у нього, і так далі, кожен колов його по черзі; коли людина, замкнена в цьому колі шпаг і зовсім закривавлена, досить накрутиться й натанцюється, тоді примушували льокаїв бити його, щоб змінити напрямок його думок. Інші "били лева", цебто з сміхом спиняли прохожого, ударом кулака розбивали йому ніс і стромляли два великих пальці йому в очі. Якщо виколювали очі, то за них платили.

От так на початку вісімнадцятого століття переводили час гулящі багаті в Англії. Паризькі гулящі розважалися інакше. Де-Шароле з порогу свого будинку стріляв у прохожих. Молодь тішилася за всіх часів своїм звичаєм.

Лорд Давид Діррі Мойр вносив у ці різні веселі заклади свій розкішний і щедрий дух. Як і всі інші, він весело підпалював дерев'яну хатину з солом'яним дахом і злегка піджарював тих, що були в ній, але він відбудовував їм ка'мяні будинки. Трапилося йому примусити танцювати на руках двох жінок у She romps Club. Одна була дівчина, і він дав їй віно; друга була заміжня, і він призначив її чоловіка капеляном.

Півнячі бої зобов'язані перед ним похвальними удосконаленнями. Цікаво було дивитися, як лорд Давид готував півня до бою. Півні хапають один одного за пір'я, як люди за волосся. Тому лорд Давид робив свого півня по змозі лисим. Він вистригав йому ножицями всі пір'я на хвості і все пір'я на шиї від голови до плечей. "Отак менше буде для дзьобу супротивника", — казав він. Потім він розправляв крила свого півня й загострював на кінцях кожне перо одне за одним і надавав крилам вигляду стріл. "Це для очей ворога", — говорив він. Потім він скріб лапи складеним ножиком, загострював кігті й на шпору кожної лапи одягав гостру и наточену крицеву острогу, — плював йому на голову, плював йому на шию, намазував слиною, як колись натирали маслом атлетів, пускав його, страшного, й кричав: "ось як з півня роблять орла й як тварину з курника роблять гірською твариною"...

Лорд Давид бував на боксах, — тут він був живим правилом. Підчас підготувань у важливих випадках не хто інший, як він, показував, як вбивати кілки й натягувати вірьовки, й визначав кількість сажнів, щоб вийшла квадратова арена для бою. Якщо він був секундантом, то він не відставав од свого боксера ні на крок, держав у одній руці пляшку, а в другій губку й кричав йому: *Strike fair* *, навчав його різним хитрощам, підчас бою давав поради, обтирав кров; коли той падав, то підіймав його, клав голову на свої коліна, вставляв шийку пляшки між зуби, набирав у свій рот води й прискав дрібним дощем в очі, в уші, — це оживляло конаючих. А коли він був арбітром, то стежив за правильністю ударів, забороняв кому б не було, крім секундантів, допомагати бійцям, проголошував переможеним того чемпіона, що не ставав прямо проти супротивника, пильнував, щоб не спізнювалися й напівхвилини, рахував спотикання, робив зауваження тому, хто бився головою, и забороняв бити лежачого. Але все це знання не зробило з нього педанта й ані трохи не позбавляло його елегантности великосвітської людини.

Коли він бував за арбітра на боксах, то засмалені, прищуваті й волосаті прихильники того чи іншого бійця ніколи не наважувались перелізати через загорожу, входити на арену, розривати вірьовки, виривати кілки, силою вмішуватися в бійку для того, щоб допомогти знесиленому та щоб зрівняти шанси бійця, за якого вони держали заклад. Лорд Давид належав до тієї невеличкої кількості арбітрів, що їх не насмілювались бити.

Ніхто не муштрував так, як він. Боксер, що він погоджувався "муштрувати" його, був певний переваги. Лорд Давид вибирав Геркулеса, масивного, як скеля, високого, як башта, й няньчився з ним. Примусити цю людську скелю перейти від оборони до нападу, таке було головне завдання. Це він робив досконало. Раз взявши циклопа за вихованця, він не покидав його. Він ставав йому за няньку. Він одмірював йому вино,

він важив йому м'ясо, він стежив за його сном. Це він вигадав той особливий режим для атлета, що його потім відновив Морлей: вранці — сире яйце и склянку хересу, опівдня — м'ясо з кров'ю й чай, о четвертій годині — піджарений хліб і чай, увечері — ель і піджарений хліб. Після цього він роздягав людину, масажував і клав спати. На вулиці він не спускав його з очей, охороняючи його

¹ Бий дужче.

від усякої небезпеки — від коней, що зірвались, екіпажних колес п'яних салдат, гарних дівчат. Він пильнував його доброчесність. Це матернє піклування вносило безперестанно деякі нові удосконалення у виховання годованця. Він навчав його ударам кулака, що ними вибивають зуби, й ударам пальця, що видавлюють очі. Що може бути зворушливішого!

Отак готувався він до політичної діяльності, до якої пізніше повинні були покликати його. Адже ж немалозначна справа зробитися цілковитим джентлменом.

Лорд Давид Діррі Мойр пристрасно любив вистави на майданах, балаганні фарси, цирки з цікавим звір'ям, бараки штукарів, кльовнів, блазнів, паяців, фарси на вільному повітрі й усякі ярмаркові дивини. Справжній вельможний пан той, хто має вподобу до людини з народу; ось чому лорд Давид відвідував таверни й балагани Лондона й П'яти Портів. Щоб мати можливість в разі потреби, не компрометуючи свого рангу в білій ескадрі, зчепитися з матросом або конопатчиком, він, ідучи в ці закутки, одягався в матроську куртку. В цих переодяганнях йому зручно було те, що він не носив перуки, бо навіть за Людовіка XIV народ зберегав своє волосся, як лев свою голову. Таким способом, він був вільний. Маленькі люди, що лорд Давид стрічався з ними на цих зборищах і з якими він змішувався, ставилися до нього з великою пошаною й не знали, що він лорд. Вони звали його Том-Джим-Джек. Під таким ім'ям він був популярний і дуже відомий серед цих гультяїв. Він зразково вмів знатися з покидьками. При нагоді він давав і кулака. Леді Джосіяна знала цю сторону його життя й дуже ухваляла.

V

КОРОЛЕВА ГАННА

1.

Над цією парою стояла Ганна, королева Англії.

Перша-ліпша жінка — така була королева Ганна. Вона була майже весела, майже чемна, майже величия. Жадна з її якостей не досягала міри доброчесности, жадна з її хиб не досягала рівня вади. Її певність була пухка, її уразливість була груба, її добрість була дурна. Вона була вперта й м'яка. Жінка — вона була невірна й вірна, — вона мала фаворитів, яким оддавала своє серце, чоловіка, для якого зберегала своє ліжко. Християнка — вона була еретичка й святенниця. У неї була єдина краса — шия, дужа як у Ніобеї, все інше в ній було негарне. Вона кокетувала незграбно й чесно. Шкура в неї була біла й ніжна, вона її надто показувала. Це від неї пішла мода на вузьке намисто на шиї з великих перлин. У неї був вузький лоб, змислові губи, м'язисті щоки, великі короткозорі очі. Її короткозорість поширювалася й на її розум. За винятком вибухів веселости, що іноді бували в неї, — вибухів так само важких, як і гнів її, вона жила в

якійсь безмовній буркотні и мовчазному незадоволенні. У неї виривалися слова, що їх треба було вгадувати. Вона уявляла з себе якусь мішанину доброї жінки й лихого чортихи. Вона любила різні несподіванки — глибоко жіноча риса. Ганна була погано виробленим зразком всесвітньої Єви. І цьому неясному начеркові трапився такий випадок — трон. Вона випивала. Її чоловік був чистокровний данець.

Вона була торі але урядувала за допомогою вігів. По-жіночому, нерозсудливо. На неї находили напади скаженини. Вона все ламала. Неможливо уявити особи, що була б менш придатна для керування державними справами. Події наче падали в неї з рук на землю. Вся її політика була надтріснута. Вона чудово робила великі катастрофи з маленьких причин. Коли її захоплювала фантазія показати свою владу, вона звала це: давати удари кочерги.

Вдаючи глибокий розум, вона говорила такі слова: "ні один пер не може стояти перед королем з накритою головою, за винятком Курсі, барона Кінзаля, пера Ірляндського". Вона казала: "Буде несправедливо, коли мій чоловік не буде лордом-адміралом, бо мій батько був ним". І вона зробила Георга Данського вищим адміралом Англії "and of all Her Majesty's Plantations^x. У неї було постійне випаровування поганого настрою. Вона не висловлювала своїх думок, — вони випаровувались з неї. В цій гусці був сфінкс.

У неї не було ненависти до fun'a, до злобливих і ворожих жартів. Коли б вона могла зробити Аполона горбатим, це дало б їй радість. Проте вона залишила б його богом. Добра — вона мала за ідеал нікого не доводити до одчаю, але набридати всім на світі. Часто вона висловлювалася грубо, і, ще трохи, вона лаялася б, як Єлісавета. Час-від-часу вона виймала з чоловічої кишені в своїй спідниці маленьку круглу срібну коробочку, на якій був її портрет у профіль між двома літерами Q. A.^r, відкривала цю коробочку, кінцем пальця діставала трохи помади й красила губи. Тоді, прибравши свій рот, вона починала сміятися. Вона була дуже ласа до плоских зеляндських пірників. Вона пишалася своєю повністю.

Скоріше пуританка, ніж що інше, вона все ж залюбки захоплювалася виставами. Вона мала намір заснувати музичну академію на зразок французької академіїРоку 1700-го француз, на

¹ У всіх володінь її величності.

² Queen Ann — королева Ганна. ймення Фортрош, хотів спорудити в Парижу "Королівський цирк", що коштував би чотириста тисяч ліврів, проти чого був д'Аржансон; Фортрош перейшов до Англії й пропонував королеві Ганні збудувати в Лондоні театр з машинами, розкішніший за королівський театр у Франції, з чотирма підпіллями — на деякий час ця ідея захопила її. Як і Людовіку XIV, їй подобалося їздити швидко. Переїзд од Віндзора до Лондону з зупинками, щоб перепрягти коней, іноді забирав менше, як годину з чвертю.

Дванадцять осіб, що збиралися хоч би для того, щоб попоїсти устриць та випити портеру, ставали підозрілими в змові.

Закони проти Ірландії, що їх видала королева Ганна, були немилосердні.

Ганна народилася 1664 року, за два роки перед пожежею в Лондоні, на підставі чого астрологи (а вони ще були тоді; свідок — Людовік XIV, що народився в присутності астролога, який сповив його у гороскоп) провіщували, що, як "старша сестра вогню", вона буде королевою. Вона стала нею через астрологію й революцію 1688 року. Вона вважала себе за принижену тим, що хрищеним батьком її був тільки Джільберт, архієпископ Кентерберійський. В Англії тоді вже не можна було стати хрищенницею папи. Простий прїмас — це посередній хрищений батько. Ганна повинна була задовольнитися цим. Це була її провина. Навіщо вона була протестантка?

Данія заплатила за її дівоцтво, *virginitas empta*, як сказано в старовинних хартіях, призначивши їй шість тисяч двісті п'ятдесят фунтів стерлінгів річного прибутку, що його приносив Вардінбург і острів Фемарн.

Ганна наслідувала, не через переконання, а тільки за рутинною, традиції Вільгельма. Англійці за це царювання, що народилося з революції, користалися всім тим, що можна було здобути з волі між Лондонською Баштою, куди сажали ораторів, і ганебним стовпом, до якого ставили письменників. Ганна трохи розмовляла данською мовою сам-на-сам з своїм чоловіком і трохи французькою сам-на-сам з Болінгброком. Правда, нерозбірно, але за тих часів, особливо при дворі, була велика мода в англійців розмовляти французькою мовою. Дотепне слово виходило добре тільки по-французькому. Ганна особливо піклувалася про монети, переважно мідні монети, що були низькопробні й ходили серед народа; вона хотіла красуватися на них. За її царювання фаринги вибито було в шости видах. На звороті трьох перших вона наказала вибити просто трон; на звороті четвертого й п'ятого вона бажала мати тріумфальну колісницю, а на звороті шостого — богиню, що держала в одній руці меч, а в другій — оливну вітку з написом: *Bello et pace*^x. Дочка Якова II, що був простодушний і жорстокий, вона була груба.

І в той самий час насправді вона була лагідна. Суперечність тільки позірна. Гнів перетворював її. Нагрійте цукор, — він закипить.

Ганна була популярна. Англія любить царювання жінок. Чому? Франція не припускає їх. Це вже є причина. Може навіть іншої причини й не було. Для англійських істориків Єлісавета — це величчя, Ганна — це добрість. Як їм завгодно. Нехай буде так. Але в цих жіночих царюваннях не було ніякої витонченности. їхні лінії грубі. Це важке величчя й важка добрість. Щодо їх незаплямованої доброчесности, то Англія шанує її, — ми не будемо заперечувати. Єлісавета — незаймана діва, пом'ягшена Ессексом, а Ганна — вірна жінка, ускладнена Болінгброком.

3.

Ідіотська звичка, що її мають усі народи, приписувати королеві те, що роблять вони самі. Вони б'ються. Кому слава? Королеві. Вони платять. Хто розкошує? Король. І народові подобається, коли король такий багатий. Король одержує від бідних

карбованця й дає бідним шага. Який він щедрий! Колосальний п'єдесталь милується своїм тягарем — пігмеем, що його поставлено на нього. Який великий цей мірмідонець? Він у мене на спині. Карлик має чудовий засіб стати вищим за велетня — це залізти на його плечі. Проте, дивно, що велетень дозволяє це робити; а що він захоплюється величчям карлика, це нерозумно. Людська наївність.

Кінні статуї, що їх зберегають тільки для королів, дуже добре уявляють царювання; кінь — це народ. Тільки цей кінь поволі перетворюється. Спочатку — це осел, а накінці — це лев. Тоді він скидає свого верхівця, і ви маєте в Англії 1642 рік, а у Франції 1789 рік, а іноді він пожирає його, — тоді ви маєте в Англії 1649, а у Франції 1793 рік.

Що лев знову може стати ослом, це дивно, проте це буває. Це бачили в Англії. Там знову наділи на себе сідло роялістичного поганства. Королева Ганна, як ми оце сказали, була популярна. Що ж вона зробила для цього? Та нічогоісінько. Нічого — це все, чого вимагають від англійського короля. За це "нічого" він одержує сто тридцять мільйонів на рік.

¹ Війною й миром.

Взагалі Ганна зробила свій народ "ща сл ивим", як з люб'язною настирливістю тричі повторює французький перекладач книги Бівфеля на 6 і 9 сторінках своєї присвяти й на 3 сторінці своєї передмови.

і

4.

Королева Ганна була не зовсім задоволена герцогинею Джосієюною з двох причин.

Поперше, —тому, що вона визнавала герцогиню Джосіяну за гарну.

Подруге, тому, що вона визнавала за гарного жениха герцогині Джосіяни.

Цих двох причин досить, щоб викликати ревності в жінки; для королеви досить і однієї.

Додамо ще. Вона була незадоволена тим, що та була її сестрою.

Ганна не любила, щоб жінки були гарні. Вона визнавала, що це суперечить моралі.

Щодо неї самої, то вона була негарна.

Але не з власного вибору.

Частина' релігійності її походила з того, що вона була негарна.

Джосіяна, красуня й філософ, дратувала королеву.

Гарна герцогиня не може бути приємною сестрою для негарної королеви.

Була ще одна причина незадоволення — це незаконне народження Джосіяни.

Ганна була дочка Ганни Гойд, простої леді, з якою одружився Яків II, тоді ще герцог Йоркський, — шлюб законний, але прикрий. Ця низька кров у жилах Ганни примушувала її почувати, що вона тільки напів царського походження; а Джосіяна, що з'явилася на світ цілком незаконно, підкреслювала неправильність, меншу, а все ж реальну, народження королеви. Дочка від нерівного шлюбу бачила без задоволення, не зовсім далеко від себе, неправонароджену дочку. Тут була прикра схожість. Джосіяна мала право сказати Ганні: "моя мати не гірша за вашу". При дворі цього не говорили, але, очевидячки, думали. Це було образливо для королівської величності. Для чого ця

Джосіяна? Що за ідея була в неї народитися? На що потрібна якась Джосіяна? Деякі споріднення зневажають.

Але Ганна назовні ставилася добре до Джосіяни.

Може вона й любила б її, коли б вона не була її сестра.

VI

БАРКІЛФЕДРО

Корисно знати, що роблять певні особи, а доглядати за ними — мудро.

Джосіяна трохи шпигувала за лордом Давидом через свою людину, якій вона вірила й яку звала Баркілфедром.

Лорд Давид таємно стежив за Джосіяною через свою людину, в якій він був упевнений і яку звали Баркілфедром.

Королева Ганна з свого боку наказувала секретно держати її в курсі дій та вчинків герцогині Джосіяни, її неправонародженої сестри, й лорда Давида, свого майбутнього зятя з лівого боку, через свою людину, на яку вона цілком покладалася й яку звали Баркілфедром.

У цього Баркілфедра під рукою була клавіатура: Джосіяна, лорд Давид, королева. Один чоловік між двома жінками. Які тут можливі модуляції! Яка амальгама душі!

У Баркілфедра не завжди було таке розкішне становище — можливість шепотіти відразу в три вуха..

Це був старовинний давній служник Йоркського герцога. Колись він намагався стати церковною людиною, але йому не пощастило. Герцог Йоркський, принц англійський і римський, додержувався королівського папізму й легального англіканізму,, мав штат католицький і штат протестантський і міг би просунути Баркілфедра в тій або іншій ієрархії; проте він не вважав його за досить доброго католика, щоб зробити його священиком, і за досить доброго протестанта, щоб зробити капелляном. Так, Баркілфедро опинився між двома релігіями, душою прагнучи тільки земних благ.

Це не погане становище для деяких плазовитих душ.

Деякими дорогами можна продиратися тільки плазуючи.

Служництво темне, проте сите, довго становило все існування Баркілфедра. Льокайство — це, звичайно, є щось, але йому хотілося більшого — могутності. Може він і досяг би, — тільки Яків II упав. Довелося починати все заново. За Вільгельма III, похмурого, неможливо було нічого зробити, — способом його урядування була суворість, що він вважав її за чесність. Баркілфедро, коли його захисника позбавлено було трона, не відразу опинився в лахмітті. Є, я не знаю що таке, що переживає скинутих державців і годує й піддержує на деякий час їхніх паразитів. Так, рештки соку дають змогу жити два або ж і три дні листям на кінці гілок дерева, що його вирито з корінням: потім враз листя жовкне и сохне. Так само буває й з двірськими.

Через те бальзамування, що його звать легітимізмом, державець, хоч він і впадає і його відженуть далеко, існує й далі і зберігається; не так буває з придворним, — він умирає значно скоршою смертю, ніж король. Король десь — це мумія, а придворний тут

— це фантом. Бути тін'ю тіні — це незвичайна худорлявість. Так і Баркілфедро почав голодувати. Тоді він зробився літератором.

Але його виганяли навіть з кухонь. Іноді він не знав, де переночувати. "Хто визволить мене від відкритого неба?" — казав він. І він змагався далі. У нього було все, чим терплячість у нещасті може викликати співчуття. До того ж він мав талант більший за кошиний, щоб зробити дірку й пролізти знову на гору. За допомогою імення Якова II, спогадів, вірності, зворушення та інш. він пробився до герцогині Джосіани.

Джосіана охоче прийняла цю людину, що була нещасна й розумна — дві речі, що зворушують. Вона зазнайомила його з лордом Давидом Діпрі Мойром, дала йому пристановище в своїх челяднях, зарахувала до свого будинку, ставилася до нього ласкаво, а іноді навіть розмовляла з ним. Баркілфедро вже не зазнавав ні голоду, ні холоду. Джосіана говорила йому "ти". У значних дам тоді була мода говорити "ти" письменникам і вони дозволяли це. Маркіза де-Мальї лежачи прийняла Фуа, що його бачила вперше, й сказала йому: "Це ти написав l'Année galante? Здоров був!" Пізніше письменники почали відповідати на "ти". Прийшов згодом день, коли Фарб д'Егліантін сказав герцогині де-Роган:

— Хіба ти не Шабо?

Для Баркілфедра це "ти" було успіхом. Він був захоплений від цього. Він прагнув цієї високодумної фамільярності.

— Леді Джосіана каже мені "ти", — говорив він про себе. І задоволено потирив собі руки.

Баркілфедро використав це "ти", щоб зміцнити ґрунт під собою. У внутрішніх покоях Джосіани він зробився своєю людиною, він не заважав і був зовсім непомітний; герцогиня трохи не міняла сорочки при ньому. Але все це було надто нестале. Баркілфедро прагнув досягти чогось певнішого Герцогиня — це півдороги. Копати підземну галерію і не дійти до королеви, це значило даремно загубити всю працю.

Одного разу Баркілфедро сказав Джосіані:

— Ваша світлість хотіли б зробити мене щасливим?

— А чого ти хочеш? — спитала Джосіана.

— Посади.

— Посади? Ти!

— Так, пані.

— Як це тобі спало на думку прохати посади? Та ти ж ні до чого непридатний.

— Тому то я й прошу,

Джосіана засміялась.

— З посад, до яких ти непридатний, якої саме ти б хотів?

— Посади відтикана океанських пляшок.

Джосіана засміялась ще дужче.

— Це що таке? Ти жартуєш.

— Ні, пані.

— Мені втішно буде відповідати тобі, — серйозно сказала герцогиня. — Що ти хочеш бути? Повтори.

— Відтикачем океанських пляшок.

— Все можливо при дворі. А хіба є така посада?

— Так, пані.

— От ніколи не думала. Кажі далі.

— Така посада є.

— Заприсягнися мені душею, якої в тебе немає.

— Заприсягаюся.

— Я не вірю тобі.

— Дякую, пані.

— Значить, ти хотів би?.. Почни знову.

— Відтикати океанські пляшки.

— От обов'язок, що не повинен дуже втомлювати. Це однаково, що причісувати бронзового коня.

— Майже так.

— Нічого не робити. Це справді посада якраз для тебе. Ти здатний на це.

— Ви бачите, що й я на щонебудь годний.

— Ох! ти все жартуєш. А посада така існує?

Баркілфедро взяв позу шанобливої поважності.

— Пані, у вас царственний батько, Яків II, і славетний зять Георг Данський, герцог Кумберлендський. Ваш батько був, а ваш зять і тепер є англійський лорд-адмірал.

— Це ті новини, що ти хотів мені сказати? Це я й без тебе добре знаю.

— А от чого ваша світлість ще не знаєте. В морі є речі трьох видів: ті, що глибоко у воді — Лагон; ті, що плавають на воді — Флотсон, і ті, що їх вода викидає на землю — Джетсон.

— Далі.

— Ці три речі — Лагон, Флотсон, Джетсон — належать лордові головному адміралові.

— Далі.

— Ваша світлість розумієте?

Ні.

— Все, що є в морі, що воно його поглинуло, все, що впливає на поверхню й що воно викидає, належить англійському адміралові.

— Все Нехай буде так. Далі.

— За винятком осетра, що належить королеві.

— Я гадала, — сказала Джосіяна, — що все це належить Нептунові.

— Нептун недоумкуватий. Він усе спустив. Він дозволив англійцям забрати все.

— Ну, кінчай!

— Ці знаходки називають морськими призами.

— Нехай буде так.

— Вони невичерпані. Завсігди є щонебудь, що плаває, щонебудь, що викидається. Це контрибуція моря. Море платить податок англійцям.

— Я це добре знаю. Але кінчай.

— Ваша світлість розумієте, що в такий спосіб океан утворив ціле бюро.

— Де це?

— В адміралтействі.

— Яке бюро?

— Бюро морської здобичі.

— Ну?

— Бюро розподіляється на три відділи — Лаґон, Флотсон, Джетсон, і для кожного відділу є особливий урядовець.

— А далі?

— Якийнебудь корабель у відкритому морі хоче послати повідомлення на землю, що плаває в такій то широті, що він стрінув морську потвору, що він бачить берег, що його спіткало нещастя, що він тоне, що він загинув і інш. Капітан бере пляшку, кладе в неї клаптик паперу, де він описав справу, запечатує шийку й кидає пляшку в море. Якщо пляшка йде на дно, то це торкається урядовця Лаґона; якщо вона плаває, то це торкається урядовця Флотсона; якщо її хвилями прибило до берега, то це торкається урядовця Джетсона.

— Так ти хотів би бути завідувачем Джетсона?

— Так точно.

— І це є те, що ти називаєш бути відтикачем океанських: пляшок?

— Так, тому, що така посада існує.

— Чому, ж ти хочеш цієї останньої посади скоріше, ніж двох інших?

— Тому що вона тепер вільна.

— А в чому полягає обов'язок?

— Пані, року 1598-го рибалка, що овив морських вугрів, на піскуватій мілині коло Епідіума Промонторіума знайшов засмолену пляшку; її принесли до королеви Єлісавети; пергамент, що його вийняли з пляшки, повідомляв Англію про те, що Голяндія, нічого не сказавши, забрала собі невідому землю, Нову Землю, Nova Zemla, що це привласнення сталося в червні 1596 року, що в цій країні ведмеді пожирають людей і що оповідання про те, як прозимували там, записано на папері, якого заховано в рушничному футлярі, що його повішено в димарі дерев'яного будинку, що його збудували на острові й залишили голяндці, які всі померли, що цього димаря зроблено було з діжки без дна і вставлено в дах.

— Я мало розумію твою нісенітницю.

— Нехай так. Єлісавета зрозуміла. Однією країною більше в Голяндії — значить однією країною менше в Англії. Пляшку, що подала такі відомості, визнали за річ важливу. І від того дня видано було розпорядження, що наказувало кожному, хто знайде засмолену пляшку на морському березі, приносити її до адмірала Англії, під загрозою кари шибеницею. Адмірал призначає урядовця, щоб відтикати такі пляшки; а

він інформує її величність про зміст, коли в ній що знайдеться.

— І часто до адміралтейства доходять такі пляшки?

— Рідко. Та дарма. Посада існує. Для цієї функції є помешкання й кабінет в адміралтействі.

— А скільки платять за цей спосіб нічого не робити?

— Сто гіней на рік.

— І задля цього ти турбуєш мене?

— На це можна жити.

— Злиденно.

— Як і слід жити таким, як я.

— Сто гіней — це дим.

— Того, що ви проживаєте за одну хвилину, нам, іншим, вистачить на цілий рік. Це перевага, що її мають бідні.

— Ти матимеш цю посаду.

З бажання Джосіяни, через вплив лорда Діррі Мойра, за тиждень Баркілфедра було врятовано; він вийшов з тимчасового стану; тепер він став твердою ногою на землю, йому дали помешкання, платню — сто Гіней на рік, — він оселився в адміралтействі.

VII

БАРКІЛФЕДРО ПРОДИРАЄТЬСЯ

В одному передусім квапляться — бути невдячними.

Баркілфедро не проминув цього.

Він одержав од Джосіяни стільки добродіянь, що натурально мав тільки одну думку — помститись їй.

Додамо, що Джосіяна була гарна, висока, молода, багата, могутня, значна й що Баркілфедро був негарний, малий, старий, бідний, залежний і незначний. Треба було помститися також і за це.

Коли кого створено тільки з ночі, як же дарувати променистість іншому?

Баркілфедро був ірландець, що зрікся Ірландії, — погана порода людей.

Єдине, що викликало повагу до Баркілфедра, це було те, що він мав великий живіт.

Великий живіт іноді вважають за ознаку добрести. Але цей живіт був додатком до Баркілфедрового лицемірства. Бо ця людина була дуже зла.

Скільки років було Баркілфедрові? Ніскільки. Він мав такий вік, який потрібний був йому для його планів у даний момент. Він був старий із зморшками й сивим волоссям і молодий моторністю духа. Він був і меткий і важкий; щось подібне до гіпопотамамави. Рояліст — напевне; республіканець — хто знає; католик — може; протестант — без сумніву. За Стюартів — можливо; за Брауншвейгів — очевидно. Бути "за" тільки в тім разі має силу, коли в той самий час стоїш і "проти". Баркілфедро здійснював це мудре правило.

Посада "відтикана океанських пляшок" зовсім не була такою смішною, як здавалося із слів Баркілфедра. Один старий пергамент, що зберігся в Одлейнському замку й що його позначив граф Сефольк, великий скарбник Англії за Якова I, свідчить,

що за один тільки 1615 р. було принесено до адміралтейства й зареєстровано в канцелярії п'ятдесят дві пляшки, склянки й засмолені бочки, в яких містилися повідомлення про кораблі, що загинули.

Придворні посади подібні до каплі олії: вони щодалі, то більш розпливаються. Так, воротар зробився канцлером і стайничий став коннетаблем. Спеціальний урядовець, що обіймав ту посаду, якої допоминався й досяг Баркілфедро, звичайно був довірена особа. Так хотіла Єлісавета. При дворі хто каже про довір'я, каже про інтригу, а хто каже про інтригу, каже про підвищення. Так і цей урядовець кінчив на тому, що потроху став особою. Він був клерк і своїм рангом ішов безпосередньо за двома придворними священиками. Він одержав приступ до двору, правда, скажемо, той, що зветься *humilis introitus* — смиренний доступ, однак, навіть у спочивальню. Бо був звичай, щоб він доповідав персонально королеві, коли випадок заслуговував на увагу, про свої знахідки, часто дуже цікаві; заповіді безнадійних, прощання, що його посиляли отчизні, викриття зловживань і провин на морі, передачі дарів короні та інш.; вважалося за потрібне, щоб його канцелярія мала зносини з двором і час-од-часу робила звіт його величності про відтикання лиховісних пляшок. Це була таємнича канцелярія океана.

Єлісавета, що з охотою говорила латинською мовою, спитала у Тамфельда з Колея в Беркшірі, який був того часу завідувачем Джетсона, коли він приносив один з таких паперців з моря: *Quid mihi scribit Neptunus?* А що пише до мене Нептун?

Пролом було зроблено. Комаха мав успіх. Баркілфедро наблизився до королеви.

Це було те, чого він бажав.

Щоб досягти добробуту?

Ні.

Щоб розбити добробут інших.

Вище щастя.

Шкодити — це мати втіху.

Мати в собі бажання шкодити, неясне, але невблагане, і ніколи не спускати цього з очей, це не кожному дається. У Баркілфедра була така сталість.

Його думка мала чіпкість паші булдо а.

Почувати себе невблаганим — це давало йому глибоке й темне задоволення. Аби тільки він мав здобич у зубах або в душі певність того, що він заподіє зло, — йому не треба було більш нічого.

Він тремтів від задоволення, коли мав надії, що інший тремтітиме з холоду.

Бути злим — це свого роду багатство. Інша людина, що її вважають за бідну і що й насправді бідна, все своє багатство має в злості и дає йому перевагу. Все полягає в задоволенні, що вона від того має. Заподіяти щось лихе, що його вважали б за щось добре, — це більш, ніж гроші. Воно лихе для того, хто зазнає його, й добре для того, хто його робить. Катасбі, співучасник Ґая Фовкса в порохіві й папістській змові, сказав: "Бачити, як полетить парламент у повітря догори ногами, — та цього я не віддам і за мільйон стерлінг! в".

Що ж таке Баркілфедро? Це те, що найменше, це те, що найстрашніше. Заздрісник.

Заздрість — це така річ, що завжди знаходить місце при дворі.

Двір достаткує нахабниками, неробами, ледачими багачами, що жадають спліток, тими, що шукають голок у оберемку сіна, зловмисниками, засміяними глузівниками, паскудними розумниками, що почувають потребу мати розмови з заздрісником.

Ніщо так не бадьорить, як злоріччя.

Заздрість — добрий матеріал, щоб зробити з нього шпигуна.

Є глибока аналогія між натуральною пристрасстю, заздрістю й соціальною функцією, шпигунством. Шпигун полює, щоб дати здобич для іншого, як собака; заздрісник полює для себе, яккішка.

Жорстоке "я" — в цьому весь заздрісник.

Та Баркілфедро мав ще й інші якості: він був обережний, потайний, замкнутий. Він хоронив у собі все, й від цього зростала його ненависть. Надмірна підлота містить в собі надмірний гонор. Баркілфедра любили ті, кого він розважав, і ненавидили інші; але він почував, що ті, що ненавидять його, не поважають його, а ті, що люблять, зневажають. Він стримував себе. Всі ці образи нечутно перекіпали в його ворожій покірливості. Він обурювався, — наче поганці мають право обурюватися. Він мовчазно був жертвою фурій. Все ковати — був його талант. В ньому клекотіла глуха внутрішня злобність, лютість підземного скаженства, чорне й смердюче полум'я, якого неможливо було помітити. Обличчя посміхалося. Він був ввічливий, послужливий, люб'язний, чемний. Всіх і скрізь він вітав. За всяку дрібницю він вклонявся до землі. Мати хребет з гнучкістю лозини — найкращий дарунок долі!

Такі потайні й отруйні люди зовсім не такі рідкі, як думають. Ми живемо в оточенні таких лиховісних плазунів. Для чого існують лиходії? Питання гостре. Мрійник завжди ставить собі це питання; мислитель ніколи не вирішує його. Ось чому смутні очі філософів завжди втуплено на цю тьмяну гору, що уявляє з себе долю, з вершини, якої колосальний привид зла кидає на землю пригорщі гадюк.

У Баркілфедра було товсте тіло й худорляве лице. Тулуб жирний й кістяве обличчя. У нього були короткі карбовані нігті, вузловаті пальці, великі пальці пласкі, волосся грубе, велика віддаль між скронями, чоло убивці, широке і низьке. Примружені очі ховали низькість його погляду під навислими бровами. Ніс, довгий, гострий, горбатий й м'який, майже торкався рота. Баркілфедро у належному імператорському одязі трохи скидався б на Домітіяна. Його жовте лице наче було виліплене з липкого тіста; його непорушні щоки були подібні до мастики; його зморшки свідчили про різні мерзотні вади; щелепи у нього були масивні, незграбне підборіддя, вуха шахрая. В спокійному стані, в профіль, його верхня губа піднімалася гострим кутом і відкривала два зуба. Ці зуби наче дивилися на вас. Зуби дивляться так само, як очі кусають.

Терплячість, помірність, стриманість, обережність, скромність, ввічливість, поступливість, лагідність, чемність, тверезість, чистота доповнювали й завершували Баркілфедра. Він ганьбив ці добродетелі тим самим, що мав їх.

За короткий час Баркілфедро став твердою ногою при дворі.

При дворі можна зажити слави двома способами: хто стоїть на горі, той величний; хто плазує в бруді, той могутній.

В першій випадку — належать до Олімпу; в другій — до убиральні.

Хто належить до Олімпу, у того тільки громові стріли, а в людини з убиральні — поліція.

Убиральня містить у собі всі знаряддя царювання, а іноді й кару, бо вона — зрадниця. Геліоґабал приходить до неї, щоб умерти. Тоді її звать відхідником.

Звичайно убиральня не така трагічна. Саме там Альбероні захоплюється Вандомом. Царствені персони залюбки обирають її за місце авдієнції. Вона виконує обов'язки трона. Людовік XIV приймав у ній герцогиню Бургонську. Філіпп V перебуває в ній поруч з королевою. Туди проходить і священник. Убиральня іноді буває за сповідальню.

Ось чому при дворі іноді вирішують справи нанизу. І справи не малі. Якщо ви, за Людовіка XI, хочете бути великим, будьте П'єром де-Роганом, французьким маршалом; а якщо ви хочете бути впливовим, то будьте голяром Олів'є де-Ден. Якщо ви, за Марії Медічі, хочете бути славетним, то будьте канцлером Сілері; а коли ви хочете бути значним, то будьте покоївкою Ганнон. Коли ви хочете, за Людовіка XV, прославитися, то будьте міністром Шуазелем, а коли хочете бути страшним, то будьте льокаєм Лебелем.

Перша умова цієї могутності — нікчемність. Якщо ви хочете залишитися дужим, залишайтеся слабким. Будьте нікчемністю. Гадюка, коли вона відпочиває й звивається кільцем, одночасово являється символом вічності і нуля.

Одна з таких ехиднинних фортун припала й на долю Баркілфедра. Він прослизав скрізь, де хотів.

Пласкі тварини проходять скрізь. Людовік XIV мав у своєму ліжку блощиць, а в політиці — езуїтів.

Несполучности — жадної.

На цьому світі все — маятник. Тяжіти — значить колихатися. Один полюс вимагає другого. Для Франціска I потрібний Трибуле, для Людовіка XV — Лебель. Є глибока спорідненість між крайнім верхом і крайнім низом.

Урядують низ. Це цілком зрозуміло. Той, хто внизу, держить нитки в своїх руках.

Немає зручнішого становища.

Вони є за око й мають вухо.

Вони правлять за око для урядування.

Вони мають королеве вухо.

Мати королеве вухо — значить одкривати й закривати засов королівського сумління і вкладати в це сумління те, чого бажають. Розум короля — це ваша шафа. Якщо ви ганчірник, то це ваш кошіль. Королівське вухо не належить королеві; от чому ці бідолахи — королі взагалі мало відповідальні за свої вчинки. Хто не володіє своїми думками, той не володіє й своїми діями. Король — ще слухняне знаряддя.

В чіх руках?

Якоїнебудь поганої душі, що зовні дзижчить йому в уха. Темна муха в безодні.

Дзижчання це й урядує всім. Царювання — це диктант.

Говорить голосно — це державець; тихий голос на вухо — це державна влада.

Хто вміє розрізняти в кожному царюванні цей тихий голос і розслухати те, що він підказує королеві, — —от ті справжні історики.

ІХ

НЕНАВИСТЬ ТАКА САМА СИЛА, ЯК І ЛЮБОВ

Навколо королеви Ганни було багато цих тихих голосів. Баркілфедро був один з них. Крім королеви, він працював над леді Джосієюною й лордом Давидом, впливав на них і потихеньку обробляв їх. Як ми вже казали, він шепотів у три вуха.

Баркілфедро був такий улесливий, такий лагідний, такий нездатний стати чиймсь оборонцем, а насправді нікому не відданий, такий потворний, такий злий, що було цілком зрозуміло, чому царственна особа не могла обійтися без нього. Коли Ганна дізналася про Баркілфедра, вона вже не захотіла іншого улесника. Він улещував її, як улещували Людовіка Великого, злорічивши на інших. Коли король — неук, — каже пані де-Менщеврейль, — тоді треба висміювати вчених.

Отруювати від часу до часу ужалення злоріччя — це верх майстерности. Неронові подобалося дивитися на роботу Локусти.

В королівські палаци легко проходити; в цих зірчастих коралах є внутрішні канали, що їх швидко пізнає, використовує, розриває і вразі потреби видовбує той гризун, якого звуть царедворцем. Аби тільки знайшовся привід увійти. У Баркілфедро такий привід був — це його посада, і він дуже швидко став у королеви за те саме, за що був у герцогині Джосієни, — за потрібну хатню тварину. Одне слово, що він насмілювався якось його сказати, відразу дало йому змогу орієнтуватися у королеви, — він зрозумів, як слід думати про добрість її величності. Королева дуже любила свого лорда управителя Вільяма Кевендіша, герцога Девоншірського, що був незвичайно дурний. Цей лорд, що мав усі Оксфордські степені й не знав ортографії, одного чудесного ранку мав дурість померти. Померти — це велика нерозсудливість при дворі, бо ніхто вже не соромиться говорити про вас. Королева в присутності Баркілфедра висловила жаль і закінчила тим, що, зітхнувши, виклинула: "Прикро, що такий добродійній людині бракувало розуму".

— І бог хоче мати свого осла, — пробурчав Баркілфедро напівголосно французькою мовою.

Королева посміхнулася. Баркілфедро відзначив цю посмішку. Він зробив висновок: кусати подобається.

Його злобливість дістала дозволу.

Від цього дня він скрізь просовував свою цікавість, а так само й свою злосливість. Йому не перешкождали, — так боялися його. Той, що примушує короля сміятися, примушує тремтіти решту.

Баркілфедро був могутній блазень.

Кожного дня він робив крок уперед, під землю. Він був потрібний. Дехто з вельмож шанували його своїм довір'ям, даючи йому в разі потреби ганебні доручення.

Двір — це зубчасті колеса. Баркілфедро зробився двигуном. Чи ви спостерігали, що в деяких механізмах двигуше колесо незвичайно мале?

Джосіяна особливо, як ми вже зазначали, користалася шпигунським талантом Баркілфедра й мала до нього таке довір'я, що не вагалася віддати йому одного секретного ключа до своїх апартаментів, за допомогою якого він мав змогу входити до неї по всяк час. Такий незвичайний доступ до свого інтимного життя був модним у вісімнадцятому столітті. Це такі звали: дати ключа. У Джосіяни було два таких довірних ключа: один — для лорда Давида, для Баркілфедра — другий.

А втім, за старовинними звичаями, не було нічого дивного, щоб відразу проходили аж до спочивальні. Звідціля й різні непередбачені випадки: Лаферте, несподівано розсунувши завісу ліжка ранночки Лафон, знайшов там Сенсона, чорного мушкетера, і т. д., і т. д.

Баркілфедро чудово робив потайні відкриття, що підкоряють і становлять у залежність великих від малих. Він ходив у темряві покручено, тихо й вміло. Як і всякий добрий шпигун, він з'єднував у собі жорстокість ката й терплячість мікрографа. Він народився, щоб бути придворним. А всі царедворці — північники. Царедворець блукає в тій ночі, що її звать всемогутністю. В руках у нього глухий ліхтар. Він освітлює ним те, що хоче, й сам залишається в темряві. Кого він шукає з цим ліхтарем, це не людина, це звір. Кого він знаходить, це — король.

Королі не подобається, щоб ті, що навколо них, мали претенсії бути великими. Іронічне знущання, що не торкається їх самих, чарує їх. Талант Баркілфедра полягав у тім, що, постійно принижуючи лордів і принців на користь королівської величності, він тим самим звеличував її.

Секретний ключ, що був у Баркілфедра, мав дві борідки, на кожному кінці; таким чином він міг одмикати помешкання в улюблених резиденціях Джосіяни, в Геркенвіль-Говзі в Лондоні і в Корлеон-Лоджі в Віндзорі. Обидва ці палаци становили

частину спадщини Кленчерлі. Герненвіль-Говз межував з Ольдгетом. Ольдгет у Лондоні був дверима, через які входили з боку Гарвіка й де знаходилася статуя Карла II; над його головою було намальовано янгола, а під ногами був вирізблений лев і одноріг. Східній вітер доносив у Герненвіль-Говз церковний дзвін з Сент-Марільбона. Карлеоне-Лодж' був палац флорентійського стилю з цегли та каменя, з мармуровою колонадою, збудований на палях у Віндзорі, коло дерев'яного мосту, й мав один з найрозкішніших парадних дворів у Англії.

У цьому останньому палаці, що стискався з Віндзорським палацем, Джосіяна була під боком у королеви. Та не зважаючи на цю близькість до королеви, Джосіяні подобалося там мешкати.

Вплив Баркілфедра на королеву був непомітний зовні, але він пустив глибоке коріння.

Немає нічого важчого, як вирвати погану придворну траву; вона виростає дуже глибоко й не залишає нічого зверху, за що б можна було б схопити її.

День за днем, щодалі то більше, королеві Ганні подобався Баркілфедро.

Сара Дженнінгс знаменита; Баркілфедро невідомий; його вплив залишився безвісним.

Це ім'я, Баркілфедро, не дійшло до історії. Не всі кроти потрапляють до кротовки.

Баркілфедро, колишній кандидат на церковника, потроху вчився всьому; а коли злегка торкаються всього, то в наслідок не буває нічого. Можна стати жертвою *omnis res scibilis*. Мати під черепом бочку Данаїд — це нещастя цілої низки вчених, що їх можна назвати неплідними. Від усього, що вивчав Баркілфедро, у нього залишилась саме така порожнеча.

Розум, як і природа, боїться порожнечі. В порожнечу природа кладе любов; розум часто кладе туди ненависть. Ненависть опановує його-

Ненависть існує для ненависти. Мистецтво для мистецтва властиве природі більше, ніж думають.

Ненавидять тому, що треба ж щось робити.

Безпричинна ненависть — страшне слово. Це визначає, що ненависть у самій собі має свою оплату.

Ведмідь живе тим, що лиже свою лапу.

Тільки не безконечно. Це лапа, і для неї треба постачати провіант. Треба щонебудь покласти під неї.

Ненависть без розбору — солодка й задовольняє на деякий час; проте кінець-кінцем треба мати для неї предмет. Злоба, що її поширено на все творіння, виснажує сили, як і всяка насолода насамоті. Ненависть без об'єкта подібна до стрілянини без цілі. Гра стає цікавою тільки тоді, коли можна проколоти серце.

Важко ненавидіти тільки задля честі. Потрібна приправа — чоловік чи жінка, взагалі щось таке, що треба знищити.

Джосіяна зробила Баркілфедрові, несвідомо для себе, чудову й страшну послугу; вона зробила гру цікавою, подала їй ціль, розпалила ненависть, скерувала її в певному напрямку, так мисливець тішиться, коли бачить живу здобич, ловець сподівається, що потече кипляча й паруюча кров, пташник радіє з довірливості жайворонка. Джосіянабула для нього твариною, що її заміряються вбити одним духом, а та й зовсім нічого про те не знає.

Думка — це набій. Баркілфедро з першого дня націлився на Джосіану з тими злими намірами, що він їх мав на умі. Намір і рушниця подібні один до одного. Баркілфедро робив стійку, направляючи проти герцогині всю свою потайну злобу. Це дивує вас? А що зробив вам птах, в якого ви стріляєте? Це для того, щоб з'їсти його, — кажете ви. Баркілфедро так само.

Джосіяни неможливо було вразити в серце; місце, огорнене загадковою пітьмою, важко поранити; але її можна було вдарити в голову, тобто в гордість.

Вона думала, що тут саме вона дужа, тимчасом, як тут була її слабкість.

Баркілфедро зрозумів це.

Якби Джосіяна могла ясно подивитися в Баркілфедрову ніч, якби вона могла розпізнати те, що таїлося за цією посмішкою, то ця горда особа, така

високопоставлена, напевне затремтіла б. На щастя для своїх спокійних снів, вона абсолютно не знала того, що було в цій людині.

Ще перед тим, як ударити, Баркілфедро радісно починав відчувати смак того злого діла, що він хотів його вчинити. Він ще не знав, що він зробить проти Джосіани. Але він вирішив щось зробити. Багато значило вже те, що він наважився.

Знищити Джосіану — це було надто великим успіхом. Він на це не сподівався. Але принизити її, умалити, засмутити, примусити почервоніти від сльоз ці горді очі — це успіх. На нього він уповав. Недурно природа зробила його упертим, працьовитим, стійким у тім, щоб мучити інших. Він добре вмів знайти хибу в золотій зброї Джосіани і якось заставити пролитися кров цієї олімпіянки. Яка ж користь, настоюємо ми, була для нього? Користь незвичайна. Зробити зло тому, хто зробив нам добро.

Що таке заздрісник? Це є невдячний. Він ненавидить світло, що освітлює його й гріє.

Примусити Джосіану зазнати того, що тепер звуть вівісекцією, бачити її в конвульсіях на своєму анатомичному столі, розтинати її живу, різати її на шматки, як аматор, в той час як вона буде горлати, — така мрія чарувала Баркілфедра.

Джосіана почувала себе цілком безтурботною; в своїй гонорній гордості вона нічого не хтіла знати й ставилася з призи́рством до всього. Жінки незвичайно здатні до зневаги. Несвідома, мимовільна й довірлива зневага — така була Джосіана. Баркілфедро був для неї нікчемна річ і вона дуже здивувалась би, коли б сказали, що Баркілфедро так само людина.

Вона походжала й сміялася перед цією людиною, що скося дивився на неї.

Він обмірковував, вижидавши слушного випадку. *

Мірою того, як він ждав, збільшувалася його рішучість кинути в життя цієї жінки якийсь відчай.

Виждання невблаганне.

А втім він сам собі наводив дуже гарні резони. Не слід думати, що шахраї не поважають себе. Вони усвідомляють для себе свої вчинки в високодумних монологів і починають їх дуже звисока. Як! Оця Джосіана подала йому милостину. Вона кинула йому, як старцеві, декілька шагів із свого колосального багатства! Вона прикувала й пригвоздила його до безглуздої посади! Коли він, Баркілфедро, майже церковна людина, людина різноманітних і глибоких здібностей, особа вчена, що могла мати високий титул превелебности, тепер має за обов'язок складати реєстри черепків, що придатні Іову скребти свої болячки, коли він провадить своє життя на канцелярському горищі в тому, щоб поважно відтикати безглузді пляшки, які наповнено всякими морськими покидьками, й розшифрувати плісняві пергаменти, гнилу тарабарщину, погані заповіді і не знати яку нісенітницю, що її неможливо й прочитати, — то це була провина цієї Джосіани. Як! Ця твар говорила йому "ти"!

І він не помститься!

І він не покарає цього виродка?

Аджеж тоді не було б на землі ніякої справедливості.

. X

ПОЛУМ'Я, ЩО ЙОГО МОЖНА БУЛО Б БАЧИТИ,
ЯКБИ ЛЮДИНА БУЛА ПРОЗОРА

X

Як! Ця жінка, ця навіжена, ця змислова мрійниця, діва до першого слушного випадку, цей шматок м'яса, що не встиг ще знайти свого покупця, ця безсоромність у княжеській короні, ця Діяна через свою гордість, що її не взяв перший-ліпший, може, як кажуть, — і я погоджуюся на це, — тільки тому, що не було слушного випадку, ця неправонароджена дочка поганця короля, що не мав розуму залишитися на місці, ця випадкова герцогиня, що, будучи знатною панею, вдає з себе богиню, а коли б була бідна, то була б повією, ця самозванська леді, ця злодійка, що вкрала майно вигнанця, ця зарозуміла негідниця тому тільки, що він, Баркілфедро, одного дня не мав, де попоїсти, не мав притулку, була така нахабна, що посадила його наприкінці стола й оселила його в якійсь дірці свого гидкого палацу, — де ж саме? Не має значіння де, може на горищі, а може й у льоху, — що їй за діло? йому довелося жити трохи краще, ніж льокаям, трохи гірше, ніж її коням. Вона зловживала його злиднями, щоб поспішити зрадливо стати в послузі йому, Баркілфедрові, як звичайно роблять багаті, щоб принизити бідних і прив'язати їх до себе, як гончаків, що їх ведуть на шворі. Крім того, що їй коштувала ця послуга? Послуга має ціну остільки, скільки вона коштує. В її будинкові було надто кімнат. Вона допомагала Баркілфедрові! Якого зусилля це вимагало від неї. Хіба вона з'їла хоч однією ложкою менше своєї черепахової юшки? Чи вона позбавила себе хоч чогонебудь в огидливому марнотратстві свого збитку? Ні. До цього збитку вона додала пиху, предмет розкошів — добре діло, як прикрасу на пальці, благодіяла вчену людину, взяла під свою охорону церковника. Тепер вона могла важно говорити: я перевозжу благодіяння, я годую письменників, я вдаю з себе захисницю! Хіба не щасливий цей бідолаха, що натрапив на мене! Яка я прихильниця мистецтв. І все це за те, що вона поставила йому ліжко в поганій комірчині під дахом. Щодо посади в адміралтействі, то Баркілфедро дістав його через Джосіану, — це так! Чудова посада! Джосіана дала Баркілфедрові його сучасне становище. Вона створила його, — нехай так! Так, створила нічим. Менше, ніж нічим. Він почував себе на цій смішній посаді приниженим, паралізованим, покаліченим. Чим він зобов'язаний Джосіані? Подякою горбатого до матері, що породила його калікою. От які ці привілейовані, пересичені люди, вискочні, обранці огидливої мачухи фортуни! І людина з талантом, Баркілфедро примушений витягуватися на східцях, вклонятися льокаям, видиратися кудись на горище, бути чемним, шанобливим, привітним, поступливим, приємним і завжди мати на лиці побожну гримасу. Хіба тут немає чого шалено заскреготати зубами? А тимчасом вона одягає перлини на шию, грає в любов із своїм недоумковатим лордом Давидом Діррі Мойром, розпутниця!

Ніколи не приймайте послуг. Вас одурять. Не дозволяйте захопити вас, коли ви падаєте від знемоги. Вам допоможуть. Тому, що в нього не було хліба, ця жінка знайшла достатній привід, щоб нагодувати його! З того часу він став її служником. Знесилення

шлунка, і ви на ціле життя на ланцюзі. Бути зобов'язаним — значить бути експлуатованим. Щасливці, могутні, користаються з моменту, коли ви простягаєте руку, щоб покласти в неї шага і щоб з тієї хвилини, коли ви були слабкі, зробити вас рабом найгіршого ґатунку, рабом милостині, рабом, що мусить платити за милостину любов'ю. Яка ганьба! Яка неделікатність! Яке приниження для вашої гордості! І тут усьому кінець:

от вас прирекли навіки вважати за добру цю людину, вважати за гарну цю жінку, залишатися на другому плані підлеглим, хвалити, приплескувати, захоплюватися, улещувати, вклонятися, натирати собі на колінах мозолі від коліновклінності, підсолоджувати ваші слова, коли вас гризе злоба, коли ви душите крик лютости, коли ви маєте в собі більше дикого обурення й більше гіркої піни, ніж океан.

В такий спосіб багаті приборкують бідного.

Клей доброго діяння пристає до вас, паскудить вас і назавжди топить вас у бруді.

Милостиня непоправна. Вдячність — параліж. Благодіяння — клейка й огидлива сумішка, що одбирає в вас волю рухів. Ненависні багатії, що їх жалісливість грубо ображає вас, знають це. Справу закінчили. Ви — їхня річ. Вони купили вас. За скільки? за кістку, що вони одняли їй в свого собаки, щоб дати вам. Вони кинули в вас цією кісткою. Вас остільки ж побили, як і допомогли. їм однаково, чи ви обгризли кістку, чи ні? Ви ж маєте місце в закутку. Так дякуйте ж! Дякуйте назавжди! Обоженюйте ваших панів. Завжди схиляйте перед ними коліна. Благодіяння містить у собі підлеглисть, що її мають на думці й що ви погодилися на неї. Вони вимагають, щоб ви почували себе нікчемністю, а їх вважали за богів. Ваше приниження звеличує їх. Ваша кривина вирівнює їх. В їх голосі звучить легкий відтінок зухвальства. Родинні пригоди — весілля, хрестини, вагітність, родини — все це торкається вас. У них народилося вовчєня, — гаразд, ви складайте сонета. На те ви й поет, щоб плазувати. Хіба ж це не те саме, що хапати зорі з неба! Ще трохи, й вони примусять вас носити свої старі черевики.

"Хто це там у вас, моя любя? Який він бридкий. Що це за людина?" — "Я не знаю, — це якийсь писака, що живе в мене на хлібах". — Так розмовляють проміж себе оці гиндички. І навіть не знижують голоса. Ви чуєте це й залишаєтеся машинально чемним. А втім, якщо ви хворі, то ваші пани посилають до вас лікаря. Не свого. При нагоді вони довідуються про вас. Вони не тієї самої породи, що ви, вони неприступні для вас, і тому бувають привітні. Височінь, на якій вони стоять, робить їх такими, що до них легко пристати. Вони знають, що стати на рівну ногу з ними неможливо. З призирства до вас вони ввічливі. За столом вони кивають вам головою. Іноді вони навіть знають, як пишеться ваше ім'я. Вони примушують вас почувати, що вони ваші захисники, в той спосіб, що наївно топчуть ногами все те, що у вас є вразливого й делікатного. Вони знущаються з вас з добрістю!

Хіба це не ганебно?

Звичайно, треба покарати Джосіану. Слід дати їй зрозуміти, з ким вона має діло!

В чім її заслуга? Вона зробила звичайне діло — з'явилася на світ, щоб засвідчити

безглуздя свого батька й безчестя своєї матері; вона так милостива до нас, що народилась, за цей, власне, публічний скандал їй заплатили мільйони, дали їй землі й замки, заказані рибництва, лови, озера, ліси й не знаю, що ще. А ввій, Баркілфедро, вчена й працююча людина, що віддався роботі, що набив свої очі й мозок товстими книжками, що згноїв себе в книгарнях і в науках, що має незвичайний розум, що міг би дуже добре командувати арміями, що міг би писати трагедії, як Отвей і Драйден, коли б захотів, він, що його створено бути імператором, він зведений до того, щоб дозволити цій нікчемності не допустити йому здохнути від голоду. Чи може йти ще далі нахабство цих багатців, мерзотних обранців випадку? Вони вдають, що великодушні з нами, охороняють нас і всміхаються нам, нам, що з насолодою випили б їхню кров, а потім ще й облизали б собі губи! Чи може бути жахливіша несправедливість, що погана інтриганка може добродіяти, а людину високого розуму засуджено збирати такі крихти, які падають з такої руки? І що це за громадянство, що має в основі непомірність і несправедливість? Хіба б не слід було схопити все за чотири кінці й кинути до стелі все разом — й скатерку, й бенкет, і оргію, і пияцтво, и п'яниць, і гостей, і тих, що сидять за столом, підпершися на обидва лікті, й тих, що рачки лазять під столом, і нахабників, що дають, і ідіотів, що беруть, і виплюнути це все в ніс богам і кинути до неба всю землю.

А тим часом встроимо наші кігті в Джосіану.

Так мислив Баркілфедро. Це були ричання, що він мав їх у своїй душі.

Це є звичка заздрісників виправдовувати себе, примішуючи до своїх персональних образ громадське зло. Всі дикі форми жагучої ненависти блукали в цьому жорстокому розумі. На старовинних півкулях п'ятнадцятого століття в кутку можливо було знайти велику невиразну просторінь без обрисів і без назви, де написано таких три слова: *Nis sunt leones*^x. Такий темний куток є так само і в людині. Пристрасті бродять і киплять десь в нас, і про темний куток нашої душі теж можна сказати: тут живуть леви.

Чи були ці дикі міркування Баркілфедра абсолютно безглузді? Чи бракувало їм певної розсудливості? Доводиться визнати, що не зовсім.

Баркілфедро, на жаль, передчував невдачу. Він брався до величезної справи і турбувався, що зробить надто мало шкоди. Бути людиною уїдливою, мати в собі крицеву волю, адамантову ненависть, палку зацікавленість у катастрофі — й нічого не

¹ Тут — леви.

сплатити, нікого не зітнути, нікого не знищити! Бути тим, чим він був, — спустошливою силою, ненаситливою злобою, згубником людського щастя, бути створеним (бо й у нього був творець, диявол чи бог, байдуже) — бути створеним з такого матеріалу, бути Баркілфедром і здійснити тільки шутку, — хіба це неможливо? Баркілфедро промахнеться! Бути пружиною, що в силах підняти, цілу скелю, й випустити весь свій заряд, щоб зробити якійсь манірниці тільки гулю на лобі! Бути катапультою, що робить шкоду тинові! Виконувати Сізіфову роботу, щоб мати результат мурашки? Вилити всю свою ненависть, щоб не мати майже нічого! Чи не досить це зневажливо, коли маєш механізм ворожості, що може роздробити цілий світ! Пустити

всі свої зубчасті колеса, клопотатися в темряві над машиною Марлі для того тільки, щоб встигнути ущипнути кінчик рожевого пальця! Він буде перевертати брила, щоб досягти — хто знає? — тільки того, що викличеш на рівній придворній поверхні ледве помітні брижі! Це в бога така манія — щедро витратити сили. Рух гори закінчується переміщенням кротовини.

Крім того, двір — територія вигадлива, — нічого нема небезпечнішого, як націлитися в свого ворога і не вразити його. Поперше, це викриває вас вашому ворогові и дратує його; потім — і особливо — це може не подобатися панові. Королі не похваляють неспритних. Ніяких контузій, ніяких стусанів. Ріжте всіх, тільки не заподіюйте нікому кровотечі з носу. Хто вбиває, той спритний, хто ранить, той нездатний. Королі не люблять, щоб калічили їх слугників. Вони сердяться на вас, коли через вас розтріскається порцелян на їхньому каміні, або зазнає каліцтва придворний в їхньому почеті. Двір повинен залишатися чистим. Розбивайте й замініюйте, — так буде добре.

А втім це цілком погоджується з вподобою до лихослів'я, що її мають принци. Говоріть зле, тільки не робіть. Або, якщо ви робите, то вже треба робити найдужче. Проколюйте кинджалом, та не дряпайте. Хіба тільки отруєною шпилькою. Це обставина, що зменшує провину. Повторюємо, в такому саме стані була справа Баркілфедра.

Усякий ненависливий пігмей — це склянка, де замкнено Соломонового дракона. Склянка мікроскопічна, дракон величезний. Страшенне згущення, що слушної години може досягнути гігантських розмірів. Замах на вибух розважає скуку. Зміст більший за того, хто містить у собі. Захований велетень — страшна річ. Кліщ, в якому знаходиться гідра! Бути такою жахливою скринькою з сюрпризом, мати в собі Левіятана — для карлика це і мука й насолода.

Ніщо не могло примусити Баркілфедра відмовитися від своїх замірів. Він ждав свого часу. Чи прийде він? Будь-що-будь, він ждав його. Коли хто дуже злий, то примішується самолюбство. Рити ями й підкопи під фортуна придворного, що вищий за вас, закладати міни з власним ризиком й небезпекою, тільки щоб ви були цілком під землею й цілком заховані, — повторюємо, — це цікаво. Такій грі можна віддатися з пристрасстю. Можна захопитися нею, як складанням епічної поеми. Бути дуже малим і нападати на когось дуже великого — це блискуча подія. Красиво бути блохою лева.

Гордий звір почуває, як його кусає, і звертає свій величезний гнів проти атома. Зустріч з тигром менше б дратувала його. І от ролі перемінилися. Принижений лев почуває в своєму тілі жало кузьки, а блоха може сказати: "я маю собі левину кров".

Але це тільки трохи бавило Баркілфедрову гордість. Даремне бажання розважити себе, нікчемні паліятиви. Дразнити — добре, а мучити було б краще. Одна прикра думка завжди турбувала Баркілфедра, а саме, що насправді і він не матиме іншого успіху, як тільки ледве надрізати зверху тіло Джосіані. На що більше міг сподіватися він, такий нікчемний проти неї променистої? Уразка — як це мало для того, хто хотів би бачити весь пурпур живої рани й чути голосіння жінки більш, ніж голої, що не мала б

уже й цієї сорочки — шкури! З такими бажаннями — як прикро бути безсилим! Леле! Нема нічого досконалого.

Кінець-кінцем Баркілфедро скорився. Не маючи сил на краще, він мріяв про половину своїх замірів. Зловмисно пожартувати — це все ж була ціль.

Той, хто мститься за добродіяння, — велика людина! Таким от колосом і був Баркілфедро. Звичайна невдячність походить від забуття, у цього ж обранця зла вона походила від лютости. Звичайну невдячну людину наповнює попіл. Чого був повний Баркілфедро? Горном повним вугілля, що палає. Горном, що його замуровано ненавистю, гнівом, мовчанням, злопам'ятливістю, й що ждало Джосіану, як паливо. Ніколи ще людина не почувала такого безпричинного гидування до жінки. Яка жахлива річ! Вона була його безсонням, його турботою, його тугою, його скаженістю.

Може він був трохи закоханий у неї?

XI

БАРКІЛФЕДРО В ЗАСІДКУ

Знайти в Джосіані вразливе місце й ударити по ньому — таке було, з усіх вищесказаних причин, незламне бажання Баркілфедра.

Бажати не досить; треба мати можливість.

Як взятися до цього?

От у чому питання.

Звичайні плутяги старанно готують обстанову того шахрайства, що вони ладнаються зробити його. Вони не відчувають себе досить дужими, щоб на льоту схопити випадок, щоб заволодіти ним волею чи неволею й щоб примусити служити їм. Звідціля походять різні попередні комбінації, що їх зневажають завзяті лиходії. Справжні лиходії мають для всього а ргіогі тільки свою злобу; вони обмежуються тим, що озброюються всяким знаряддям, готують їх декілька на перший-ліпший випадок і, як Баркілфедро, вижидають слушної пригоди. Вони знають, що наперед вигаданий плян не здійснюється в обставинах, що можуть трапитися. Не можна опанувати всіх можливостей, і не все робиться так, як хочеться. З долею не провадять попередніх переговорів. Завтра не кориться нам. Випадок не підлягає дисципліні.

Тому вони чекають випадка, щоб без передмов, владно й відразу вимагати від нього співробітництва. Жадного пляну, жадного малюнка, жадної моделі, жадних готових черевиків не взуває несподіване зло. Вони враз поринають в темряву. Ставка на безпосереднє й раптове використання якогось факта, що може допомогти — от у цьому майстерність, що відзначає справжнього лиходія й що підносить паскудника до величчя демона. Щоб несподівано напасти на долю — для цього треба бути генієм.

Простий злочинець б'є вас, як праща, першим кругляком.

Талановиті лиходії розраховують на несподіваність — цю несвідому помічницю таких злочинів.

Схопити випадок, скочити на нього, — немає іншого L'Art Poétique^[25] для талантів цього ґатунку.

А тим часом треба дізнатися, з ким маєш справу. Дослідити ґрунт. Для

Баркілфедро за ґрунт була королева Ганна.

Баркілфедро наблизився до королеви.

І так близько, що інколи йому здавалося, що він чує монологи її величності.

Іноді він був присутній, як людина, що з нею не рахуються, при розмовах двох сестер. Йому не забороняли вставити своє словечко. Він користався з цього, щоб змалити себе. Спосіб викликати довір'я.

Так одного разу в Гемптон-Корті, в саду, стоячи позад герцогині, що була позад королеви, він почув, як Ганна, грубо наслідуючи моду, висловила сентенцію:

— Тварини щасливі, — сказала королева, — вони не ризикують потрапити в пекло.

— Вони й так уже в пеклі, — відповіла Джосіяна.

Ця відповідь, що різко переносила розмову з релігійного ґрунту на філософський, не подобалася королеві. Хоч деякою мірою відповідь була й глибока, Ганна почувала себе ображеною.

— Любо моя, — сказала вона Джосіяні, — ми з тобою говоримо про пекло, як дві дурочки. Краще спитаємо про це в Баркілфедра. Він повинен знати такі речі.

— Як чорт? — спитала Джосіяна.

— Як тварина, — відповів Баркілфедро.

І він уклонився.

— Пані, — сказала королева Джосіяні, — він розумніший за нас.

Для такої людини, як Баркілфедро, наблизитися до королеви визначало держати її в своїх руках. Він міг сказати: вона моя. Тепер йому треба було знайти спосіб використати її.

Він став твердою ногою при дворі. Мати тверде становище — це дуже добре. Тепер від нього не міг вислизнути жадний слухний випадок. Не одного разу він примушував королеву злобливо сміятися. Це визначало, що він має дозвіл полювати.

Та чи немає якої забороненої дичини? Цей дозвіл полювати чи доходив до того, що він міг би перебити крило або лапу кому такому, як рідна сестра її величності?

Треба з'ясувати перший пункт. Чи любить королева свою сестру?

Одна помилка могла погубити все. Баркілфедро почав стежити.

Перш, ніж почати партію, картар роздивляється на свої карти. Які в нього козири? Баркілфедро почав досліджувати вік обох жінок. Джосіяні двадцять три роки, Ганні — сорок один. Це добре. Значить можна грати.

Момент, коли жінка перестає рахувати по веснах і починає рахувати по зимах, дразливий. Починають мати в собі глуху злобливість проти часу. Молоді розквітлі красуні, запашні для інших, для вас уявляють колючки і кожна з цих троянд уколює вас. Здається, що всю цю свіжість взято од вас і що краса у вас в'яне тільки тому, що вона розцвітає у інших.

Експлуатувати цей потайний злобливий настрій, поглиблювати зморшки в жінки сорока одного року, що до того ж була королевою, — Баркілфедро вважав за своє призначення.

Заздрість чудово викликає ревності, як пацюк примушує вийти крокодила.

Баркілфедро зосередив свою головну увагу на королеві Г анні.

Він дивився в королеву, як дивляться в стоячу воду. Болото має свою прозорість. У брудній воді видно вади, в каламутній воді видно тільки безглуздя. Ганна була тільки каламутною водою.

Зародки почуття й гробачки думок ворушилися в її грубому мозкові.

Все там було мало виразне. Це були ледве тільки якісь контури. Проте це були реальності, тільки безформені. Королева про щось думала. Королева бажала чогось. Визначити, про що й чого, було важко. Неясні трансформації, що діються в гнилій воді, незручно вивчати.

У королеви, звичайно похмурої, моментами бували безглузді й грубі вихватки. От їх слід було ловити. Її треба було взяти з лицем.

Чого власне бажала Джосіані в глибині своєї душі королева Ганна? Добра чи зла?

Проблема. Баркілфедро поставив її собі.

Розв'язавши цю проблему, він міг би йти далі.

Баркілфедро користувався з різних випадковостей. І особливо на сторожі була його впертість.

З боку чоловіка Ганна доводилася далекою родичкою новій пруській королеві, жінці короля, у якого було сто камергерів; у Ганни був її портрет, що його намальовано було на емалі способом Тюрне-де-Майерна. У цієї пруської королеви так само була неправонароджена молодша сестра, баронеса Дріка.

Одного разу в присутності Баркілфедра Ганна почала розпитувати пруського посла про цю Дріку.

— Кажуть, вона багата?

— Дуже багата, — відповів посол.

— У неї є палаци?

— Розкішніші, ніж у її сестри королеви.

— За кого вона йде заміж?

— За надзвичайно знатного пана графа Горма.

— Гарний?

— Чарівний.

— Вона молода?

— Молодесенька!

— Така ж гарна, як і королева?

Посол знизив голос і відповів:

— Краща.

— Яке зухвальство, — пробурчав Баркілфедро.

Королева помовчала, потім викрикнула:

— Ох, ці побічні дочки!

Баркілфедро занотував собі цю множину.

Другого разу на виході з церкви, коли Баркілфедро стояв досить близько до королеви позад двох священників, лорд Давид Діррі Мойр, проходячи через жіночі лави,

викликав сенсацію своїм гарним виглядом. Услід йому залунав шум жіночих викриків: Який елегантний! Який Галантний! Який у нього величний вигляд! Який красун!

— Як це прикро! — пробурчала королева,

Баркліфедро почув ці слова.

Він зафіксував і це.

Можна шкодити герцогині, не викликаючи незадоволення королеви.

Першу проблему було розв'язано.

Тепер стояла друга перед ним.

Як пошкодити герцогині.

Які засоби для такої тяжкої цілі могла дати його мізерна посада?

Певне жадних.

XII

ШОТЛЯНДІЯ, ІРЛЯНДІЯ І АНГЛІЯ

Відзначимо одну подробицю: Джосіяна мала le tour — баштицю.

Ви зрозумієте це, коли пригадаєте, що вона була, хоч із лівого боку, сестра королеві, цебто царственна особа.

Мати "le tour", що це значить?

Віконт Сент-Джон — читайте Болінгброк — писав Томасу Ленарду, графові Сусекському: "Дві речі роблять великими: в Англії "le tour" — баштиця, у Франції "le pour", прийменник "для".

„Le pour" у Франції було ось що: коли король подорожував, то гоф-фур'єр, як наставляв вечір, на зупинках призначав помешкання для всіх осіб, що їхали з його величністю. Між цими сеньорами дехто мав особливу перевагу. "Вони мають le pour, — каже "Journal Historique" за 1694 р., сторінка 6, — це визначає, що гоф-фур'єр, коли зазначає помешкання, ставить Pour — для — перед їх іменням, наприклад! "Pour M. le prince de Soubise — для п. принца де-Субіза"; в той час, як зазначаючи помешкання для особи, що не є принц, він не ставить Pour, а пише просто його ім'я, наприклад: le due de Gesvres, le due de Mazarin — герцог де-Жевр, герцог де-Мазарен та інш. Це pour на дверях показувало на принця або на фаворита. Фаворит — це гірше за принця. Король жалував pour, як блакитну стрічку або перство.

Мати "le tour" в Англії було не таке гонористе, проте реальніше. Це було ознакою справжньої близькості до царственої особи. Той, хто, через народження або через особливу ласку, користався правом мати безпосередні зносини з його величністю, мав у стіні своєї опочивальні баштицю із дзвінком — tour. Дзвоник дзвонив, баштиця відчинялася, з'являвся королівський лист на золотій тарільці або на оксамитовій подушці, потім баштиця зачинялася. Це було інтимно й урочисто. Таємність у близькості. Баштиця не мала ніякого іншого призначення. її дзвоник сповіщав тільки про королівського листа. Того, хто його приносив, не бачили. А втім, це був просто паж королеви або короля. Лейчестер мав tour за Єлісавети, а Букінг'ам — за Якова I. У Джосіяни був tour за Ганни, хоч вона була й не особливо ласкава до неї.

Леді Джосіяна, діва-пересса, як Єлісавета була діва-королева, жила відповідно до

сезону, то в місті, то в селі, й держала при собі, як принцеса, маленький двір, в якому лорд Давид з іншими були придворними. Неодружені ще, лорд Давид і леді Джосіяна мали змогу, не викликаючи жартів, публічно з'являтися разом, що вони й робили залюбки. Вони часто приїжджали на спектаклі й на перегони в одній кареті. Сиділи в одній ложі. Шлюб, що його було дозволено їм і навіть нав'язано, охолоджував їх: проте взагалі їм приємно було бачитися. Інтимність поводження, що їй дозволено було зарученим, має межу, через яку легко переступити. Вони стримувалися, і це було їм легко, бо інше вважали б за ознаку негарного тону.

Найкращі бокси тоді відбувалися в Ламбеті, в тому кварталі, де у лорда архієпископа Кентерберійського був свій палац, хоч там повітря було й нездорове, й багата бібліотека, що їй в певні години було відчинено для шляхетних людей. Одного разу, це було взимку, на загороженому лузі відбувалося змагання двох відомих боксерів, на якому присутня була й Джосіяна, — їй привіз сюди лорд Давид. Вона спитала його: а чи жінок пускають? Давид відповів їй: *Sunt faeminae magnates*. Вільний переклад: не міщанок. Переклад буквальний: є знатні дами. Герцогиня входить скрізь. Ось чому леді Джосіяна побачила бокс.

Леді Джосіяна зробила тільки одну поступку: вона одяглася як чоловік, — тоді річ дуже звичайна. Жінки не подорожували інакше. На шість осіб, що їх могла вмістити Віндзорська карета, рідко бувало, щоб не було однієї або двох одягнених по-чоловічому жінок. Це було ознакою аристократизму.

Лорд Давид був в компанії з дамою, а тому й не міг взяти участі в змаганні, — він повинен був залишатися простим глядачем.

Леді Джосіяна видавала своє знатне походження тільки тим, що дивилася через льорнет, — це робили тільки аристократи.

В "шляхетному герці" за голову був лорд Джермен. Багато з джентлменів билися об заклад: Гаррі Белью-де-Карльтон, що мав претенсії на погасле перство Белля-Аква, — проти Генрі, лорда Гайда, члена парлямента від містечка Денгайвіда, що звався також Лавнчестоном; поважний Перегрін Берті, член парлямента від містечка Труро — проти сера Томаса Кольпепера, член парлямента від Медстона; лерд^[26] Лемірбо на лотіянському кордоні проти Самуїла Трефузіса з містечка Пенрайна; сер Бартоломье Граседье з містечка Сен-Івес — проти високошановного Чарльза Бодвіля, що зветься лордом Робартсом і що був *Custos Rotularum* графства Корнвалійського. А також ще й інші.

Два боксера були — один ірляндець з Тіпперері, що звався від імення своєї гори Фелем-ге-Мадон, і шотляндець Гельмсгайль. Поставлено було одну проти однієї дві народні гордості. Мали змагатися ірляндець і шотляндець. Ерін збирався надавати стусанів Гайотелю. Заклади досягали сорока тисяч гіней, не рахуючи потайної гри.

Обидва бійці були голі до пояса, в дуже коротких штанах, застебнутих на стегнах, і в зашнурованих черевиках з підошвами на цвяхах.

Гельмсгайль, шотляндець, був молода людина, ледве девятнадцяти років, проте лоб у нього вже було зашито; ось чому на нього ставили два з третиною. Минулого місяця

він проломив бока й вибив обоє очей боксеру Сіксмільсвотеру; цим пояснюється ентузіазм. Він дав своїм прихильникам виграти дванадцять тисяч фунтів стерлінгів. Крім зашитою лоба, у Гельмсгайля було ще зламано щелепи. Він був спритний і моторний. Заввишки він був з невисоку жінку, товстий, кремезний, з приземкуватим і грізним тулубом; нічого в ньому не пропало з того тіста, з якого його було зроблено. Не було ні одного м'язу, що не відповідав би цілі, навкулачному бою. Була якась стислість в його міцному тулубі, блискучому й рудуватому, як бронза. Коли він сміявся, то три зуба, що їх не було у нього, приєднувалися до його усмішки.

Його супротивник був високий на зріст і широкий, цебто кволий.

Це була людина сорок років. Заввишки йому було шість футів, груди гіпопотама, а вигляд лагідний. Ударом кулака він міг би пробити корабельний чардак, але він не вмів його давати. Ірляндець Фелем-ге-Мадон уявляв велику поверхню, й здавалося, що в боксі його роля скорше полягала в тім, щоб сприймати удари, ніж давати. Так, разом з тим почувалось, що він міг довго триматися. Щось подібне до ростбіфа, не досить зжареного, що його трудно розжувати й не можна перетравити. Він був те, що місцевою говіркою так і звали: сирим м'ясом — raw flesh. Він був косоокий. Здавалося, він віддав себе на волю божу.

Ці дві людини провели попередню ніч плече в плече на одному ліжку і спали вкупі. Вони пили з однієї склянки портвейн, кожен на три пальці.

І той і той мав свій гурток прихильників, людей з грубими лицами, що в разі потреби загрожували й арбітрам. В гуртку за Гельмсгайля можна було помітити Джона Громена, знаменитого тим, що він міг носити бика на своїй спині, й ще одного, на ймення Джона Брея, що одного разу взяв на свої плечі десять мішків борошна по п'ятнадцять ґалюнів у кожному мішку, ще й мірошника, і пройшов з цією ношею понад двісті кроків. З боку Фелем-ге-Мадона лорд Гайд привів з Лавнчестона відомого Кільтера, що жив у Зеленому Замку й міг перекидати через плече камінь у двадцять фунтів вище за найвищу башту замку. Ці три людини — Кільтер, Брей і Громен, — були уроженці Корнваліса, що робить честь графству.

Інші прихильники були необтесані простолюдці з здоровенними спинами, з кривими ногами, вузлуватими великими лапищами, з недоладними мордами й не боялися нічого; майже всі вони мали вже справу з в'язницею.

Багато з них чудово вміли напоювати поліцаїв. Кожна професія повинна мати свої таланти.

Луг, що його вибрано було для змагання, був позад Ведмежого Саду, де колись відбувалися сутички ведмедів, биків і собак, по той бік нових недокінчених будівель, поруч з руїнами пріорства св. Марії Овер-Раи, що його зруйнував Генріх VIII. Дув весь час північний вітер і була поморозь; ішов дрібний дощ, що швидко повертався в ожеледицю. Серед присутніх тут джентлменів відразу можна було розпізнати поважних батьків родин, бо вони відкрили свої парасолі.

З боку Фелем-ге-Мадона — полковник Монкрейф, як арбітр, і Кільтер — щоб підставляти коліно стомленому боксерові.

З боку Гельмсгайля — шановний Пюґ Бомарі, як арбітр, і лорд Дезертем з Кількарі — щоб підставляти коліно.

Обидва боксери декілька хвилин стояли посеред арени непорушно, поки перевіряли годинники. Потім вони наблизилися один до одного й подали руки.

Фелем-ґе-Мадон сказав Гельмсгайлеві:

— Я волів би краще піти додому.

Гельмсгайль увічливо відповів:

— Не можна ж, щоб шляхетні джентлмени даремно турбувалися.

Їм було холодно, бо вони були голі. Фелем-ґе-Мадон трусився, їх зуби клацали.

Доктор Елінар Шарп, небіж Йоркського архієпископа, крикнув їм:

— Та бийте ж один одного, поганці! Це нагріє вас.

Це слово розпалило їх.

Вони кинулися один на одного.

Проте ні той, ні той не роз'ярявся. Перші три сутички пройшли мляво. Превелебний доктор Ґемдрет, один із сорока членів громади All Soules College^[27], крикнув:

— Нехай націдять їм джину!

Але два арбітри й два муштровики — всі чотири судді — вимагали додержуватися правил. Однак ставало дуже холодно.

Почувся крик: first blood! Вимагали першої крові. Їх знов поставили один проти одного.

Вони подивились один на одного, наблизилися, простигли руки, торкнулися кулаками, потім відступили. Враз низькорослий Гельмсгайль стрибнув.

Почався справжній бій.

Він ударив Фелем-ґе-Мадона в перенісся. Кров залила все його лице. Натопт закричав: "Гельмсгайль націдив бордоського вина!"^Г. Плескали. Фелем-ґе-Мадон махав руками, як млин крилами, й тикав кулаками як попало.

Шановний Переґрін-Берті сказав:

— Осліплений, проте ще не сліпий.

В той самий час Гельмсгайль з усіх боків чув крики, що підбадьорювали: bung his peers!^{[28] [29]}

Взагалі обох чемпіонів було вибрано справді дуже добре, і дарма що погода мало сприяла, ясно було, що змагання удасться. Quasi велетень Фелем-ґе-Мадон мав деякі хиби в своїх перевагах: він був неповороткий. Його руки були як дубини, а тіло було надто велике. А малий бігав, бив, стрибав, скреготав зубами, його прудкість подвоювала його силу; він також був спритний і на хитрощі. З одного боку примітивний, дикий, необтесаний, темний кулак, з другого — удар цивілізованого кулака. Гельмсгайль бився стільки ж своїми нервами, як і м'язами, і не тільки силою, а й сміливістю. Фелем-ґе-Мадон скидався на інертного м'ясника, та й перший удар приголомшив його. Це була майстерність проти природи. Це був лютий проти варвара.

Ясно було, що варвара поб'ють. Проте не дуже швидко. В цьому й була цікавість.

Маленький проти великого. Шанси за малого. Кішка перемагає собаку. Давид завжди побиває Голіята.

На бійців сипався град викриків: Bravo, Helmsgail! good! well done, highlander! — Now, Phelem! ^[30].

Друзі Гельмсгайля доброзичливо умовляли його: вирви йому баньки.

Гельмсгайль зробив краще. Несподівано він нахилився, в'ючись як гадюка, випростався і з усієї сили вдарив Фелем-ге-Мадона в грудну клітку. Колос похитнувся.

— Неправильний удар! — крикнув віконт Барнард.

Фелем-ге-Мадон опустився на Кільтерове коліно й сказав: — Я починаю нагріватися.

Лорд Дезертем порадився з арбітрами й сказав:

— П'ять хвилин перепочинку!

Фелем-ге-Мадон був наче непритомний. Кільтер обтер флянелею кров на його очах й піт на його тілі і влив ковток води в його рот. Це було на одинадцятій сутичці. У Фелем-ге-Мадона, крім рани на лобі, ударом було покалічено груди, живіт розпух і пом'ято тім'я. Гельмсгайлю — нічого.

Серед джентлменів помітне було якесь хвилювання.

Лорд Барнард повторив:

— Удар неправильний.

— Заклад недійсний, — сказав лорд Лемірбо.

— Я вимагаю назад свою ставку, — заявив сер Томас Кольпепер. '

А шановний член парламенту від містечка Сент-Івес сер Бартолому Гресдье додав:

— Нехай повернуть мені мої п'ятсот Гіней, — я йду.

— Припинити змагання! — закричали збори.

Однак Фелем-ге-Мадон підвівся, майже хитаючися, як п'яний, і сказав:

— Будемо змагатися далі, тільки з умовою, Я так сайю маю право нанести один неправильний удар.

З усіх боків закричали: "Згода!"

Гельмсгайль здвигнув плечима.

Минуло п'ять хвилин. Сутичка відновилася.

Змагання, що було агонією для Фелем-ге-Мадона, була для Гельмсгайля іграшкою.

От що значить наука! Низькоросла людина знайшла спосіб ухопити велетня в свої руки, цебто Гельмсгайль враз згріб величезну голову Фелем-ге-Мадона під свою ліву руку, зігнувши її, як крицевий півмісяць, і держав її під своєю пахвою, нагнувши шию й нахиливши потилицю, в той час, як правим кулаком не переставав бити, як молотком по гвіздку, тільки знизу вгору, й спокійно кришив йому лице. Коли він покинув Фелем-ге-Мадона і той підвів голову, то лица в нього більше не було.

Те, що було носом, очима, ротом, тепер було щось подібне до чорної губки, що її намочено в кров. Він плюнув. На землі видно було чотири зуба.

Він знов упав. Кільтер узяв його на своє коліно.

Гельмсгайль був майже цілий. У нього було декілька незначних синяків й уразка на

одній дужці.

Тепер уже нікому не було холодно. Заклад досяг шістнадцяти з чвертю за Гельмсгайля проти Фелем-ге-Мадона.

Гаррі де-Карльтон крикнув:

— Немає вже Фелем-ге-Мадона. Б'юся об заклад за Гельмсгайля моїм перством Белла-Аква й моїм титулом лорда Белью проти старої перуки Кентерберійського архієпископа.

— Подай твою рожу, — сказав Кільтер Фелем-ге-Мадону, і, всунувши свою закривавлену флянелю в пляшку, він почав обмивати його джином. З'явився рот, і Фелем-ге-Мадон одкрив одно віко. Здавалося, що скроні його тріснули.

— Ще одну сутичку, друже, — сказав Кільтер. І додав: — На пошану своєї отчизни.

Валійці й ірландці розуміють один одного; однак Фелем-ге-Мадон не подавав ніяких ознак, що він має ще щось на умі.

Фелем-ге-Мадон підвівся. Кільтер піддержував його. Це була двадцять п'ята сутичка. З маніри, як цей циклоп, — бо в нього було тільки одно око, — став у позицію, зрозуміли, що настав його кінець, і ніхто не мав сумніву, що він загине. Він закрився вище підборіддя — незграбність кінця. Гельмсгайль, що ледве спітнів, крикнув:

— Б'ю об заклад за себе. Тисяча проти одного.

Гельмсгайль, піднявши руку, вдарив, і — дивна річ — обидва впали. Чути було веселе бурчання.

Це бурчав задоволений Фелем-ге-Мадон.

Він скористався з страшного удару, що його Гельмсгайль наніс йому в голову, щоб нанести йому неправильний удар У пуп.

Гельмсгайль простягся на землі й захрипів.

Збори, побачивши Гельмсгайля на землі, сказали:

— Відплатив.

Всі плескали, навіть ті, що програли.

Фелем-ге-Мадон відплатив неправильним ударом за неправильний удар, і він мав на це право.

Гельмсгайля винесли на ношах. Загальна думка була та, що йому не вставати. Лорд Робартс закричав: "Я виграв тисячу двісті Гіней!" Фелем-ге-Мадона, очевидячки, було покалічено на все життя.

Виходячи, Джосіяна взяла руку лорда Давида, як це годиться між зарученими, й сказала:

— Це дуже гарно, однак... '

— Що однак?

— Я гадала, що це прожене мою скуку. Проте, ні.

Лорд Давид спинився, подивився на Джосіану, стиснув губи, надув щоки, похитав головою, що визначало: увага! й сказав герцогині:

— Проти скуки є тільки один спосіб.

— Який?

— Гуїнплен.

Герцогиня спитала:

— Що таке Гуїнплен?

КНИГА ДРУГА

ГУЇНПЛЕН І ДЕЯ

I

ДЕ ВИДНО ЛИЦЕ ТОГО, ЩО ДО ЦЬОГО БАЧИЛИ
ТІЛЬКИ ЙОГО ВЧИНКИ

Природа була щедра в своїх добродіяннях до Гуїнплена. Вона дала йому рот, що відкривався аж до ушей, вуха, що загорталися аж до очей, безформений ніс, щоб на ньому моталися окуляри блазня, й лице, що на нього неможливо було дивитися без сміху.

Ми оце сказали, що природа обсипала Гуїнплена своїми дарунками, але чи була це природа?

Чи не допомагали їй?

Очі подібні до щілин, паща замість рота, курноса опухлість з двома дірками замість ніздрів, замість лица — якась розчавлина, і все це в результаті давало сміх, — ясно, що одна природа не могла утворити такого шедевра.

Тільки' чи сміх є синонім радості?

Коли хто, стрівши цього фігляр — бо це був фігляр, — розвіє перше вражіння веселости й почне уважливо вдивлятися в цю людину, то визнає сліди штуки. Подібне лице не випадок, — його утворено навмисне. Така довершеність не властива природі. Людина не може нічого зробити для своєї вроди, а може зробити все, щоб понівечити себе. Готентотського профіля ви не перевернете на римський, але з грецького носа ви можете зробити калмицький. Досить тільки підскребти перенісся й приплющити ніздрі.

Недурно простолюдна латинь середніх віків утворила слово *denasare*¹. Та хіба Гуїнплен в дитинстві гідний був такої уваги, щоб так попрацювали над ним і змінити його обличчя? А чому ж ні? Хоч би тільки для того, щоб виставляти на показ і спекулювати. По всьому видно, що майстерні дитячі митці попрацювали над цим малюнком. Було очевидно,

¹ Обезносити.

що якась таємна наука, можливо потайлива, що стосувалася до, хірургії так само, як алхімія до хемії, викарбувала це тіло напевне в дуже ранніх літах і утворила навмисне таке лице за певним пляном. Ця наука, досвідчена в тому, щоб належно розрізати, згладити, зшити, розірвала рот, розрізала губи, оголила ясна, відтягла вуха, вилущила хрящі, перекосила брови й щоки, розширила вилицеві м'язи, затушкувала рубці й шви, натягла кожу на рани, залишивши рот розкритим, і внаслідок такої складної й мудрячої скульптурної роботи з'явилася ця машкара — Гуїнплен.

Такими не родяться.

Як би там не було, Гуїнплен чудово вдався. Гуїнплен був дарунок провидіння людям в їх сумі. Яким провидінням? Чи буває провидіння демона, як є провидіння

боже? Ми ставимо це питання, не вирішуючи його.

Ґуїнплен був скоморох. Він виступав публічно. Ефект був незрівняний. Досить було йому з'явитися, щобвилічити гіпохондрика. Людям в жалобі слід було уникати його, бо, побачивши його, вони починали непристойно сміятися, хоч і соромилися й стримувалися. Одного разу прийшов кат, і Ґуїнплен розсмішив його. Хто бачив Ґуїнплена, хапався за боки; він говорив, а люди качалися по землі. Він був протилежним полюсом суму. Сплін був на одному кінці, а Ґуїнплен — на другому.

Так він швидко досяг на ярмарках і на майданах надто задовільної слави страшної людини.

Ґуїнплен, сміючися, примушував сміятися. А тимчасом він не сміявся. Його лице сміялось, його думка — ні. Сміялось тільки його нечуване лице, що його дивно утворив для нього випадок, чи спеціальна майстерність. Ґуїнплен не брав у цьому участі. Те, що було зовні, не залежало від того, що було всередині. Він не міг зняти цього сміху з свого лоба, своїх щок, своїх бровів, свого рота. Йому назавжди поклали сміх на його лице. Це був автоматичний сміх і тим непереможніший, що він був закам'янілий. Ніхто не міг заховатися від цього широко розкритого рота. Два конвульсійні рухи рота заразливі — сміх і позіхання. В силу таємничої операції, що її зазнав Ґуїнплен, можливо, ще в дитинстві, всі частини його лиця допомагали цьому широко розкритому роту, вся його фізіономія зосереджувалася тут, як всі частини колеса сходяться в одному центрі; всі його емоції, які б вони не були, збільшували цю чудну картину веселости, скажімо краще, надавали їй більшої інтенсивности. Здивування, що він його мав, страждання, що він його відчував, гнів, що находив на нього, жалість, що він її зазнавав, тільки підсилювали цю веселість м'язів; коли він плакав, він сміявся, і що б Ґуїнплен не робив, чого б він не бажав, про' що б він не думав, як тільки він підводив голову, натовп, якщо він тут був, мав перед очима цю машкару: нестримний вибух сміху.

Уявіть собі голову Медузи, що сміється.

Все, що хто мав в голові, зникало від цієї несподіванки, и вона викликала сміх.

Античне мистецтво колись прикрашало фронти грецьких театрів мідною маскою веселого лиця. Це лице звалося Комедією. Бронза, здавалося, сміялася и примушувала сміятися, але разом з тим була задумлива. Пародія, що доходила до безумства, іронія, що доходить до мудрости, зосереджувалася и зливалася на цьому лиці; сума турбот, розчарувань, огидливости и смутку відбивалася на цьому безстрастному лиці й становила один жалісний підсумок — веселість; один куток рота підняло знущання з людського роду, а другий бік підняло блюзнірство, скероване проти богів; люди приходили порівнювати з цим зразком ідеального сарказму іронію, що кожен має в собі; і натовп, що постійно відновлявся навколо цього застиглого сміху, помирав од сміху перед могильною непорушністю глузування. Надівши цю темну мертву машкару античної комедії на живу людину, можна приблизно уявити, що був Ґуїнплен. Цю пекельну голову невблаганої веселости він мав на своїй шиї. Який тягар для плечей людини — вічний сміх.

Вічний сміх. Умовимося й порозуміємося. Якщо вірити маніхеям, то й абсолютне іноді змінюється, і сам бог не завжди однаковий. Умовимося так само й щодо свободи волі. Ми не припускаємо, що вона колинебудь може бути цілком безсила. Всяке існування подібне до листа, що його змінює *post scriptum*. Для Ґуїнплена *post scriptum* полягало ось у чому: силою волі, з'осереджуючи на цьому всю свою увагу, і з умовою, щоб ніяка емоція не відтягала його й не ослабляла напруженості його зусилля, він міг досягти того, щоб припинити вічний сміх свого лица й накинути на нього щось подібне до трагічного покривця, й тоді вже перед ним не сміялися, а тремтіли.

Слід сказати, що Ґуїнпен майже ніколи не робив такого зусилля, бо воно викликало хоробливу втому й нестерпне напруження. До того ж досить було найменшої неуважності, найменшого хвилювання, щоб прогнаний на момент цей сміх, невпинний як відплив, знову з'явився на його лиці, й цей сміх був тим напруженіший, чим глибше було хвилювання.

За такими незначними винятками сміх Ґуїнплена був вічний.

Дивилися на Ґуїнплена й сміялися. Насміявшись, відвертали голову. Особливий жах він викликав у жінок. І справді, ця людина була страшна. Судорожна конвульсія сміху була наче

¹ Приписка. * законним податком, що його платили Ґуїнпленові, йому корилися весело, проте майже механічно. Але, як тільки сміх застигав, жінки не могли дивитися більше на Ґуїнплена.

А втім він був високий, гарного складу, спритний, ніскільки не покалічений, крім лица. Це показувало між іншим на справедливість думки, що в Ґуїнпені треба було вбачати скоріше витвір штуки, ніж діло природи. Ґуїнпен з своєю красивою статуєю, певне, був гарний і з лица. Він народився такою самою дитиною, як і інші. Його тіло зберегли недоторканим і тільки понівечили його лице. Ґуїнплена було зроблено таким навмисне.

Принаймні це було правдоподібно.

Йому залишили зуби. Зуби потрібні для сміху. Навіть голова мерця зберегає їх.

Операція, що їй зроблено було йому, була жахлива. Він не пам'ятав її, але це не доказ того, що він її не зазнав. Така хірургічна скульптура могла удатися тільки над зовсім малою дитиною, що зовсім не усвідомлювала того, що з нею робили; рани вона легко могла вважати за хворість. Крім того, вже за тих часів, як відомо, знали засоби утиляції пацієнта й приголомшувати страждання. Тільки за тих часів звали це магією. Тепер ці засоби звуть анестезією.

Крім цього лица, ті, що виховали його, дали йому засоби бути гімнастом і атлетом; його суглоби доцільно було звихнуто, вони могли згинатися у зворотну сторону й повертатися на всі боки, як дверні шарніри, — з нього зробили кльовна. Готуючи його до ремесла блазня, нічого не залишили без уваги.

Волосся було пофарбовано в колір вохри раз на завжди, — секрет, що його знову винайшли за наших часів. Гарненькі жінки користаються з нього; те, що колись здавалось огидним, тепер вважають за добрий спосіб для прикраси. У Ґуїнплена

волосся було жовте. Це фарбування, очевидячки їдке, зробила його волосся кучерявим і жорстким. Руда щетина, скоріше грива, ніж звичайна шевелюра, покривала й ховала під собою широкий череп, який утворено було, щоб містити в собі думку.

Операція, яка б вона не була, що позбавила його лицегармонії и понівечила все тіло на ньому, не захопила його кістяної оболочки. Лицевий кут Гуїнплена був сильний і разючий. За цим сміхом була душа, що, як і всі ми, мріяла.

А втім цей сміх був для Гуїнплена справжнім талантом. Хоч він і не мав сили над ним, але використовував його. Цим сміхом він здобував собі шматок хліба.

Гуїнпен — без сумніву, вже всі здогадалися — був та сама дитина, що її покинуто було зимового вечора на Портлендському березі й що знайшла пристановище у Бейруті в бідній хатині на колесах.

II

ДЕЯ

У цей час дитина була вже дорослим чоловіком. Минуло п'ятнадцять років. Був 1705 рік. Гуїнпленові йшов двадцять п'ятий рік.

Урсус залишив у себе обох дітей. Так утворилася мандрівна трупа.

Урсус і Гомо постарілися. Урсус став зовсім лисий. Вовк почав сивіти. Вовчого віку не визначено так, як вік собак. За Моленом є вовки, що живуть вісімдесят років, між іншим — малий вовк купара, *caviae vorus*, і пахучий вовк Сея — *canis nubilus*.

Дівчинка, що її знайдено було на мертвій жінці, тепер була доросла дівчина шістнадцяти років; це була бліда дівчина з каштановим волоссям, тонка, тендітна, майже тремтяча; вона була така ніжна, що з'являлося побоювання, що вона переломиться, на диво гарна, очі повні проміння, сліпа.

Фатальна зимова ніч, що скинула у сніг жебрачку та її дитину, заподіяла подвійний удар. Вона вбила матір і осліпила дочку.

Темна вода назавжди паралізувала зіниці цієї дівчинки, що тепер у свою чергу стала дорослою жінкою. На її лиці, через яке не проходив ясний день, сумно спущені кутки губ виявляли гірке розчарування. Її очі, великі й ясні, мали ту дивницю, що, згасши для неї самої, вони світили для інших. Це були якісь таємничі запалені світники, що освітлювали зовнішній світ. Вона давала світло, вона, що сама не мала його. Ці погаслі очі сяяли. Полоненниця темряви освітлювала темне оточення, в якому вона була. З глибини своєї незцілимої темряви, з-за тієї чорної стіни, що зветься сліпотю, вона кидала проміння. Вона не бачила зовні себе сонця, а в ній бачили її душу.

Її мертвий погляд мав якусь небесну непорушність.

Вона була ніччю, і з цієї незцілимої темряви, що злилася з нею, вона виходила зіркою.

Урсус, збожеволілий на латинських іменнях, охрестив її Деєю. Він трохи порадився з своїм вовком; він сказав йому: "Ти репрезентуєш людину, я репрезентую тварину, а це немовля репрезентуватиме небесний світ. Така слабкість — це є всемогутність. Таким чином у нашій хатині буде повний всесвіт — людина, животина, божественість".

— Вовк не заперечував.

І от так знайдену дівчинку стали звати Деєю.

Щодо Гуїнплена, то Урсусові треба було завдавати собі труда й вигадувати для нього ймення. Вранці того самого дня, коли Урсус констатував, що хлопчика знівечено, а дівчинка сліпа, він спитав його: "Хлопче, як тебе звати?" І хлопець відповів:

— Мене звуть Гуїнплен.

— Нехай буде Гуїнплен, — сказав Урсус.

Дея допомагала Гуїнпленові в його виставах.

Коли б можна було резюмувати людське нещастя, то це можливо було б зробити через Гуїнплена и Дею. Здавалося, що вони народилися — кожне в особливому відділі могили: Гуїнплен у страшному, Дея — в чорному. Їх існування було утворено з різного рода темряви, що їх було взято від двох страшних сторін ночі. Цю темряву Дея мала в собі, Гуїнплен — на собі. В Деї був фантом, в Гуїнплені — привид. Для зрячого Гуїнплена була болісна можливість, якої не було для сліпої Деї: порівнювати себе з іншими людьми. А в тому стані, в якому був Гуїнплен, — припустімо, що він намагався освідомити себе, порівняти себе, — це визначало вже не розуміти себе. Мати, як Дея, очі, що не бачать світа, величезне нещастя, проте менше за те, щоб бути загадкою для самого себе; почувати брак чогось такого, що є ти сам; бачити всесвіт і не бачити себе. У Деї був покровець — ніч; у Гуїнплена була машкара — його лице. Щось невимовне: Гуїнплена було замасковано його власним тілом. Яке було його лице, він не знав. Його лице зникло. На нього поклали його самого, тільки фалшивого. Голова в нього жила, а лице було мертве. Він не пам'ятав, щоб він колинебудь бачив себе. Рід людський для Деї, як і для Гуїнплена, був зовнішнім фактом; вони були далеко від нього; вона була самотня, він був самотній; самотність Деї була похмура; самотність Гуїнплена була жахлива, — він бачив усе. Для Деї творіння не виходило за межі того, що можливо чути та помацати; реальне для неї було обмежене, вузьке, коротке, потім все загибало; у неї не було іншого безмежного, як темрява. Для Гуїнплена жити визначало завсігди бачити натовп перед собою и поза собою. Дею було вигнано з країни світла, Гуїнплен був вигнанцем з життя. Певне для обох їх не було жадної сподіванки. Вони зазнали можливого нещастя до самісінького дна. Вони були нещасні, він як і вона. Спостережник, що дивився на них, одразу відчув би, що його задумливість закінчується незмірною жалістю. Яких ще страждань їм доведеться зазнати? Присуд нещастя видимо лежав на цих двох людських творіннях, і ніколи зла недоля не прикладала з таким успіхом своєї майстерности, щоб перетворити життя двох неповинних істот в постійну пекельну муку.

А вони були в раю.

Вони кохалися.

Гуїнплен обожував Дею, Дея боготворила Гуїнплена.

— Ти такий гарний, — казала вона йому.

III

"OCULOS NON HABET, ET V1DET"^[31]

Одна тільки жінка на землі бачила Гуїнплена. То була сліпа. Що був для неї Гуїнпен, вона знала від Урсуса, якому Гуїнпен розповів про свій тяжкий перехід од Портленда до Веймута й про смертельну боротьбу після того, як його покинули. Вона знала, що її, зовсім маленьку, коли вона вмирала на своїй померлій матері й ссала труп, підбрала дитина, трохи більша за неї; що ця дитина, яку викинули, почула її крик; що ця дитина, самотня, слабка, відкинута, не маючи жадної підпори на землі, блукала в пустелі, виснажена від втоми, розбита, і вона прийняла з рук ночі цю ношу, другу дитину; що вона, не маючи сподіванки на якусь частину в тому випадковому розподілі, що його звуть долею, обтяжила себе ще піклуванням про чужу долю, що в убозстві, в тузі, в нещасті вона стала для неї провидінням; що коли небо зачинилося перед нею, ця дитина відкрила своє серце; що, сама гинучи, вона врятувала її, що, сама не маючи пристановища й притулку, вона стала пристановищем для неї, що вона зробилася для неї матір'ю й годувальницею; що, одна на світі, ця дитина відповіла на самотність усиновленням; що вона дала такий зразок у темряві, що, ніби визнаючи себе не досить придушеною, вона ще понад тим захотіла взяти на себе нещастя іншого; що на цій землі, де, здавалося, для неї вже не залишилося нічого, вона відкрила для себе обов'язок; що там, де кожен захитався б, вона йшла вперед; що там, де кожен відступив би, вона не відступила, що вона сміливо просунула руку в могильну яму й звідтіля витягла її, Дею; що сама напівгола, вона віддала їй своє лахміття тому, що їй було холодно; що сама голодна, вона турбувалася тільки про те, щоб напоїти й нагодувати її; що за неї маленьку вона боролася з смертю; що вона боролася з нею у всяких її формах, з зимою й снігом, пустелею, страхом, холодом, голодом й жагою, хуртовиною; що для неї, для Деї, цей десятирічний титан дав бій нічній незмірності. Вона знала, що це зробила дитина й що тепер, ставши дорослою людиною, він став її силою в її слабкості, її багатством в її убозстві, її ліками в її хворості, її зором в її сліпоті. Через темну завісу, що — так вона почувала — відокремлювала її від усіх, вона ясно розпізнавала цю відданість, це самозречення, це піклування. Вона знала, що над нею стоїть Гуїнпен, — Гуїнпен, що ніколи не стомлюється, ніколи не кидає, ніколи не зникає, Гуїнпен зворушливий, дбайливий, ніжний; Дея тремтіла від упевненості і вдячності; її заспокоєна тривога перетворювалася в порив, і своїми повними темряви очима вона споглядала десь в zenіті своєї безодні цю добрість, глибокий промінь.

В ідеалі добрість — це сонце; і Гуїнпен осліплював Дею.

Для натовпу, в якого надто багато голів, щоб мати думку, і надто багато очей, щоб мати погляд, для натовпу, що сам є поверхня і спиняється тільки на поверхні, Гуїнпен був кльовн, фігляр, скоморох, блазень, трохи більший або трохи менший за тварину. Натовп знав тільки його лице.

Для Деї Гуїнпен був рятівник, що підняв її в могилі й виніс з неї, утішник, що уможливив для неї життя, визвольник, якого руку вона почувала в своїй руці в тому лабіринті, що є сліпота; Гуїнпен був їй за брата, друга, проводира, підпору, подібний до небесної істоти, крилатий і променистий наречений, і там, де натовп бачив потвору, вона бачила архангела.

Це тому, що Дея, сліпа, бачила душу.

IV

ЗАКОХАНІ ПІД ПАРУ

Урсус, як філософ, розумів це. Він похвалював закоханість Деї.

Він казав:

— Сліпа бачить невидиме.

Він казав:

— Сумління є зір.

Він дивився на Гуїнплена й бурчав:

— Напівпотвора, проте напівбог.

Гуїнпен з свого боку був сп'янілий від Деї. Є невидиме око, дух, і видиме око, зіниця. Він дивився на неї видимим оком. У Деї було ідеальне захоплення. У Гуїнплена — реальне. Гуїнпен був не те, що бридкий, — він був жахливий, а перед ним була його протилежність. Який він був страшний, така Дея була чарівна. Він був жах, вона була краса. В Деї була якась мрійність. Здавалося, що в ній почасти втілилася мрія. В усій її особі, в її легкій постаті, в її тонкому й гнучкому стані, що хитався як тростина, в її плечах, наче невидимо окрилених, в скромній округлості її абрису, що показував на статі, але скоріше для душі, ніж для почуттєвості, в її майже прозорій білині, в величній ясній темряві її погляду, божественно закритого для землі, в святій невинності її усмішки була чудова близькість до янгола, проте вона досить була і справжньою жінкою.

Гуїнпен, як ми сказали, порівнював себе, він порівнював і Дею.

В його існуванні було об'єднано дві крайності; в ньому перехрещувалося два проміні — один знизу і один зверху, промінь чорний і промінь білий. Ту саму крихту разом можуть клювати два дзьоби — добра й зла, — один кусає, другий цілує. Гуїнпен був цією крихтою, атомом, що його мучили й милували. Гуїнпен був витвором злої долі, що склала угоду з провидінням. Нещастя поклало на нього свій перст, щастя так само. Два протилежні призначення склали його дивну долю. На ньому лежала анатема й благословення. Він був проклятий обранець. Хто ж він був? Він не знав. Коли він дивився на себе, він бачив незнайомого. І цей незнайомий був потворою. Гуїнпен жив наче без голови, маючи лице, що було не його. Це лице було страшне, таке страшне, що воно бавило. Воно було таке жахливе, що викликало регіт. Він був пекельно смішний. Людське лице зникало в машкарі тварини. Ніколи не бачили, щоб так достатньо зникала людина на людському лиці, ніколи пародія не була повніша, ніколи навіть у кошмарі не бачили страшнішого обриса, ніколи все те, що може відштовхнути жінку, не було огидливіше змішане в одній людині. Нещасне серце, що його замаскувало й оббрехало це лице, здавалося назавжди засудженим на самотність під цим лицем, як під покровом могили. Та ні! Де невідома злобливість вичерпала себе, там у свою чергу виявила себе невидима добрість. В цього бідного покинутого, а разом з тим і піднесеного, поруч з усім, що відштовхує, вона поклала й те, що притягає, в скелю вона поклала магніт, вона заставила душу як на крилах летіти до цього

покинутого, вона наказала голубці втішити розчавленого й заставила красу обожнювати бридоту.

А для того, щоб це сталося можливим, треба було, щоб краса не бачила бридкого. Для такого щастя треба було особливого нещастя. Провидіння осліпило Дею.

Ґуїнплен неясно почував, що він визвольна жертва. За що його переслідували? Він не знав. Що треба було визволити? І цього він не знав. На його ганебну бридоту покладено ореола, — це все, що він знав. Урсус, коли Ґуїнплен підріс остільки, що міг зрозуміти, прочитав йому і з'ясував текст доктора Конкеста de Denasatis ^[32] ^[33] і в другому фоліанті — Ґюґо Плаґона ^[34] уривок *nares habens mutilas* ⁸; проте Урсус розсудливо втримався від того, щоб висловлювати "гіпотези", і застерігся, від будь-яких висновків. Здогади були можливі; можна було знайти шлях до фактів з дитинства Ґуїнплена; а їсє ж для Ґуїнплена була тільки одна очевидність результат. Його призначено було жити під клейном. За що це клейно? Жадної відповіді. Навколо Ґуїнплена панувало мовчання й пустеля. В тих здогадах, що їх можна було застосувати до цієї трагічної дійсности, все було нестале, й за винятком страшного факта не було нічого певного. В цю тугу ввійшла Дея, — вона стала якоюсь небесною перегороджею між Ґуїнпленом і безнадійністю. Зворушений і наче зігрітий, він відчув теплоту цієї чарівної дівчини, що її повернуто було до його гидоти; райське зворушення пом'ягшувало його драконівське обличчя; створений для жаху, він мав цей дивний виняток — викликати захоплення й ідеальне обожнення світила; потвора — він почував на собі споглядання зорі.

Ґуїнплен і Дея — це була пара, і ці два зворушливі серця милувалися одне одному. Гніздо й два птаха, — тут була вся їхня історія. Вони підлягли всесвітньому закону, що є в тім, щоб подобатися, шукати одне одного й знаходити.

Було щось подібне до того, що ненависть було обдурено. Переслідники Ґуїнплена, хто б вони не були, загадкова озвірілість, з якого б боку вона не походила, не досягла тут своєї мети. Бажали зробити безнадійного й зробили зачарованого. Його призначили до того, щоб утіхою йому була скорбота. Лещата ката перевернулися в ніжну жіночу руку. Ґуїнплен був страшний, проте штучно страшний, страшний од людської руки; сподівалися назавжди ізолювати насамперед від сім'ї, якщо вона була в нього, а потім од людства; дитину вони обернули в руїну; але цю руїну природа взяла під свій покрів, як вона бере всі руїни; цю пустелю природа втішила, як вона втішає кожну пустелю; природа приходить на допомогу всім покинутим; там, де бракує всього, вона повертає все цілком; вона прикрашає квітами й зелом все, що розвалилося; у неї є плющ для каменя й любов для людей.

Глибока великодушність невідомого.

V

БЛАКИТЬ У ЧОРНОМУ

Так жили одне одним оці нещасні: Дея, притулившись до Ґуїнплена, Ґуїнплен, який почував, що Дея сприймає його любов. У сиротини була сирота. У слабкої був бридкий.

Самотні одружилися.

Невимовна подяка йшла від цих двох нещасних. Вони дякували.

Кому?

Невідомій незмірності.

Бути вдячним у собі — цього досить. Подяка має крила і йде туди, куди треба йти. Ваша молитва знає дальшу путь, ніж ви.

Ґуїнплен і Дея були вдячні.

Каліцтво — це є вигнанство. Сліпота — це безодня. З вигнанством примирилися; безодня стала залюднена.

Ґуїнплен бачив, як сходить до нього в повному сяйві, з наказу долі, як сон увіч, біла хмара краси, що мала образ жінки, променистий привид, в якому було серце, і цей привид, майже хмара и все ж жінка, обіймав і цілував його, і це серце бажало його; Ґуїнплен не був уже покалічений, бо його люблять; троянда прохала гусеницю одружитися з нею, бо вона почувала в цій гусениці дивного метелика; Ґуїнплен, якого всі відцуралися, ставав за обранця. Мати що кому потрібне, тут усе. У Ґуїнплена було своє, Дея теж мала своє.

Відкинута покалічена людина знайшла полегкість і наче піднесення; воно перетворилося в сп'янілість, в захоплення, в упевненість; і рука відкиненого повела сліпу дівчину в нічній темряві з її сумного вагання.

Дві скорботи, поглинаючи одна одну, перейшли в царину ідеала. Двоє відкинутих визнали одне одного. Дві прогалини сполучилися, щоб доповнити одна одного. Їх зв'язувало те, чого бракувало кожному зокрема. Чим одне було бідне, тим друге було багате. Нещастя одного ставало скарбом для другого. Коли б Дея не була сліпа, чи вона б вибрала Ґуїнплена? Коли б Ґуїнплена не було покалічено, чи він дав би перевагу Деї? Можливо, що вона б не захотіла покаліченого, як і він не захотів би слабкої. Яке блаженство для Деї, що Ґуїнплен був гидкий! Яке щастя для Ґуїнплена, що Дея була сліпа! Якби не було цих двох провіденційних обставин, вони були б неможливі. Дивна потреба одного в одному була за основу їхньої любови. Ґуїнплен рятував Дею, Дея рятувала Ґуїнплена. Зустріч нещасних призвела до зближення. Це обійми людей, що їх поглинула безодня. Нічого щільнішого, нічого безнадійнішого, нічого прекраснішого.

Ґуїнплен думав:

— Що був би я без неї?

Дея думала:

— Що я була б без нього?

Вони були невимовно щасливі.

Із свого пекла вони зробили небо; така твоя могутність, любов!

Дея чула Ґуїнпленів сміх, а Ґуїнплен бачив Деїну усмішку.

Так знайдено було ідеальне блаженство; реалізовано довершену радість життя, вирішено таємничу проблему щастя. А хто ж саме зробив це? Двоє нещасних.

Для Ґуїнплена Дея була сяйво. Для Деї Ґуїнплен був усе.

Ґуїнплен був Деїною релігією.

Іноді, непритомна від любови, вона кидалася перед ним на коліна, як прекрасна

жриця, що радісно обожнює ідола пагоди.

Уявіть собі безодню і в середині безодні світлу оазу, а в цій оазі ці дві істоти, що перебувають поза життям і "засліплюють одна одну.

Чистотою ніщо не могло порівнятися з цією любов'ю. Дея не знала, що таке поцілунок, дарма що, може, вона й бажала його; бо в сліпоті, особливо жіночої, є свої мрії, і хоч вона тремтить перед наближенням невідомого, та не все вона ненавидить. Щодо Ґуїнплена, то ця тремтяча молодість примушувала його замислюватися; що більше він почував себе сп'янілим, то більше він ставав боязким; він міг насмілитися на все щодо цієї подруги його раннього віку, що не відала гріха. Проте він вважав би за крадіжку те, що вона б дала йому; з меланхолійним задоволенням він оддавався любові, а почуття свого каліцтва призводило його до величньої соромливості.

Вони жили спільним життям. Вони не знали себе інакше, як укупі. Дитинство Деї збігалось з юнацтвом Ґуїнплена. Вони росли бік-о-бік. Вони довго спали на тому самому ліжку, бо хатина була надто мала. Вони спали на скрині, Урсус на підлозі, — от як вони влаштовувалися. Потім одного дня, коли Дея ще була маленька, Ґуїнпен побачив, що він виріс, і чоловік вперше відчув соромливість. Він сказав Урсусові: я так само хочу спати на підлозі. І, як прийшов вечір, він простягся біля старого на ведмежій шкурі. Дея стала плакати. Вона кликала до себе свого товариша по ліжку. Але Ґуїнпен, схвилюваний, бо він уже починав любити, залишився стійким. Починаючи від цього моменту, він лягав спати на підлозі з Урсусом. Влітку, коли були гарні ночі, він спав надворі з Гомо. Дея і в тринадцять років ще не заспокоїлася. Часто увечері вона казала: "Ґуїнплене, йди до мене; я тоді швидше засну". Чоловік поруч з нею був потрібний тільки для того, щоб ця невинність заснула. Голість — це бачити себе голим; отож вона не знала голости. Аркадська або Отаїтська наївність. Дикунка Дея робила Ґуїнплена суворим. Іноді бувало, що Дея, вже майже молода дівчина, розчісувала своє довге волосся, сидячи на ліжку, з розстебнутою й напівс пущеною сорочкою, так що можна було бачити форми жіночої фігури й неясний початок Єви, і кликала до себе Ґуїнплена. Ґуїнпен червонів, спускав очі, не знав, куди діватися перед цим невинним тілом, щось бурчав, одвертався, лякався й відходив, — це Дафніс, що вже вийшов із темряви, тікав перед цією Хлоєю, що перебувала ще у півтімі.

Така була ця ідилія, що розцвіла в трагедії.

Урсус говорив їм:

— Грубі тварини, кохайтесь одне в одному!

VI

УРСУС ВИХОВУЄ І УРСУС ПІКЛУЄТЬСЯ

Урсус додавав:

— Цими днями я добре поглузую з них, — я одружу їх.

Урсус розкривав перед Ґуїнпленом теорію любови. Він казав йому:

— Любовь! Чи знаєш ти, як добрий бог запалює цей огонь? Він ставить жінку внизу, потім між ними двома чорта, а чоловіка над чортом. Сірник, цебто погляд, — і от усе стає полум'ям.

— Погляд непотрібний, — відповів Гуїнплен, думаючи про Дею. Урсус відмовив:

— Дурню! Хіба ж душі мають потребу в очах, щоб дивитися одна на одну? — Іноді Урсус бував особливо лагідний. Гуїнплен часами, непритомний від Деї до того, що ставав якимсь похмурим, ухилявся від Урсуса, як свідка. Раз Урсус сказав йому:

— От! та ти не соромся. Півень кохається одверто.

— А орел ховається, — відповів Гуїнплен.

Іншими моментами Урсус говорив сам собі:

— Розсудливіше буде трохи загальмувати колесо Цітеріної колісниці. Вони надто кохаються. Це може мати свої незручності. Треба запобігти пожежі. Стримаємо ці серця.

І Урсус вживав такої обережності й говорив з Гуїнпленом, коли Дея спала, і з Деєю, коли не було Гуїнплена.

— Дея, тобі не слід надто прихилитися до Гуїнплена. Жити життям іншого небезпечно. Егоїзм справжній корінь щастя. Чоловіки вислизають од жінок. І потім, Гуїнплен кінець-кінцем може захопитися ким. Він має такий успіх! Ти не уявляєш, який він має успіх!

— Гуїнплене, невідповідність між вами не доведе ні до чого. Надто багато бридоти з одного боку, надто багато вроди з другого, — над цим слід замислитися. Угамуй свою пристрасть, мій хлопче. Не захоплюйся надто Деєю. Хіба ти серйозно думаєш, що ти створений для неї? Подивися на своє каліцтво й на її довершеність. Уяви собі прірву між нею й тобою. У неї, цієї Деї, все! Яка біла шкура, яке волосся, губи, як суниці, а її нога! Що за руки! Округлість її плечей чарівна, її лице піднесене; вона йде, — від неї виходить сяйво; а ця серйозна мова з її чарівним голосом! І з усім тим подумати, що вона жінка! Дея не така безглузда, щоб бути янголом. Це абсолютна врода! Ти зрозумій все це й заспокойся.

Від цього любов між Деєю й Гуїнпленом тільки подвоювалася, і Урсус дивувався своєму неспіху; скидалося на те, ніби хто казав:

— Якось дивно: я ллю стільки масла на вогонь і не можу досягти, щоб він погас.

Погасити їх, навіть менше — прохолодити, — чи бажав він? Напевне, ні. Йому б самому було прикро, коли б він мав успіх. Справді, ця любов, полум'я для них, теплота для нього, захоп. лювала його. Та як не подратувати іноді того, хто нас чарує? Це дратування люди звуть розсудливістю.

Урсус був для Гуїнплена та Деї майже батьком і матір'ю. З постійним бурчанням він їх виховав; з постійним ремствуванням він їх вигодував. Це всиновлення зробило хатину на колесах важкою, і він повинен був частіше припрягатися з Гомо, щоб тягти її.

Але, треба сказати, що, коли минули перші роки й Гуїнплен трохи підріс, а Урсус постарівся, прийшла Гуїнпленова черга возити Урсуса.

Урсус дивився, як ріс Гуїнплен, і поставив гороскоп його каліцтва:

— Скалічивши, вонц збагатили тебе, — сказав він йому.

Родина, що її складали старий, двоє дітей і вовк, постійно мандруючи, утворила

гурток, який ставав щодалі щільніший.

Мандрівне життя не перешкоджало вихованню. Мандрувати — значить рости, — казав Урсус. Зважаючи на те, що Гуїнплена очевидячки було утворено для того, щоб показувати його на ярмарках, Урсус культивував у ньому блазня, проте в цього блазня він, оскільки міг, поклав знання й мудрости. Урсус, спиняючися перед жахливою машкарою Гуїнплена, бурчав: "Добре почато". І він доповнював його всякими прикрасами філософії й знання.

Він часто повторював Гуїнпленові:

— Будь філософом! Бути мудрим — значить бути невразливим. От подивися на мене, — я ніколи не плавав. Це тому, що я мудрий. Хіба ти думаєш, що, коли б я захотів поплакати, у мене не було приводу?

Урсус у своїх монологів, що їх слухав вовк, говорив: "Я навчив Гуїнплена всьому, навіть латині, а Дею — нічому, не виключаючи й музики".

Він навчив їх обох співати. У нього самого був прекрасний талант грати на маленьку тодішню флейту. Він грав приємно також на бандуру, що її хроніка Бертрана Дюїсклена зве "струментом бродяг", — від нього пішла симфонія. Ця музика приваблювала всіх. Урсус показував свою бандуру натовпу й казав: по-латинському — це organistrum.

Він навчив Дею й Гуїнплена співати за методою Орфея й Егідія Беншуа. І бувало, не раз він переривав свої лекції ентузіастичним викликом: Орфей — музика з Греції, Беншуа — музика з Пікардії.

Це складне й дбайливе виховання не пережкоджало обом дітям кохати одне одного. Вони росли, переплітаючи свої серця, як два деревця, що їх посаджено близько, ставши деревами, переплітаються своїм віттям.

— Все одно, — бурчав Урсус, — я одружу їх.

Він мурмотів сам собі:

— Набридли вони мені з своєю любов'ю.

Минуле, якого в них було надто мало, не існувало для Гуїнплена й Деї. Вони знали про Аого тільки те, що Урсус розповідав їм. Вони звали Урсуса "батьком".

Гуїнплен із свого дитинства пам'ятав тільки, що наче демони пройшли над його колискою. У нього було вражіння, ніби його в темряві топтали бридкими ногами. Чи це було навмисне, чи ненароком? Він не знав. Єдине, що він ясно пригадував, і в найменших подробицях, так це пригоду, як його покинули. Він знайшов Дею, і це зробило для нього цю сумну ніч променистою датою.

Спогади Деї, ще більш, ніж спогади Гуїнплена, оповито було туманом. У такої малої все розвіялося. Вона пригадувала свою матір як щось холодне. Чи бачила вона сонце? Може! Дея напружено намагалася повернутися пам'яттю в ту порожнечу, що була позад неї. Сонце? Що це таке? Вона пам'ятала щось променисте й тепле, що тепер заступив Гуїнплен.

Вони часто говорили між собою пошепки. Напевне, воркування є найважливіше на землі. Дея говорила Гуїнпленові:

— Світло — це коли ти говориш.

Одного разу Ґуїнплен не стримався, побачивши через серпанковий рукав руку Деї, — він злегка торкнувся своїми губами до цієї прозорості. Рот покалічений, поцілунок ідеальний. Дея почула глибоку втіху. Вона вся стала як троянда. Цей поцілунок потвори був запалив зірку на прекрасному чолі, оповитому ніччю. А тим часом Ґуїнплен зітхав з якимсь острахом, і коли хустина на шиї Деї трохи розкрилася, він не міг утриматись, щоб не подивитися на видиму білину в цьому райському отворі.

Дея підняла рукав, простягла до Ґуїнплена свою голу руку й сказала: "ще". Ґуїнплен врятувався тим, що втік.

Другого дня гра почалася знову з деякими варіаціями. Небесне спускання в ту чарівну безодню, що є любов.

VII

СЛІПОТА ПОДАЄ НАУКУ ЯСНОВИДІННЯ

Іноді Ґуїнплен сам закидав собі. Його щастя викликало в ньому турботи сумління. Він' уявляв собі, що дозволити, щоб така жінка, яка не може бачити, любила, значить дурити її. Що б вона сказала, коли б очі її враз відкрилися? Як би відштовхнуло її те, що тепер притягає! Як би вона відсахнулася від цього страшного магніта! Який крик! Якими б руками вона закрила своє лице! Як би вона побігла від нього! Тяжкий сумнів мучив його. Він говорив собі, що він — потвора — немає права кохати. Гідра, що її боготворить зірка, він повинен просвітити сліпу зорю.

Одного разу він сказав Деї:

— Ти знаєш, я дуже негарний.

— Я знаю, що ти прекрасний, — відповіла вона.

Він казав далі:

— Коли ти чуєш, що всі сміються, то це з мене сміються, бо я жахливий.

— Я люблю тебе, — сказала Дея.

Помовчавши, вона додала:

— Я була близька до смерті; ти повернув мене до життя. Ти тут, — це небо поруч зі мною. Дай мені свою руку, щоб я доторкнулася до бога.

Їх руки шукали й стискали одна одну, і вони вже не говорили більше ні слова, — мовчали від повноти любови.

Похмурий Урсус чув цю розмову. Наступного дня, коли вони всі троє були вкупі, він сказав:

— Адже ж і Дея так само бридка.

Слова не мали бажаного ефекту. Дея й Ґуїнплен не чули їх. Поглинуті одно одним, вони рідко звертали увагу на виклики Урсуса. Урсус даремно витрачав свою мудрість.

Проте цього разу зауваження Урсусове: "Дея так само бридка" показувало, що в цієї вченої людини було певне знання жінки. Ясно, що Ґуїнплен, хоч і чесно, зробив нерозсудливо. Сказати кожній іншій жінці, кожній іншій сліпій, ніж Дея: "я бридкий" могло бути небезпечним. Бути сліпою і закоханою — значить бути двічі сліпою. В такому стані починають мріяти; ілюзія становить хліб мрії; позбавити любовь ілюзії —

це все одно, що позбавити її покорму. Всякий ентузіазм входить у любов як корисна складова частина; захоплення фізичне так само, як і захоплення моральне. Крім того, ніколи не слід говорити жінці того, що їй важко зрозуміти. Вона починає замислюватися над ним. І часто вона міркує навпаки. Загадка в мрії спустошує її. Необачно кинуте слово часто роз'єднує те, що вже з'єдналося. Іноді буває, що невідомо як, від слова, кинутого в повітря, серце непомітно стає порожнім. Істота, що кохає, помічає, як щастя знижується. Немає нічого небезпечнішого, як це повільне випарування розбитого посуду.

На щастя Дея була не з такої глини. Тісто, що з нього створено всіх жінок, не правило за матеріал для неї. Дея була натура, які трапляються не часто. Тіло було ламке, а серце — ні. За основу її буття була сталість у любові. Міркуючи над словами Ґуїнплена, вона сказала йому одного разу:

— Бути бридким, — що це таке? Це значить зробити зле. Ґуїнпен робить тільки добре. Він прекрасний.

І далі, все в тій самій формі питання, що властива дітям і сліпим, вона казала:

— Бачити! Що ви звете бачити? От я не бачу, а знаю. Здається, від того, хто бачить, усе сховано.

— Що ти хочеш сказати цим? — спитав Ґуїнпен.

Дея відповіла:

— "Бачити" — це річ, що ховає правду.

— Ні, — сказав Ґуїнпен.

— Як же, — відмовила Дея, — коли ти говориш, що ти бридкий. Замислившись на хвилину, вона сказала:

— Брехун!

І Ґуїнпен був радий тому, що признався, і тому, що йому не повірили. Його сумління було спокійне, його любов так само.

Так вони дожили — вона до шістнадцяти років, а він до двадцяти п'яти.

Їх милування не йшло далі стискання рук, і тільки іноді він доторкався до голої руки. Їх задовольняло це воркування ніжної втіхи.

Двадцять чотири роки, шістнадцять років. Це призвело до того, що одного разу вранці Урсус, що не кидав думки про "лихе кепкування", сказав їм:

— Цими днями ви виберете собі віру.

— Навіщо? — спитав Ґуїнпен.

— Щоб вам одружитися.

— Так це ж уже зроблено, — відповіла Дея.

Дея не розуміла, що можна бути більше чоловіком і жінкою, ніж вони були. '

По суті це химеричне й дівоче задоволення, це наївне заспокоєння душі душею, цей celibat, що його визнавали за шлюб, подобалося Урсусові. Що він говорив, було тільки тому, що треба було щось говорити. Та й як лікар, — а він трохи був лікарем, — він вважав Дею якщо не за дуже молоду, то принаймні за дуже делікатну й дуже слабу для того, що він звав "плотським гіменеєм".

Це завжди прийде само собою.

А втім — хіба вони не були вже одружені? Якщо існує дeneбудь нерозривний зв'язок, то це якраз у Гуїнплена й Деї. Дивна річ, нещастя чудесно кинуло їх в обійми одне до одного. І наче цього першого зв'язку було не досить, — до нещастя приєдналася, зв'язалася й притулилася любов. Яка сила може розірвати залізного ланцюга, що його скріплено вузлом з квітів.

Звичайно, вони були нероздільні.

VIII

НЕ ТІЛЬКИ ЩАСТЯ, А Й ДОБРОБУТ —

Їхнє щастя було повне. Таке повне, що вони навіть діє були бідні.

Від 1689 до 1704 року сталися значні зміни.

Бувало іноді, цього 1704 року, що ввечері в те чи те маленьке місто на узбережжі в'їздив великий і важкий фургон, що . його везла пара дужих коней. Він скидався на перекинутий козуб судна, в якому киль правив за дах і чардак за підлогу, — його поставлено було на чотири колеса. Колеса всі чотири були однакові и такі заввишки, як колеса биндюгів. Колеса, дишло й фургон було пофарбовано в зелене, з ритмичною градацією відтінків, що йшли від зеленої пляшки на колесах до зеленого яблука на даху. Цей зелений колір примусив кінець-кінцем звернути увагу на цю повозку, й вона стала відома на ярмарках, її звали Green box, цебто Зелений Ящик. В цьому Зеленому Ящику було тільки два вікна, по одному на кожному кінці, а ззаду двері з підніжками. На даху, з димаря, що його пофарбовано було, як і все інше, в зелене, виходив дим. Цей рухомий будинок було завжди наново полаковано й чисто вимито. На передку, на лавочці, що її прироблено було до фургона й що сполучалася через вікно замість дверей, вище коней, поруч із старим, що держав віжки й правив запряжкою, сиділи дві жінки — циганки, одягнені богинями, й сурмили в сурми. Здивовані горожани дивилися на цю машину, що гордо колисалася, й робили різні зауваження.

Це була стара установа Урсуса, що її поширено було через успіх і підвищено з балагана до театру.

Щось середнє між собакою й вовком було прив'язано на ланцюзі під фургоном. Це був Гомо.

Старий фурман, що правив фургоном, була особа самого філософа.

Як сталося, що нещасна хатина виросла в олімпійську колісницю?

А так: Гуїнплен став знаменитий.

З справжнім нюхом того, що має успіх серед людей, Урсус сказав Гуїнпленові:

— Скалічивши, вони збагатіли тебе.

Як пам'ятають, Урсус зробив Гуїнплена своїм вихованцем. Невідомі попрацювали над його лицем. А він попрацював над його розумом і в цю таку вдалу машкару поклав так багато думки, як міг. Як тільки дитина піросла і Урсус визнав її за гідну, він вивів її на сцену, цебто' на підмостки перед своєю хатиною. Ефект цієї появи Гуїнплена був незвичайний. Всі перехожі були захоплені. Ніколи не бачили нічого подібного до цього чудного смішлого лиця. Не знали, як досягнуто було такого дива заразливої

веселости, — деякі вважали його за натуральне, інші за штучне; згоди додавали до дійсності; скрізь, на всіх перехрестях, на майданах, на всіх ярмарках і святах натовп збігався до Ґуїнплена. Через таку "great attraction" — велику принаду в бідну кишеню мандрівної трупи почали пливти спочатку ліярди, потім пенси й наостанку шилінги. Коли зацікавленість було вичерпано в одному місці, переходили в інше. Камінь, коли котиться, не збільшується, а хатина збагачується. І з року в рік, з міста до міста, разом з тим, як підростав Ґуїнпен і збільшувалася його бридота, приходила й фортуна, що її пророкував Урсус.

— В якій послузі вони стали тобі, мій хлопче! — казав Урсус.

Ця "фортуна" дозволила Урсусові, що був адміністратором Ґуїнпленового успіху, збудувати повозку, про яку він мріяв, цебто фургон, досить просторий, щоб містити в собі театр і сіяти знання й мистецтво на перехрестях. Крім того, Урсус мав змогу додати до своєї трупи, що складалася з нього, Гомо, Ґуїнплена й Деї, двох коней і двох жінок, що були в трупі богинями, як ми говорили, й служницями. Мітологічна вивіска тоді була корисна для балагана фіглярів.

— Ми мандрівний храм, — казав Урсус.

Ці дві циганки, що філософ підібрав їх у кишлях містечок і пригородів, були негарні й молоді; з бажання Урсуса їх звали одну Фебой, другу Венерою. Читайте: Фібі і Вінос. Треба вважати англійську вимову.

Феба готувала страву, а Венера прибирала храм.

Крім того, в дні вистав вони одягали Дею.

Поза тим, що в фіглярів і принців зветься "громадським життям", Дея, як Феба й Венера, одягалася у флорентійську спідницю, ситцеву з квітками, і в тілогрійку без рукавів, що залишала вільними руки. Урсус і Ґуїнпен носили чоловічі безрукавки і, як військові матроси, шкіряні штани з чобітьми. Ґуїнпен, крім того, для роботи й для атлетичних вправ мав навколо шиї й на плечах широкий ремінь. Він також ходив за кіньми. Урсус і Гомо доглядали один одного.

Дея так звикла до Зеленого Ящика, що ходила в середині будинку на колесах майже вільно й так, наче вона бачила.

Око, що могло би зазирнути в середину й розташування цього мандрівного будинку, спостерігло б в кутку притулену до стінки й непорушну на своїх чотирьох колесах стару повозку Урсуса, що її було відставлено; вона ржавіла собі, її було звільнено від обов'язку котитися, як Гомо від того, щоб возити її.

Ця повозка, що її засунуто було в куток праворуч од дверей, правила за спочивальню й убиральню Урсуса й Ґуїнплена. В ній було тепер два ліжка. В кутку напроти була кухня.

Устаткування корабля не буває стисліше і точніше, ніж це було в середині Зеленого Ящика. Все в ньому було до місця, пристосовано, передбачено, поставлено, як бажалося.

Фургон було розподілено перегородками на три відділення. Відділення сполучалися між собою вільними просвітами без дверей. їх почасти замінювали запони з матерії. В

задньому відділенні було помешкання для чоловіків, в передньому — помешкання для жінок, середній відділ, що відрізняв дві статі, був театром. Оркестрові струменти й машини були в кухні. На полу під заломом даху містилися декорації; коли піднімався трап на цім полу, то відкривалися ляmpi, що давали магічне освітлення.

Урсус був творцем цієї магії. Він складав і п'єси.

Він мав різні таланти і вмів показувати незвичайні фокуси. Крім того, що він наслідував різні голоси, він робив найможливіші несподіванки; гру світла й тіні, з його бажання на стіні враз з'являлися цифри й слова, в сутіні зникали постаті, а також і інші дивини; натовп дивувався, а він наче не помічав цього і здавався заглибленим в міркування.

Раз Гуїнплен сказав йому:

— Батьку, ти скидаєш на чарівника.

Урсус відповів йому:

— Це можливо, тому, що я й справді чарівник.

Зелений Ящик, що його збудовано було за мудрим пляном Урсуса, мав таку дотепну вигадку, що між двома колесами, переднім і заднім, центральна стінка лівого фасаду поверталася на шарнірах за допомогою ланцюгів і бльоків і на бажання могла спускатися, як звідний міст. Коли вона спускалася, то вільно падали три підпорки, що трималися на завісах і залишалися вертикальні, поки спускалася стіна; вони ставали прямо на землю, як ніжки столу й піддержували знизу поміст, як естраду, — стіна робилася площадкою. В той же час одкривався театр, простір якого збільшувала ця площадка, що становила аван-сцену. Цей отвір абсолютно подібний був до дверей пекла, як казали пуританські проповідники, що з жахом одверталися від нього. Фургони театри існують ще й досі. Саме на таких рухомих сценах у шістнадцятому й сімнадцятому століттях в Англії ставили балети й баляди Амнера й Пількінгтона, у Франції — пасторалі Жільбера Колена, у Фляндрії на ярмарках — хорали Клімента, на прізвище Non Pара в Германії — "Адама і Єву" Тейля, а в Італії — венеційські комедії Анімуччія й Ка-Фосіса, п'єси Джезуальдо, князя Венузького, "Сатир" Лаури Гвідіччіоні, "Одчай

¹ Клімент не папа.

Філена", "Смерть Уголіна" Вінченцо Ґалілея, батька астронома, при чому Вінченцо сам співав свої музичні твори, супроводячи грою на скрипці, — а також і всі перші спроби італійської опери, в яких від року 1580 змінили вільне натхнення на жанр мадригалів.

Фургон кольору надії, що возив Урсуса, Гуїнплена з їхнім добром, на чолі якого Феба й Венера з усієї сили сурмили в сурми, становив собою частину цього великого циганського й літературного ансамблю.

Коли фургон приїздив на площі сел і міст, у перервах між фанфарами Феби й Венери Урсус пояснював музику повчальними об'явами.

— Це — грегоріянська симфонія, — викрикував він. — Горожани! грегоріянський спів, що є великий поступ у музиці, стикнувся в Італії з амвросіянським співом, а в

Еспанії з мозарабікським і з трудом переміг їх.

Після цього Зелений Ящик спинявся на якомунебудь місці за вибором Урсуса, і коли приходив вечір, стіна аван-сцени спускалася, театр відкривався й починалася вистава.

Декорація Зеленого Ящика уявляла пейзаж, що його намалював сам Урсус, який не вмів малювати, а тому в разі потреби пейзаж міг уявляти и сутерени.

Завісу зшито було з шовкової матерії з якими клітками.

Публіка була поза театром, на вулиці, на майдані, стаючи півколом перед сценою, під сонцем, під зливою, через що дощ був у той час ще менш бажаний для театрів, ніж тепер. Коли можна було, вистави давали на дворі готелю, і тоді було стільки ярусів лож, скільки було поверхів у готелі. Таким чином театр ставав закритішим, і публіка платила дорожче.

Урсус брав участь у всьому — в п'есі, в трупі, на кухні, в оркестрі. Венера була в барабан, паличками якого вона чудово вправляла, а Феба грала на якийсь струмент, що скидався на гітару. Вовка теж було корисно підвищено. Він став справжнім членом "компанії" і в крайніх випадках грав ролі. Часто бувало, що коли Урсус і Гомо з'являлися в театрі поруч, Урсус у своїй ведмежій шкурі, що добре облягала, і Гомо в своїй вовчій шкурі, що сиділа на ньому ще краще, то не знали, хто з двох був справжній звір, — і це тішило Урсуса.

ІХ

НІСЕНІТНИЦЯ, ЩО ЛЮДИ БЕЗ СМАКУ ЗВУТЬ ПОЕЗІЄЮ

П'еси Урсуса були інтерлюдії — літературний жанр, що тепер трохи вийшов з моди. Одній з цих п'ес, що для нас не збереглася, дано було назву "Ursus Rursus"^[35]. Можливо, що сам Урсус грав у ній головну роль.

Інтерлюдії Урсуса, як бачимо, іноді мали латинські назви, а вірші іноді написано було по-еспанському. Еспанські вірші Урсуса були римовані, як майже всі кастильські сонети того часу. Це не утрудняло народа. Еспанська мова тоді була ходяча, і англійські моряки говорили по-кастильському так само, як римські салдати говорили по-картагенському. Подивіться в Плавта. До того ж у театрі, як і за месою латинська чи інша мова, що її не розуміє аудиторія, не заважає нікому. Виплутувалися тим, що актори незрозумілий текст весело супроводили відомими словами. Наша стара гальська Франція таким от способом виявляла свою побожність. В церкві вірні на Immolatus співали *Liesse prendrai*, і на Sanctus — *Baise-moi, ma mié*. Трідентський собор повинен був покласти край таким фамільярностям.

Урсус спеціально для Гуїнплена склав інтерлюдію, з якої він сам був задоволений. Це був його капітальний твір. В нього він поклав усього себе. Дати всю суму себе в своєму витворі — це тріумф усякого творця. Жаба, що родить жабу, творить шедевр. Ви берете це під сумнів? Спробуйте зробити.

Урсус старанно опрацьовував цю інтерлюдію. Цьому твору він дав назву: "Переможений Хаос".

Зміст твору був такий:

Ніч. У той момент, коли розсовувалася завіса, натовп, що скупчувався перед Зеленим Ящиком, бачив тільки темряву. В цій темряві рухалися, як плазуни, три неясні постаті — вовк, ведмідь і людина. За вовка був вовк, за ведмідя — Урсус, а Гуїнплен був за людину. Вовк і ведмідь вособлювали дикі сили природи, несвідому хижість, дику темряву, й обидва кидалися на Гуїнплена, — це хаос змагався проти людини. Не можна було розпізнати ні однієї фізіономії. Гуїнплен бився прикритий саваном, а його лице ховалося під його довгим густим волоссям. Навколо була цілковита темрява. Ведмідь ревів, вовк гарчав, людина кричала. Людина знемагала; два звірі перемагали її; вона просила допомоги й підтримки; вона кидала в невідоме голосний поклик. Вона починала хрипіти. Глядачі присутні були при цій агонії людини, яка ще ледве відрізнялася від скотини; це було щось лиховісне, натовп дивився з приголомшеним духом. Ще хвилина, й звірі тріумфуватимуть і хаос поглине людину. Боротьба, крик, виття, — і враз мовчання. В темряві спів. Як легкий подих, чути голос. Носяться таємні мелодії, що супроводять невидимий спів, і несповідано, не знати звідкіля й як повстає щось біле. Це біле — світло, це світло — жінка; ця жінка — дух. Дея, спокійна, чиста, прекрасна, величя в своїй ясності й чарівності, з'являється в центрі саява. Її заливало світло, подібне до світової зорі. Голос належав їй. Голос ніжний, глибокий, невимовний. Невидима, вона ставала видимою в променях зорі, — вона співала. Здавалося, що чути янгольський спів або птичий гомін. Як тільки вона з'являлася, людина, вражена несподіваним засліпленням, підводилася й спускала свої кулаки на обох звірів, що простяглися на землі.

Привід плив якось так, що глядачі не розуміли, і це ще більше викликало здивування; він співав еспанською мовою, досить чистою для англійських матросів, що слухали, такі вірші:

Ora! llorea!

De palabra Nace razon! Da luz el son *.

Потім він спускав очі вниз, наче він бачив під ногами безодню, й співав далі:

Noche, quita te de alii!

El alba santa hallali^[36] ^[37].

В мірі, як привид співав, людина підводилася щодалі то більше, і, раніш простягнута, вона тепер стояла на колінах, піднісши руки до привида; обидва коліна вона ставила на звірів, що лежали непорушно, наче забиті блискавкою. Привид співав далі, повернувшись до людини:

' Es menester a cielos ir

Y tu due llorabas reir ^[38].

І, наблизившись до неї, з величністю зорі додавав:

Gebra barzón!

Dexa, monstro, A tu negro Caparason ^[39].

І клав руку на її чоло.

Тоді лунав інший голос, нижчий, ще глибший, голос, що роздирав серце й

захоплений, ніжно-суворий і серйозний, — це був спів людини, що відповідала на спів зорі. Гуїнплен все ще залишався в темноті на колінах на переможеному ведмеді й вовку, його голова була під рукою Деї, — він співав:

O ven! ama!

Eres alma

Soy corason ^[40].

І враз, у цій темряві, сніп світла падав на лице Гуїнплена.

В цій темряві з'являлася потвора.

Неможливо описати словами зворушення натовпу. Вибух невпинного сміху, — такий був ефект. Сміх родиться від несподіванки, а ніщо не могло бути несподіваніше за таке розв'язання. Нічого не можна порівняти з цим світлим промінем на смішній й страшній машкарі. Сміялися навколо цього сміху, скрізь — зверху, внизу, спереду, в глибині, чоловіки, жінки, старі лисі обличчя, рожеві лица дітей, добрі, злі, веселі, сумні, — всі; і навіть на вулиці прохожі, що не бачили нічого, а тільки чули сміх, починали сміятися. Цей сміх закінчувався оплесками й тупанням ніг. Завіса закривалася й Гуїнплена шалено викликали. Звідціля незвичайний успіх. Ви бачили "Переможений Хаос"? Збігалися дивитися на Гуїнплена. Приходили сміятися безтурботні, приходили сміятися меланхоліки, приходили сміятися люди з поганою совістю. Сміялися так невпинно, що іноді це могло здаватися хоробливим. Проте, коли є чума, від якої людина не тікає, так це зараза веселости. А втім, успіх не виходив за межі простолюдців. Великий натовп — це простий народ. Дивилися на "Переможений Хаос" за пені. Вищий світ це ходить туди, куди ходять за су.

Урсус любив цей твір, що він його давно задумав.

— Це в жанрі відомого Шекспіра, — скромно говорив він.

Контраст Деї поруч з Гуїнпленом ще збільшував шалений успіх Гуїнплена. Ця біла постать обіч з цим гномом, це — те, що можна назвати божественним подивом. Народ дивився на Дею з якимсь містичним жахом. Бачили, що вона сліпа, й почували, що вона зряча. Вона мала вигляд творчої могутності, задоволеної й здивованої своїм творінням. Здавалося, що на її збентеженому чарівному обличчі бачили відблиск творчого порива й подив перед досягненими наслідками. Почували, що вона любить свою потвору. А чи знала вона, що це потвора? Так, Ч5о вона доторкалася до нього. Ні, бо вона любила його. Вся ця ніч і весь цей день, змішані, розв'язувалися в уяві глядача в якусь сутінь, де окреслювалися безмежні неясні перспективи.

Щодо Деї, то неможливо переказати людським словом того, що вона зазнавала. Вона почувала, що вона серед натовпу, й не знала, що таке цей натовп. Вона чула шум, — от і все. В цьому натовпі Дея почувала себе самотньою, і в неї було тремтіння людини, що повисла над безоднею. Але ясна й вища за невиразний жах перед небезпекою, хоч внутрішнє й тремтячи від своєї ізольованости, Дея знайшла свою упевненість і підпору; у всеосяжній темряві вона хапалася за свою рятувальну нитку, вона клала свою руку на могутню Гуїнпленову голову. Нечувана радість! її рожеві пальці торкалися до цього лісу кучерявого волосся. Дотик до шерsti викликає думку

про щось ніжне. Дея доторкалася до вівці й знала, що це — лев. Все її серце тануло в невимовній любові. Вона почувала себе поза небезпекою, — вона знайшла рятівника. Публіка думала, що бачить протилежне. Для глядачів істота, що її рятували, був Гуїнплен, а рятівницею була Дея.

Справжня любов не пересичується. Вона вся — душа и не може простигнути. Огнище покриває попіл, зорі — ніколи. Ці чудові вражіння відновлювалися в Деї кожного вечора й вона ладна була плакати від чулості, тоді як глядачі здригалися від сміху. Навколо неї були тільки веселі, а вона була щаслива.

А втім Урсус, очевидно, не хотів того ефекта веселості, що її викликав несподіваний і нестримний сміх Гуїнплена. Він уважав за краще, щоб більше посміхалися й менше сміялися, щоб більше було літературного захвату. Проте тріумф розважає. Він кожного вечора примирявся з своїм виключним успіхом, рахуючи, скільки шилінгів становить стовпці фартингів і скільки фунтів дадуть стовпці шилінгів. І потім, він говорив сам собі, що сміх мине, а в глибині душ виявиться Переможений Хаос і щось залишить у них. Може він і не зовсім помилявся і від твору дещо залишалося в публіці. Та й насправді ця чернь, уважлива до вовка, до ведмеда, до людини, потім до цієї музики, до цього виття, що його перемогла гармонія, до цієї ночі, що її розгонила зоря, до цього співу, що з нього виходило світло, сприймала з неясною й глибокою симпатією й навіть з певною зворушливою пошаною цю поему-драму "Переможений Хаос", що закінчується на радість людині.

Такі були грубі втіхи народу.

Вони задовольняли його. Народ не мав засобів ходити на "шляхетні змагання" дворянства й не мав змоги, як аристократія й дворяни, битися об заклад на тисячу гіней за Гельмсгайля проти Фелем-ге-Мадона.

Х

ПОГЛЯД ТОГО, ХТО СТОЇТЬ ПОЗА ВСІМ, НА РЕЧІ

Й ЛЮДЕЙ

Людина завжди має на думці помститися за ту втіху, що її дано. Звідціля походить зневага до комедіантів.

Ця істота мене чарує, бавить, розважає, навчає, захоплює, потішає, навертає до ідеалу, приємна мені й корисна, — яке лихо я можу заподіяти їй? Принизити її. Зневага — це ляпас на віддаленні. Так дамо їй ляпса. Вона мені подобається, — виходить, що вона нікчемна. Вона мені служить, — я ненавижу її. Звідкіля б узяти каменя, щоб кинути на неї? Священик, дай мені твій камінь. Філософ, дай мені твій камінь. Боссюет, одлучи його. Руссо, образи його. Оратор, виплюнь на нього кругляки, що в твоєму роті. Ведмідь, кинь на нього твою каменюку. Киньмо каміння в дерево, зіб'ємо овоч, з'їмо його. Браво! і геть його! Виголошувати вірші поетів — значить розносити чумну заразу. Блазень! накладімо залізний ланцюг на його успіх. Закінчімо його тріумф свистом. Нехай він збирає натовп, а собі утворює самотність. От так' багаті кляси, так звані вищі кляси, вигадали для комедіянта цю форму ізолюваності — оплески.

Простий народ не такий жорстокий. У нього не було ненависти до Гуїнплена. Він не

зневажав його. Тільки останній конопатчик останнього екіпажу, останньої барки, що пристала до останньої англійської гавані, вважав себе за незмірно вищого, ніж цей скоморох, що звеселяв "каналій", і гадав, що конопатчик такий вищий за блазня, як лорд вищий за конопатчика.

Отож, Гуїнпленові, як і всім комедіянтам, плескали й ізолювали його. А втім тут на землі всякий успіх — злочин, і його треба спокутувати. Хто має медаль, той має й зворотню сторону її.

Для Гуїнплена не було зворотньої сторони. В тому розумінні, що обидва боки його успіху були приємні йому. Його тішили оплески, й він задоволений був з ізолюваності. Оплески збагачували його, в ізолюваності він був щасливий.

В нижчих верствах бути багатим визначає не бути вже вбогим. Цебто не мати більше дірок у одязі, не давати застигнути своєму огнищу, не почувати порожняви в своєму шлункові. Це визначає їсти відповідно до апетиту і пити відповідно до жаги. Це визначає мати все потрібне, включаючи й су, щоб подати бідному. Гуїнплен мав це вбоге багатство, якого було досить для волі.

З духовного боку він розкошував. У нього була любов. Чого ж ще він міг бажати?

Та він нічсй'О й не бажав.

Він був такий щасливий, що навіть почав жаліти людей навколо себе. У нього був жаль до решти. Крім того, він інстинктивно потроху придивлявся до того, що було зовні.

Що він бачив навколо себе? Що були оті живі істоти, яких він через своє мандрівне існування бачив завжди нових і інших в усій їх різноманітності? Натовп увесь час мінився і все таки люди лишалися ті самі. Завсігди нові лиця, й завсігди ті самі нещастя. Мішанина руїн. Кожного вечора всі соціальні нещастя збиралися навколо його блаженства.

Зелений Ящик був популярний.

Низька ціна притягає нижчий клас.

' До нього йшли слабі, бідні, знедолені. Йшли до Гуїнплена, як ішли до джина. Йшли за два су купити забуття. З височини своїх підмосток Гуїнплен оглядав темний народ. Його дух наповнювали всі ці послідовні явища надмірного лиха. Людську фізіономію утворюють сумління і життя, й вона є наслідок маси таємних впливів. Не було такого страждання, такої пристрасти, такого безчестя, такого відчаю, яких Гуїнплен не бачив би в зморшках. Ці дитячі уста не їли. Цей чоловік був батьком, ця жінка була матір'ю, а за ними можна було пізнати родину, що гине. На тому лиці вада поклала свій відбиток, і воно йде до злочину, й зрозуміло чому: неуцтво і вбозтво! Друге показує відбиток первісної доброти, що її потім стерли соціальні злигодні. На чолі старої жінки видно голодування, на чолі молодої дівчини — проституція. В цьому сум'ятті є руки, та немає стру. ментів; ці робітники й бажали б працювати, та бракує роботи.

Іноді поруч з ремесником приходив і сидів салдат, деколи й інвалід, і Гуїнплен розпізнавав цей привід — війну. Тут Гуїнплен читав безробіття, там експлуатацію, а там

рабство. На деяких лицах Гуїнплен читав поворот до звірчости, і цей повільний поворот людини до тварини був у наслідок тиску темного тягара щастя тих, що стояли зверху. В цій темряві для Гуїнплена була одна світла прогалина. Вони мали, він і Дея, щастя, що його дав один день страждання. Все інше було прокляттям. Гуїнплен почував угорі над собою могутню клясу багатих, вельможних, великих, що їх вибрав випадок; внизу він розпізнавав кучу блідих лиць знедолених; він бачив себе й Дею, із своїм маленьким * щастям, таким незмірним, між двома світами: зверху світ метушливий, вільний, радісний, що танцюючи топче ногами; зверху світ, що ходить; внизу світ, що над ним ходять. Щось фатальне, що показує на безодню соціального зла, — темрява давить на світло. Гуїнплен констатував цей сумний стан. Така плазовита доля! Людина так повзає! Так прилипнути до пороку й бруду, бути такими огидливими, так зректися своєї достоїнності, так паскудствувати, — в нього було бажання наступити на них ногами. Для якого ж метелика може бути гусеницею таке земне життя? У всьому цьому голодному й неосвіченому натовпі, скрізь і перед усім знак запитання: злочин чи безчестя? Непохитність законів розмягчила совість. Тут не було жадної дитини, що не росла для приниження! жадної дівчини, що не ставала б повнолітньою для падіння! жадної троянди, що не родилася б для слини! Іноді його очі, цікаві зворушливою цікавістю, поривалися подивитися в глибину цієї темряви, де загинало стільки марних зусиль і де боролосся стільки стомлених, стільки родин, що їх пожерло громадянство, стільки звичаїв, що їх покалічили закони, стільки ран, що їх кари зробили гангренезними, стільки вбогства, що його згризли податки, стільки розумних, що їх поглинуло нещастя, стільки суден у нещасті, що їх укривали голодні, стільки війн, лиха, стогону, крику, передсмертного хрипіння, — і він почував якийсь тиск серця від цієї болісної загальної туги. Йому здавалося, що він бачить усю цю піну нещастя над цим темним людським хаосом. Він був у пристані й дивився навкруги на цю катастрофу. Часами він охоплював руками свою понівечену голову й замислювався.

Що за безумство бути щасливими! Які виникають мрії! Які приходять ідеї! Яка дурниця свердлить йому мозок! Тому, що колись він допоміг дитині, він почував бажання допомагати світові. Мрійні хмари іноді тьмарили навіть його власну реальність; він іноді губив почуття помірності і говорив: що можна б зробити для цього бідного народу? Іноді він так захоплювався своїми думками, що говорив зовсім голосно. Тоді Урсус здвигав плечима й пильно дивився на нього. А Гуїнплен мріяв далі: Ох, як би я мав силу, як я допоміг би нещасним! Та що я? атом. Що я можу? нічого.

Він помилявся. Він міг багато для нещасних. Він примушував їх сміятися.

А ми казали, 'що примусити сміятися, це — примусити забутися.

Який благодійник для землі той, хто роздає забуття!

XI

ГУЇНПЛЕН ГОВОРИТЬ ПРАВИЛЬНО, УРСУС — ІСТИННО

Філософ — шпигун. Урсус підстерігав мрії й вивчав свого вихованця. Наші монологи дають на нашому чолі невиразний відблиск, але він ясний на погляд фізіономіста. От чому те, що творилося в Гуїнплені, не вислизало від Урсуса. Одного разу, коли

Ґуїпплен міркував, Урсус доторкнувся до його безрукавки й сказав:

— Ти, здається, спостерігаєш, дурню! Бережися, це зовсім не твоя справа. В тебе є, що робити, — любити Дею. Ти щасливий подвійним щастям: поперше, тим, що натовп бачить твою личину; подруге, тим, що Дея не бачить її. Це — щастя, що ти його маєш і на яке ти маєш права. Жадна жінка, побачивши твого рота, не погодилася б на твій поцілунок. І це рот, що утворює твою фортуну, це лице, що утворює твоє багатство, — це — не твоє. Ти не народився з таким от лицем. Ти взяв його від гримаси, що в безодні безмежного. Ти вкрав свою машкару диявола. Ти гидкий, — задовольняйся з такої вдачі. На цьому світі, що його впорядковано премудро, є щасливі з права й щасливі випадково. Ти — щасливий випадково. Ти — в льоху, де знаходиться здобич — зоря. Бідна зірка належить тобі. Не пробуй вийти з льоха й бережи свою зірку, павук! тобі попався в тенета Венерин камінь. Будь ласка, задовольняйся. Я помічаю, що ти мариш про дурниці, — це ідіотство. Послухай, я говоритиму до тебе мовою істинної поезії: якщо Дея попоїсть м'яса й баранячих січеників, то за шість місяців вона стане здорова, як туркень; одружися насправді й плодіть дітей — одного, двох, трьох, кучу дітей. От те, що я називаю філософствувати. До того ж ви будете щасливі, а це не дурниця. Мати малят — це щастя. Май хлоп'ят, ходи за ними, витирай їм носи, клади їх спати, маж їх, обмивай; нехай все це ворухиться навколо тебе; коли вони сміються, це — добре; коли горляють, це — краще; кричати — це жити; дивись, як вони ссатимуть у шість місяців, повзатимуть у рік, ходитимуть у два роки, стануть дорослими в п'ятнадцять років, полюблять у двадцять років. У кого є такі радощі, той має все. Щодо мене, то мені бракувало цього, от чому я такий грубий. Добрий бог, творець прекрасних поем і перший письменник, продиктував своєму співробітникові Мойсееві: розмножуйтеся! — такий текст. Розмножайся, тварино. Щождо світу, то він залишиться таким, який він є; він не потребує твоєї допомоги на те, щоб усе йшло погано. Не бери ти на себе таких піклувань. Не турбуйся за те, що поза тобою. Залиши свій обрій спокійним. Комедіанта утворено для того, щоб на нього дивилися, а не для того, щоб він дивився. Ти знаєш, хто поза тобою? Щасливі з права. Ти, я повторюю тобі, щасливий випадково. Ти вкрав те щастя, якого вони є власники. Вони законні, а ти самозванець, ти незаконно живеш із щастям. Чого тобі ще треба, крім того, що маєш? Нехай мені допоможе Шіболет! Цей негідникшахай! Розмножатися через Дею, — адже ж це приємно. Таке щастя скидається на шахрайство. Ті, що зверху мають привілею бути щасливими на землі, не люблять, щоб інші, що стоять нижче за них, дозволяли собі мати стільки радощів. Коли б тебе спитали, з якого права ти щасливий, ти не міг би відповісти. Ти не маєш такого патента, як вони мають. Юпітер, Аллах, Вішну, Саваоф — все одно хто — дав їм візу бути щасливими. Бійся їх. Не втручайся до них, щоб вони не втручались до тебе. Та ти, нещасний, знаєш, що таке щасливий по праву? Це страховище, це — лорд! Так, лорд! От хто повинен був інтригувати у диявола перш, ніж з'явитися на світ, щоб увійти в життя саме такими ворітьми. Мабуть, тяжко було йому родитися! Він тільки й дав собі цей труд, проте, о, справедливе небо! цей єдиний труд. Схилити на свій бік долю, цю сліпу дуру, щоб вона разом ще в колисці зробила вас велителем людей! Це — підкупити

касира, щоб він дав вам краще місце на спектаклі. Прочитай мою пам'ятку, що в тій каюті, якій я дав відставку, прочитай цей требник моєї мудрости, й ти побачиш, що таке лорд. Лорд — це той, хто має все й сам є все. Лорд той, що існує понад своєю власною природою; лорд — це той, що молодим має права старого, а старим користується втіхами молодих людей; недоброчесний — має пошану добрих людей, полохливий — він командує хоробрими людьми, ледащо — він користується плодами трудящих, неук — він має дипломи Кембріджа й Оксфорда, дурний — його вславляють поети, поганий — він має усмішки жіноцтва. Терсит — в шоломі Ахіла, заяць — у шкурі лева. Не зловживай моїми словами: я не кажу, що лорд — невідмінно неук, страхополох, гидкий, дурний і старий; я кажу тільки, що він може бути всім цим, і це не пошкодить йому. Навпаки. Лорди — це принци. Англійський король — тільки лорд, перший вельможа серед вельмож; це — все, це надто багато. Королі колись називали себе лордами: лорд Данії, лорд Ірляндії, лорд Островів. Лорд норвезький став називатися королем тільки триста років тому. Луціуса, найдавнішого англійського короля, св. Телесфор називав *mylord Lucius* — мілорд Луціус. Лорди — пери, цебто рівні. Кому? Королю. Я не роблю помилки й не змішую лордів з парламентом. Народні збори, що їх сакси, до повоювання, називали *wittenagemot*, нормани, після перемоги, називали *parliamentum*. Потроху народ витиснули за ворота. В королівських грамотах, що ними скликали представників громад колись, зазначалося: *ad consilium impendendum* а тепер вони мають напис: *ad consentiendum* ^[41] ^[42]. Представники громад мають право погоджуватися. Сказати "так" — в цьому їхня свобода. Пери можуть сказати: "ні". І на доказ цього вони так і роблять. Пери можуть одрубати голову королю, а народ ні. Скарання на голову Карла I є порушення прав не короля, а перів, і добре зробили, що повісили тіло Кромвеля на шибениці. У лордів могутність. Чому? Тому, що в них багатство. Хто перегортав Думс-де-бук? Це доказ того, що лорди володіють Англією; це реєстр маєтків підданців, що його складено за Вільгельма Завойовника, і цей список знаходиться під охороною лорда-канцлера скарбниці. Щоб скопіювати щонебудь з нього, платять по чотири су за рядок. Це знаменита книга. Чи ти знаєш, що я був хатнім доктором у лорда, що прозивався Мармадюк і що мав дев'ятсот тисяч французьких франків ренти на рік? Зрозумій це, жажливий кретине! А тобі відомо, що самими трусиками щ сажу графа Ліндсея можна нагодувати всю чернь П'яти портів? А сунься туди! Вони додержують доброго порядку. Кожного бракон'єра вішають. Я бачив, як за пару довгих волосатих вух, що стирчали з ягдташа, повісили на шибеницю батька шістьох дітей. От така наша вельможність. Трустик лорда дорогий за людину господа бога. Вельможі, — ти чуєш? — живоїди, а ми повинні вважати це за добро. Та коли б ми навіть вважали за зле, то що їм за діло? Народ заперечує? Та сам Плавт не вигадав би нічого комічнішого. Філософ був би втішний, коли б почав радити цій нещасній черні повстати проти обсягу і ваги лордів. Це все одно, якби червак почав сперечатися проти ноги слона. Я бачив раз, як гіпопотам наступив на кротову нору: він роздавив усе; він був невинний. Він навіть не знав, що існують кроти, — цей великий добродушний мастодонт. Мій любий, кроти, що їх далять, це — людство. Роздавлювати

— це закон. А ти думаєш, що сам кріт нікого не давить? Він мастодонт для кліща, що є мастодонт для мошкари. Однак, не будемо мудрувати. Мій хлопче, існують карети. Лорд у кареті, а народ під колесами; розумний відступає. Стань на боці й пропусти. Щодо мене, то я люблю лордів і уникаю їх. Я жив у одного з них. Цього досить для краси моїх спогадів. Я згадую його замок, як сяйво в хмарах. Мої мрії залишилися ззаду. Не можна уявити нічого чудовішого, величнішого, симетрійнішого, розкішнішого в усіх його подробицях за Мармадюк-Лодж. Кінецькінцем будинки, готелі й палаци лордів — це збірка всього, що тільки є найвеличнішого й найрозкішнішого в цьому розквітлому королівстві. Я люблю наших вельможних. Я вдячний їм за те, що вони багаті, могутні й щасливі. Закутаний у темряву, я з зацікавленням і задоволенням дивлюся на цей зразок небесної блакиті, що їй ім'я лорд. У Мармадюк-Лодж входили через незвичано просторий двір, що становив довгий прямокутник, розподілений на вісім квадратів, одгороджених балюстрадами; з усіх боків залишено було широку дорогу; посередині розкішний восьмикутний фонтан з двома басейнами і з чудесним ажурним дахом, що спирався на шість колон. Там я познайомився з французьким ученим, абатом дю-Кро, що належав до якобінського монастиря на вулиці св. Якова. В Мармадюк-Лоджі зберігалася половина бібліотеки Ерпеніуса, друга половина в Кембрідзькій теологічній аудиторії. Там я читав книги, сидючи під оздобленим порталом. Такі речі звичайно бачить тільки невелика кількість зацікавлених подорожніх. А чи знаєш ти, смішний хлопче, що в горішніх лісах лорда Вільяма Норта, Грея-Рольстона, який сидить чотирнадцятим на баронській лаві, більше високозрісних дерев, ніж волосся на твоїй страшній головешці? А чи відомо тобі, що у лорда Норріса Райкота, що те ж саме, що й граф Ебінгдон, є башта заввишки в двісті футів за таким девізом: *Virtus arietate fortior*, що, здається, хоче сказати: добродієність дужча за тарана, але, дурню, його слід розуміти так: мужність дужча за військові машини. Так, я поважаю, визнаю й побожно шаную наших вельмож. Це лорди, разом з королівською величністю, працюють над тим, щоб забезпечити й зберегти переваги нації. Їх випробована мудрість виявляється в скрутних обставинах. Першенство над усім, — я бажав би бачити, що б було, коли б вони не мали цього. Вони мають. Ті, що в Германії називаються князями, в Іспанії — Грандами, в Англії та Франції мають назву перів. Що були підстави вважати цей світ за нещасний, то бог відчув, де припущено помилку, — він бажав довести, що вміє створити щасливих людей, і створив лордів, щоб задовольнити філософів. Це поправка до першого творіння і врятовує діло господа бога. Для нього це пристойний вихід з фаліпівого становища. Вельможі — великі люди. Пер, коли говорить про себе, каже: ми. Пер — це множина. Король кваліфікує перів *consanguine! nostri*. Чотири утворили силу законів і між ними той, що засуджує на смерть людину, яка зрубає трьохлітню тополь. Вони так високі супроти інших людей, що в них є своя особлива мова. В геральдиці чорний колір для маси дворян називається піском, для принців — Сатурном, а для лордів — діамантом. Діамантовий порошок, зоряна ніч — це чорний колір для щасливих. І навіть у стосунках між собою у цих високих вельмож багато відтінків. Барон не може митися з віконтом, не одержавши від

нього дозволу. Це все чудові речі й зберегають нації. Яке добро для народу мати двадцять п'ять герцогів, п'ять маркізів, шістдесят шість графів, дев'ять віконтів і шістдесят одного барона, що разом становлять сто шістдесят шість перів, — з них одні — світлості, а інші — сіятельства. Після цього, що ж такого, коли там або там стрінуться якісь лахміття. Не можна ж усім бути в золоті. Лахміття, — нехай так; а хіба немає й пурпуру? Одно викупляє друге. Аджеж, щоб будувати щонебудь, треба мати, з чого будувати. Ну, добре, на світі є вбогі, — велике діло! Вони — матеріал для щастя багатих. Та нехай його чортяка візьме! Наші лорди — наша слава! Швора Чарлза Могена, барона Могена, вона сама коштує стільки ж, як шпиталь для прокажених у Мурґеті й шпиталь Христа, що його заснував для дітей Едвард VI року 1553. Томас Осборн, герцог Лідс, витрачав лише на свої лівреї п'ять тисяч ґіней золота на рік. Еспанські ґранди мають охоронців, призначених від короля, що перешкоджали б їм зводитися з господарства. Це — полохливість. Наші лорди навіжені й щедрі. Я поважаю це. Не будемо гудити, як ті заздрісники. Я вдячний за чудесне видіння, що проходить мимо мене. В мене немає світа, проте я маю відблиск. Відблиск на моїх болячках, — скажеш ти. йди ти до біса! Я Іов, щасливий тим, що можу споглядати Трімальціона. Ох, чудесна проміниста планета на небі! Бачити місячне сяйво — це вже щось важить. Знищити лордів — це така думка, що її не насмілюся б підтримати й Орест, хоч який божевільний він був. Сказати, що лорди шкідливі або некорисні, це подібне до того, якби хто сказав, що треба розхитувати держави й що людей створено не для того, щоб жити стадами, щипати траву й щоб їх кусали собаки. Баран стриже луг, барана стриже пастух. Що може бути справедливіше? Кожному своє. Щодо мене, то мені однаково; я — філософ і тримаюся за життя, як муха. Життя тільки тимчасове помешкання. Згадати тільки, що в Генрі Бовса

¹ Наші однокровні.

Говарда, графа Беркшірського, в його стайні двадцять чотири парадні карети, з яких одна має срібну, а друга золоту зброю! Боже мій, я ж добре знаю, що не кожен на світі має двадцять чотири парадні карети, але навіщо про це, кричати. Ти змерз у ночі, так вже й розходився. Не один же ти мерзнеш. Інші так само зазнають холоду й голоду. А чи ти знаєш, що без цього холоду Дея не була б сліпа, і що коли б Дея не була сліпа, вона не любила б тебе? Подумай про це, дурню! І потім, коли б усі люди, що їх розкидано на землі, почали скаржитися, то який би був галас. Мовчання — от правило. Я переконаний, що господь бог наказує засудженим мовчати, бо інакше бог сам засуджений був би слухати вічний крик. Щастя Олімпа купують за ціну мовчання Коціта. Отож, народе, мовчи. Я роблю краще — я похваляю й захоплююся. Оце зараз я перераховував лордів, але я повинен додати ще двох архієпископів й ще двадцятичотирьох єпископів. І справді, я почуваю зворушення, коли думаю про них. Я пригадую, що бачив у збирача десятини превелебного декана Рафосе — а декан належить до аристократії й до церкви — — величезний стіг найкращої пшениці, що він зібрав її в околичних селян, — декан не завдавав собі праці вирощувати її. У нього залишився час молитися богу. А знаєш ти, що лорд Мармадюк, у якого я служив, був

лордом-скарбником Ірландії та сенешалем дворянства Кнаресбурзької округи в Йоркському графстві? Чи відомо тобі, що лорд обер-камергер — посада, спадкова в родині герцогів Анкастерських — одягає короля в день коронації й за свою працю одержує сорок локтів малинового оксамиту й крім того ліжко, на якому спав король, й що пристав чорного жезла його представник? Я дуже хотів би бачити, як би ти опирався проти того, що найстаріший віконт англійський є сер Роберт Brent, що його пожалував у віконті Генріх V. Взагалі всі титули лордів показують на якенебудь земельне володіння, за винятком графа Ріверса, у якого титул є разом і його прізвище. Яке це дивне право, що вони його мають, оподатковувати інших і наперед вираховувати ренту, напр., як тепер, по чотири шилінги на фунт стерлінгів, на що відкладено термін ще на один рік, а також усі ці чудесні податки на очищений спирт, цей акциз на вино й на пиво, податки на міру й на вагу, на сидр, на брагу, на солод, на виготований ячмінь, на кам'яний вугіль і сотні інших подібних речей. Вклонімося перед тим, що є. Саме духівництво залежить од лордів. Менський єпископ — підданець графства Дербі. У лордів свої дикі звірі, що вони містять їх на своїх гербах. А що бог створив їх не досить, то вони вигадують їх. Вони утворили геральдичного кабана, що остільки вищий за кабана справжнього, оскільки кабан вищий за свиню і лорд вищий за священника. Вони створили грифа, що є орел для левів і лев для орлів і що завдає жаху левам своїми крилами, а орлам своєю гривою. У них є дракон, однорог, фенікс, саламандра, тараск, гіпогриф, крилатий кінь. Все це — страх для нас, а для них прикраса й оздоба. У них є звіринець, що його називають гербовником і де ревуть невідомі звірі. Ніякий ліс не зрівняється з несподіваними потворами, що їх вигадала їх гордість. їх суєта повна фантомів, що наче чарівної ночі носяться озброєні, в касках, в кирасах, з острогами, з державними жезлами в руках, — вони говорять поважним голосом: ми — предки. Жуки з'їдають коріння, а герби їдять народ. А чому б і ні? Ми станемо змінювати закони? Вельможність становить частину порядку. А чи ти знаєш, що в Шотландії є такий герцог, що може скакати тридцять л'є, не виходячи за межі своїх маєтків? Чи відомо тобі, що лорд архієпископ Кентерберійський має мільйон франків прибутку? Чи відомо тобі, що його величність має на рік сімсот тисяч фунтів стерлінгів цивільного листа, не рахуючи замків, лісів, вотчин, маєтків, орендних статтів, пребенд, десятини й поземельного, конфіскації і штрафів, що переходять за мільйон стерлінгів? Незадоволені з цього надто вередливі.

— Так, — задумливо пробурчав Гуїнплен, — з пекла бідних утворено рай багатців.

XII

УРСУС-ПОЕТ ЗАХОПЛЮЄ УРСУСА-ФІЛОСОФА

Потім увійшла Дея; він подивився на неї й далі вже нічого не бачив крім неї. Така вже любов; можливо на момент захопитися якиминибудь невідступними думками; приходить жінка, що її люблять, і враз примушує зникнути все те, що не вона, а вона, може, не має й підозри, що вона знищила в нас цілий світ.

Скажімо про одну деталь. В "П ереможеномуХаосі" одне слово — monstro, що його звернуто було до Гуїнплена, не подобалося Деї. Іноді, за допомогою невеличкого

знання еспанської мови, що її за тих часів знав увесь світ, вона чинила сміливо хоч нерозсудливо, замінюючи його словом *quiere*, що визначає: я так хочу. Урсус терпів таку зміну в тексті, хоч і з деяким незадоволенням. Він був не від того, щоб сказати Деї, як за наших днів Мессар сказав Віссо: У тебе бракує пошани до репертуару.

"Людина, що сміється". Така була форма, що її набула слава Гуїнплена. Його ім'я Гуїнпен, що було майже невідоме, зникло під цим глузливым прізвиськом так само, як і його лице під маскою сміха. Його популярність, як і його обличчя, була й машкарою.

А тим часом його ім'я можна було читати на великій вивісці, що її прибито було на передку Зеленого Ящика, яка підносила натовпу таку редакцію, що її склав Урсус:

"Тут можна бачити Гуїнплена, що його покинули, коли йому було десять років, уночі 29 січня 1690 року, злочинці компрачикоси на морському березі в Портленді; малий став дорослим і тепер його називають:

"Людина, що сміється".

Життя таких блазнів було існуванням прокажених у лепрозорії і блаженством в Атлантиді. Кожного дня відбувався раптовий перехід од найгаласливіших, публічних вистав до найповнішої відокремленості. Кожного вечора вони наче відходили з цього світу. Вони були ніби мерці, що відходять, щоб завтра відродитися. Комедіант — це маяк, що обертається: він з'являється, потім зникає: він існує для публіки майже як маревне світло в цьому житті з його мінливими вогнями.

За появою на площі йшла самота. Скоро закінчувався спектакль, коли аудиторія розходилася й вигуки задоволення розсіювалися по вулицях, Зелений Ящик підіймав одкидну стінку, як фортеця звідний міст, і сполучення з людством обрубалося. З одного боку всесвіт, з другого — цей барак, і в цьому бараці — воля, спокійна совість, мужність, відданість, цнота, щастя, любов, всі сузір'я.

Зряча сліпота й кохане понівечення сідали побіч, рука стискувала руку, чоло доторкалося до чола й, сп'янілі, вони розмовляли пошепки.

Середній відділ був для двох цілей: для публіки він правив за театр і для акторів за їдальню.

Урсус, що завжди був задоволений, коли можна було вставити порівняння, користався з цього подвійного призначення, щоб уподобити центральний відділ Зеленого Ящика аррадашу абесінської хатини.

Урсус підраховував здобуток, потім вечеряли. Для любови все ідеальне; а пити й їсти вкупі, коли кохаються, це припускає всі види приємної близькості крадькома, і кожний ковток стає поцілунком. П'ють вино або ель з однієї склянки, наче п'ють росу з однієї лілії. У двох душ за вечерею любов та сама ніжність, що й у пташок. Гуїнпен usługовував Деї, різав їй шматки, наливав їй пити, якнайбільше наближувався до неї.

— Гм, — казав Урсус, і його бурчання проти волі поверталось на усмішку.

Вовк вечеряв під столом, не звертаючи уваги ні на що, крім своєї кістки.

Венера й Феба брали участь у вечері, проте мало заваджали.

Ці дві напівдикі циганки розмовляли між собою циганською мовою.

Потім Дея з Фебою и Венерою йшли на жіночу половину. Урсус прив'язував Гомо

на ланцюг під Зеленим Ящиком, а Гуїнплен ходив за кіньми, із коханця ставав стайничим, наче він був Гомеровський герой або паладин Карла Великого. Опівночі всі спали, за винятком вовка, що, свідомий своєї відповідально сти, час від часу відкривав одне око.

Ранком, прокинувшись, знову сходилися, снідали всі вкупі, звичайно шинкою жі чаєм; чай в Англії заведено від 1678 року. Потім Дея, за еспанським звичаєм і за порадою Урсуса, що визначав її за слабку, спала кілька годин, в той час, як Гуїнплен і Урсус виконували різні дрібні роботи в середині й зовні, що їх вимагало бродяче життя.

Рідко бувало, щоб Гуїнплен ходив поза Зеленим Ящиком, хіба тільки на пустельних дорогах і в безлюдних місцях. В містах він виходив тільки уночі, закрившись широкополим капелюхом, щоб не показувати свого лица на вулиці.

З одкритим лицем його бачили тільки в театрі.

А втім Зелений Ящик мало відвідував міста. Гуїнплен у свої двадцять чотири роки ще на бачив великого города крім П'яти Портів. Та слава його зростала. Вона починала виходити за простолюдців і підносилася вище. Серед прихильників ярмаркових дивовищ і тих, що ганялися за всім цікавим та надзвичайним, знали, що десь існує, мандруючи з місця на місце й з'являючись то там, то там, незвичайна маска. Про неї говорили, її шукали, про неї питали: де ж вона? Людина, що сміється, рішуче ставала знаменитістю. Певний відблиск слави падав і на "П ереможений Х а о с".

От так Урсус одного дня честолюбно сказав:

— Треба виражатися до Лондона.

КНИГА ТРЕТЯ

ПОЗНАЧАЄТЬСЯ РОЗКОЛИНА

I

ТЕДКАСТЕРСЬКИЙ ГОТЕЛЬ

За цієї доби в Лондоні був тільки один міст, Лондонський міст, з будинками на ньому. Цей міст зв'язував з Лондоном Савтворк, передмістя, забруковане кругляками з Темзи; Савтворк увесь був у вуличках та завулках; подекуди передмістя було дуже стиснуте й, подібно до міста, мало велику кількість усяких будівель, будинків і дерев'яних халупин, що уявляли горюче скупчення, зручний матеріал для пожежі. 1666 рік довів це.

Тоді Савтворк вимовляли Судрік; тепер вимовляють приблизно як Совзсворк. А втім найкращий засіб вимовляти англійські імення — це зовсім не вимовляти їх. Отож Southampton вимовляйте Stpntn.

То був такий час, коли Chatham вимовляли Je t'aime^x. (¹ Я люблю тебе.)

Савтворк тих часів схожий був на теперішній Савтворк, як Вожіар схожий на Марсель. То було містечко, а тепер — місто. Але в ньому й тоді був великий навігаційний рух. В довгий старовинний циклопічний мур над Темзою було вбито кільця, до яких прив'язували річні судна. Цей мур називали муром Ефрока або Effrook-Stone — Ефрокським каменем. Йорк, коли він був саксонський, називали Ефрок.

Легенда оповідає, що у підніжжя цього муру втопився герцог Ефрок. І, справді, вода тут була досить глибока для герцога. Підчас відпливу було ще добрих шість сажнів. Невеличка прекрасна стоянка притягала до себе й морські кораблі, й старовинна голяндська шхуна, що звалася "В о г р а т", причалювала до Ефрок-Стона. "Вограат" раз на тиждень робив рейси з Лондону до Роттердама і з Роттердама до Лондона. Інші судна відходили двічі на день то в Дептфорд, то в Грінвіч, то в Гревсенд, спускаючися підчас відпливу й піднімаючися підчас припливу. Переїзд до Гревсенда, хоч тут було двадцять миль, вони робили за шість годин.

"Вограата" було збудовано за таким зразком, що його тепер можна бачити тільки в морських музеях. Ця шкуна трохи нагадувала джонку. Саме в той час Франція наслідувала Греччину, а Голяндія наслідувала Китай. "Вограат", важке двощоглове судно, було обито непроникливою обшивкою, що її настелено було перпендикулярно; посередині корабля містилася каюта, яка глибоко входила в нижню частину; дві палуби, одна на носі, а друга на кермі, були без бортів, як теперішні залізн і баштові судна, — це мало ту перевагу, що зменшувало напор хвилі на корабль підчас бурі, й ту незручність, що піддавало екіпаж ударам моря, бо бракувало парапету. Ніщо не задержувало на борту того, хто падав. Звідціль часте падіння й загибель людей, що й примусило покинути такий тип суден. Шкуна "Вограат" ішла прямо до Голяндії й не робила зупинки навіть у Гревсенді.

Старовинний кам'яний виступ, почасти природній, почасти зроблений, тягнувся вповдовж низу Ефрок-Стона; приступний при всякому морі, він полегшував суднам можливість приставати до муру. Мура подекуди було прорізано східцями. Він відзначав південний пункт Савтворка. Насип дозволяв перехожим обпиратися на верх Ефрок-Стона, як на парапет набережної. Звідціль видно було Темзу. По той бік води закінчувався Лондон. Далі йшли тільки поля.

Вище Ефрок-Стона, де Темза робить поворот майже *vis-à-vis* із Сен-Джемським палацом, позад Ламбет-Гавза, недалеко від місця гулянки, що тоді звали Фоксгалль (можливо, що це вокзгалл), між заводом, де вироблювали порцелян, і гутою, де ви. роблювали кольорові пляшки, був один з тих просторих пустирів, що заростають травою й що колись у Франції називали гульбищами, а в Англії *bowlin# greens*. *Bowling green* — зелений моріжок, щоб катати на ньому кулі, — ми зробили з нього *boulingrin*^x. Тепер такі моріжки мають у себе вдома, тільки що їх кладуть на столі й замість дерну вживають сукно, а називають їх більярдом.

** Дерновий моріжок.*

А втім, не видно чому, маючи слово *boulevard* (*boule-vert* — зелена куля), що є те саме слово, як і *bowling-green*, ми дали назву *boulingrin*. Дивно, що така серйозна персона, як словник, дозволяє собі таку непотрібну розкіш.

Савтворський *Bowling-green* називався Торінцовим полем, — це тому, що колись воно належало баронам Гастінгсам, що були разом з тим баронами Торінцо і Моклейн. Од лордів Гастінгсів Торінцове поле перейшло до лордів Тедкастерів; вони експлуатували його як місце публічних гулянок, так само, як потім герцог Орлеанський

експлуатував Пале-Рояль. Пізніше Торінцове поле занехаяли і воно стало пасовиськом і парафіяльною власністю.

Торінцове поле було щось подібне до постійного ярмарку, де товпилися блазні, еквілібристи, фокусники, музики на підмостках, і завсігди повно було тих дурнів, що "приходили тішити диявола", як казав архієпископ Шарп. "Тішити диявола" значило ходити на спектаклі.

Декілька готелів, що приймали й випускали публіку, яка відвідувала ці заїжджі ярмаркові театри, були відкриті на цьому гулящому місці цілий рік і процвітали. Це були прості бараки, що в них жили тільки вдень. Увечорі хазяїн готелю клав у кишеню ключ од таверни і йшов собі додому. Тільки один з цих готелів був справжнім будинком. На всьому bowling-green не було іншого постійного помешкання; ярмаркові бараки могли зникнути в один момент, бо ніщо не прив'язувало всіх цих фіглярів, що звикли до бродячого життя. Фокусники живуть без коріння.

Цей готель називався Тедкастерським від імення давніх власників; він був скорше заїзд, ніж таверна, й певніше готель, ніж заїзд; ворота вели в досить великий двір.

Великі ворота, що відчинялися з двору на площу, були офіційними ворітьми в Тедкастерський заїзд, а збоку в них були незаконні ворота, через які входили, — фіртка. Хто каже "незаконні", той каже про фіртку, ще через неї власне тільки й ходили. Вона вела прямо в таверну у власному значінні слова. Це була велика закопчена кімната, заставлена столами і з низенькою стелею. Над дверима, через які входили, в першому поверсі було вікно, — до його рямки було припасовно й повішено вивіску таверни. Великі ворота, наглухо закриті на засов, залишалися замкнені.

Щоб увійти в двір, треба було перейти через кімнату.

У Тедкастерському готелі був хазяїн і хлопець. Хазяїна звали Ніклес. Хлопця звали Говікум. Хазяїн Ніклес, — безсумнівно Николай, що через англійську вимову зробилося Ніклес, — був скупий удовець, полохливий й мав пошану до законів. До того ще в нього були густі брови й руки в волоссі. Щодо хлопця чотирнадцяти років, який подавав питво й обзивався на ім'я Говікум, то це був веселий хлоп'яга з великою головою й у фартусі. Він був голений — ознака рабства.

Він спав у нижньому поверсі, в будці, де колись містився собака. Слухове віконце цієї будки виходило на bowling-green.

II

КРАСНОМОВСТВО НА ВІДКРИТОМУ ПОВІТРІ

Одного вечора, коли був великий вітер і було досить холодно й коли в кожного були всі підстави поспішати додому, якась людина, що йшла по Торінцовому полю, по-під стіною Тедкастерської таверни, враз спинилася. Це було в останні місяці зими з 1704 на 1705 рік. Ця людина, з одержі матрос, була гарна й висока, щоб обов'язково для придворних і не заборонено простим людям. Чого він спинився? Щоб прислухатися. До чого ж він прислухався? До голоса, що говорив певне у дворі, по той бік муру, до голоса, трохи старечого, проте такого гучного, що він доходив аж до перехожих на вулиці. Одночасно з загорожі, де просторікував голос, чути було шум натовпу.

Голос говорив:

— Чоловіки й жінки лондонські, — от і я. Від щирого серця вітаю вас, що ви — англійці. Ви — великий народ. Скажу більше: ви — велика чернь. Удари ваших кулаків кращі за удари ваших мечів. У вас добрий апетит. Ви — нація, що пожирає інших. Величне призначення. Висисання цілого світу визначає для Англії окреме місце. В політиці, в філософії, в урядуванні колоніями, населенням і промисловістю, в бажанні заподіяти іншим зло, що вам на користь, ви особливі й дивні. Наближається момент, коли на землі буде дві вивіски; на одній читатимуть: сторона людей, а на другій: сторона англійців.' Я констатую це на славу вам, я сам не належу ні до англійців, ні до людей, — я маю за честь бути ведмедем. Більше — я доктор. Це все разом. Джентлмени, я навчаю. Чого? Двох речей: того, що я знаю, и того, чого я не знаю. Я продаю зілля й подаю думки. Підійдіть і слухайте. Вас закликає наука. Відкрийте ваші вуха. Коли вони малі, то в них уміститься небагато істини, а коли вони великі, то в них увійде багато дурниць. Отож, увага. Я викладаю *pseudodoxia epidémica* — епідемічну фалшиву науку. В мене є товариш, що примушує сміятися, а я примушую думати. Ми живемо в одному ящику, — сміх належить до тієї самої доброї родини, що й знання. Коли Демокріта спитали: звідкіля в тебе стільки знання? він відповів: — Я сміюся. А я, коли ви спитаєте мене, чого я сміюся, я відповім: — того, що я знаю. А втім, я й не сміюся. Я виправляю людські помилки. Я берусь чистити ваш розум. Він забруднений. Бог припускає, що народ помиляється й що його дурять. Не слід мати нерозумного сорому; я щиро визнаю, що вірую в бога, навіть коли він не правий. Тільки коли я бачу сміття, — а помилки — сміття, — я вимітаю його. Як я навчився того, що я знаю? Це стосується тільки до мене. Кожен бере знання там, де може. Лактанцій ставив патання бронзовій голові Вергілія й вона відповідала йому; Сільвестр II розмовляв з птахами, — треба запитати, — як? — або ж птахи розмовляли людською мовою, або ж папа щебетав ях птахи? Мертва дитина *рабиня* Єлеазара розмовляла із святим Авґустином. Між нами, я піддаю в сумнів усі ці факти, за винятком останнього. Мертва дитина говорила: гаразд; але в неї під язиком була золота платівка, на якій було виритувано різні сузір'я. Отож, вона шахрувала. Факт з'ясовується. Ви бачите, який я поміркований. Я відокремлюю істинне від фалшивого. Слухайте: є інші помилки, що й ви бідні, прості люди, безсумнівно, поділяєте їх, — від них я хочу визволити вас. Діоскорід вірив, що божество — в блекоті, Хрізіп — в шипшині, Йосип — в корні папороті, Гомер — в рослині жовтої цибулі. Всі вони помилялися. В цих травах був не бог, а демон. Я перевірів це. Неправда, ніби змій, який спокусив Єву, був, як Адам, з чоловічим обличчям. Гарціас-де-Горто. Кадамосто й Жан Гюґо, архієпископ Тревський, заперечують, що досить підпиляти дерево, щоб піймати слона. Я схиляюся до їх погляду. Горожани, причина фалшивих думок — намагання Люципера. За панування такого державця повинні з'явитися блискучі й загибельні помилки. Народе, Клавдій Пульхер помер не тому, що кури відмовилися вийти з курника; правда в тім, що Люципер, передбачаючи смерть Клавдія, подбав про те, щоб перешкодити цим тваринам їсти. Що Вельзевул дав імператорові Веспасіану силу випрямляти кривих і

повертати зір сліпим, доторкаючися до них, це діяння похвальне, проте мотиви його злочинні. Джентлмени, не вірьте фалшивим ученим, що використовують корінь бріонії та білого змієвика й виготовляють очні примочки з меду й півнячої крові. Навчіться ясно бачити обману. Не точно, що Оріон народився з природньої потреби Юпітера, — правда в тім, що то Меркурій таким способом народив цю зірку. Неправда, що в Адама був пуп. Коли святий Юрій убивав дракона, то коло нього не було дочки святого. У святого Єроніма в кабінеті не було на каміні годинника, поперше, тому, що він жив у печері й не мав кабінета, подруге, тому, що в нього не було каміна, потрете, тому, що тоді ще не було годинників. Нужно перевіряти все! Ну-мо! Мої любі слухачі, якщо вам скажуть, що в того, хто понюхає валеріиної трави, в мозкові народиться ящурка, що віл, коли згниває, повертається в бджіл, а кінь — в ос, що мертва людина важить більше, ніж жива, що козина кров розчиняє смарагд, що гусениця, муха й павук, що їх помітять на тому самому дереві, віщують голод, війну й пошесть, що падучу вилічують черваком, якого знаходять у голові козляти, — не вірьте нічому: все це помилки. А от вам правда: шкура морської корови забезпечує від грома; жаба годується землею, через що в неї утворюється камінь у голові; еріхонська троянда розцвітає напередодні Різдва; гадюки не можуть зносити тіні ясеня; у слона немає суглобів, і він спить стоячи, прихилившись до дерева; примусьте жабу висидіти куряче яйце, у вас буде скорпіон, що, вирісши, повернеться на саламандру; сліпий може стати зрячим, поклавши одну руку на ліву сторону віттаря, а другу на очі; дівоцтво не виключає материнства. Добрі люди, годуйтеся цими очевидними істинами. А далі ви можете вірувати в бога, як хочете: або як спрагнілий в помаранчу, або як осел вірує в батіг. Тепер я познайомлю вас з моєю трупю.

В цей момент сильний порив вітру потряс дах й віконниці таверни, що стояла цілком ізольовано. Це справило вражіння довгого грому. Оратор трохи заждав, потім почав говорити далі:

— Перерва! Гаразд! Говори ти, Аквілоне! Джентлмени, я не сержуся на нього. Вітер балакучий, як усі пустельники. Там на горі в нього немає компанії. От він і балакає. Я відновляю перервану нитку промови. Подивіться на товариство артистів. Нас четверо. *A lupo principium* ^{x(1)} *Початок з вовка*).

. Починаю з мого друга — вовка. Він і не ховається. Подивіться на нього. Він учений, поважний і мудрий. Провидіння напевне в один момент мало на думці створити з нього університетського доктора, але для цього треба було, щоб він був трохи тупим, а він не такий. Додаю, що в нього немає упереджень і він не аристократ. При нагоді він водиться з сукою, він, що має право на вовчицю. Його нащадки, коли вони в нього є, мабуть, Граціозно змішують гавкання їх матері з виттям їх батька. Бо він виє. З людьми треба вити. Він також і гавкає, з ласки до цивілізації. Великодушна делікатність. Гомо — удосконалений собака. Вшануємо собаку. Собака — яка чудна животина — в неї піт на язиці й посмішка на хвості. Джентлмени, Гомо своєю мудрістю дорівнює й своєю сердечністю перевищує мекіканського вовка без шерsti, чудного ксолоїтценіски. Додам ще, що він смирний. Він має поміркованість вовка, свідомого своєї користи для

людей. Він ладен на те, щоб допомогти й подати добродіяння мовчки. Його ліва лапа не знає добрих діл, що їх чинить його права лапа. Такі його заслуги. Про другого члена товариства, мого другого приятеля, я скажу тільки одне слово: він — потвора. Ви не дивуйтесь. Пірати колись покинули його на березі дикого океана. А це — сліпа. Чи вона виняток? Ні. Ми всі сліпі. Скнурий — сліпий: він бачить золото й не бачить багатства. Мотяга — сліпий: він бачить початок і не бачить кінця. Кокетка сліпа: вона не бачить своїх зморшок. Учений сліпий: він не бачить свого неучтва. Чесна людина сліпа: вона не бачить шахрая. Шахрай сліпий: він не бачить бога. Бог сліпий: того дня, коли він створив світ, він не бачив, що диявол просунувся в його творіння. Щодо мене, то й я сліпий: я говорю й не бачу, що ви глухі. Ця от сліпота, що супроводить нас, — таємнича жриця. Сама Веста доручила б їй охороняти свою головешку. В її вдачі є неясності, м'які, як ті проміжки, що їх одкриває овеча шерсть. Я думаю, що вона — дочка короля, проте не стверджую. Похвальна недовірливість — стала приналежність мудреця. Щодо мене, то я збираю зілля й роблю ліки. Я думаю й перев'язую *chirurgus sum* ^[43] ^[44]. Я виліковую від лихоманки, міязмів і пошести. Майже всі наші хвороби и страждання — тільки болячки, що виступають наверх, і тому, коли за ними гаразд ходити, вони рятують нас од гірших недуг. Не зважаючи на це, я раджу вам не мати чиряка, що інакше називається карбункулом. Це дурна хворість, що не служить ні до чого. Умирають, та й край. Я не неук і не дикун. Я шаную красномовство і поезію і живу з цими богинями в чистій дружбі. Я кінчаю порадою: джентлмени та леді, виховуйте в собі світлі сторони життя: доброчесність, поміркованість, чесність, справедливість і любов. Кожен на цьому світі, як кажуть, може мати у себе горщикок з квітками на вікні. Мілорди й панове, я сказав. Зараз почнеться вистава.

Людина, напевне матрос, що слухав, лишаючись на вулиці, увійшов в низьку залю таверни, перейшов її, заплатив декілька монет, що з нього вимагали, і вийшов на двір, повний публіки. В глибині двора він побачив балаган на колесах, зовсім одкритий, а на підмостках стару людину, одягнену у ведмежу шкуру, молодого чоловіка, що мав подобу машкари, сліпу дівчину й вовка.

— Боже мій, — крикнув матрос, — от чудові люди!

III

ДЕ ПЕРЕХОЖИЙ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ЗНОВУ

Зелений Ящик, — ви вже мабуть пізнали його, — прибув до Лондона. Він спинився в Савторці. Урсуса приваблював зелений моріжок, який мав оту перевагу, що на ньому гулянки відбувалися завсігди, навіть узимку.

Урсусові приємно було побачити собор святого Павла.

Лондон, коли до нього придивитись як слід, це — місто, що має багато доброго. Мати катедральний собор, що його присвячено святому Павлові, це — відважність. Істинний святий катедральний собор, це — собор святого Петра. Святого Павла можна запідозрювати в тім, що він фантазував, а фантазування в церковних матеріях визначає ересь. Святий Павло є святий з обставин, що зменшують його провину. Він увійшов на небо тільки через ті двері, що через них проходять артисти.

Катедральний собор — вивіска. Святий Петро вказує на Рим, місто панування суворої догми, а святий Павло визначає Лондон — місто, де панує схизма.

Урсус, якого філософія мала такий великий обсяг, що вона охоплювала все, був людиною, що розуміла ці відтінки, і його дотяг до Лондона, можливо, походив із певної вподоби його до святого Павла.

Великий двір Тедкастерської таверни визначив вибір Урсуса. Цей двір наче передбачав Зеленого Ящика: це був цілком готовий театр. Двір був чотирикутний, забудований з трьох боків; з четвертої сторони проти вікон був мур, до якого й поставили Зелений Ящик; він увійшов у двір тільки тому, що ворота були величезного розміру. Великий дерев'яний балькон з піддашком, що спирався на стовпи, обслуговував кімнати першого поверху й тягнувся вдовж стін внутрішнього фасада двору з двома прямокутними поворотами. Вікна долішнього поверху правили за партерні ложі, брукований двір — за партер, а балькон був за балькон. Зелений Ящик, що його приставлено було до муру, мав перед собою всю цю залю для глядачів. Все це дуже скидалося на "Глобус", де виставляли "Отелло", "Короля Ліра" та "Бурю".

В кутку, позад Зеленого Ящика, була стайня.

Урсус склав умову з хазяїном таверни Ніклесом, який з пошани до законів допустив вовка тільки за дорогу платню. Напис "Гуїнплен — Людина, що сміється" було знято з Зеленого Ящика й прибито поруч з вивіскою готелю. В залі таверни, як ми вже сказали, були внутрішні двері, що вели на двір. Побіч цих дверей, за допомогою розрізаної бути, зробили будочку для "касирки", за яку були то Феба, то Венера. Все було майже так само, як і тепер. Хто входив, той платив. Під написом "Людина, що сміється" повісили на двох цвяхах пофарбовану в біле дошку, на якій великими літерами накреслили вуглем назву великої п'єси Урсуса "Переможений Хаос".

В центрі балькона, саме проти Зеленого Ящика, було відділення, що в нього за головний хід правило вікно, обернене в двері; це відділення, відмежоване двома перегородками, зберегали для "вельможного панства".

Воно було досить просторе, так що в двох рядах можна було вмістити десять глядачів.

— Ми в Лондоні, — казав Урсус. — Треба ждати й дворянства.

Він наказав умеблювати цю "льожу" найкращими стільцями з таверни, а посередині вмістити велике крісло, оббите золотистим утрехтським оксамитом з вишневими квітами, на той випадок, коли б прийшла дружина якого-небудь альдермена.

Вистави почалися.

Відразу пішов натовп.

Проте льожа для вельможного панства залишалася порожня.

За цим винятком успіх був такий, що ніхто із блазнів не пам'ятав чогось подібного. Весь Савторк збігався масами дивитися на Людину, що сміється.

Гуїнплен переполошив фокусників і блазнів Торінцового поля. Яструб, що потрапив в клітку щеглів і почав клювати їхній покорм, — такий був ефект. Гуїнплен пожирав собі їх публіку.

Крім маси шпагоковтачів і фіглярів, на зеленому моріжку ..бували й справжні вистави. Був тут цирк з жінками-вершницями, в якому з ранку й до вечора греміли найможливіші струменти, гуслі, барабани, таламбаси, гудки, дзвоники, сопілки, дудки, цимбали, волинки, німецькі та англійські ріжки, флейти, фляжолети та інш. Під великим круглим наметом давали вистави стрибуні. Був тут бродячий звіринець з тигром-коміком, що намагався вирвати в усмирителя його батіг, що він ним хльоскав його, й проковтнути наконечник його. Ґуїнплен затьмив навіть цього коміка з зубами й кігтями.

Зацікавлення, виторг, оплески, натовп — усе це забрала Людина, що сміється. Це сталося в один момент. Працював тільки Зелений Ящик.

— "Переможений Хаос" став хаосом-переможцем, — казав Урсус, що пів успіху Ґуїнплена брав на свій карб і тяг скатерку до себе, як кажуть мандрівні комедіанти.

Успіх Ґуїнплена був незвичайний. А все ж він залишався місцевим. Для слави тяжко перебратися через воду. Для імени Шекспіра треба було сто тридцять років, щоб дійти з Англії до Франції; вода — це стіна, і коли б Вольтер не допоміг Шекспірові, про що він пізніше жалкував, то Шекспір мабуть і досі залишався б по той бік муру в Англії, як полоненик острівної слави.

Слава Ґуїнплена не переходила за Лондонський міст. Вона не набула таких розмірів, щоб знайти відголос у великому місті. Принаймні, на перші часи. Проте й Савторка було досить для честолобности кльовна. Урсус казав: — Гаманець з виторгом, як дівчина, що соґрішила, товстіє на очах.

Виставляли "Ursus Rursus", потім "Переможений Хаос".

В антрактах Урсус виправдовував свої таланти енгастриміта й чудово показував червеномовство; він так добре наслідував усякий голос, що його подавали присутні, спів, крик, що самі ті, що співали або кричали, дивувалися схожості, а іноді він копіював шум натовпу й пухкав так, наче в ньому одному була ціла юрба людей. Талант надзвичайний.

Крім того, як ми бачили, він красномовствував, як Ціцерон, продавав ліки, ходив за хворими і навіть виліковував недужих.

Савторк був зачарований.

Оплески Савторка задовольняли Урсуса, хоч вони й не дивували його.

Підчас кожної вистави двір таверни перетворювався на партер і його наповнювала обірвана й ентузіастична аудиторія. Тут були човенники, носії, корабельні теслярі, керманичі річних суден, матроси, що допіру прибули, які витрачали свій заробіток на пияцтво та на дівчат. Були тут власники розпусних домів, бродяги й чорна гвардія, тобто салдати, що їх за дисциплінарні провини засуджено було носити свій червоний одяг навиворіт, чорною підкладкою наверх, чому їх називали blackguards звідкіля й наше^[45] ^[46] blagueurs. Все це приливало з улиці в театр і відливало з театру в залю таверни. Випиті шклянки пива не заважали успіхові вистав.

Серед цих людей, що їх звичайно називають громадськими покидьками, один був вищий за інших, величніший, дужчий, не такий злиденний, з широкими плечима,

одягнений, як і всі простолюди, проте не обірваний; він захоплювався шалено, кулаками відвойовував собі місце, перука в нього була набакир, він лаявся, кричав, голосно реготав, кидав неохайні дотепи, а в разі потреби підбивав очі й платив пляшкою.

Цей постійний відвідувач був той самий перехожий, якого захоплений вигук ми чули нещодавно.

З нього був знавець, безпосередньо зачарований, який відразу захопився Людиною, що сміється. Він приходив не на всі вистави. Проте, коли він приходив, то ставав за "ватажка" публіки; оплески доходили до шалености, успіх досягав не до стелі, якої не було, а до хмар, що бували (Хмари, через брак стелі, іноді поливали дощем зразковий Урсусів твір).

Урсус спостерігав цього чоловіка і Гуїнплен придивлявся до нього.

Це був палкий невідомий друг, що вони тут мали.

Урсус і Гуїнплен хотіли познайомитися з ним, або, принаймні, дізнатися, хто він такий.

Одного вечора Урсус, з-за лаштунків, що за них правили кухонні двері Зеленого Ящика, випадково маючи коло себе хазяїна таверни Ніклеса, показав йому на цю людину, що змішалася з натовпом, і спитав його:

— Ти знаєш цю людину?

-тБезсумнівно.

— Хто ж це такий?

— Матрос.

— Як його звати? — спитав, втручаючись Гуїнплен.

— Том-Джім-Джек, — відповів хазяїн таверни.

Потім, спускаючися по східцях, що були ззаду Зеленого Ящика, щоб піти до таверни, він кинув таке зауваження, незвичайно глибоке:

— Як прикро, що він не лорд! От був би знаменитий каналія.

А втім, трупа Зеленого Ящика, хоч і опинилася в таверні, не змінила нічого із своїх звичаїв і не відмовилася від своєї ізолюваности. За винятком декількох слів, що вони іноді обмінювалися з хазяїном таверни, вони не сходилися з іншими мешканцями готелю, постійними чи випадковими, и жили й далі відлюдно.

З того часу, як прибули до Савтворка, Гуїнплен засвоїв звичай, коли виставу було кінчено і люди та коні вже повечеряли, Урсус і Дея лягали спати, кожен у своєму помешканні, виходити, щоб трохи подихати свіжим повітрям на зелений моріжок між одинадцятою годиною і північю. Мрійний настрій, що є в кожній людині, штовхає на нічні прогулянки й на блукання під зоряним небом, молодість завжди повна таємничих сподіванок, от чому хочеться блукати вночі без цілі. В цей час на ярмарковій площі не було вже нікого; тільки похитувалися п'яні, що їх силюети вимальовувалися в темних кутках. Порожні таверни замикали; огні в низькій залі Тедкастерської таверни гасили, і тільки де-не-де в кутку остання свічка освітлювала останнього пивця; неясне світло виходило з щілини напів одкритих кімнат таверни, і Гуїнплен, задумливий,

задоволений, мрійний, щасливий неясним божественним щастям, ходив перед цими напіввідкритими дверима. Про що він думав? Про Дею, ні про що, про все, про глибокі питання. Він не відходив далеко від таверни, наче якась нитка держала його коло Деї. Йому досить було зробити декілька кроків надворі.

Потім він повертався, впевнявся, що весь Зелений Ящик уже спить, і сам теж засинав.

IV

В НЕНАВИСТІ СУПРОТИВНИКИ СТАЮТЬ ЗА БРАТІВ

Успіху не люблять, особливо, коли він спричиняється до невдачі. Рідко буває, щоб ті, кого пожирають, боготворили тих, хто пожирає. Людина, що сміється, рішуче стала за подію. Околичні блазні були обурені. Театральний успіх — це помпа, що втягує в себе натовп і робить порожняву навколо себе. Балаган, що був насупроти, розгубився. Піднесення прибутків Зеленого Ящика відразу спричинилося, як ми сказали, до відповідного зниження виторгу околичних балаганів. Враз спектаклі, що їх дошанували, спустили. Ярмарковий мурашник, що показував свої таланти й свою гучну музику в сусідніх театрах, тепер бачив, як руйнує його Людина, що сміється, і впадав в одчай, але був засліплений. Всі скоморохи, кльовний й фігляри мали заздрість на Г'юїпплена.

От щасливий, що має морду дикого звіря. Матері-комедіантки й канатні танечниці, що мали гарних дітей, зловливо дивилися на них і, показуючи на Г'юїпплена, говорили: "Як прикро, що в тебе не таке лице, як у нього". Деякі били своїх малят от злоти на те, що їх вважали за гарних. Кожна з них, коли б знала секрет, обробила б свого сина "а-1а Г'юїпплен". Янгольська головка, що не приносила нічого, не варта диявольського обличчя, що приносить прибуток. Одного разу чули, як мати маляти, що було чудесне, як херувім, і виконувало ролі купідона, кричала: "Наші діти невдалі, удався тільки Г'юїпплен! — і, показуючи кулака своєму синові, вона додавала: — Коли б я знала твого батька, я б учинила йому сцену".

Г'юїпплен був курка з золотими яйцями. Який чудовий феномен. Це тільки й кричали в усіх балаганах. Скоморохи, захоплені й доведені до розпачу, дивилися на Г'юїпплена й скреготали зубами. Коли лютість дивується, це звуть заздрістю. Тоді вона починає вити. Вони пробували стати на перешкоді, "П е р е м о ж е н о м у Х а о с о в і", змовлялися, свистали, хрюкали, шикали. Це ставало Урсусові за привід звертатися до черні з квітчастими промовами, а для друга Том-Джім-Джека випала нагода дати декілька тих стусанів, що відновлюють порядок. Стусани Том-Джім-Джека остаточно примусили Г'юїпплена звернути на нього увагу, а Урсуса — шанувати його. А втім, розуміється, тільки здалека; бо гурток Зеленого Ящика задовольнявся з самого себе й тримався віддалік од усіх, а щодо Том-Джім-Джека, то цей лідер черні справляв вражіння, ніби він стояв над юрбою й не мав зв'язку й інтимної близькості з нею; він трощив скло, керував людьми, з'являвся й зникав, був за товариша всім і однак нікому за спільника.

Декілька ляпасів Том-Джім-Джека не спинили шаленої заздрости проти Г'юїпплена.

Коли шикання залишилося даремним, то блазні Торінцового поля виготували донос. Вони звернулися до влади. Такий звичайний порядок. Проти неприємного успіху спочатку підбурюють натовп, а потім звертаються за допомогою до уряду.

До комедіантів приєднуються превелебні панотці. Людина що сміється, заподіяла шкоду й проповідникам. Спустили не тільки балагани, а й церкви. Церкви п'яти парафій Савторка не мали вже слухачів. Кидали промови, щоб іти до Ґуїнплена. "Переможе ний Хаос", Зелений Ящик, Людина, що сміється, — всі ці Ваалові мерзості переважали красномовство катедри. Голос, що звучить у пустелі, *vox clamantis in deserto*, не буває задоволений і з охотою благає уряд. Пастори п'яти парафій поскаржилися лондонському єпископові, що своєю чергою поскаржився її величності.

Скарга комедіантів спиралася на релігію. Вони проголосили, що релігію ображено. Вони зазначили, що Ґуїнпен — характерник, а Урсус — нечестивий.

Превелебні панотці посилялися на громадські порядки. Вони брали до уваги факт і говорили про порушення парламентських актів, залишаючи на боці ортодоксію. Це було значно гірше за тих часів. Бо це було в добу Ліка, що помер майже шість місяців перед цим, 28 жовтня 1704 року, отже в добу, коли починався скептицизм, що Болінґброк заразив ним Вольтера.

В такий спосіб, Зелений Ящик атакували з двох боків — комедіанти в ім'я п'ятикнижжя, а капелани в ім'я поліційних наказів. З одного боку небо, з другого — відомство шляхів; превелебні панотці держалися за відомство шляхів, а скоморохи за небо. Священики проголошували, що Зелений Ящик завалює дорогу, а балаганщики, що він блюзнить.

Чи був який привід для цього? Чи були підстави? Так! Яка ж була його провина? А ось яка: у нього був вовк. В Англії вовк — вигнанець. Доґ — нехай буде, а вовк — ні. Англія припускає собаку, що гавкає, й не припускає собаки, що виє; різниця між оборою й лісом. Ректори й вікарії п'яти парафій Савторка пригадували в своїх проханнях численні королівські й парламентські статuti, що ставили вовка поза законом. Наприкінці вони просили завдати до в'язниці Ґуїнплена і посадити в клітку вовка, або принаймні зовсім вижити обох.

Тут, казали вони, грають ролю питання громадського інтересу, небезпека для перехожих і т. інш. Крім того, посилялися й на факультет. Вони цитували постанову колегії "Вісімдесяти Лондонських лікарів", вченого товариства; воно вело свій початок од Генріха VIII і мало свою печатку, як і держава; воно підвищувало своїх хорих у ранґ підсудних, користалося правом ув'язнювати тих, що порушують його закони й ламають його розпорядження; воно, між іншими корисними для здоров'я горожан постановами, констатувало такий факт, який становить придбання науки: "Коли вовк перший побачить людину, то людина охрипне на все життя. Крім того, вовк може укусити її".

Отож, Гомо був за привід.

Урсус довідався про ці інтриги через хазяїна таверни. Його вони непокоїли. Він боявся кігтів поліції й суду. Щоб боятися суддів, досить мати страх; не потрібно бути винуватим. Урсус мало бажав стикатися з шерифами, альдерманами, суддями,

приставами. Він ані трохи не намагався споглядати близько їх офіційні фізіономії. Йому так само цікаво було бачити урядовців, як зайцеві хортів.

Він почав жалкувати, що приїхав до Лондона.

— Найкраще — ворог доброго, — бурчав він. — Я вважав це прислів'я за безглузде й помилився. Дурні істини — справжні істини.

Проти таких двох сил, що об'єдналися, — комедіантів, які взяли до своїх рук релігійну справу, й капелянів, що обурювалися в ім'я медицини, — у бідного Зеленого Ящика, що на нього мали підозру в чарівництві в особі Гуїнплена і в скаженстві в особі Гомо, не було нічого, крім того, що в Англії має велику силу, а саме бездіяльність влади. З цього невтручання місцевої влади й походила англійська свобода.

Людина, що сміється, "П е р е м о ж е н и й Хаос", Гомо могли мати проти себе комедіантів, проповідників, єпископів, палату громад, палату лордів, її величність, Лондон, всю Англію й залишатися спокійними, поки за них був Савторк. Зелений Ящик був улюбленою розвагою передмістя, і місцева влада, здавалося, була індиферентна. В Англії індиферентність — це захист. Поки шериф графства Серрей, до якого належав Савторк, не рухався, Урсус міг дихати вільно, а Гомо міг спати на обидва свої вовчі вуха.

За таких умов удар не міг мати повної сили, а ненависть навіть збільшувала успіх. В даний момент Зеленому Ящику жилося не погано. Навпаки. Серед публіки були чутки про інтриги. Людина, що сміється, ставала популярністю. Натовп нюхом почуває доноси й стає за скривдженого. Бути в підозрі — це рекомендація. Натовп інстинктивно пристає до того, чому загрожує заборона. Підозріла річ — це заборонений овоч, і всі квапляться покуштувати його. І потім оплески, що дратують когось, коли, особливо, це влада, приємні. Провести мимохідь приємний вечір, виявити співчуття пригнобленому й опір гнобителеві — це подобається. Одночасно розважаються й охороняють. Додамо,, що театральні балагани зеленого моріжка й далі свистіли й змовлялися проти Людини, що сміється. Не могло бути нічого кращого для успіху. Вороги зчиняють великий галас, що загострює й оживлює тріумф. Друг скоріше втомиться хвалити, ніж ворог ганити. Гудити це значить шкодити. От те, чого вороги не знають. Вони не можуть стриматися, щоб не ображати, і тим приносять користь. їм не можна мовчати, а це піддержує інтерес публіки. Натовп на виставах "Переможеного Хаосу" все зростає.

Урсус ховав про себе все те, що говорив йому хазяїн таверни Ніклес про інтриги й скарги до високих установ, і нічого не переказував Гуїнпленові, щоб попередженнями не порушувати спокою вистав. Коли спіткає лихо, то про нього завсігди встигають довідатись досить швидко.

V

УЕПЕНТЕК

Одного разу він все ж таки визнав за потрібне відступити від такої обережності задля тієї самої обережності і навіть уважав за корисне викликати тривогу в Гуїнплена. Правда, тут справа була значно важливіша, ніж інтриги ярмарку й церкви, — так принаймні гадав Урсус. Гуїнпен, підіймаючи фартинг, що впав на землю в той

час, коли перелічували виторг, почав розглядати його й при хазяїн! таверни відзначив контраст між фартингом, що представляв убогість народу, й відбитком, що в вигляді лица Ганни представляв паразитну розкіш трону, — такі слова були недоброзичливі. Ці слова, що їх повторив хазяїн таверни Ніклес, пройшли великий шлях і через Фебу й Венеру дійшли до Урсуса. Урсус тремтів як у лихоманці. Такі зловмисні слова! Образа величності. Він різко вилаяв Ґуїнплена.

— Ти гляди за своєю огидливою пашею. Це правило значних людей — нічого не робити і правило для людей маленьких — нічого не говорити. Бідний має тільки одного друга — мовчання. Слід вимовляти тільки односкладове: так. Визнавати й погоджуватися — таке єдине його право. Кажі "так" судді. Кажі "так" королеві. Вельможні люди, коли їм захочеться, б'ють нас палицею, — і я зазнав цього, це їх прерогатива, і вони ані трохи не гублять своєї величності, коли ламають нам кістки. Кістколом — це щось подібне до орла. Вшануймо скипетр, що є перша з палиць. Хто виявляє повагу, той обережна людина; людина різка — егоїст. Хто ображає свого короля, той підпадає під ту саму небезпеку, що й дівчина, яка нерозсудливо стриже гриву лева. Мене повідомили, що ти тут щось набалакав про фартинги, які та ж сама річ, що й ліярди, і що ти зневажав ту царственну монету, за яку нам на базарі дають півчверті солоного оселедця. Бережися. Стань серйозніший. Згадай, що існують кари. Проймися законодавчими істинами. Ти живеш у такій країні, де того, хто зрубає маленьке трьохлітнє деревце, тягнуть спокійно на шибеницю. Тим, що божаться, заковують ноги в кайдани. П'яного замикають у діжку без дна внизу, щоб він міг ходити, з діркою вгорі діжки, щоб пройшла голова, й двома дірками в боках, куди проходять руки, проте так, щоб він не міг лягти. Хто вдарить когонебудь у залі Вестмінстерського абатства, той стає в'язнем на все життя, а його майно конфіскують. Хто вдарить когонебудь у королівському палаці, тому відрубують праву руку. Щуток у ніс, так що піде кров, і от ти однорукий. Коли хто виказаний як еретик у єпископському суді, того сплять живим. Не за велику річ Кетберта Сімпсона четвертували на турнікеті. От три роки тому, 1702 року, — це не так давно, як ти бачиш, — виставили до ганебного стовпа одного злочинця, Даніеля-де-Фое, за те, що насмілювався надрукувати ймення членів палати громад, які напередодні говорили в парляменті. Зрадникові, що зрадить його величність, розпорюють груди, виймають серце й б'ють ним по щоках. Вбий собі в голову ці замітки про право й справедливість. Ніколи не дозволяй собі сказати слово, а при найменшій небезпеці розправляй свої крила, — така моя відважність, що я здійснюю її й що я раджу її. Щодо сміливості, то наслідуй птиць, а щодо балакучості, то наслідуй риб. А втім в Англії дивне те, що її закони м'які.

Вмовивши так Ґуїнплена, Урсус все ж деякий час турбувався. Ґуїнплен — ні. Відважність молоді походить із браку досвіду. Іноді здавалося, що Ґуїнплен мав підстави бути спокійним, бо тижні минали мирно й не видно було, щоб його слова про королеву мали наслідки.

а Урсусові, як відомо, бракувало апатії, і, як козуля на сторожі, він поглядав на всі боки.

Одного разу, за декілька днів після вичитаної догани Ґуїнпленові, Урсус подивився у віконце, що виходило на площу, і зблід.

— Ґуїнплене!

— Що?

— Подивися!

— Куди?

. — На площу.

— Ну, що ж?

— Ти бачиш того перехожого?

— Чоловіка в чорному?

— Так.

— Що має в руках щось подібне до палиці?

— Так.

— Ну, й що ж?

— Так, от, Ґуїнплене, цей чоловік — уепентек.

— А що таке уепентек?

— Це старшина сотні.

— Що ж таке старшина сотні?

— Це — praepositus hundredi.

— Що ж таке praepositus hundredi?

— Це — страшний урядовець.

— Що таке в нього в руці?

— Залізне жезло.

— Що таке залізне жезло?

— Це залізна річ.

— Що він з ним робить?

— Поперше, він записягає над ним. От чому його й звуть уепентек.

— Потім?

— Потім він доторкається ним

— Чим доторкається?

— Залізним жезлом.

— Уепентек доторкається залізним жезлом?

— Так.

— Що ж це визначає?

— А це значить: іди за мною.

— І треба йти!

— Так.

— Куди?

— А хіба я знаю?

— Але він каже, куди він вас веде?

— Ні.

— А все ж можна спитати його?

— Ні.

— Як так?

— Він не каже тобі нічого, и ти не кажи йому нічого.

— Однак...

— Він торкається до тебе залізним жезлом, і цим все сказано. Ти повинен іти.

— Так куди ж?

— За ним.

— А куди?

— Куди він захоче, Гуїнплене.

— А коли опираються?

— Вішають.

Урсус висунув голову у віконце, зітхнув полегчено и сказав:

— Дяка богів, пройшов! Він ішов не до нас.

Урсус напевне боявся більше, ніж було рації, наслідків, що могли мати нерозсудливі слова Гуїнпленові.

Хазяїн Ніклес, що чув їх, не мав ніякого інтересу компромітувати бідних людей із Зеленого Ящика. Від Людини, що сміється, він діставав чималий прибуток. "Переможений Хаос" мав подвійний успіх: одночасно він сприяв мистецьким тріумфам Зеленого Ящика й сприяв пияцтву в таверні.

VI

КОТИ ДОПИТУЮТЬ МИШУ

У Урсуса була ще інша тривога досить страшна. На цей раз питання торкалося його самого. Його викликали до Бішопсгета в комісію, що складалася з трьох неприємних осіб. Ці три особи були три доктори, уповноважені від влади; один був

доктор богословії, що його делегував Вестмінстерський декан, другий був доктор медицини, що його делегувала колегія Вісімдесяти, а третій був доктор історії й цивільного права, делегований Грешамською колегією. Ці три експерти *in omni re scibili*³ повинні були стежити за всіма словами, що їх виголошували публічно в ста тридцяти лондонських парафіях, у шістдесяти трьох парафіях Міддлсекса і в п'яти савторських парафіях.

Отож, Урсус одного чудесного дня одержав од делегованих докторів розпорядження з'явитися; на щастя оповістку передано було йому в власні руки, і він міг зберегти всю справу в секреті. Він вирядився, не сказавши нікому жадного слова, згідно з оповісткою, тремтючи від однієї думки, що своїм зовнішнім виглядом він може подати привід вважати його за людину деякою мірою зухвалу. Для нього, що так рекомендував іншим мовчання, це була тяжка наука. *Garrule, sana te ipsum*².

Три доктори, уповноважені й делеговані, засідали в Бішопсгеті в глибині залі першого поверху, на трьох чорних шкуратяних кріслах; над їх головами на стіні було три бюсти — Міноса, Еака й Радаманта; перед ними був стіл, а коло їхніх ніг — ослінчик.

Урсуса ввели спокійні и суворі гайдуки; він увійшов, побачив докторів і відразу, в думці про себе, дав кожному з них те прізвище пекельного судді, якого обличчя він мав над своєю головою.

Мінос, перший з трьох, уповноважений од богословії, подав йому знак сісти на ослінчику.

Урсус вклонився чемно, тобто до землі, і, знаючи, що ведмедів приваблюють медом, а докторів латиною, залишаючися напів зігнутим задля пошани, сказав:

— Tres faciunt capitulum ³.

¹ У всьому, що можна знати.

² Базікало, сціли себе самого.

³ Троє становлять капітул.

І, схиливши голову, — скромність обеззброює, — він сів на табурет.

Кожен з трьох докторів мав перед собою на столі справу з замітками і перегортав її.

Мінос почав:

— Ви говорите публічно промови?

— Так, — відповів Урсус.

— З якого права?

— Я — філософ.

— Це не дає права.

— Я також блазень, — сказав Урсус.

— Це інша справа.

І

Урсус зітхнув, але скромно. Мінос сказав далі:

— Як блазень, ви можете говорити, а як філософ, ви повинні мовчати.

— Постараюся, — сказав Урсус.

А про себе подумав: я можу говорити, але я повинен мовчати. Складна річ!

Він був дуже наляканий.

Уповноважений од бога сказав далі:

— Ви говорите неблагонадіні речі. Ви ображаєте релігію. Ви заперечуєте найочевидніші істини. Ви розповсюджуєте бунтівничі помилки. Наприклад, ви сказали, що дівоцтво виключає материнство.

Урсус трохи підвів очі.

— Я цього не казав. Я казав, що материнство виключає дівоцтво.

Мінос замислився й пробурчав:

— Справді, це цілком протилежне.

Це та ж сама річ. Проте Урсус одбив перший удар.

Мінос, обмірковуючи відповідь Урсуса, поринув у глибину свого туподумства, — це спричинилося до мовчання.

Уповноважений од історії, що для Урсуса був Радамант, замаскував неспроможність Міноса такою вставкою:

— Винувачений, ваші вільності и ваші помилки різноманітні. Ви заперечували, що битву під Фарсалою було програно тому, що Брут і Касіи зустріли негра.

— Я казав, — промурмотів Урсус, — що причина полягала також і в тім, що Цезар був кращий ватажок.

Історик одразу перейшов на мітологію.

— Ви вибачали мерзотності Актеонові.

— Я гадаю, — обережно сказав Урсус, — що чоловіка і безчестить те, що він побачив голу жінку.

— Ви помиляєтесь, — сказав суддя суворо.

Радамант повернувся до історії.

— З приводу пригоди з кіннотою Мітрідата ви піддали в сумнів силу трав і рослин. Ви заперечували, що така трава, як *securidusa*, може розковувати коней.

— Вибачайте, — відповів Урсус, — я казав, що це можливо тільки для трави *sferra-cavallo*. Я не заперечував сили трав взагалі.

І додав напівголосно:¹

— І добродетельності жінок.

Таким додатком до своєї відповіді Урсус доводив сам собі, що, як би він не турбувався, він не ставав безпорадним. Урсуса було складено із страху и стікості духа.

— Я настоюю, — сказав далі Радамант. — Ви заявили, що то було Сціпіонове простацтво, коли він хотів одчинити ворота Картагена, вживши за ключа траву *Aethiopsis*, бо трава *Aethiopsis* не має властивості відмикати замки.

— Я просто сказав, що йому краще було б скористатися з трави *Lunaria*.

— Ця думка заслуговує на увагу, — пробурчав Радамант, теж збитий з пантелику.

Історик замовк.

Богослов Мінос, стямившись, знов почав питати Урсуса.

У нього був час продивитися нотатки в зшитку.

— Ви зарахували аврипігмент до арсенових речевин і сказали, що аврипігментом можна отруїти. Біблія заперечує це.

— Біблія заперечує, — зітхнув Урсус, — а арсен стверджує.

Особа, що в ній Урсус вбачав Еака и що був уповноважений од медицини, — він до цього часу ще не говорив, — втрутився і гордо, напів закривши очі, звисока підтримав Урсуса. Він сказав:

— Відповідь не така дурна.

Урсус подякував наиприниженішою посмішкою.

Мінос страшенно нахмурився.

— Я кажу далі, — сказав Мінос. — Відповідайте. Ви сказали, що думка, ніби василиск царює над зміями з іменням Кокатрікса, фалшива.

— Високопревелебний, — сказав Урсус, — я так мало бажаю пошкодити василискові, що навіть категорично твердив, що в нього людська голова.

— Гаразд, — суворо відповів Мінос, — але ви додали, що Періи бачив одного

василиска, в якого була соколина голова. Можете ви довести це?

— Тяжко, — сказав Урсус.

І Він починав потроху губити під собою ґрунт.

Мінос використав свою перевагу и почав питати настирливіше.

— Ви твердили и розповсюджували неможливі речі. Ви казали, ніби Еліян бачив, як слон писав сентенції.

— Ні, високопревелебний. Я просто казав, що Оппіян чув, як гіпопотам дискутував філософську проблему.

— Ви об'явили, як неправдиве, що блюдо з букового дерева само по собі покривається всіма стравами, яких тільки побажають.

і— Я сказав, що для того, щоб мати таку силу, треба, щоб

і його вам дав диявол.

— Дав мені?

— Ні, мені, превелебний! — Ні! нікому! всім!

Урсус про себе подумав: "Я сам не знаю, що говорю". Проте його внутрішнього хвилювання, хоч воно и було надмірне, не було помітно. Урсус змагався.

— Все це, — відповів Мінос, — показує певну віру в диявола.

Урсус держався добре.

— Високопревелебний, я вірю в диявола. Віра в диявола — зворотна сторона віри в бога. Одна доводить одну. Хто не вірить трохи в диявола, той і в бога не дуже вірить. Хто вірить у сонце, той повинен вірити в тінь. Диявол — божя ніч. Що таке ніч? Доказ дня.

Урсус імпровізував дивовижну комбінацію філософії и релігії. Мінос знов замислився і знову поринув у мовчання.

Урсус зітхнув знову.

Почалася несподівана атака. Еак, делегований од медицини, що оце призириливо захищав Урсуса проти уповноваженого від богословії, враз із помічника зробився напасником. Він поклав свій кулак на товстий наповнений замітками зшиток. Урсус дістав од нього таку тираду:

— Доведено, що кришталь є сублімація льоду і що алмаз є сублімація кристалу; доведено також, що лід стає кришталем за тисячу років, і що кришталь стає алмазом за тисячу віків. Ви заперечуєте це?

— Зовсім ні, — меланхолійно відмовив Урсус. — Я тільки кажу, що за тисячу років лід має досить часу, щоб розтанути, а тисячу віків важко злічити.

Допит провадився далі, питання и відповіді перехресчувалися як шабляні клинки.

— Ви признавалися, що бузина виліковує горлову жабу, але ви додали, що це зовсім не через те, що на її корені є чарівний нарост.

— Я казав, що це тому, що на бузині повісився Юда.

— Похвальна думка, — промурмотів богослов Мінос, задоволений тим, що може й собі вколоти медика Еака.

Ображена зарозумілість одразу переходить на гнів. Еак розлютувався.

— Бродяго, ви блукаєте розумом так само, як і ногами. У вас підозрілі, чудні нахили. Ви близький до чарівництва. Ви маєте зносини з невідомими тваринами. Ви говорите натовпу про речі, що існують тільки для вас одного й що їхня природа невідома, — наприклад, про геморроус.

— Геморроус — ехидна, що її бачив Тремеллій.

Ця відповідь деякою мірою спантеличила розлютованого доктора Еака з його знанням.

Урсус додав:

— Геморроус так само цілком реальний, як і пахуча гієна і як цибет, що його описав Кастель.

Еак захотів виплутатися рішучим обвинуваченням.

— Ось буквально ваші слова, диявольські слова. Слухайте.

Дивлячись у винувальний акт, Еак прочитав:

— Дві рослини *thalagssigle* та *aglaphotis* світяться увечері. Це квіти — вдень і зорі — вночі.

Він пильно подивився на Урсуса.

— Що ви скажете на це?

Урсус відповів:

— Кожна рослина — лямпадка. Пахощі — світ.

Еак перегорнув декілька сторінок.

— Ви заперечуєте, що рідина видри має таку саму силу, як і бобровий струмок.

— Я сказав тільки, що може не слід довіряти в цьому Аецію.

Еак зробився суворим.

— Ви практикуєте як медик?

— Практикую, — боязко зідхнув Урсус.

— Над живими?

— Переважніше, ніж над мертвими, — сказав Урсус.

Урсус відповідав серйозно, проте розв'язано; чудна сумішка, де переважала лагідність. Він говорив так м'яко, що доктор Еак почував потребу образити його.

— Що ви там туркотите? — сказав він грубо-

Урсус оторопів і обмежився такою відповіддю:

— Туркотять молоді, а старі зідхають. Ох! я зідхаю.

Еак відмовив:

— Попереджаю вас: якщо хворий, що ви коло нього ходите, помре, то вас покарають на смерть.

Урсус насмілювався спитати:

— А як одужає?

— В такому разі, — відповів доктор, надаючи своєму голосу приємності, — вас покарають на смерть.

— Різниця невелика, — сказав Урсус.

Доктор сказав далі:

— Коли вмере, то карають неучтво, а коли одужає, то карають зухвальство. В обох випадках шибениця.

— Я не знав таких подробиць, — пробурчав Урсус. — Дякую, що ви мене навчаєте. Не знаєш усієї краси законодавства.

— Бережіться.

— Найретельніше, — сказав Урсус.

— Ми знаємо, що ви робите.

— Я сам, — подумав Урсус, — не завжди знаю.

— Ми могли б відрядити вас до в'язниці.

— Я це бачу, шановні панове.

— Ви не можете заперечувати ваших провин і законопорушень.

— Моя філософія просить вибачення.

— Вам приписують зухвальство.

— Незвичайно несправедливо.

— Кажуть, що ви виліковуєте хорих.

— Я жертва наклепів.

Три пари страшних брів, що їх наведено було на Урсуса, нахмурилися; три вчених фізіономії схилилися одна до однієї и почали шепотіти. Урсусові ввижався туманний дурацький ковпак,

що вимальовувався над цими уповноваженими трьома головами. Інтимне и владне шепотіння цієї трійки тяглося декілька хвилин, протягом яких од страху Урсусові становилося то жарко, то холодно; нарешті Мінос, що був за голову, повернувся до нього і з лютим виглядом сказав:

— Гетьте!

Урсус відчув майже те саме, що Йона, коли виходив із утроби кита.

Мінос сказав:

— Вас відпускають!

Урсус сказав собі:

— Ну, тепер мене вже більш не піймаєте! Прощавай медицина!

І додав у своїй совісті:

— Віднині я старанно залишу людям свободу здихати.

Зігнувшись вдвоє, він вклонився всім, докторам, бюстам, столу й стінам, попростував до дверей задом і зник майже як тінь, що розсівається.

Він виходив із залі повільно, як невинний, а на вулиці побіг, наче винний. Судді — це такі люди, що наближення до них таке невиразне й темне, що навіть виправдана людина квапиться зникнути від них.

Тікаючи щодуху, він мурмотів:

— Щасливо я позбувся! Я — дикий учений, а вони приручені вчені. Доктора чіпляються до вчених. Фалшива наука — покинь істинної науки; її вживають для загибелі філософів. Філософи, утворюючи софістів, утворюють собі власне нещастя. Із гною дрозда виростають ягоди, а з них роблять клей, яким ловлять дроздів. *Turdus sibi malum*

сасат *.

Ми не вважаємо Урсуса за делікатну людину. Він був такий безсоромний, що вживав ті слова, які передавали його думку. В нього було не більше смаку, ніж у Вольтера.

Урсус повернувся до Зеленого Ящика, розповів хазяїнові Ніклесу, що він спізнився через те, що бігав за гарною жінкою, й не прохопився ні одним словом про свої пригоди.

Тільки увечері він сказав зовсім тихо Гомо:

— Знай. Я переміг три Церберові голови.

VII

ЯКІ ПРИЧИНИ МОЖУТЬ БУТИ В КВАДРУПЛЯ, ЩОБ
ВТИРАТИСЯ МІЖ ПРОСТІ СУ

Сталося щось незвичайне.

Таверна Тед кастер щодалі то більш робилася огнищем веселости и сміху. Весь час ішов розгульний гармидер. Хазяїн

¹ Дрозд випорожняє собі лихо.

і його хлопець не встигали наливати ель, стовт і портер. Увечері в низькій залі всі вікна світилися, не було ні одного вільного столика. Співали, кричали; великий старий камін позад пічки, загорожений ґратою й завалений кам'яним вугіллям, так і палав. Це був наче будинок вогню й галасу.

На дворі, тобто в театрі, натовп був ще більший.

Все населення передмістя, що його міг подати Савторк, в такій масі припливало на вистави "Переможеного Хаосу", що як тільки підіймали завісу, цебто як тільки спускали стінку Зеленого Ящика, уже неможна було знайти місця. Глядачі переповняли вікна; балкон було залито. Не видно було жадного каменя в дворі, — скрізь були люди.

Тільки льожа для вельможного панства завсігди залишалася порожня.

Вона була в центрі балкона й уявляла чорну дірку, те, що на театральному жаргоні звуть "пічкою". Нікого. Скрізь натовп, за винятком льожі.

Одного вечора й там хтось з'явився.

Це було в суботу, в такий день, коли англійці квапляться розважатись, маючи в неділю скучати. Залю було переповнено.

Ми кажемо: залю. Шекспір так само довгий час мав за театр двір готелю й називав його залею. Hall.

В той момент, коли розсунулася завіса на пролог "П е р е м оженого Хаосу", Урсус, Гомо й Г'уїнплен були на сцені; Урсус, як звичайно, скинув очима на присутніх і враз схвилювався.

Льожу для "вельможного панства" було зайнято.

Там сиділа жінка, сама серед льожі, на утрехтському оксамитовому кріслі.

Вона була сама, але наповнювала всю льожу.

Деякі істоти світяться. Ця жінка, як і Дея, сяяла світлом, тільки іншим. Дея була

бліда, а ця жінка — рум'яна. Дея була світанок, а ця жінка — світова зоря. Дея була гарна, а ця жінка — пишновелична. Дея була невинність, чистота, білина, алебастер, а ця жінка — пурпур, і почувалося, що вона не боїться почервоніти. Наче проміння розливалось від неї поза льожу, а вона сиділа в центрі, непорушна, в якомусь самоспогляданні ідола.

Очі всіх дивилися на неї.

Том-Джім-Джек змішався з натовпом. Він, як і інші, зник у саяві цієї блискучої особи.

Ця жінка, що спочатку притягла до себе увагу публіки, становила конкуренцію спектаклю й трохи пошкодила першим сценам "Переможеного Хаосу".

Хоч вона й здавалася мрією, для тих, що були коло неї, вона була реальна. Це була справжня жінка. Може навіть надто жінка. Вона була висока й міцна й показувала свою розкішну голизу, оскільки це було можливо. В її вухах були масивні сережки з перлин, до яких примішано було ті чудні дорогоцінності, що їх звать англійськими ключами. Верхній одяг її був із сіамського серпанку, вишитого старовинним золотом, — велика розкіш, бо таке вбрання коштувало тоді шістьсот талерів. Широка діамантова застіжка придержувала сорочку врівень з грудима, за тодішньою змисловою модою, — вона була з тонкого фрисляндського полотна, з якого у Ганни Австрійської були простирадла, такі тонки, що вони проходили крізь перстень. На цій жінці була наче кираса з необроблених рубінів; дорогоцінне каміння нашито було по всій спідниці. Далі, — брови було підчернено китайським чорнилом, а руки, лікті, плечі, підборіддя, ніздрі всередині, повіки, кінці вух, долоні, кінці пальців трохи наведено червоною фарбою, — вони мали не знати яку червону й задеркувату гостроту. И над усім цим невблагане бажання бути гарною. В її красі було щось страшне. Це була пантера, що могла бути кішкою й лащитися. Одне око в неї було блакитне, а друге чорне.

Г'юїнплен, як і Урсус, уважно дивився на цю жінку.

Зелений Ящик давав певною мірою фантазмагоричні вистави; "Переможений Хаос" був скорше сон, ніж п'єса. Урсус і Г'юїнплен звикли справляти на публіку вражіння візії; цього разу ефект був протилежний; їх самих вразила візія, і тепер була їхня черга хвилюватися. Їх було очаровано.

Жінка дивилася на них, а вони на неї.

Урсус, Г'юїнплен, Венера, Феба, натовп, всі зазнали зворушення від цього чарівного саява, за винятком Деї, що нічого не знала в своїй ночі.

Позад цієї жінки, в сутіні, видно було її пажа ел тозо, хлопчика, біленького, гарненького, серйозного. Дуже молодий і дуже серйозний ґрум у той час був у моді. Він був одягнений з голови до ніг у оксамит вогненого кольору; на його обшитій золотом шапочці був пучок павутинового пір'я, що було ознакою високого становища його панів.

Хоч яке могутнє було вражіння, що його справляла поява цієї жінки, та кінцева сцена "Переможеного Хаосу" була ще могутніша. Вражіння, як і завжди, було невідпірне. Може навіть поява саяної глядачки, — бо іноді глядач приєднується до

спектаклю, — ще більше наелектризувала цю залю. Зараза Гуїмпленового сміху була така непереможна, як ніколи. Всі присутні зайшлися від незмальованого нападу веселости, в якому можна було відрізнити найгучніший і дзвінкий сміх Тома-Джім-Джека.

Тільки невідома жінка, що дивилася на виставу непорушна, як статуя, і з очима приви́ду, не сміялася.

Привид, проте соняшний.

Вистава закінчилася; стінку підняли; в Зеленому Ящику знову залишився інтимний гурток; Урсус одкрив і випорожнив на стіл, що на ньому мали вечеряти, мішок з виторгом. Це була купа мідняків, і серед них несподівано заблищала золота еспанська Унція.

— Вона! — закричав Урсус.

Золота унція серед позеленілих мідняків, — це був ефект тієї жінки серед цього народу.

— Вона заплатила за місце квадрупль! — викликнув захоплений Урсус.

В цей момент у Зелений Ящик увійшов хазяїн таверни, просунув руку у заднє вікно, відкрив у мурі, що до нього приставлено було Зелений Ящик, кватирку, про яку ми говорили й через яку видно було площу, — вона була на однім рівні з вікном, — потім мовчки подав знак Урсусові, щоб він подивився на площу. З двору швидко від'їздила прикрашена карета з льокаями, що держали смолоскипи.

Урсус шанобливо держав квадрупль між великим і вказним пальцями й, показуючи його хазяїну Ніклесові, сказав:

— Це — богиня!

Потім він ще раз подивився на карету, що завертала за ріг площі, й при світлі смолоскипів, що їх держали льокаї, побачив на її буді золоту корону з вісьмома зубцями.

Він крикнув:

— Навіть більше! Це — герцогиня!

Карета зникла. Стук колес затих.

Урсус декілька хвилин залишався в якомусь екстазі, піднявши догори між двома пальцями, що стали наче чашею, квадрупль, як підіймають гостії.

Потім він поклав його на стіл і, все ще дивлячися на нього, почав говорити про вельможну даму. Хазяїн підтакував йому. Це була герцогиня. Так. Титул знали. А ім'я? Невідоме. Ніклес бачив карету зблизька: вся в гербах, а льокаї всі в галунах. У кучера перука, — можна подумати, що лорд-канцлер. Карета була рідкої форми, що в Еспанії звуть *soshe-tumbon* — розкішна відміна, що має кришку труни, яка становить прекрасну підставку для корони. Паж був такий міньятюрний, що міг сидіти на підніжжі за дверцями. Цих прекрасних істот використовують, щоб носити шлейфи дам; вони носять також і їхні записочки. А запримітили ви пучок павутинного пір'я у цього пажа? От це ознака вельможности. Платять штраф, коли носять таке пір'я, не маючи на це права. Хазяїн Ніклес бачив близько також і саму даму. Вигляд королеви. Така

розкіш додає їй краси. Шкура стає біліша, очі блискучіші, хода шляхетніша, грація гонорніша. Ніщо не може зрівнятися з зухвалою елегантністю рук, що не працюють. Хазяїн Ніклес оповідав про розкішне біле тіло з синіми жилками, про шию, плечі, руки, рум'яна, перлові сережки, зачіску, присипану золотою пудрою, багатство дорогоцінного каміння, рубінів, діамантів.

¹ Карета — труна.

— Не такі блискучі, як її очі, — пробурчав Урсус.

Ґуїнплен мовчав.

Дея слухала.

— А ви знаєте, — сказав хазяїн таверни, — що дивніше над усе?

— А що? — спитав Урсус.

— Це те, що я бачив, як вона сідала в карету.

— Ну?

— Вона сіла не сама?

— Ось як!

— З нею хтось сів.

— Хто?

— Згадайте.

— Король, — сказав Урсус.

— Поперше, — сказав хазяїн Ніклес, — у нас під цей час немає короля. Ми тепер не під королем. Угадайте, хто сів у карету з тією герцогинею?

— Юпітер, — сказав Урсус.

Хазяїн таверни відповів:

— Том-Джім-Джек.

Ґуїнплен, що не вимовив ще жадного слова, перервав мовчання.

— Том-Джім-Джек! — крикнув він.

Настала павза від здивовання, підчас якої почувся тихий голос Деї; вона сказала:

— Чи не можна не допускати, щоб ця жінка приходила сюди?

VIII

СИМПТОМИ ОТРУЇННЯ 5

"Привид" більше не повертався. _

Він більше не прийшов у залю, проте повертався у думку Ґуїнплена.

Ґуїнплен був до певної міри збентежений.

Йому здавалося, що в перший раз за своє життя він побачив жінку.

Він одразу зазнав це півпадіння, коли почав якось дивно мріяти. Треба стерегтися мрій, щоб не дозволити їм опанувати. У мріях є таємність і витонченість пахоців. Мрія для думки те саме, що аромат для туберози. Іноді мрія не що інше, як випарування отруйної думки, й вона здібна проходити скрізь, як дим. Мрією можна отруїтися, як і квітами.

Ґуїнплен мріяв.

Він ніколи не бачив Жінки.

Він бачив її тінь у всіх жінках з народу й бачив душу в Деї. Тепер він побачив реальну жінку.

Теплу й живу шкіру, під якою тече жагуча кров; контури тіла, що різко окреслені, як мармур, і одночасно подібні до коливання хвилі; лице горде й безстрашне, що разом відштовхує й притяга; його можна позначити одним словом: саяво; волосся освітлене наче загравою пожежі; розкіш убрання, що має в собі й дає тремтіння змисловости; окреслену голизну, що видавалазневажливе бажання, щоб натовп здалека володів нею; непереможне кокетування, чарівну непроникливість, спокусу, приправлену передбаченим падінням; обіцянку для почуття й загрозу для розуму; подвійний трепет, — трепет, що походить з бажання й трепет, що походить із страху. Ось що він побачив. Він побачив жінку.

Він побачив більше й менше, ніж жінку, — він побачив самицю.

І рівночасно олімпіянку.

Це було божевіллям мріяти про цю незнайому. Ґуїнплен змагався з собою.

І мимоволі в його думці безперестанно вертілось таке разуче . безглуздя: бачити коло себе, приступну, в щільній і дотикальній дійсності душу, а в недосяжному, в глибині ідеала — тіло.

Жадна з цих думок не досягала виразности. В ньому був якийсь туман. Кожного моменту цей туман змінював свої контури й розпливався. Отже, це було глибоке потьмарення.

А втім думка, що він може тут чогось досягнути, ні на момент не з'являлась в його голові. Навіть у мріях він не уявляв, щоб йому можна було підвестися до герцогині. На щастя.

Крім того, чи він побачить колинебудь знову цю жінку? Напевне, що ні. У своїх божевіллях він не доходив до того, щоб закохатися в відблиск, що миготить на обрії. Позирати ніжними очима на зірку, це ще зрозуміло: її знов побачать, вона знову з'явиться, вона непорушна. А чи можна закохатися в блискавку?

ї Мрії виникали в ньому й зникали. Образ у глибині льожі, ве

личний і привабливий, вимальовувався в його розпливчастих думках, потім зникав. Він думав про неї, не думав, звертав свою думку на що інше, знову повертався до неї. Він вагався й більш нічого.

Це перешкоджало йому спати декілька ночей. Безсоння так само повне примар, як і сон.

Майже не можна визначити в точних рисах невиразні коливання, що відбуваються в мозкові. Незручність слів полягає в тім, що вони чіткіші в своїх контурах, ніж думки. Всі думки змішуються одна з однією на своїх краях; слова — ні. Неясна, розпливчата сторона душі завсігди вислизає від них. Вислів знає межу, а в думки її немає.

Наша внутрішня темна безмежність така, що те, що відбувалося в Ґуїнплені, в його думках, ледве торкалося Деї. Дея була в центрі його істоти — вона була для нього священна. Ніщо не могло наблизитися до неї.

А тим часом — суперечності властиві кожній людській душі — в ньому відбувалася

боротьба. А чи він усвідомлював її? Навряд.

Він почував у середині себе, перед судом свого сумління, в місці, де можливі розколини, — в кожного з нас є таке місце, — сутичку бажань. Для Урсуса все це було б ясно; для Ґуїнплена воно залишалося невиразним.

В ньому боролися два інстинкти: один — ідеал, другий — стать.

Одного дня, враз, Ґуїнпен перестав думати про невідому жінку.

Боротьба між двома принципами зійшла в найтемніші глибини його істоти, в такі глибини, що він майже не усвідомлював цієї боротьби.

Що було певне, так це те, що він ні на хвилину не переставав кохатися в Деї.

Коли це й було в ньому ще раніш, якась стурбованість, кров йому палала, то тепер усе скінчилося. Залишилася тільки Дея.

Ґуїнпен сам був би здивований, коли б йому сказали, що його почуття до Деї навіть на один момент могло бути в неї безпеці.

За тиждень або за два привид, що, здавалося, загрожував їхнім душам, зник.

В Ґуїнпені залишилося тільки серце — огнище і любов — полум'я.

А втім, — ми вже говорили, — "герцогиня" більш не поверталася.

Урсус визнавав це за цілком натуральне. "Дама з квадруплем" — це справжнє чудо. Вона входить, платить і зникає. Було б надто добре, коли б це могло повторитись.

Щодо Деї, то вона навіть не натякала на ту жінку, що промайнула. Мабуть вона чула зітхання Урсуса і час-од-часу такі значні виклики, як от: не кожного ж дня бувають золоті унції. Вона більше не говорила про "жінку". Це був глибокий інстинкт. Душа вживає тайних запобіжних заходів, загадки яких вона сама не завжди усвідомлює. Мовчати про когонебудь — це наче відокремлює його. Коли питаєш про кого, то боїшся прикликати його. Ховаються в мовчанні — наче замикають двері.

Про інцидент забули.

Та и чи було навіть щонебудь? Чи існувало воно? Чи можна було сказати, що між Ґуїнпеном і Деєю промайнула тінь? Дея про це не знала, а Ґуїнпен більш не знав. Ні. Не було нічого. Сама герцогиня зникла в далекій перспективі, як ілюзія. Це було не що інше, як хвилинний сон, що його пережив Ґуїнпен, і тепер його не було. Розвіяна мрія, як розвіяний туман, не залишає сліда, и коли проходить хмара, любов у серці не зменшується, як і сонце на небі.

IX

ABYSSUS ABYSSUM VOCAT ^[47]

Зникла також і друга постать, — то був Том-Джім-Джек. Він несподівано перестав одвідувати Тедкастерську таверну.

Особи, що через своє становище могли стежити за всіма сторонами елегантного життя вищого лондонського світу, мабуть помітили, що одночасно в "Тижневій Газеті", між двома витягами з парафіяльних записів, було проголошено про "від'їзд лорда Давида Діпрі Мойра, за наказом її величності, щоб узяти командування над своєю фрегатою в ескадрі, що креисерувала вздовж голяндських берегів".

Урсус помітив, що Том-Джім-Джек більш не приходить; це дуже турбувало його.

Том-Джім-Джек не з'являвся з того дня, коли він поїхав в одній кареті з дамою, що заплатила еспанський квадрупль. І справді, це становило якусь загадку: Том-Джім-Джек украв герцогиню. Як цікаво було б поглибитися в дослідження цього! Скільки можна було б поставити питань? Скільки можна було б поговорити про це! Ось чому Урсус не сказав ані слова.

Урсус, що досить пожив на світі, знав, яку шкоду може заподіяти нерозсудлива цікавість. Цікавість завжди повинна бути пропорційна до того, що цікавить. Підслухуючи — ризикуєш вухами; підглядаючи — ризикуєш очима. Найрозумніше нічого не чути и нічого не бачити. Том-Джім-Джек сів у князівську карету; хазяїн таверни був свідком, як він входив у неї. Матрос, що сідав поруч з такою леді, уявляв щось дивне, и це робило Урсуса обережним. Примхи життя людей вищого світу повинні бути священні для низьких осіб.

Хазяїн таверни, заінтригований і собі, одного разу спитав Урсуса:

— Чи не знаєте, чому це Том-Джім-Джек більш не приходить?

— Справді, — сказав Урсус, — а я и не помітив.

Хазяїн Ніклес напівголосно зробив якесь зауваження, безсумнівно, щось про близькість карети герцогині до Тома-Джім-Джека, зауваження неповажливе й небезпечне, — Урсус постарався не почути його.

Проте Урсус був надто великий артист, щоб не жалкувати за Томом-Джім-Джеком. У нього було певне розчарування. Співучасником своєї журби він зробив тільки вовка, бо тільки на його стриманість і покладався. Він зовсім тихо сказав на вухо вовкові:

— Від того часу, як Том-Джім-Джек більш не ходить, я почуваю порожняву, як людина, і холод, як поет.

Виливши свою душу перед другом, Урсус почув полегкість.

Він крився від Ґуїнплена, що и собі теж не натякав про Тома-Джім-Джека.

І справді, Том-Джім-Джек мало важив для Ґуїнплена, що його цілком поглинула Дея.

Ґуїнпен щодалі то більш забував. А в Деї не було навіть і підозри, що в їх житті було якесь неясне вагання. Саме тоді не чути вже було и про змови та скарги проти Людини, що сміється. Здавалося, що ненависть покинула свою здобич. Все заспокоїлося в Зеленому Ящику й навколо Зеленого Ящика. Більш не було комедіянства ні з боку комедіантів, ні з боку панотців. Ущух грізний гуркіт зовні. До успіху не примішувалося загрози. Доля іноді дає такі несподівані ясні дні. Блискуче щастя Ґуїнплена и Деї на деякий час було абсолютно без тіні. Воно потроху дійшло до такої точки, де ніщо вже не може збільшуватись. Є слово, що визначає такі ситуації, — апогей. Щастя, як море, досягає найбільшої повноти. Вповні щасливих може непокоїти тільки те, що в морі є відпливи.

Урсус спостерігав цю любов, як медик у клініці свого хорого. А втім у нього був, як тоді називали, "гіпократівський погляд". Він спиняв свої проникливі очі на худенькій и блідій Деї и мурмотів: "Це велике щастя, що вона щаслива". Іншим разом він казав: "Вона щаслива для свого здоров'я".

Він хитав головою и іноді уважливо читав Авіцена в перекладі Вовіска Фортуната, що його видано в Лувені 1650 р., стару книгу, що була в нього, про "сердечні хвороби".

Дея легко втомлювалася, в неї були випоти и дрімота і, як уже згадано, вона спала і вдень. Одного разу, коли вона так заснула, простягши на ведмежій шкурі, а Ґуїнплена не було, Урсус нахилився тихенько й приклав своє вухо до грудей Деї з боку серця. Декілька хвилин він, здавалося, слухав і, випроставшись, пробурчав: "У неї не повинно бути ні одного зворушення. Розколина збільшується дуже швидко".

Натовп і далі збирався на вистави "Переможеного Хаосу". Успіх Людини, що сміється, здавався невичерпаним. Сходилися всі, — не тільки з Савторка, а вже помалу и з Лондона. Публіка починала бути навіть досить різноманітна, це були вже не чисті матроси и фурмани; на думку хазяїна Ніклеса, знавця черні, тепер серед цього народа були переодягнені дворяни и баронети. Переодягнення — розвага вельможного панства, і тоді була велика мода на нього. Ця примітка аристократії до черні була доброю ознакою и показувала на поширення успіху, що досягав і до Лондона. Слава Ґуїнплена остаточно, дійшла й до високопоставленої публіки. Це був реальний факт. В Лондоні не було більш і розмов, як тільки про Людину, що сміється. Про неї говорили навіть у Могок-клубі, що його відвідували лорди.

В Зеленому Ящику не мали й підозри на це, — там задовольнялися тим, що були щасливі. Для Деї було упоєння, що вона кожного вечора торкалася кучерявого и рудого Ґуїнпленового чола. В любові головне — звичка. Все життя концентрується в ній.

Раз увечорі Ґуїнплен, маючи в собі ту повноту щастя, що, як сп'янілість від пахощів, заподіює якусь божественну хворість, блукав, як це він робив звичайно після вистави, на лузі, недалеко від Зеленого Ящика. Бувають такі години, коли серце повне, коли почувається потреба звільнитися від цієї сердечної повноти. Ніч була темна й прозора, сяяли зорі. Ярмаркова площа була порожня; тільки сон і забуття панували в балаганах, що їх розкидано було навколо Торінцового поля.

Одне тільки світло не було погашено, — то був ліхтар Тедкастерської таверни, що була напіввідкрита и ждала Ґуїнпленового повороту.

Продзвонили північ на п'яти савторських парафіяльних церквах, з перемежками й на різний голос од однієї дзвіниці до другої.

Ґуїнплен думав про Дею. Про що ж інше йому було й думати? Але цього вечора, якось особливо збентежений, повний очарування, в якому була и туга, він думав про Дею, як чоловік думає про жінку. Він докоряв себе за це. Ця думка принижувала його почуття. В ньому прокидався глухий наступ статі.

Любов Ґуїнплена до Деї ставала шлюбною. Цнотлива любов — тільки переходовий момент. Прийшов час. Йому потрібна була ця жінка.

Йому потрібна була жінка.

Він стояв на схилі.

Неясний поклик природи — невблаганим.

Кожна жінка — яка безодня!

На щастя для Ґуїнплена в нього не було іншої жінки крім Деї. Одна, що він бажав її.

Одна, що могла бажати його.

Ґуїнплен почував, неясне велике тремтіння, життєвий заклик безмежного.

Додайте ще вплив весни. Він вдихав безіменні випарування зоряної темряви. Він ішов уперед без цілі в якомусь захопленні. Розвіяні пахощі рослинності, що розпускалася, п'янке промінювання, що носить в темряві, — розкривання віддалеки нічних квітів, близькість маленьких захованих гнізд, шум води и листя, зітхання, що виходять з природи, свіжість, тепло, все це — таємничне прокидання квітня и травня, все це — тільки безмежна розвіяна стать, що пошепки викликає змислову хіть, запаморочливий заклик, що примушує душу нескладно лепетати.

Коли б хто побачив, як ходив Ґуїнплен, він би подумав: Ну, п'яний!

І справді, він майже хитався під тягарем свого серця, весни и ночі.

Безлюдність на зеленому моріжку була така повна, що він іноді голосно говорив із собою.

Коли відчуваєш, що тебе ніхто не слухає, то мимоволі починаєш говорити голосно.

Він гуляв тихою ходою, схиливши голову, заклавши за спину руки, ліву в праву, з розкритими пальцями.

Враз він почув, як щось прослизнуло в його розкриті пальці.

Він швидко повернувся.

В його руці був папір, а перед ним стояла людина.

Ця людина підкралася до нього ззаду з обережністю кішки и поклала цього папера йому між пальці.

Папір був лист.

Людина, що їй було досить видно в зоряній півтіні, була мала, повновида, молода, поважна и одягнена в ліврею вогневого кольору, що їй можна було помітити через вертикальний розріз довгого сірого пальта, що його тепер звуть сарепосче, скорочене еспанське слово, яке визначає нічний плащ. На голові в нього була червона шапочка, подібна до кардинальського капелюха; галун на ній показував, що він був служник. На шапочці видно було пучок пір'я.

Він непорушно стояв перед Ґуїнпленом. Можна було подумати, що це силуета уві сні.

Ґуїнплен пізнав пажу герцогині.

Перш ніж Ґуїнплен міг крикнути від здивовання, він почув тихий голос пажу, рівночасно дитячий і жіночий, — він говорив йому:

— Завтра в цей самий час будьте на в'їзді на Лондонський міст. Я буду там. Я проведу вас.

— Куди? — спитав Ґуїнплен.

— Туди, де вас ждуть.

Ґуїнплен спустив свої очі на лист, що він машинально держав його в своїй руці-

Коли він підвів їх, пажу вже не було.

В глибині ярмаркової площі можна було помітити темну постать, що дедалі швидко зменшувалася. То був маленький лакей, що віддалявся. Він повернув за ріг вулиці, и на

ній ніхто більш не залишився.

Ґуїмплей подивився в слід пажа, потім подивився на листа. В житті бувають такі моменти, коли те, що людині трапляється, не доходить до її свідомости. Протягом деякого часу здивовання держить вас на певній відстані від того, що сталося. Ґуїмплен наблизив листа до очей, наче хотів прочитати його; тоді тільки він спостеріг, що він не може прочитати його з двох причин: поперше, тому, що він ще не розпечатав його; подруге, тому, що була ніч. Минуло декілька хвилин перш, ніж він усвідомив собі, що коло таверни є ліхтар. Він зробив декілька кроків, проте на бік, і наче не знав, куди йти. Так ішов би сновида, якому привид передав би листа.

Нарешті він наважився й якнайшвидче попрямував до таверни, став у такому місці, куди падав промінь з напіввідчинених дверей і, при такому світлі, ще раз подивився на запечатаного листа. На печатці не видно було ніякого герба, а на конверті стояло: Ґ у ї н п л е н о в і. Він зламав печатку, розірвав конверт, розгорнув листа, підніс його до світла й от що прочитав у ньому:

"Ти жахливий, а я гарна. Ти — блазень, а я герцогиня. Я — перша, а ти останній. Я хочу тебе. Я люблю тебе. Приходь".

КНИГА ЧЕТВЕРТА

ПІДЗЕМЕЛЛЯ ТОРТУРІВ

I

СПОКУСА СВЯТОГО ҐУЇНПЛЕНА

Інша іскра ледве блисне в темряві, а інша може запалити цілий вулкан.

Бувають величезні іскри.

Ґуїмплен читав і перечитував листа. Там стояли слова "я люблю тебе!"

Всякі страхи виникали один за одним в його голові.

Перший страх — він подумав, що збожеволів.

Він божевільний. Це напевне. Те, що він тількищо бачив, не існує. Смеркові привиди глузують з нього нещасного. Огневочервоний чоловічок примріявся йому. Іноді, вночі, ніщо, сгустившись в полум'я, сміється з вас. Поглузувавши, фантастичний привид зник, залишивши Ґуїмплена божевільним. Темрява любить такі штуки.

Другий страх — він констатував, що він при повному розумі.

Привид? Та ні. Ну, а цей лист? Хіба лист не в його руках? Хіба оце не конверт, не печатка, не папір, не літери? Хіба ж він не знає від кого він? Немає нічого темного в цій пригоді. Взяли перо й чорнило й написали. Засвітили свічку и запечатали сургучем. Хіба не його ім'я написано на цьому листі? Ґ у ї н п л е н о в і. Папір пахне добре. Все ясно. Маленький чоловічок, — Ґуїмплен пізнав його. Цей карлик — ґрум. Це його блискуча ліврея. Ґрум призначив Ґуїмпленові побачення на завтра об тій самій годині на в'їзді на Лондонський міст. Хіба ж Лондонський міст ілюзія? Ні, ні, — все це справді було. В цьому немає жадного марення. Все — реальність. І уїмплен цілком здоровий. Це не фантасмагорія, що так враз склалася над його головою, розвіялася й зникла; це щось таке, що й справді відбулося. Ні Ґуїмплен не божевільний. Ґуїмплен не мріє. І він

знову перечитував листа.

Ну, так. А далі?

Далі — жахливе.

Є жінка, що хоче його.

Жінка хоче його. В такому разі нехай ніхто и більш ніколи не вимовляє цього слова: неймовірно. Жінка хоче його! Жінка, що бачила його лице! Жінка, що не є сліпа! І хто ж ця жінка. Погана? Ні. Красуня. Циганка? Ні. Герцогиня.

Як розуміти це й що це визначає? Яка небезпека в цьому тріумфі? Та й як же не кинутися, загубивши голову, назустріч цій небезпеці?

Як? це та жінка? сирена, привид, леді, мрійна глядачка з льожі, саяна смеркова істота! Бо це була вона. Напевне це була вона. Тріск пожежі починав виблискувати в ньому з усіх боків. Це та сама дивна незнайома! Та сама, що так збентежила його! Гуїнплен думав, що він вигнав цей образ із свого розуму, і от він знову знайшов його там; він глибоко відбився в його підсвідомому. Він і не знав, яку глибоку ритину витравила в ньому ця мрія. Тепер певне зло заподіяно. І всі ці мрії, відтепер може и непоправні, він відновив з палким захопленням.

Як! Його хотіли! Принцеса сходила з свого трона, ідол — з свого вітваря, статуя — з свого п'єдестале, привид — з своєї хмари. Як! Химера прийшла з глибини неможливого! Це горішнє божество, ця променистість, нереїда, прикрашена дорогоцінним камінням, недосяжна й величчя вроді з своєї променистої висоти схилилася до Гуїнплена. Свою зоряну колесницю, запряжену разом горлицями и драконами, вона спинила над Гуїнпленом і сказала Гуїнпленові: "приходь". Хто! Він, Гуїнплен, має ту жахливу честь бути причиною такого зниження з емпіреїв! Ця жінка, якщо можна дати це ім'я такому зоряному й найвищому образу, пропонувала себе, віддавалася. І ця богиня, що спускалася до нього, знала, який жах втілюється в Гуїнплени. Вона бачила машкару, що була лицем Гуїнплена! І ця машкара не відштовхнула її. Не зважаючи на все, Гуїнплена любили!

За те, що перевищувало всякий сновид, його любили. Машкара не тільки не відштовхувала богиню, а и притягала! Гуїнплена більш, ніж любили, — його жаждали, більше, — його не тільки терпіли, — його обрали. Він обранець.

Як! там, де була ця жінка, були принци, і вона могла взяти собі принца, були лорди, і вона могла взяти собі лорда; були гарні чоловіки, чарівні, величні, — вона могла взяти Адоніса. А кого вона взяла? Гнафрона. Серед метеорів і блискавок вона могла взяти безмірного шестикрилого серафіма, а вона обрала гробачка, що плазує в мулі. З одного боку — принци и лорди, все величчя, вся розкіш, вся слава; а з другого — блазень. Блазень переміг. Які ж терези були в серці цієї жінки? Якою вагою вона важила свою любов? Ця жінка зняла з свого чола герцогську корону и кинула її на підмостки кльовнів. "Ти жахливий. Я люблю тебе". Ці слова зачіпали у Гуїнплена огидливу сторону його гонористости. Гонористість — це та п'ята, де кожного героя можна вразити. У Гуїнплена було улещено його пиху потвори. Його любили як потвору. Він

так само, як Юпітери та Аполлони, а може ще й більше, був винятком. Він почував себе надлюдиною й такою потворою, що це рівняло його до бога. **Страшне засліплення.**

Тепер, що ж таке ця жінка? Що він знав про неї? Все й нічого. Що вона герцогиня, це він знав; знав він і те, що вона гарна, що вона багата, що в неї є лівреї, лакеї, пажі, скороходи з смолоскипами навколо її карети з короною. Він знав, що вона закохана в нього, або' принаймні, що вона так казала. Більш нічого він не знав про неї. Він знав її титул і не знав її імення. Він знав її думку й не знав її життя. Чи вона була заміжня, чи вдова, чи дівчина? Чи була вона вільна, чи, може, були в неї якінебудь з'обов'язання? До якої родини вона належала?

Ніколи зрадливий випадок не вживав кращих засобів і спокуса не приходила так вчасно. Ґуїнплен, збентежений весною, згагою життя, піддався своїм плотським мріям. Плотський чоловік, що його не знищити, над яким ніхто з нас ще не тріумфував, прокинувся в цьому запізнілому ефебі, що залишився юнаком у свої двадцять чотири роки. Саме в такий момент, саме в таку критичну хвилину йому роблять пропозицію, й перед ним повстали чарівні голі груди сфінкса. Молодість — похила площина. Ґуїнплен нахилився, — його штовхали далі. Хто? Доба року. Хто? Ніч. Хто? Та жінка. Коли б не було місяця квітня, люди були б значно добродійніші. Кущі в квітах — натовп спільників; любов — злодійка; весна — переховувачка.

Ґуїнплен був як не свій.

Побіжні й одночасно настирливі дилеми носилися перед ним. Гріх, упертий у своїх пропозиціях, набував певної форми. Завтра, північ, Лондонський міст, паж? Чи йти? Так! — кричала плоть. Ні! — кричала душа.

Одно було певне: він почував, що його ззаду хтось штовхав до невідомого.

Він тремтів. Він бачив перед собою край кручі. Він одкинувся назад, — жах з усіх боків охоплював його. Він заплющував очі. Він робив зусилля заперечити перед самим собою цю пригоду, викликати сумнів у тім, чи він при розумі. Очевидно, це було краще. Він зробив би найзручніше, коли б уважав себе за божевільного.

Гай-гай! Ґуїнплен ставив собі питання. Ставити собі питання там, де обов'язок ясний, це вже поразка.

А втім, треба відзначити одну подробицю: безсоромність пригоди, що, може, вразила б людину зіпсовану, для Ґуїнплена залишалася непомітною. Він не знав, що таке цинізм.

Згадка про розпутство не спадала йому на думку. У нього не було сили збагнути її. Він був надто чистий, щоб припускати такі складні гіпотези. В цій жінці він бачив тільки її величність. Гай-гай! його було влещено. Його пиха помітила тільки перемогу. Йому не спадало на думку, що він став за об'єкт скоріше змисловости, ніж любови; щоб припустити це, треба значно більше розуму, ніж його має цнота. Поруч із словами "я люблю тебе" він не помічав страшного корективи: "я хочу тебе".

Тваринна сторона богині вислизала від нього.

Розум може зазнавати нападів. У душі є свої вандали — нечисті думки, що іноді плюндрують нашу цноту. Тисячі протилежних думок валилися на Ґуїнплена одна за

однією, іноді всі разом.

Потім наставала тиша. Тоді він стискав свою голову руками в якійсь неясній увазі, наче споглядав нічний пейзаж.

Враз він спостеріг, що він ні про що більш не думає. Його мрії дійшли до такого чорного моменту, коли все зникає.

Він помітив також, що він не вертався додому. Могло бути коло двох годин ранку.

Він поклав листа, що його приніс паж, у свою бокову кишеню; проте, помітивши, що це було надто близько до серця, він вийняв його звідтіля й поклав, зовсім зім'явши його, в кишеню штанів, потім пішов до таверни, потихеньку ввійшов у неї, не розбудивши малого Говікума, що, ждучи його, заснув над столом, підклавши руки замість подушки, зачинив двері, засвітив свічку від ліхтаря готелю, засунув засови, повернув ключ у замку, машинально вжив усякої обережності людини, що повертається пізно, піднявся по східцях Зеленого Ящика, прослизнув у стару повозку, що правила йому за кімнату, подивився на Урсуса, що спав, загасив свічку, але спати не ліг.

Так минула ціла година. Нарешті, стомлений, уявивши, що ліжко — це сон, він поклав голову на подушку, не роздягаючися, і зробив поступку темряві, закривши очі; проте буря переживань, що заволоділа ним, не припинялася й на хвилину. Безсоння — це нічні муки для людини. Г'юінплен дуже страждав. В перший раз за своє життя він був незадоволений з себе. Внутрішня скорбота примішалася до його задоволеної пихи. Що йому робити? Настав день. Він чув, як підвівся Урсус, і не відкрив вік. Ранок не приніс спокою. Він думав про того листа. Всі слова його з'являлися перед ним у якомусь хаосі. Коли з глибини душі виривається бурхливий подих, думка стає рідиною. Вона кидається, піднімається, відчувається щось подібне до глухого гуркоту хвилі. Г'юінплен став здобиччю такої бурі.

Коли ця туга досягла найвищої міри, а віки залишалися ще заплющеними, він почув ніжний голос, що казав: "Ти ще спиш, Г'юінплене?" Він враз кинувся, відкрив очі й підвівся на своєму ліжку; двері його коморки були напіввідкриті, і в отворі з'явилася Дея. На її очах і на її губах була невимовна усмішка. Вона стояла чарівна в несвідомій чистоті своєї променистості. Настала якась священна хвилина. Г'юінплен споглядав її, тремтючи, зачарований, збуджений; збуджений од чого? Від сна? Ні. Від безсоння. Це була вона, це була Дея. І враз він відчув, що в самій глибині його істоти незбагнено зникла буря, і величне добро зійшло на зло; сталося чудо; ніжною променистістю свого погляду сліпа однією своєю появою розвіяла всю темряву в ньому; туманна занавіса зсунулася з його розуму, наче її зтягла невидима рука. Обое вони мовчали, вона — ясність, він — безодня, вона божественна, він замирений; і над бурхливим серцем Г'юінплена сяяла Дея якимсь невимовним сяйвом зорі над морем.

II

ОД ПРИЄМНОГО ДО ЖОРСТОКОГО

Яка проста річ чудо! В Зеленому Ящику настав час сніданку, і Дея прийшла довідатися, чому Г'юінплен не йде до їхнього ранішнього стола.

— Ти! — крикнув Ґуїнплен і цим'єказав усе. Для нього зникло все окрім неба, де була Дея.

Хто не бачив безпосередньої усмішки моря після гурагана, той не може усвідомити собі подібного спокою. Ніщо не заспокоюється так швидко, як морська безодня. Це залежить од того, що безодня легко поглинає. Так само й людське серце. Проте не завжди.

Треба було, щоб Дея тільки з'явилася, як увесь світ, що був у Ґуїнплені, потягнувся назустріч до неї, а всі привиди залишилися позаду. Така миротворна сила любови.

За декілька хвилин обоє сиділи одно проти одного, Урсус між ними, а Гомо коло їхніх ніг. Чайник, що під ним горіла лампочка, стояв на столі. Феба й Венера були на дворі й робили своє діло.

Сніданки, як і вечери, відбувалися в середньому відділенні. Вузький стіл поставлено було так, що Дея сиділа, повернувшись спиною до вікна проти вхідних дверей Зеленого Ящика.

Їхні коліна стискалися. Ґуїнплен наливав чай для Деї.

Дея граціозно дула на свою чашку. Враз вона чхнула. Саме в цей момент над полум'ям лампи розсіявся дим і щось подібне до паперу впало попелом. Від цього диму й чхнула Дея.

— Що таке? — спитала вона.

— Нічого, — відповів Ґуїнплен.

І він посміхнувся.

Він спалив листа герцогині.

Знищивши цього листа, Ґуїнплен відчув дивне полегчання, він почув, що в нього є чесність, як орел відчуває, що в нього є крила-

Йому здавалося, що з цим димом одійшла від нього спокуса й що одночасно з папером і герцогиня повернулася в попіл.

Вони весь час обмінювалися чашками, пили одно після одного з тієї самої чашки, розмовляли. Балаканина закоханих — цвірінькання горобців. Два серця, що кохаються, — не ходіть далі шукати поезії, розмова поцілунків, — не ходіть далі шукати музики.

— Знаєш що?

— Ні.

— Ґуїнплєне, мені снилося, що ми тварини й що в нас крила.

— Крила, це значить птахи, — промовив Ґуїнплен.

— Тварини — значить янголи, — пробурчав Урсус.

Розмова йшла далі.

— Коли б тебе не було, Ґуїнплєне..

— То що б?

— Це б визначало, що немає доброго бога.

— Чай дуже гарячий. Ти опечешся, Дея.

— Подуй на мою чашку.

— Яка ти сьогодні гарна!

— Уяви собі, мені треба так багато сказати тобі.

— Кажі.

— Я люблю тебе!

— Я кохаю тебе.

І Урсус сказав набік:—

— Клянуся небом, от чесні люди.

Коли кохаються, то особливо приємне мовчання. Тоді наче скупчується любов, щоб потім виявитись в ніжності.

Настала павза, після якої Дея сказала:

— Якби ти знав! У вечорі, коли ми граємо п'єсу, в той момент, як моя рука торкається до твого чола... — о, в тебе шляхетна голова, Г'юїпплене!.. — в той момент, коли я почуваю твоє волосся під моїми пальцями, я тремчу, в мене небесна радість, і я кажу собі: в усьому темному світі, що оточує мене, в цьому всесвіті самотності, в цій безмежній темній ночі, що в ній я перебуваю, в цьому страшному тремтінні — моєму і всього — в мене є підпора, — ось вона! Це він! Це ти!

— О, ти любиш мене, — сказав Г'юїпплен. — Я так само, ти одна в мене на світі. Ти для мене все. Деє, чого ти хочеш, щоб я зробив? Ти бажаєш чогонебудь? Чого тобі треба?

Дея відповіла:

— Я не знаю. Я щаслива.

— О, — викликнув Г'юїпплен, — ми щасливі!

Урсус суворо підніс свій голос:

— Ага! Ви щасливі. Це порушення закону. Я вже попереджав вас. Ви щасливі. Тоді старайтеся, щоб вас не бачили. Займайте якомога менше місця. Щастя треба засовувати в дірки. Якщо можете, то зробіться ще меншими, ніж ви тепер. Задоволені люди повинні ховатися як злочинці. Ага! ви сяєте, нещасні світляки. Бережіться, на вас наступлять і добре зроблять. Що значить усе це залицання? Я ж не дуенья, що зобов'язана дивитися, як цілуються закохані. Кінець-кінцем, ви набридли мені. Ідіть ви під три чорти.

І, почувавши, що грубий тон його голоса змягшується до ніжності, він намагався потопити своє хвилювання в сердитому бурчанні.

— Батьку, — сказала Дея, — яким грубим ви робите свій голос.

— Це тому, що я не люблю, щоб люди були надто щасливі, — відповів Урсус.

Гомо був наче відгуком Урсуса. Під ногами закоханих чути було гарчання.

Урсус нахилився й поклав руку на голову Гомо.

— Ти так само незадоволений. Ти гарчиш. Ти настовбурчуєш волосся на своїй вовчій голові. Ти не любиш пестошів. Значить, ти мудрий. А все таки мовчи. Ти сказав, ти висловив свою думку, й досить; тепер мовчи.

Вовк знов загарчав.

Урсус подивився на нього під стіл.

— Та заспокойся ж, Гомо! Ну, не настоюй, філософе!

Але вовк підвівся й вищирив зуби на бік дверей.

— Та що з тобою? — сказав Урсус.

Він схопив Гомо за загривок.

Дея, не вважаючи на гарчання вовка, вся зосереджена була на своїй думці і втішалася в собі самій звуком Гуїнпленового голоса, вона мовчала в тому екстазі, що властивий сліпим, які іноді наче прислухаються до внутрішнього співу й не знати якою ідеальною музикою замінюють собі світло, що їм бракує його. Сліпота — це підземелля, з якого чути глибоку вічну гармонію.

В той час, як Урсус, умовляючи вовка, нахилив голову, Гуїнплен підвів очі.

Він тільки почав пити з чашки чай, та так і не закінчив; він поставив її на стіл так повільно, наче ослабла пружина; пальці в нього залишилися відкриті, сам він сидів нерухомо, втупивши очі, й не дихав.

За Деєю в дверях стояв чоловік.

Чоловік був одягнений в чорне з судовою шапочкою. На ньому була перука, в руці він держав залізну палицю з вирізаними коронами на обох кінцях.

Палиця була коротка й масивна.

Уявіть собі Медузу, що просунула голову між двома райськими гілками.

Урсус відчув, що прийшла нова людина, й підвів голову, не спускаючи Гомо, — він пізнав страшну особу.

Він затремтів з голови до ніг.

Він сказав тихо на вухо Гуїнпленові:

— Це уепентек.

Гуїнплен пригадав.

В нього трохи не зірвалося слово здивовання, проте він стримався.

Залізна палиця, що закінчувалася на обох кінцях коронами, була Iron weapon — залізне жезло.

На цьому залізному жезлі урядовці міського суду присягали, вступаючи на посаду, чому давні поліцаї в Англії мають своє прізвище уепентеків.

За чоловіком у перуці, в тіні, видно було збентеженого хазяїна гостиниці.

Чоловік, не кажучи ні слова й уособлюючи Muta Themis^[48] старовинних хартій, спустив свою праву руку через осяйну Дею, торкнувся залізною палицею до Гуїнпленового плеча й одночасно великим пальцем лівої руки показав назад на двері Зеленого Ящика. Цей подвійний жест, тим більше владний, що він був мовчазний, визначав: "іди за мною".

Pro signo eхеundi sursum trahe ^[49], — каже норманська збірка монастирських грамот.

Особа, на яку клали залізне жезло, не мала іншого права, крім права коритися. Жадних заперечень проти німого наказу. Тяжкі англійські кари загрожували неслухові.

Під цим суворим дотиком закону Гуїнплен спочатку затремтів, а потім наче скам'янів.

Коли б залізна палиця не просто доторкнулася до плеча, а щосили вдарила його по

голові, він не був би більше приголомшений. Він бачив, що поліцейний урядовець вимагає, щоб він ішов за ним. Але чому? Він не розумів.

Урсус, і собі також збентежений, вбачив тут річ досить ясну. Він подумав про своїх конкурентів-комедіантів та проповідників, про доноси на Зелений Ящик, про вовка — теж злочинця, про власні суперечки з трьома бішопсгетськими інквізиторами, і хто знає? може — але це було б надто жахливо — про необережну й бунтарку балаканину Гуїнплена, що торкалася королівської влади. Він трусився всім тілом.

Дея посміхалася.

Ні Гуїнплен, ні Урсус не промовили жадного слова. У обох була та сама думка: не турбувати Деї. Вовк мабуть теж був тієї самої думки, бо перестав гарчати. Правда, Урсус не спускав його.

А втім і Гомо, при нагоді, бував розсудливий. Хто не помічав у тварин певної розумної тривоги?

Може в тій мірі, оскільки вовк міг розуміти людей, він почував і себе засудженим на вигнання.

Гуїнплен підвівся.

Не могло бути ніякого опору, — Гуїнплен знав це, бо він пригадував Урсусові слова; не можна було й питати.

Гуїнплен залишився стояти перед уепентеком.

Уепентек зняв жезло з його плеча, одвів од нього залізну палицю й держав її прямо перед собою в наказовому становищі. Тоді весь народ добре розумів цей знак поліції, що визначав таке розпорядження:

— Ця людина нехай іде за мною й ніхто інший. Всі залишайтеся. Мовчіть.

Ніякої цікавості. Поліція всіх часів мала вподобу до потайливосте.

Такі способи заарештування звалися "секвестром особи".

Уепентек єдиним рухом, наче автомат, що крутиться навколо себе, повернувся спиною і розміреною поважною ходою пішов до дверей Зеленого Ящика.

Гуїнплен подивився на Урсуса.

Урсус відповів йому пантомімою: підняв угору плечі, притиснув лікті до боків, розчепірів руки й зморщив брови; це визначало: треба скоритися невідомому.

Гуїнплен подивився на Дею. Вона замислилася й посміхалася.

Він поклав кінці пальців на губи й послав їй поцілунок.

Урсус, що відчув певне полегшення від страху, коли уепентек повернувся спиною, використав момент, щоб шепнути Гуїнпленові на вухо:

— — Заклинаю тебе твоїм життям, — не кажи нічого, поки тебе не спитають.

Гуїнплен, дбаючи про те, щоб не вчинити шуму, ходив наче в кімнаті хворого, зняв з перегородки капелюха і плащ, загорнувся в нього до самісіньких очей й спустив капелюха на чоло. Він не лягав спати й тому залишився в своєму робочому одязі із шкурятяним нагрудником на шії; він ще раз подивився на Дею: уепентек, дійшовши до надвірних дверей Зеленого Ящика, підняв свою палицю й почав спускатися по маленьких східцях; тоді й Гуїнплен посунувся за ним, наче цей чоловік тягнув його на

невидимому ланцюзі. Урсус дивився, як Гуїнплен виходив із Зеленого Ящика; вовк у цей момент почав жалісно вити, але Урсус спинив його й сказав йому тихо:

— Він повернеться.

На дворі хазяїн таверни Ніклес улесливим і владним жестом намагався заглушити крик переляку в устах Венери та Феби, що з одчаєм дивилися, як виводили Гуїнплена, а також на жалобний одяг і залізну палицю уепентека.

Обидві дівчини закам'яніли. У них були пози сталактитів.

Приголомшений Говікум виглядав з напіввідкритого вікна.

Уепентек ішов поперед Гуїнплена за декілька кроків, не повертаючися і не озираючись, з тим крижаним спокоєм, який дає свідомість, що ви — —самий закон.

Обидва в гробовому мовчанні перейшли через двір, через темну залю таверни й вийшли на площу. Перед дверима готеля зібралося декілька перехожих і невеличкий поліцейний загін з судовим приставом на чолі. Здивовано й мовчки цікаві розступилися й посторонилися з англійською дисципліною перед палицею констебля. Уепентек напрямився до маленьких вулиць, що йшли вздовж Темзи і звалися тоді Літль-Стрендом. З правого й лівого боку Гуїнплена в дві шерехи йшли вартові; він був блідий, не робив жадних жестів і жадних рухів, крім того, що йшов, загорнутий у свій плащ, як у саван; він поволі віддалявся від готелю, мовчки йдучи за мовчазним чоловіком, як статуя за привидом.

III

LEX, REX, FEX¹

Арешт без пояснення, що дуже здивував би сучасного англійця, був поліцейний спосіб, що його дуже вживали тоді у Великобританії. До нього вдавалися, особливо в таких делікатних справах, що для них у Франції вживали так звані *lettres de cahcet*, запечатані розпорядження, і вдавалися всупереч *habeas corpus* навіть ще за Георга II.

Мовчазні арешти були протилежні арештам з одвертим покликом до суду й показували, що слід мовчати, поки не буде з'ясовано деяких темних моментів.

Вони визначали: питання заборонені.

Вони показували, що в діях поліції були певні державні інтереси.

До таких арештів прикладали правничий термін *private*, тобто при замкнених дверях.

Саме в такий спосіб Едвард III, як повідомляють деякі літописці, заарештував Мортімера на ліжку своєї матері, Ізабели Французької. Та це ще можна піддати в сумнів, бо Мортімер, раніш ніж його було заарештовано, зазнав облоги в своєму замку.

Закон, король, чернь

Варвік, виробничий королів, з охотою практикував цей спосіб "принаджувати людей".

Кромвель вживав його, особливо в Конновті, і з такою мовчазною обережністю було заарештовано в Кільмеко Трелі-Аркло,, родича графа Ормонда.

Таке заарештування простим жестом пристава визначало скоріш розпорядження про явку до суду, ніж розпорядження про арешт.

Іноді воно було методом слідства і, накладаючи на всіх мовчання, мало в собі навіть певне милосердя до особи, що її заарештували.

А для народу, що мало був обізнаний у цих відтінках, мовчазні арешти здавалися особливо страшними.

Не слід забувати, що Англія 1705 року й навіть значно пізніше не була така, яка вона є за наших часів. В ній цілком панувало велике безладдя, а іноді й великі утиски. Даніель деФое, що зазнав ганебного стовпа, характеризує деякі сторони соціального порядку в Англії такими словами: "залізні руки закону". Тут був не тільки закон, а й сваволя.

Додамо, що людей залюбки карали в самих в'язницях; оману змішували з карою; гидкий спосіб, до якого Англія повертається тепер, даючи таким чином світові можливість бачити видовище великої нації, що, бажаючи кращого, вибрала найгірше й що, маючи перед собою з одного боку минуле, а з другого боку прогрес, помилково вважає ніч за день.

IV

УРСУС ШПИГУЄ ЗА ПОЛІЦІЄЮ

Як ми казали, згідно з дуже суворими поліційними законами того часу, вимога йти за уепентеком, що з нею зверталися до певної особи, містила в собі щодо всіх інших присутніх осіб розпорядження не рухатися з місця.

Але декілька цікавих не послухалися і здалека супроводили похід, що відводив Ґуїнплена.

Урсус був у тім числі.

Урсус, як це цілком зрозуміло, скам'янів. Проте Урсусові стільки разів доводилося стикатися з усякими сюрпризами бродячого життя і з такими несподіваними неприємностями, що в нього, як у військового корабля, вже був свій гвалтовний дзвін, який кликав до бойового поста всю команду, цебто весь його розум.

Він поспішив скинути з себе скам'янілість і почав роздумувати. Не слід хвилюватися, а треба ставати лицем до небезпеки.

Подивитися прямо на те, що трапилося, це обов'язок кожної не дурної людини.

Не намагатися зрозуміти, а діяти. Негайно. Урсус запитував самого себе:

— Що ж робити?

Коли Ґуїнплен відійшов, Урсус почав вагатись, охоплений подвійним страхом: страхом за Ґуїнплена, що наказував йому йти за ним; страхом за себе, що вимагав залишитися.

В Урсуса була безстрашність мухи й безстрашність мімози. Його переляку не можна й описати. Але він героїчно зважився й вирішив зневажити закона й піти за уепентеком, — так його непокоїло те, що могло трапитися з Ґуїнпленом.

Треба, щоб великий був страх, коли в ньому з'явилося стільки сміливості.

На які сміливі вчинки може штовхнути переляк навіть зайця!

Нестямна сарна стрибає через провалля. Перелякатися до того, що загубити будь-яку обережність — це одна з форм жаху.

Ґуїнплена скоріше вкрали, ніж заарештували. Свою операцію поліція виконала так раптово, що на ярмарковій площі, де в такий ранішній час буває мало народу, майже нічого не помітили. Майже ніхто в балаганах на Торінцовому полі не підозрівав, що уепентек приходив шукати Людину, що сміється. Тому й натовп зібрався такий малий.

Перехожі не пізнавали Ґуїнплена, що йшов, загорнутись в плащ і насунувши капелюха.

Перш ніж піти слідом за Ґуїнпленом, Урсус вжив однієї обережності. Він одвів у бік хазяїна Ніклеса, хлопця Ґовікума, Фебу й Венеру і наказав їм додержувати абсолютного мовчання при Деї, що не знала нічого, щоб не промовили ні єдиного слова, яке дало б їй підстави підозрівати те, що сталося, щоб відсутність Ґуїнплена та Урсуса пояснювали їй господарчими клопотами щодо Зеленого Ящика; тимчасом скоро настане час денного сна Деї, й раніш, ніж Дея прокинеться, він, Урсус, з Ґуїнпленом повернуться, бо все це непорозуміння — mistake, як кажуть у Англії; Ґуїнпленові і йому буде дуже легко з'ясувати його магістратові й поліції; вони доведуть помилку і вдвох зараз повернуться. Особливо, щоб ніхто не казав нічого Деї. Зробивши такі розпорядження, він пішов.

Урсус міг іти за Ґуїнпленом непомітно. Хоч він і держався на можливо більшій відстані, він улаштувався так, щоб не спускати його з очей. Сміливість у підгляданні це — хоробрість полохливих.

Може, кінець-кінцем, не зважаючи на всю серйозність обставини, Ґуїнплена покликали в поліцію за якусь незначну провину.

Урсус говорив собі, що це питання розв'яжеться в найближчому часі.

Це з'ясується на його очах із того напрямку, що його візьме загін, який веде Ґуїнплена, в той момент, коли дійде до краю Торінцового поля і вступить у вулички Літль-Стренда.

Якщо він поверне ліворуч, то це визначатиме, що Ґуїнплена ведуть у ратушу Савторка. В таких разі нема чого боятися; якенебудь незначне порушення муніципальної постанови, догана магістрата, два або три шилінги штрафу, потім Ґуїнплена пустять, і вистава "Переможеного Хаосу" відбудеться ввечері так само, як і звичайно. Ніхто нічого й не помітить.

А як загін поверне праворуч, то справа серйозна.

В цій стороні — місця жорстокі.

В ту хвилину, коли уепентек, що йшов на чолі двох шерег, між якими вели Ґуїнплена, досяг до поворота в провулки, Урсус, затаївши духа, впився очима. Бувають моменти, коли людина вся входить у очі.

На який бік повернуть?

Повернули праворуч.

Урсус захитався від жаху й прихилився до муру, щоб не впасти.

Немає нічого лицемірнішого, як такі слова, що їх кажуть самим собі: "я хочу знати, чого держатися". Суттю людина цього зовсім не бажає; в ній говорить тільки великий страх.

Урсус тремтів і думав:

— От, справа повернула на лихе. Я завсігди й досить швидко дізнався б про це. Нащо я пішов слідом за Гуїнпленом?

Людина складається із суперечностей, і Урсус, після таких міркувань, подвоїв ходу й, перемагаючи свою тривогу, поспішив, щоб як найближче підійти до конвою й не допустити, щоб у лабіринті савторських вулиць порвалася та нитка, що була між Гуїнпленом і ним, Урсусом.

Поліційний похід не міг іти швидко через свою урочистість. Уепентек вів перед.

Судовий пристав ішов ззаду.

Такий порядок викликав певну загайку.

" В судовому приставі сяяла вся можлива для нього величність. Його одяг був щось середнє між блискучим убранням оксфордського доктора музики й скромним і чорним одіянням кембрідзького доктора богословії. Під довгою мантиєю, що її підбито було на задній стороні норвезьким зайцем, на ньому був звичайний дворянський одяг. В ньому було щось напів готичне і напів сучасне; перука, як у Ламуаньона, а рукава довгі й широкі, як у Трістана Пустельника. Він втупив свої великі круглі очі на Гуїнплена непорушно, як сич. Він ішов мірною ходою. Не можна було уявити собі нічого суворішого.

Урсусові, що на момент загубив був дорогу в плутанині вуличок, пощастило догнати похід коло св. Марії Овер-Рай, бо його затримала на площадці коло церкви бійка між дітьми й собаками, — звичайний інцидент на лондонських вулицях dogs and boys — сказано в старовинних поліційних протоколах, що ставлять собак поперед дітей.

Людина, що її веде до магістрату поліційний конвой, — подія надто звичайна, а кожен має свої справи, і от цікаві розсіялися. За Гуїнпленом стежив тепер тільки Урсус.

Пройшли повз дві каплички, що стояли одна проти однієї, які належали двом сектам, — "Відпочинок Релігійоністів" і "Ліга Алилуя", що існують ще й тепер.

Далі похід вився з вулички у вуличку, вибираючи переважно ще не забудовані дороги, де ще росла трава, й пустельні алеї, й робили силу поворотів.

Кінець-кінцем спинилися.

Були в маленькій вуличці. Ні будинку, якщо не рахувати двох чи трьох халупин. Цю вуличку утворили два мури: один, ліворуч, низький, другий, праворуч, високий. Висока стіна була чорна, її було складено за саксонським звичаєм з зубцями, скорпіонами й квадратними товстими ґратами на маленьких продуховинах. Ні одного вікна; тільки то там, то там щілини, що уявляли з себе старовинні амбразури для кам'янокидальних мортир та самопалів. Внизу цього великого муру видно було, наче дверці крисоловки, маленьку хвіртку, дуже низеньку.

Ця хвірточка, що її вроблено було в масивне кам'яне півколо, мала потайне віконце з ґратою, великий молоток, широкий засов, міцні й вузласті завіси, силу цвяхів, бляшану розмальовану обшивку, — вона була скоріше залізна, ніж дерев'яна.

Нікого в завулку. Жадної крамниці. Жадного перехожого. Проте зовсім близько чути було безперервний шум, наче паралельно до завулка проходив потік. Це був шум

голосів і колес. Напевне по той бік чорної будівлі була велика вулиця, безсумнівно головна савторська вулиця, що зв'язувалася на одному кінці з Кентерберійською вулицею, а на другому — з Лондонським мостом.

На протязі цілого провулка спостережник, крім конвою, що оточував Гуїнплена, не побачив би іншого людського лиця опріч блілого профіля Урсуса; він з ризиком напів висунувся з тіні, що падала від муру, дивився й боявся побачити. Він стояв за заворотом вулиці.

Конвой скупчився перед хвірткою.

Гуїнпен був у середині, тільки тепер уепентек із своєю залізною палицею стояв позад нього.

¹ Собаки і. хлопці.

Судовий пристав підійняв молоток і вдарив ним тричі.

Потайне віконце відчинилося.

Судовий пристав сказав:

— За наказом її величності.

Важкі дубові й залізні двері повернулися на своїх завісах, і з'явився темний і холодний отвір, подібний до челюстів печери. Жахливе склепіння йшло в темряву.

Урсус бачив, як Гуїнпен зник під ним.

V

ЖАХЛИВЕ МІСЦЕ

Уепентек увійшов за Гуїнпленом.

Потім судовий пристав.

Потім увесь конвой.

Хвірточка зачинилася.

Важкі двері герметично пристали до своїх кам'яних лиштв, і не видно було ні хто їх відчиняв, ні хто їх замикав. Здавалося, що самі засови всунулися в свої клямки. В дуже старих в'язницях ще й тепер існують такі механізми, що їх винайшло стародавнє залякування. Двері без видимого дверника. Це робило поріг в'язниці подібним до порога могили.

Ця хвіртка була задній хід Савторської в'язниці.

В поточеній червою й похмурій будівлі ніщо не порушувало непривітного вигляду, що властивий в'язницям.

Савторська в'язниця, що її тепер зруйновано, виходила на дві вулиці, що їх вона колись сполучувала й мала двоє дверей: на великій вулиці — парадний вхід, що його призначено було для суддів, і в провулок — скорботні двері, що їх, проте, призначено було для живих. І для померлих також, бо коли хто з в'язнів помирав у в'язниці, то через ці двері виносили його тіло. Теж визволення.

Смерть — це визволення в безконечність.

Гуїнплена ввели у в'язницю через скорботні двері.

Провулок, як ми вже казали, був не що інше, як забрукована доріжка, стиснута між двома мурами. В Брюселі є такий прохід, що його називають: вулиця на одну особу.

Мури були неоднакові; високий належав до в'язниці, а низький мур — до кладовища. Цей низький мур, закінчення смертельного гниття, що починалося в в'язниці, був не вищий за чоловічий зріст. В ньому були ворота проти в'язничної хвіртки. Померлим доводилося перейти тільки через вулицю. Досить було пройти вдовж стін кроків з двадцять, щоб увійти на кладовище. На високій стіні прилаштовано було драбину на шибеницю; насупроти, на низькій стіні була вирізблена з камня мертва голова. Один мур був не веселіший за другий.

VI

ЯКІ СУДДІ КОЛИСЬ БУВАЛИ ПІД ПЕРУКАМИ

Коли б хто в цей момент подивився на другий бік в'язниці, де був фасад, то він побачив би велику Савтворську вулицю й міг би помітити на постійній перед монументальними парадними дверима в'язниці дорожню карету, щось вроді теперішнього кабриолета з сидінням напереді. Натовп цікавих оточував карету. Вона була прикрашена гербами, і видно було, як із неї вийшла особа, що увійшла в в'язницю; напевне суддя, — здогадувалися в натовпі; судді в Англії часто були з дворян і майже завжди мали право на герб.

В Англії існують мандрівні судді, — їх звуть роз'їзними суддями, й нічого не було простішого, як вбачати в цій кареті екіпаж судді, що робив об'їзд. А що було менш натуральне, так це те, що особа, яку визнавали за суддю, встала не з самого екіпажа, а з переднього сидіння — місця, на якому звичайно не сидять пани. Друга особливість: екіпаж, що спинився перед Савтворською в'язницею, був запряжений четвернею з двома форейторами — розкіш, приступна тільки для князів. Кінець-кінцем, що остаточно підбурювало й збивало з пантелику в усяких догадках, так це те, що екіпаж був старанно закритий. Верх був піднятий. Вікна зачинені були віконницями; всі отвори, що через них можна було б подивитися, були затягнуті, знадвору не можна було бачити нічого, що було всередині, й напевне з середини не можна було бачити, що робиться надворі. А в тім здавалося, що в екіпажі нікого й не було.

Савторк належав до графства Серрей, — тому Савторкська в'язниця підлягала шерифові Серрейського графства.

Шериф провінції був дуже значна особа. Він завжди був есквайр, а іноді й найт. В стародавніх хартіях він кваліфікується як *spectabilis* — "людина, що на неї слід дивитися". Титул, середній між *illustris* і *clarissimus* — менший за перший і більший за другий. Шерифів графств колись обирав народ, але Едвард II, а після нього й Генріх IV одібрали це право для корони, — і всі вони стали одержувати своє призначення королівської влади. Вони всі діставали призначення від його величності, крім шерифа Вестморлендського, посада якого була спадкова, та Лондонського й Мідльсекського шерифів, яких обирали збори лондонських корпорацій. У шерифів Велзького й Честерського були певні фіскальні прерогативи. Всі ці посади й досі існують в Англії, проте, потроху стикаючися з сучасними звичаями й ідеями, вони вже не мають тієї фізіономії, що мали раніш. Функції шерифа полягали в тому, щоб супроводити й охороняти "мандрівних суддів". Як у людини дві руки, так і в шерифа було два урядовці:

його права рука — суб-шериф, і ліва рука — судовий пристав. Судовий пристав, за допомогою сотського пристава, що називався уепентеком, заарештовував, допитував і, на відповідальність шерифа, ув'язнював, а округові судді судили злодіїв, убивців, бунтарів, бродяг і різних шахраїв. Гієрархічна різниця між суб-шерифом і судовим приставом щодо шерифа полягала в тім, що суб-шериф супроводив шерифа, а судовий пристав допомагав йому. У віданні шерифа було два суди — суд постійний і центральний, County-court, і суд мандрівний— — Shériff-turn. Отож він являв собою і єдність і повсюдність. В сумнівних випадках шериф, як суддя, міг звертатися за допомогою й поясненнями до пристава в пов'язці, що називався sergent de coifae і буде учений юрист; під чорною шапочкою він носив пов'язку з білого кембрика. Шериф вичищав в'язниці від мотлоху: коли він приїздив до певного місця провінції, то мав право скорочено розглянути справи в'язнів, що закінчувалося або звільненням, або шибеницею, й це називалося "чищенням в'язниць" — goal delivery. Шериф подавав обвинуваччий акт двадцяти чотирьом присяжним; якщо вони ухвалювали його, то писали на ньому: *billa vera* а коли не погоджувалися, то писали: *ignoramus* ², в такому разі обвинувачення анулювали, і шериф мав привілею розірвати акт. Коли, під час обговорення справи, вмирав присяжний суддя, що по закону очищало від обвинувачення й робило невинуватим, то шериф, що йому належала привілея заарештовувати обвинуваченого, мав також привілею й звільнити його. Що особливо примушувало поважати шерифа й боятися його, так це те, що йому доручено було виконувати "всі розпорядження її величності", — страшна широкість уповноважень. Така редакція давала простір для сваволі. Урядовці, що звалися вердеорами й слідчими приставами, становили кортеж шерифів; а торговельні пристава допомагали йому, і в нього була пишновелична кінна свита в лівреях. Чемберлен каже, що шериф є "життя Правосуддя, Закона й Графства".

VII

ТРЕПЕТ

Коли Гуїнплен почув, що хвірточка закрипіла всіма своїми засовами й зачинилася, він затремтів. Йому здавалося, що ці двері, що зачинилися за ним, були двері, через які світло сполучається з темрявою, що з одного боку залишився земний мурашник, а з другого боку — мертве царство, й що тепер все те, що освітлює сонце, залишилося позад нього, а він переступив поріг життя й опинився поза ним. Серце сильно стиснулося. Що з ним зроблять? Що все це визначає?

¹ Акт правильний.

² Не визнаємо

Де він?

Він не бачив нічого навколо себе. Його оповила чорна пільма. Двері зачинилися, і він одразу став наче сліпий. Віконце було зачинено, як і хвіртку. Не було ні продуховини, ані ліхтаря. Така була обережність старих часів. Заборонено було освітлювати внутрішню сторону входу в в'язницю, щоб ті, що входили, не могли нічого

помітити.

Ґуїнплен простяг руки и торкнувся муру з правого и з лівого боку, — він ішов коридором. Потроху світло, не знати звідкіля, почало проходити в підземелля и розсіюватися по закутках; розширені зіниці пристосувалися до присмерок, і Ґуїнплен почав розпізнавати то там, то там деякі обриси; перед ним неясно вимальовувався коридор.

Ґуїнплен, що знав про карні суворості тільки з перебільшених оповідань Урсуса, почував, наче його схопила якась величезна й невідома рука. Бути під владою невідомого закона — це щось страшне. Люди, сміливі перед усім, бояться правосуддя. Чому? Тому, що людське правосуддя — потемки, і сам суддя ходить у цьому тільки помацки. Ґуїнплен згадав, що йому казав Урсус про потребу мовчати; йому хотілося знов побачити Дею; в його становищі найкраще було стримувати себе. Іноді бажати з'ясувати справу — значить погіршити. Але, з другого боку, тягар цієї пригоди був такий великий, і він кінчив на тому, що поступився й не міг стриматися, щоб не' спитати:

— Панове, — спитав він, — куди ви ведете мене?

Йому не відповіли.

Такий був закон мовчазних арештів і норманський текст був точний: *A silentiariis ostio praepositis introducti sunt* *.

Це мовчання зледенило Ґуїнплена. До цього часу він вважав себе за сильного; він був задоволений з себе, а бути задоволеним з себе значить бути могутнім. Він жив самотній, уявляючи, що бути самотнім — значить бути непереможеним. І от враз він почув себе під тиском жахливої колективної сили. Як боротися з цим страшним безіменним — з законом? Він знемагав під' загадкою. Страх перед невідомим знайшов хибу в його зброї. До того ж він не спав, він не їв, він тільки доторкнувся до чашки чаю. Цілу ніч він був наче в маренні й тепер ще він залишався в лихоманці, йому хотілося пити, а може й їсти. Незадоволений шлунок плутає все. Від учорашнього вечора на нього звалилося стільки несподіванок. Хвилювання, що мучили його, вони й підтримували його, — без гурагана вітрило було б ганчіркою. Проте він відчував у собі велику слабкість дрантя, що вітер надуває його, поки не розірве. Він почував знемогу. Хіба таки він упаде непритомний на плити? Умлівання — це жіночий засіб і приниження для чоловіка. Він напружував свої сили, проте тремтів.

* їх вводять мовчуни, що їх приставлено до дверей.

У нього було почуття людини, що втрачає ґрунт під ногами.

VIII

СТОГІН

Вони рушили.

Пішли коридором.

Ніякої попередньої реєстрації. Ніякої канцелярії з її записами. В'язниці тих часів не любили паперового діловодства. Вони обмежувалися тим, що приймали людину, часто не знаючи з якого приводу.

Бути в'язницею і мати в'язнів, — цього для них було досить.

Похід повинен був розтягтися й пристосуватися до форми коридора. Йшли один за одним, — спочатку уепентек, потім Ґуїнплен, за ним судовий пристав, далі поліцаї, йдучи масою й заткнувши коридор за Ґуїнпленом наче коркою. Коридор щодалі то вужчав; тепер Ґуїнплен торкався мурів ліктями. Кам'яне склепіння, що його залито було цементом, місцями мало Гранітові виступи, що робили коридор ще нижчим, — треба було нахилити голову, щоб пройти; бігти по такому коридору було б неможливо; утікач був би примушений йти повільно; ця кишка робила повороти; там і там, то праворуч, то ліворуч видно було заглибини, чотирикутні, закриті товстими ґратами; за ними можна було бачити східці, одні підіймалися, а інші спускалися. Дійшли до замкнутих дверей, — вони відчинилися; пройшли — вони зачинилися. Потім стрінули другі двері, що теж пропустили похід, потім треті, що так само закрилися на своїх завісах. Всі ці двері відчинялися й зачинялися наче самі. Не видно було нікого. В той час, як коридор звужувався, склепіння робилося нижчим, і далі не можна було вже йти інакше, як нахиливши голову Стіни спітніли; зверху спадали краплі води; плити, що ними забруковано було коридор, були липкі, як середина кишок. Блідий сутінок, що заступав місце світла, щодалі ставав непрозоріший; бракувало повітря. Що було особливо сумне, так це те, що далі все йшли вниз.

Треба було бути уважливим, щоб помітити, що спускалися. В темряві злегка похила плоскість — лиховісна. Немає нічого страшнішого, як невідоме, до якого йдеш по непомітній похилості.

Спускатися — це вступати в жахливе невідоме.

Скільки часу вони йшли так, Ґуїнплен не міг би сказати.

Коли проходиш через сплющувальну машину — тугу, хвилини безмірно продовжуються.

Враз спинилися.

Цілковита темрява.

Коридор трохи розширився.

Ґуїнплен почув зовсім коло себе звук, — тільки китайський ґонґ міг би дати уяву про нього; щось подібне до удару об перегородку безодні.

Це уепентек ударив своєю палицею об залізну ляду.

Ця ляда була дверима.

Двері не такі, що відчиняються, а двері, що підіймаються й спускаються. Майже як під'ємні ґрати.

Пронизливий скрип заліза об залізо, і Ґуїнплен враз побачив перед своїми очима світлий чотирикутник.

То залізна ляда піднялася в отвір склепіння, так само, як підіймаються дверці в мишоловці.

З'явився отвір.

Світло не було справжнє світло, це був виблиск. Проте, на дуже розширені зіниці Ґуїнплена цей блідий і несподіваний відсвіт вперше справив вражіння наче сяйво

блискавки.

Минуло декілька часу перш, ніж він щось побачив. Розпізнавати в яскравому сяйві так само важко, як і в темряві.

Потім поступовно його зіниці пристосувалися до світла, як раніш вони пристосувалися до темряви; кінець-кінцем він почав розпізнавати; світло, що спочатку здавалося таким ясным, заспокоїлося в його зіницях і стало бліде. Він наважився подивитися в отвір, що розкрився перед ним, і те, що він побачив, було страшне.

Під ногами в нього було східців із двадцять, високих, вузьких, витоптаних, майже сторчових; поручців не було ні з правого, ні з лівого боку, — щось подібне до кам'яного гребеня, що його поставлено сторч до стіни, — східці спускалися в дуже глибоке підземелля. Вони йшли до самого низу.

Підземелля було кругле з стрілкуватим спадистим склепінням, але без дужних лопаток, — розполіг, властивий усім підземеллям, над якими накопичено дуже важкі будівлі.

Той отвір, що заступав місце дверей і відкривався за залізною лядою, що коло нього закінчувалися східці, був прорубаний у склепінні. З цієї височини зір поринав у підземелля наче в колодязь.

Підземелля було широке, і якщо воно було дном колодязя, то це було дно ціклопічного колодязя. Думку, що її викликає старовиний вираз: "дно підземельної в'язниці", можливо було прикладати до цього підземелля тільки за умовою, що уявлятимете собі рів з левами та тиграми.

Підземелля було ані забруковане, ані викладене плитами; за підлогу була вогка й холодна земля, як звичайно в глибоких місцях.

Посередині підземелля чотири низькі й безформені колони піддержували важкий стрілкуватий дашок, а чотири стрілки, що з'єднувалися в середині дашка, окреслювали щось подібне до середини мітри. Цей дашок, що нагадував ті намети, під якими колись ставили саркофаги, підіймався до склепіння й утворював посередині підземелля щось подібне до центральної кімнати, якщо можливо назвати кімнатою відкрите з усіх боків приміщення, що мало замість мурів чотири стовпи.

На замковому камені в склепінні дашка висів мідяний круглий ліхтар, закритий ґратами, як і вікна в'язниці. Цей ліхтар кидав навколо себе на стовпи, на склепіння й на круглясті мури, що їх неясно видно було позад колон, бліде світло, перерізане смугами тіні.

Це було те світло, що спочатку засліпило Ґуїнплена. Тепер воно здавалося йому червонуватим, майже неясним відблиском.

Ні якого іншого світла не було в підземеллі. Ні вікна, ні дверей, ні продуховини.

Між чотирма стовпами, якраз під ліхтарем, на тім місці, де було найбільше світла, на голій землі видно було якусь білу страшну силуету людської постаті.

Людина лежала на спині. Видно було голову з заплющеними очима, тіло, якого тулуб зникав під якоюсь безформеною масою; чотири кінечності тулубу розтягнуто було хрестом св. Андрія і прив'язано до чотирьох колон чотирма ланцюгами, що їх було

зв'язано на руках і ногах. Ці ланцюги закінчувалися залізними кільцями, що їх укручено було внизу кожної колони. Постать застигла в страшній позі четвертованого, була синяво-бліда, як труп. Вона була гола; це був чоловік.

Ґуїнплен, зкам'янілий, стояв на горі східців і дивився.

Враз він почув хрипіння.

Труп був живий.

Зовсім близько коло цього привида, в одній з стрілкуватих арок дашка, по обидва боки великого крісла з ручками, що його піднято було на широке кам'яне підніжжя, стояло двоє чоловіків, одягнених у довгі чорні савани, а в кріслі сидів старий, загорнутий в червону мантию, блідий, непорушний, лиховісний, з трояндовим букетом у руці.

Цей трояндовий букет напутив би людину, менш неосвічену, ніж Ґуїнплен. Право судити з пучком квітів у руках було характерною ознакою суда одночасно королівського й муніципального. Лондонський лорд-мер ще й тепер судить отак. Допомогати судді судити — таке було призначення перших троянд сезону.

Старий, що сидів у кріслі, був шериф Серрейського графства.

Він був суворо величний, як римлянин, одягнений у сенаторську тогу.

Крісло було єдине сидіння в підземеллі.

Поруч з кріслом видно було стіл, накритий папером і книгами; на ньому лежало довге біле жезло шерифа.

Люди, що стояли з правого и з лівого боку шерифа, були два доктори: один — доктор медицини, а другий — доктор права; цього останнього можна було пізнати за судовою шапочною, що її надягнено було на перуку. Обидва були в чорних мантиях, один — судді, а другий — медика. Ці обидві категорії людейносять жалобу за мерцями, що вони їх убивають.

Позад шерифа, на краю східців, що їх утворювало кам'яне підніжжя, сидів, зігнувшись, секретар у позі людини, що налаждалася писати; коло нього на підніжжі стояв каламар, на колінах діловий картонний зшиток, а на зшитковій пергаментовій аркуш; на секретарі була кругла перука, в руках — перо.

Цей секретар належав до так званих охоронців мішків; на це показував шкурятяний мішок, що лежав коло його ніг. Такі мішки, що їх колись уживали при судових процесах, так і звалися "мішками правосуддя".

Прихилившись до однієї з колон, схрестивши руки, стояв чоловік, весь одягнений у шкуру. То був помічник ката.

Всі ці люди, здавалося, були зачаровані в' своїх сумних позах навколо людини в ланцюгах. Не рухалися й не говорили.

Те, що бачив Ґуїнплен, було катувальне підземелля.

Всі в'язниці часів короля Івана, як і Савторкська тюрма, мали свої катувальні підземелля.

Ґуїнплен стояв похмуро на верхній сходинці и починав труситися всіма своїми членами. Він намагався згадати, які злочини він заподіяв. Після мовчання уепентека в

перспективі з'являлась картина кари. Один крок, проте трагічний крок. Він бачив, що далі все більше темнішає та темна загадка закона, що, як він почував, захопила його.

Постать людини, що лежала на землі, захрипіла вдруге.

Ґуїнплен почув, що хтось потихеньку штовхнув його в плече.

То був уепентек.

Ґуїнплен зрозумів, що йому треба зійти по східцях.

Він послухався.

Він став спускатися із сходинки на сходинку. Сходинки були дуже вузькі і заввишки у вісім або дев'ять дюймів. До того ж не було й поруччів. Сходити можна було тільки обережно. За Ґуїнпленом спускався, на відстані двох сходинок, уепентек, що держав прямо своє залізне жезло, а за уепентеком спускався так само завдальшки судовий пристав.

Ґуїнплен, спускаючися по цих сходинках, почував, як у нього зникала надія. Здавалося, що він крок за кроком наближається до смерти. З кожною сходинкою в ньому погасало світло. Щодалі, то блідіший він дійшов до низу східців.

Привид червяка, що лежав на землі, прикутий до чотирьох стовпів, хрипів і далі.

Голос із сутіні сказав:

— Підійдіть.

Це шериф звернувся до Ґуїнплена.

Ґуїнплен зробив один крок.

— Ближче, — сказав голос.

Ґуїнплен зробив ще один крок.

— Якнайближче, — наказав шериф.

Судовий пристав прошепотів на вухо Ґуїнпленові з такою повагою, що шепотіння здалось урочистим:

— Ви перед шерифом Серрейського графства.

Ґуїнплен підійшов до замордованого, що його видно було посеред підземелля. Уепентек і судовий пристав залишилися на тому місці, де вони стояли, — Ґуїнплен пішов уперед сам.

Коли Ґуїнплен підійшов під самий дашок, він близько побачив ту нещасну річ, що він бачив її тільки віддалік і що була живий чоловік, — його страх повернувся на жах.

Прикована людина на землі була абсолютно гола, тільки з огидливо-соромливою ганчіркою, що її можна було б назвати фіговим листом торту рів, — це було *succingulum* римлян і *christipannus* готів, з якого наша стара гальська говірка зробила *cripagne*. Ісус. голий на хресті, не мав навіть і такого клаптя.

Страшному страдальникові, що на нього дивився Ґуїнплен, на вигляд було років п'ятдесят — шістдесят. Він був лисий. Біле волосся росло на підборідді. Він заплющив очі й роззявив рота. Видно було всі зуби. Худе й кістляве лице скидалось на голову мерця. Його руки й ноги, що прикуті були ланцюгом до чотирьох кам'яних стовпів, утворювали літеру Х. На грудях і на животі лежала залізна плита, а на плиті положена була куча з п'яти чи шости великих каменів. Його хрипіння було то легким подихом, то

СТОГОНОМ.

Шериф, не випускаючи з однієї руки свого трояндового букета, взяв на столі вільною рукою свою білу паличку і піднявши її, сказав:

— Послухання її величності.

Потім поклав паличку на стіл.

Затим, повільно, як похороний дзвін, без жеста, непорушний, як і страдальник, шериф підніс голос.

Він сказав:

— Людина, що прикута на ланцюзі, вислухайте в останнє голос правосуддя. Вас витягли з вашої камери й привели в цю в'язницю. Не зважаючи на належний допит і на те, що його переведено за встановленою формою, *formaliis verbis pressus*, не зважаючи на те, що вам було зачитано й повідомлено й що вам знов буде зачитано, натхнений духом зловмисної й розпусної впертості, ви замкнулися в мовчанні и відмовилися відповідати судді. Ця мерзотна сваволя є злочин, зневага до закону (*oversenesse*) і вона згадується серед тих подій, за що карають.

Доктор права, що стояв з правого боку шерифа, перервав його и сказав з байдужістю, в якій було щось лиховісне:

— *Overhernessa*. Закони Альфреда и Годруна. Розділ шостий.

Шериф сказав далі:

— Закон поважають усі, за винятком розбишак, що спустошують ліси, де лані виводять своїх маленьких дітей.

Як дзвін відгукується на дзвін, доктор прав сказав:

— *Qui faciunt vastum in foresta, ubi damae solent founinare*.

— Хто відмовляється відповідати суду, — сказав шериф, — того можна запідозрювати в усіх вадах. Його вважають за здатнього на всяке зло.

Доктор прав додав:

— *Prodigus devorator, profusus, salax ruffianus, ebriosus, luxuriosus, simulator, consumptor patrimonii, elluo, ambro et gluto*.

— Усякі вади, — сказав шериф, — тягнуть за собою усякі провини. Хто не признається ні в чому, той тим самим сповідається в усьому. Той, хто мовчить на всі запитання судді, той брехун і батьковбійник.

— *Mendax et parricida*, — переклав правник.

Шериф сказав:

— Чоловіче! не дозволено через мовчання вдавати з себе відсутнього. Фалшива неявка на суд ображає закон. Така людина скидається на Діомеда, що ранить богиню. Мовчання перед правосуддям це одна з форм бунтарства. Ображати правосуддя — це ображати величність. Не може бути нічого огидливішого й нерозсудливішого. Хто ухиляється від допиту, той краде істину. Закон передбачив це. Для подібних випадків англійці в усі часи користалися правом підземелля, ланцюгів і шибениці.

— *Anglica charta*, рік 1088, — сказав доктор прав.

І все з тією самою меланхолійною важністю доктор прав додав:

— *Ferrum, et fossam, et turcas, cum aliis libertatibus.*

Шериф казав далі:

— От чому, чоловіче, через те, що ви не хочете порушити свого мовчання, дармащо ви й при здоровому розумі и цілком піонформовані про те, чого від вас вимагає правосуддя, й що ви дивольські непокірливі, то вас треба було б спалити, але ви, за точною підставою карного статуту, зазнали муки "накладання ваги". От те, що з вами зробили були. Закон вимагає, щоб я точно поінформував вас про це. Вас привели в це підземелля, з вас зняли одяг, вас поклали зовсім голого спиною на землю, розтягли ваші чотири кінечності й прив'язали до чотирьох стовпів закону, на живіт поклали вам залізну дошку й на тіло вам поклали стільки каміння, скільки ви можете витримати. "Й до того ще", — каже закон.

— *Plusque*, — підтвердив правник.

Шериф говорив далі:

— В такому стані и перш, ніж допитувати далі, я, шериф Єврейського графства, вдруге вимагав од вас, щоб ви відповідали й говорили, а ви з сатанинською впертістю стояли на своєму й мовчали, хоч і були під владою тортурів, ланцюгів, кайданів пут та різного залізного знаряддя.

— *Attachiamenta legalia* — сказав правник.

— На ваше відмовлення и упертість, — сказав шериф, — справедливість вимагала, щоб і впертість закона дорівнювала впертості злочинця; тому спиток був продовжений так, як того вимагають накази й закони. В перший день вам не дали ні пити, ні їсти.

— *Nos est superjejunare*, — сказав правник.

Настало мовчання. Чути було тільки страшне свистяче дихання людини під кучою каміння.

Правник докінчив свою вставку:

— *Adde augmentum abstinenciae ciborum diminutione. Consuetudo britannica*, стаття п'ятсот четверта.

Обидва — шериф і правник — чергувалися. Не можна уявити нічого тьм'янішого, як ця непохитна монотонність; сумний голос відповідав лиховісному; можна було подумати, що священник і диякон кари правили жорстоку месу закона.

Шериф почав знову:

— В перший день вам не дали ні пити, ні їсти. На другий день вам дали їсти и не дали пити, вам поклали в рот три шматочки яшного хліба. На третій день вам дали пити и не дали їсти. Вам влили в рот за три рази і в трьох склянках один кухоль води, що її взяли з сточної тюремної канами. Настав четвертий день. Це — сьогодні. Тепер, коли ви и далі не будете відповідати, вас залишать тут, аж поки ви не умrete. Так вимагає правосуддя.

Правник, як і завсїгди у своїй відповіді, потвердив:

— *Mors rei homagium est bonae legi.*

І в той час, коли ви будете почувати, що ви нужденно вмираєте, — казав далі шериф, — ніхто не стане вам у поміч, навіть коли у вас кров піде з горла, з борода, з

пахв і з усіх отворів вашого тіла, починаючи з рота и до крижів.

— A throtebolla, — сказав правник, — et pabu et subhircis, et a grugno usque ad scurponum.

Шериф сказав далі:

— Чоловіче, будьте уважні. Бо наслідки торкаються вас. Якщо ви відмовитесь од вашого мерзотного мовчання і якщо ви признаєтеся, то вас тільки повісять і ви матимете право на *meldefeoh*, тобто на певну суму грошей.

— *Damnum confiteos*, — сказав правник, — *habeat le meldefeoh*. *Leges Inae*, розділ двадцятий.

— Цю суму, — пояснив шериф, — вам заплатять дойткінсами, сускінсами й галіхальпенсами, — єдиний випадок, коли можна вживати ці монети, як каже закон про помилювання, що його видано третього року царювання Генріха п'ятого, і матимете право і втіху *scortum ante mortem*, і потім вас повісять на шибениці. Такі переваги признання. Чи бажаєте відповідати правосуддю?

Шериф замовк і ждав. Катований залишався нерухомий.

Шериф сказав знову:

— Чоловіче, мовчання це притулок, де більше ризику, ніж порятунку. Впертість доганна й злочинна. Хто мовчить перед судом, той зраджує корону. Не впирайтесь у своїй несиновній неслухняності. Подумайте про її величність. Не впирайтесь проти нашої милостивої королеви. Коли я говоритиму, ви відповідайте. Будьте льюальним підданцем.

Катований хрипів.

Шериф почав говорити далі:

— Отож, коли минуло перші сімдесят дві години спитку, приходить четвертий, рішучий день. Саме на четвертий день закон признає зводина.

— *Quarta die, frontem ad frontem adduce*, — пробурчав правник.

— Мудрість закона, — знову сказав шериф, — вибрала цей останній час, щоб мати те, що наші предки називали "судом через смертельний холод", бо це момент, коли людям можна вірити на їхнє "так" і на їхнє "ні".

Правник додав:

— *Judicium pro frodmortell, quod homines credendi sint per suum ya et per suum pa*. Хартія короля Аделстана. Том перший, сторінка сто сімдесят третя.

Минула хвилина чекання; потім шериф нахилив до катованого своє суворе лице.

— Чоловіче, що лежиш на землі...

І настала павза.

— Чоловіче, — крикнув він, — ви чуєте мене?

Чоловік не поворухнувся.

— В ім'я закону, — сказав шериф, — розплющіть очі.

Віки чоловіка залишилися заплющені.

— Докторе, дайте ваш діагноз.

— *Probe, da diagnosticum*, — сказав правник.

Медик зійшов з плити з особливою урочистістю, наблизився до чоловіка, нахилився вухом до рота катованого, полапав пульс на руці, під пахвою, на стегні й випростався.

— Ну, що? — сказав шериф.

— Він ще чує, — сказав медик.

— А бачить він? — спитав шериф.

Медик відповів:

— Може бачити.

За знаком шерифа судовий пристав и уепентек вийшли вперед. Уепентек став коло голови катованого, а судовий пристав позад Гуїнплена.

Медик відступив на один крок між колони.

Тоді шериф, піднявши букет з троянд, наче священник кропило, звернувся до катованого піднесеним голосом і став страшний.

— О, нещасний, говори! Закон благає тебе, перш ніж знищити. Ти хочеш вдавати німого, — так подумай про могилу, що німа; ти хочеш вдавати глухого, — так подумай про засудження, що глухе. Подумай про смерть, що гірша за тебе. Розсуди, тебе покинуть у цьому підземеллі. Вислухай, подібний до мене, бо й я людина! Вислухай, мій брате, бо я християнин! Вислухай, сине мій, бо я старий! Бережися мене, бо від мене залежать твої страждання, і я от зараз стану страшний. Жах закона надає величчя судді. Подумай, що я сам тремтю перед собою. Моя власна влада жахає мене. Не доводь же мене до краю. Я почуваю, що я повний священної злоби карателя. Май же, о, нещасний, спасений і чесний страх перед правосуддям і покорися мені. Година зводина наступила, і ти повинен відповідати. Не будь завзятий у своїй упертості. Не роби справи непоправною. Подумай, що покласти край — моє право. Так слухай же, напів труп! Якщо ти не хочеш здихати тут протягом годин, днів, тижнів і мучитися довго в страшній агонії від голоду і в бруді, під вагою цього каміння, один у цьому підземеллі, покинутий, забутий, знищений, відданий на з'їдень щурам і мишам, якщо не хочеш, щоб тебе кусали всякі тварини в темряві, в той час, як над твоєю головою зверху ходитимуть, купуватимуть і продаватимуть, їздитимуть екіпажі по вулиці; коли ти не хочеш хрипіти у повній безнадії, скреготати зубами, плакати, блюзнити, не маючи лікаря, щоб утихомирити твої рани, не маючи священника, щоб приніс твоїй душі склянку божественної води; о, коли не хочеш почувати, як повільно з'являтиметься на твоїх губах страшна могильна піна, о, я благаю й закликаю тебе, послухай мене. Я закликаю тебе, на твою власну допомогу, зглянься на себе самого, зроби те, що від тебе вимагають, уваж правосуддя, послухайся, поверни голову, розплющи очі й скажи, чи пізнаєш ти цю людину?

Катований не повернув голови й не розплющив очей.

Шериф скинув очима по черзі на судового пристава й на уепентека.

Судовий пристав зняв з Гуїнплена капелюх і плащ, взяв його за плечі й поставив його на світло лицем до закутого чоловіка. Лице Гуїнплена з його чудними рисами виділилося в цій темряві зовсім ясно.

В той самий час уепентек нахилився, схопив голову катованого обома руками за

скроні, повернув його непорушну голову до Гуїнплена и двома великими пальцями та двома вказними розкрив заплющені віки. Дикі очі чоловіка з'явилися.

Катований побачив Гуїнплена.

Тоді, сам підвівши голову й широко розкривши очі, він став дивитися-

Він затрясся так, як можна трястися, коли на грудях гора, й закричав:

— Це він! Так! Це він!

I, страшний, він зайшовся від сміху.

— Це він! — повторював він.

Потім він одкинув голову на землю й заплющив очі.

— Секретаре, запишіть, — сказав шериф.

Гуїнплен, хоч і переляканий, залишався до цього моменту певною мірою стриманий. Крик катованого: "це — він" потряс його, а слова: "секретаре, запишіть" зледенили його. Здавалося, він зрозумів так, що злочинець тягне його разом із собою в безодню, іа для чого, — про це Гуїнплен не міг догадатися, йому здавалося, що незрозуміле признание цієї людини замкнулося на його шиї, як стик залізного нашійника. Він уже уявляв цього чоловіка й себе прив'язаними до того самого стовпа з двойчастими поперечками. Гуїнплен розгубився від страху й почав боронитися. Він почав мимрити нескладні слова; з глибоким хвилюванням невинности і тремтючи, переляканий, не тямлячи себе, він почав кричати навмання перше, що спадало йому на думку, і всі такі слова, що їх говорять з шаленого переляку:

— Неправда! Це не я! Я не знаю цього чоловіка. Та й він не може знати мене, бо я не знаю його. У мене сьогодні вистава, й мене ждуть. Чого від мене хочать? Я прошу звільнити мене. Все це не те. Нащо мене привели в це підземелля? В таких разі більш немає закона. Пане суддя, я ще раз кажу, що це не я. Я не винний у всьому тому, що можна сказати. Я це добре знаю. Я хочу піти звідціля. Це несправедливо. Немає нічого спільного між цим чоловіком і мною. Можна довідатися про це. Моє життя не тайна. Мене схопили, як злодія. Чому прийшли за мною? Хіба я знаю, що це за людина? Я мандрівний підмайстер, граю комедії на ярмарках і на базарах. Я — Людина, що сміється. Досить багато людей приходило дивитися на мене. Ми на Торінцовому полі. Вже п'ятнадцять років я чесно працюю коло своєї справи. Мені двадцять п'ять років. Я живу в Тедкастерській таверні. Мене звать Гуїнплен. Будь ласка, пане суддя, звеліть випустити мене звідціля. Не слід зловживати нікчемністю нещасних. Будьте милосердні до людини, що нічого не заподіяла, що не має охоронців і захистників. Перед вами бідний скоморох.

— Передо мною, — сказав шериф, — лорд Фермен Кленчерлі, барон Кленчерлі й Генкервіл, маркіз Корлеоне в Сіцилії, пер англійський.

Шериф підвівся і, показавши Гуїнпленові на своє крісло, додав:

— Мілорд, будь ласка, ваша світлість, сядьте.

КНИГА П'ЯТА

ДОЛЯ З МОРЯ

ЛАМКІ РЕЧІ МІЦЦІ

Доля іноді пропонує нам випити келех божевілля³-за хмари враз висувається якась рука и подає нам темну чашу, в якій знаходиться невідома сп'янілість.

Ґуїнплен не зрозумів.

Він оглянувся, щоб побачити, до кого говорять.

Надто гострого звука не сприймає вухо; надто гострого почуття не сприймає розум. Є межі для того, щоб зрозуміти, як і для того, щоб почути.

Уепентек і судовий пристав наблизилися до Ґуїнплена і взяли його під руки; він відчув, що його садовлять на крісло, з якого підвівся шериф. Він дозволив посадити себе, навіть не намагаючися з'ясувати, що це може визначати.

Коли Ґуїнплена посадили, судовий пристав і уепентек відступили на декілька кроків і, випрямившись, стали непорушно за кріслом.

Тоді шериф поклав свій букет із троянд на підніжжя крісла, надів окуляри, що їх подав йому секретар, витяг з-під справ, що завалювали стіл, пергаментний аркуш, забруднений, пожовклий, позеленілий, пліснявий і подекуди розірваний; здавалося, що його було дуже стисло згорнуто; одна сторона його була списана; ставши під світлом ліхтаря, наблизивши очі до аркуша, урочистим голосом він прочитав таке:

"В ім'я отця й сина і святого духа.

"Цього двадцять дев'ятого січня тисяча шістсот дев'яностого року по різдві Христовому.

"На пустельному березі Портленда зловмисно покинуто дитину десяти років з тим наміром, щоб вона загинула від голоду, холоду й пустелі.

"Коли цій дитині було два роки, її продали за розпорядженням його наймилостивішої величності короля Якова другого.

"Ця дитина є лорд Фермен Кленчерлі, єдиний законний син померлого лорда Лінея Кленчерлі, барона Кленчерлі й Генкервіла, маркіза Корлеоне в Італії, пера Англійського королівства, та Ганни Брадшау, його дружини, теж померлої. —

"Ця дитина — спадкоємець маєтків і титулів свого батька. Ось чому його продано, покалічено й понівечено, і він зник за бажанням його наймилостивішої величності.

"Цю дитину виховано й вивчено так, щоб вона була блазнем на базарах і на ярмарках.

"Її продано дворічну після смерти її батька; десять фунтів стерлінгів заплачено королю за продаж дитини, а також за різні поступки, попуски й пільги.

"Дворічного лорда Фермена Кленчерлі купив я, нижчепідписаний, що пишу й ці рядки, а покалічив і понівечив його фламандець із Фландрії, на йменна Гардкванон, який один володів секретами й засобами доктора Конквеста.

"Ми призначили дитину бути машкарою сміху — *Masca ridens*.

"З такою метою Гардкванон учинив над дитиною операцію. *Bucea fissa usque ad aures*, що кладе на лице вічний сміх.

"Дитину, за допомогою засобів, що відомі одному Гардкванонові, будо усиплено й

зроблено нечутливою підчас цієї операції, — вона не знає про операцію, що зазнала її.

"Вона не знає, що вона лорд Кленчерлі.

"Вона відповідає на ім'я Гуїнплен.

"Це наслідок того, що вона була малолітня і з нерозвинутою пам'яттю, коли її продали й купили, — їй було тоді ледве два роки.

"Гардкванон тільки один уміє робити операцію *Bucea fissa*, а ця дитина єдина жива істота, якій було її зроблено.

"Ця операція єдина, і особливість її в тому, що навіть за довгі роки цю дитину, коли з дитини вона стане вже старою й чорне волосся її посивіє, Гардкванон одразу пізнає.

"В той час, коли ми пишемо це, Гардкванон, що добре знає всі ці факти й що брав у них головну участь, ув'язнений у в'язниці його високости принца Оранського, що його звичайно звуть королем Вільгельмом III. Гардкванона схопили й заарештували за те, що він належав до так званих Компрачикосів чи Чейласів. Його посаджено в Чатамську башту.

"Саме в Швейцарії, коло Женевського озера, між Льозанною й Веве, в тому самому будинку, де померли її батько й мати, дитину продав і вручив нам, згідно з розпорядженнями короля, останній служник небіжчика Лінея; цей служник помер скоро після своїх хазяїв, так що ця делікатна й секретна справа тепер невідома нікому, крім Гардкванона, що тепер у Чатамській в'язниці, та нас, що тепер ждемо смерті.

"Ми нижчепідписані вісім років виховували й берегли, щоб використовувати в нашому ремесві, маленького вельможу, що ми купили його в короля.

"Тепер, тікаючи з Англії, щоб не зазнати лихої долі Гардкванона, ми від страху и побоювання перед заборонами и погрозами, що їх видав парламент, покинули, коли настала ніч, на Портлендському березі зазначену дитину Гуїнплена, що є лорд Фермен Кленчерлі.

"Ми заприсяглися зберегати тайну королю, а не богіві.

"Сьогодні в ночі, в морі, з волі провидіння, нас застигла сильна буря; повні безнадії и горя, ми схилили коліна перед тим, хто може врятувати наше життя й хто, може, захоче врятувати наші душі; ми не ждемо вже нічого від людей і боїмося тільки бога; наш якір і засіб спасіння — спокутувати наші лихі вчинки; підготувавшись до смерті и сподіваючися, що вище правосуддя буде задоволене, з покірливістю и каяттям, і, б'ючи себе в груди, ми складаємо це показання и доручаємо й кидаємо його в бурхливе море, — нехай воно використає його на благо, згідно з волею божою. І нехай пресвята діва допоможе нам. Нехай буде так. Підписали". '

Шериф, перериваючи, сказав:

— От і підписи. Все різні руки.

Він почав знову читати:

"Доктор Гернاردус Гестемюнде. — Асунчіона — Хрест і поруч: Барбара Фермой з острова Тіріфа в Ебюдах — Гаїздора, сартал. — Джіанджірате. — Жак Катурз, на прізвище Нарбонець. — Люк-П'єр Кап'гаруп, з Магонського острогу".

Шериф, спинившись знову, сказав:

— Далі йде нотатка, написана тією самою рукою, що й текст і перший підпис.

Він прочитав:

"З трьох людей екіпажа хазяїна урки хвиля знесла в море, залишилося двоє, и вони підписалися: Гальдеазун. — Аве-Марія, _ _ U U злодій .

Далі шериф, то читаючи, то вставляючи свої замітки, казан:

— Внизу аркуша написано: "В морі, на борту "Матутіни", ~ біскайської урки, з затоки Пазаж".

— Цей аркуш, — сказав шериф, — канцелярський пергамент з королівським знаком Якова II. На полі свідчення и тією самою рукою є така примітка:

"Це свідчення ми написали на зворотній сторінці королівського наказу, що його видано нам, як розписку в тому, що ми купили дитину. Переверніть аркуш, побачите наказ".

Шериф перегорнув пергамент і підняв правою рукою до світла. Побачили білу сторінку, — якщо слова "біла сторінка" можна прикласти до цвілі, — и посередині сторінки три написані слова: два латинські слова — Jussu regis і підпис: Jefferies.

— Jussu regis. Jefferies, — сказав шериф, переходячи від поважного голосу до урочистого.

Уявіть людину, що на її голову впала черепиця з чарівного палацу, — такий був Г'юїнплен.

Він почав говорити, як говорять у непритомності:

— Гернардус, так, доктор. Стара й сумна людина. Я боявся його. Гаїздора — capta!, тобто проводир. Було й дві жінки, — Асунчіона та інша. А потім провансалець. Це — Капґаруп. Він пив з плисковатої пляшки, и на ній було написано червоним якесь ім'я.

— Ось вона, — сказав шериф.

І він поклав на стіл якусь річ, що її секретар витяг з мішка правосуддя.

Це була обплетена лозою пляшка з вушками. Ця пляшка, очевидно, була в бувальцях. Напевне, вона довго пробула в воді. Її обліпили черепашки й водорості. Ржа океана інкрустувала й поворошила її геть усю. Шийка пляшки була залита смолою, — це показувало, що вона була герметично закоркована, її відкоркували й відтулили. Але в шийку засунули щось подібне до томпона з просмоленого каната, що правило замість корки.

— Це та сама пляшка, — сказав шериф, — що в неї люди, які збиралися вмирати, заткнули те свідчення, що воно оце прочитано. Це було послання до правосуддя, а море незрадливо приставило його.

Шериф з особливою урочистістю сказав далі:

— Як гора Харров, що вславилася своєю пшеницею, подає розкішне борошно, з якого печуть хліб для королівського стола, так само й море стає, як може, в послузі Англії, й коли зникає лорд, то воно знаходить і повертає його.

Потім він додав:

— На цій пляшці й справді є ім'я, написане червоним.

Він підніс голос і звернувся до катованого, що лежав непорушено:

— Це ваше ім'я, злочинець, що лежите тут. Бо невідомі ті шляхи, якими істина, поглинута в безодні людських вчинків, виходить з глибини на поверхню.

Шериф узяв пляшку й підніс її до світла тією стороною викидька, що її було обчищено, напевне для потреби правосуддя. В промежках між лозою видно було, як вилялася тонка смужка червоної очеретини, що подекуди стала чорна — праця води й часу. Не зважаючи на те, що очеретину було трохи поламано, на лозі ясно окреслювалися дванадцять таких літер: Handguanonne.

Тоді шериф звернувся до катованого таким особливим голосом, що не подібний ні на який інший і що його можна назвати голосом правосуддя:

— Гардкваноне, коли ми, шериф, вперше показали й подали вам цю пляшку, ви з самого початку і з доброї волі визнали, що вона належала вам; потім, коли вам зачитали зміст вкладеного і запечатаного в ній пергаменту, ви не хотіли говорити далі й, напевне сподіваючися, що пропащої дитини не знайдуть і що вам пощастить уникнути кари, ви відмовилися відповідати. В наслідок такого відмовлення вжили були для вас "кари накладання ваги", і вам удруге зачитали пергамент, де записані свідчення й сповідь ваших співників. Даремно. Сьогодні, на четвертий день, на день, коли за законом повинні бути зводини, вам показали того, що був покинутий в Портленді двадцять дев'ятого січня тисяча шістсот дев'яностого року; ваша диявольська надія розсіялася, і ви перервали ваше мовчання й визнали вашу жертву...

Катований одкрив очі, підвів голову й голосом, у якому почувалася чудна звучність агонії, з якимсь надзвичайним спокоєм, змішаним з хрипінням, вимовив декілька слів; для кожного з них він повинен був підіймати цю масу каміння — ту надмогильну плиту, що її поклали були на нього, — він почав говорити:

— Я присягався ховати таємницю й хоронив її, доки міг. Темні люди — вірні люди, і чесність є й у пеклі. Тепер мовчання стало даремне. Нехай буде так. Тому я й говорю. Ну, так. Це він. Ми зробили його таким удвох з королем: король — своїм наказом, а я — своїм умінням.

І, подавившись на Гуїнплена, додав:

— Тепер смійся назавсігди.

І він сам почав сміятися.

Цей другий сміх, ще жахливіший за перший, скидався на ридання. Сміх припинився й чоловік знов ліг. Віки його закрилися.

Шериф не заважав говорити покараному, потім сказав:

— Все це занесуть до протоколу.

Він дав секретареві час записати, потім сказав:

— Гардкваноне, згідно з законом, після зводин з належним результатом, після третього читання свідчення ваших співучасників, що його нині стверджено тим, що ви пізнали, й сповіддю, після вашого повторного признання, вас звільнять від кайданів і віддадуть на милість її величності, щоб повісити, як плагіатора.

— Плагіатор, — сказав правник. — Цебто той, що купує й продає дітей.

Вестготський закон, книга сьома, розділ третій, параграф Usurpaverit, салічний закон, розділ сорок перший, параграф другий, і фрисляндський закон, розділ двадцять перший, De Plagio. І Александр Неквам каже:

— Qui pueros vendis, plagiarios est tibi nomen *.

¹ Ти, що продаєш дітей, ім'я тобі плагіатор.

Шериф поклав пергамент на стіл, зняв окуляри, знов узяв букет і сказав:

— Кінець "карі накладання ваги". Гардкваноне, дякуйте її величності.

На знак судового пристава виступив чоловік у шкур'яному одягу.

Цей чоловік, що був помічник ката, "Грум шибениці", як кажуть старовинні акти, підійшов до катованого, скинув з нього один за одним каміння, що було на його животі, зняв залізну плиту, при чому можна було бачити понівечені боки нещасного, потім визволив руки и ноги від ланцюгів, що прив'язували його до колон.

Катований, розвантажений од каміння і звільнений од кайданів, залишався лежати на землі непорушно, з заплющеними очима, з розкиданими руками й ногами, наче людина, що її зняли з хреста.

— Гардкваноне, — сказав шериф, — вставайте.

Підсудний не рухався.

Служник шибениці взяв його руку й пустив її — рука впала. Друга рука, коли він підійняв її, впала так само. Помічник ката схопив одну ногу, потім другу, — п'яти вдарилися об землю. Пальці на руках залишилися інертні й пальці на ногах непорушні. Голі ноги простягнутого тіла якось розчепирилися.

Підійшов медик, витяг з кишені маленьке кривеньке дзеркальце й приставив його до розкритого рота Гардкванона; потім пальцем одкрив йому віки. Вони не спустилися. Склані зіниці залишалися непорушні.

Медик випростався и сказав:

— Він помер.

І додав:

— Він засміявся, й це його вбило. *i*

— Це не має значіння, — сказав шериф. — Після признання жити чи вмерти — тільки формальність.

І, показавши на Гардкванона букетом з троянд, шериф кинув таке розпорядження уепентекові:

— Труп винести цієї ж ночі.

Уепентек, згоджуючися, нахилив голову.

— В'язничне кладовище напроти, — додав шериф.

Уепентек знову подав знак згоди.

Секретар писав.

Шериф, маючи в правій руці букет, узяв у другу руку своє біле жезло, став перед Гуїнпленом, що сидів, і далі, низько вклонився йому, потім — інша урочиста поза — закинув свою голову назад і, дивлячися Гуїнпленові в лице, сказав йому:

— Вам, що тут присутні, ми, Філіпп Дензіл Парсон, найт і шериф Серрейського

графства, при Обрі Докмінікові, есквайрі, нашому клеркові й секретареві, и при наших звичайних урядовцях, маючи прямі й спеціальні накази її величності, за силою даних уповноважень, прав і обов'язків нашої посади й за відомом лорда-канцлера Англії, на підставі протоколів і актів, розглянувши відомості, що їх подало адміралтейство, перевіривши документи й підписи, прочитавши й вислухавши свідчення, вчинивши зводина, закінчивши, вичерпавши й довівши до щасливого й справедливого кінця всі твердження і встановлені законом довідки, ми підписуємо й об'являємо вам, щоб було те, чого вимагає право, що ви — Фермен Кленчерлі, барон Кленчерлі й Генкервіль, маркіз Корлеоне в Сіцилії, пер англійський, і нехай бог береже вашу світлість.

І він вклонився.

Правник, доктор, судовий пристав, уепентек, секретар, всі присутні, за винятком ката, й собі вклонилися ще нижче і схилилися перед Ґуїнпленом аж до землі.

— Що це? — закричав Ґуїнплен, — розбудіть мене!

І він подвівся зовсім блідий.

— Я й справді прийшов розбудити вас, — сказав голос, що його не було чути.

З-за колони вийшов чоловік. Що ніхто не входив у підземелля після того, як відкрили залізну ляду для загону поліції, то очевидно, що цей чоловік був тут у тіні ще до того, як сюди прийшов Ґуїнплен, що його роля полягала в тім, щоб наглядати, і що він мав уповноваження й обов'язок стояти там. Це був вельми товстий чоловік, у придворній перуці і в дорожному плащі, скоріше старий, ніж молодий, і дуже коректний-

Він вклонився Ґуїнпленові з пошаною й вільно, з елегантністю джентлмена й без примушености урядовця.

— Так, — сказав він, — я прийшов, щоб розбудити вас. Після того, як ви двадцять п'ять років спали. Вам сниться сон, і вам треба прокинутися. Ви вважаєте себе за Ґуїнплена, а ви — Кленчерлі. Ви гадаєте, що належите до народу, а ви — вельможа. Ви думаєте, що ви на останньому місці, а ви на першому. Ви вважаєте себе за блазня, а ви — сенатор. Ви думаєте, що ви бідний, а ви багатий. Ви вважаєте себе за незначного, а ви великий. Прокиньтесь, мілорд.

Ґуїнплен дуже тихим голосом, в якому було чути якийсь "страх, пошепки сказав:

— Що все це значить?

— Це визначає, мілорд, — відповів товстий чоловік, — що мене звать Баркілфедро, що я урядовець адміралтейства, що ця здобич, пляшка Гардкванона, була знайдена на березі моря, що її принесли до мене, щоб я відіткнув її, — бо це обов'язок і прерогатива моєї посади, — що я відіткнув її при двох присяжних з відділу Джетсон, що обидва члени парламента, Вільям Блетвайті, представникові міста Бата, и Томасі Джервуазі, представникові Савтгамптона, що обидва присяжні описали й посвідчили те, що було в пляшці, и спільно зі мною підписали протокол, що я зробив доклад її величності, що за наказом королеви виконані були всі потрібні законні формальності з такою обережністю, якої вимагає делікатність справи, и що остання формальність, зводина, оце відбулася, це значить, що ви маєте мільйон річного прибутку; це значить, що ви —

лорд об'єднаного королівства Великобританії, законодавець і суддя, вищий суддя, вищий законодавець, одягнений у пурпур і горностай, рівний принцам, подібний до імператорів, що у вас на голові корона пера, і ви маєте одружитися з герцогинею, дочкою короля.

Від такого Преображення, що звалилося на нього, як удар грома, Гуїнплен зомлів.

II

ТЕ, ЩО БЛУКАЄ, НЕ ПОМИЛЯЄТЬСЯ

Все це трапилося через салдата, що знайшов пляшку на морському березі.

Розповідаємо, як було.

З кожним фактом зв'язується ціла низка обставин.

Одного разу один з канонірів, що складали Гарнізон Келшорського замка, підібрав на піску підчас відпливу обплетену лозою пляшку, що її викинув сюди приплив. Пляшка вся зацвіла, вона була заткнута й засмолена. Салдат приніс викидок до полковника в замку, а полковник переслав її англійському адміралові. Адмірал — це адміралтейство; для морських викидків адміралтейство — це Баркілфедро. Баркілфедро відіткнув пляшку й одніс її до королеви. Королева негайно взялась за справу. Поінформувала двох видатних радників і з ними радилася: лордаканцлера, що, за законом, був "охоронець сумління англійського короля", і лорда-маршала, що був "суддя щодо гербів і родовідних вельможного панства". Томас Говард, герцог Норфолський, пер-католик, що був спадковий великий маршал англійський, через свого уповноваженого графа-маршала Генрі Говарда, графа Біндона, прислав сказати, що він буде однієї думки з лордом канцлером. Щодо лорда-канцлера, то це був Вільям Ковпер. Лорд Вільям Ковпер був відомий тим, що з приводу справи Талбота Елвертона, Лонгвілського віконт, висловивтаку сентенцію: "з погляду англійської конституції відновити пера важливіше, ніж відновити короля". Пляшка, що її знайшли були в Келшорі, викликала його особливу увагу. Автор якого-небудь речення любить користатися з нагоди прикласти його. Саме й трапився випадок відновити пера. Переведені були розшуки. Гуїнплена, що мав вивіску на вулиці, легко було знайти. Гардкванона так само. Він не вмер. В'язниця гноїть людину, проте зберегає його, коли стерегти значить зберегати. Гардкванон перебував у Чатамській в'язниці. Треба було тільки простягти руку. Його перевели з Чатама до Лондона. Одночасно збирали довідки в Швейцарії. Факти визнані були за точні. Знайшли в місцевих архівах, у Вебе, в Льозанні, шлюбний акт лорда Ліннея в вигнанні, акт народження дитини, акти смерті батька й матері, і про всякий випадок зняли відповідні копії, належно засвідчені. Все це переводили в найсуворішій тайні, із швидкістю, що її звали тоді королівською, і з "кротиним мовчанням", що його рекомендував і вживав Бекон, а пізніше Блекстон підніс до значіння закона для канцелярських і державних; справ і для так званих сенаторських вправ.

Слова *Jussu regis* і підпис *Jefferies* визнані були за автентичні. Для того, хто вивчав з патологічного боку випадки примхів, що їх звать "так нам до вподоби", це *Jussu regis* цілком натуральне. Чому Яків II, що, як здається, повинен був ховати такі вчинки,

залишив, з ризиком пошкодити успіху справи, писані докази? Цинізм! Високодумна байдужість! А ви гадаєте, що тільки повіі бувають безсоромні? Державний розум так само *Et se cupit ante videri*. Заподіяти злочин і потім розмальовувати його, в цьому вся історія. Король татуює себе, як і каторжник. Каторжники зацікавлені в тому, щоб услизнути від жандарма, а королі з своїми злочинами від історії, тимчасом і ті, і ті гніваються і не хочуть нічого так, як того, щоб їх знали й пізнавали. Подивіться на мою руку, замітьте цей малюнок — храм любови й палке серце, прострошене стрілою, — це я — Ласенер, *Jussu regis*. Це я — Яків II. Заподіють зле діло й позначають його. Довершити самого себе безсоромністю, розповісти про самого себе, зробити так, щоб злочин не загинув, — така бравада властива злочинцям. Бувають тирані, що ховаються, як Тіберій, й тирані, що вихваляються, як Філіпп II. Один більше скорпіон, а другий більше леопард. Яків II належав до останньої відміни. В нього, як відомо, лице було одверте й веселе, відмінне від лиця Філіппа II. Філіпп був похмурий, а Яків був веселий. Проте так само лютий. Яків був простодушний тигр. У нього, як і в Філіппа II, був спокій у злочинствах. З нього була потвора божою ласкою. Отож, йому нічого було ховати й пом'ягшувати, — його вбивства були за божественним правом. І він з охотою так само залишив би по собі свої Сіманкаські архіви з усіма своїми замахами, занумерованими, датованими, клясифікованими, з етикетками і в певному порядку, кожен у своєму розділі, як отрути в аптеці. Підписувати свої злочини — це по-королівському.

Кожен заподіяний вчинок є вексель, що його видано на великого невідомого платника. От тепер якраз і прийшов термін лиховісному вступному напису *Jussu regis*.

Королева Ганна, зовсім не жінка з того боку, що чудово вміла хоронити тайну, вимагала, щоб лорд-канцлер у цій важливій справі склав конфіденціальний рапорт, що звичайно його звали "рапортом у королівське вухо". Такі рапорти завсігди вживали в монархічних державах. У Відні був "порадник на вухо", придвірна особа. Це була стародавня висока посада ще з часів Каролінгів, *auricularius* старовинних придворних хартій. Це той, що говорить королю пошепки.

Вільям, барон Ковпер, канцлер Англії, що йому королева вірила, бо він був короткозорий, як і вона, навіть більше, ніж вона, склав записку, що починалася такими словами: "До послуг Соломона було дві птиці, чубатень Гудбуд, що говорив усіма мовами, і орел Сімурганка, що покривав своїми крилами каравани у двадцять тисяч людей. Так само, тільки в іншій формі, провидіння"... Лорд-канцлер визнавав факт, що спадкового пера були вкрали й покалічили, а тепер його знову знайдено. Лордканцлер не обвинувачував Якова II, батька королеви. Він наводив навіть виправдуючі резони. Поперше, є старовинні монархічні принципи. *E senioratu eripimus. In roturagio cadat*. Подруге, існує королівське право калічити. Чемберлен визнав це. *Corpora et bona nostrorum suljectorum nostra sunt*¹ (*1 "Життя й члени підданців залежать від короля". Чемберлен, 2-га частина, гл. IV, стор. 76.) — сказав блаженій пам'яті Яків I. Бувало, що для добробуту королівства виколювали очі навіть герцогам королівської крові. Деяких принців, надто близьких до трону, задля користи задушили між двома

матрацями, а говорили, що вони померли від апоплексії. Аджеж задушити — це більше, ніж покалічити. Король Туніський виколов очі своєму батькові, Мулею Асему, і тимчасом імператор прийняв його послів. Отож, король може зробити розпорядження, щоб позбавити члена, як позбавити й маєтку й т. інш., це законно й т. інш. Проте одна законність не виключає другої. "Коли людина, що її кинули в воду, знову з'являється на воді і не вмирає, то, значить, бог виправляє вчинок короля. Коли знайдений спадкоємець, то йому треба повернути корону. Так зробили з лордом Аллою, королем Нортумберляндії, що так само був блазень. Так само треба чинити й щодо Ґуїнплена, що є теж король, тобто лорд. Хоч би яке низьке було ремесло, що коло нього ходить і зазнає його лорд за силою таких обставин, то це не плямує герба; свідок Абдолонім, що був король, а раніше був садівник; свідок Йосип, що був святий і був тесля; свідок Аполлон, що був бог і був пастух". Одне слово, вчений канцлер подав висновок про відновлення в усіх маєтках і титулах Фермена, лорда Кленчерлі, що його неправдиво називали Ґуїнпленом, "з однією умовою, щоб учинили були зводина із злочинцем Гардкваноном і щоб цей останній пізнав його". А що над тим, то канцлер, конституційний охоронець королівського сумління, заспокоював це сумління.

У *post scriptum*'і лорд-канцлер нагадував, що коли б Гардкванон одмовився відповідати, він повинен зазнати "кари накладання ваги", а зводина повинні відбутися на четвертий день, коли для злочинця прийде час "смертельного холода" згідно з хартією короля Адельстана; звичайно, тут була б деяка незручність: коли б катований помер на другий або на третій день, то зводина стали б трудні; але треба виконати закон. Незручність закона становить частину закона.

А втім, у лорда-канцлера не було ніякого сумніву, що Гардкванон пізнає Ґуїнплена.

Ганна була повідомлена про потворність Ґуїнплена, проте вона не хотіла завдати прикрости своїй сестрі, що їй припали маєтки Кленчерлі, й радісно вирішила, що герцогиня Джосіяна одружиться з новим лордом, тобто з Ґуїнпленом.

Відновлення лорда Фермена Кленчерлі становило дуже простий випадок, бо спадкоємець був законний і прямий.

Всю справу вів Баркілфедро.

Завдяки йому справа залишалася остільки таємна, секрет був так щільно захований, що ні Джосіяна, ні лорд Давид не мали ніякої підозри про страшне діло, що виростало під ними. Джосіяна дуже горда й стояла на такій височині, що від неї легко було сховати всю справу. Вона сама себе ізолювала. Щодо лорда Давида, то його відрядили в море, до берегів Фляндрії. Йому й на думку не спадало, що він може втратити перство. Занотуємо тут одну деталь. Трапилося, що на відстані десяти миль од морської станції, де командував лорд Давид, капітан, на ймення Галібертон, розбив французьку флоту. Граф Пемброк, президент ради, подав пропозицію про підвищення капітана Галібертона в контр-адмірала. Ганна викреслила Галібертона й поставила на його місце лорда Давида Діррі Мойра, щоб лорд Давид, коли дізнається, що він уже не пер, мав принаймні втіху, що він контр-адмірал.

Ганна почувала себе задоволеною. Потворний чоловік для сестри, високий чин —

лордові Давиду. Каверзність і добрість.

Її величність мала розіграти комедію. Крім того, вона говорила собі, що вона виправляє зловживання владою з боку її батька, що вона перству відновляє члена, що вона чинить як велика королева, що вона охороняє невинність згідно з божою волею, що провидіння в своїх святих і недовідомих путях і т. і. Дуже приємно заподіювати вчинки, що прикрі для кого-небудь такого, що його не любиш.

А втім, для королеви було досить і того, що в її сестри буде потворний чоловік.

Королева жила тоді у Віндзорі, і тому до публіки не доходили інтриги двора.

Тільки особи абсолютно потрібні знали секрет справи, що мала відбутися.

Щодо Баркілфедро, то він був радий, і це надавало його обличчю лиховісного виразу.

Нема нічого на світі огиднішого за радість.

Він мав насолоду першим покуштувати пляшки Гардкванона. Він мало був здивований, — здивовання властиве тільки незначному розумові. Крім того, в чому річ? це повинно було трапитися, бо ж не дурно він так довго чекав на такий випадок. Тому, що він ждав, повинно було щось трапитися.

Це *nil miran* становило частину його звичайної поведінки. А справді, треба сказати, він був у захопленні. Коли б хто міг зірвати з нього машкару, що він поклав її на своє сумління навіть перед самим богом, то він би знайшов таке: саме в цей час Баркілфедро починав переконуватися, що йому не пощастить пошкодити цій гордій істоті, герцогині Джосіані, — надто він незначний супроти неї. Звідціля скажений напад затаєної ворожості. Він дійшов до того пароксизму, що його звуть занепадом духу. Остільки лютішого, що він спадав у розпач. Гризти своє удило — вираз трагічний і правдивий. Лиха людина гризе своє безсилля. Баркілфедро, може, в цей момент був не від того, щоб відмовитися не того, щоб не бажати Джосіані зла, а щоб не заподіювати його, не від ненависти, а від того, щоб укусити її. Але яке приниження — випустити здобич, сховати свою ненависть у чехлі, як музейний кинджал! Яке глибоке приниження!

І враз, у зазначений момент — незмірним всесвітнім пригодам до вподоби такий збіг — пляшка Гардкванона, з хвилі на хвилю, потрапляє до його рук. У невідомому є щось таке, що, здається, прислужується злу. Баркілфедро при якихсь двох свідках, байдужих урядовцях адміралтейства, відтикає пляшку, знаходить пергамент, розгортає його, читає... Можна уявити собі його надзвичайну радість.

Якось дивно подумати, що, може, вітер, простір, приплив і відплив, бурі, штилі, подихи могли завдати собі стільки праці, щоб принести щастя лихій людині. Це співництво тяглося п'ятнадцять років. Таємнича справа. Протягом цих п'ятнадцяти років у океані не було хвилини, вільної від праці. Хвилі передавали одна від однієї пляшку, що плавала на поверхні, підводні скелі стереглися, щоб не розбити скла; ніякої розколини не з'явилося в пляшці, ніщо не пошкодило корки, водорості не згноїли лози, черепашки не роз'їли слова *Hardquanonne*, вода не пройшла у викидок, цвіль не покрила пергаменту, вогкість не стерла письма, — скільки турбот повинна була мати

безодня! І от таким чином те, що Ґернардус кинув у темряву, темрява приставила Баркілфедрові, и послання, що його призначено було для бога, потрапило до демона. Безмежність зловжила довір'ям людини, а темна іронія, змішана з чимсь, так урядила, що заплутала цей тріумф закона: загублена дитина Ґуїнплен знову стає лордом Кленчерлі, — отрутна перемога, що зробила добре діло з злим наміром і примусила правосуддя служити несправедливості. Одібрати жертву у Якова II — це визначало дати здобич Баркілфедрові. Піднести Ґуїнплена значило зрадити Джосіану. Баркілфедро мав успіх, — і для цього протягом стількох років хвилі, вали й шквали колихали, трясли, штовхали, кидали, шарпали й шанували цю скляну пляшечку, від якої залежало існування стількох людей; для цього була така сердечна згода віт¹ рів, припливів і бурь. Велике чудо послужило паскудникові; безконечне співробітничало з земним хробаком. У долі така темна воля!

Баркілфедро почував титанічну гордість. Він говорив собі, що все це сталося виключно для нього. Він визнавав себе за центр і ціль.

Ґуїнплен! Він знав це ім'я *Masca ridens*. Як і всі, він ходив дивитися на Людину, що сміється. Він читав вивіску на Тедкастерській таверні, так само, як читав і театральну афішу, що притягала натовп; він звернув на неї увагу; він згадав її в найменших подробицях, щоб потім все ж перевірити; ця афіша як електричний ток пройшла по ньому, з'явилася перед його очима; здавалося, що вона стала поруч з пергаментом тих, що зазнали корабельної катастрофи, як відповідь поруч з питанням, як розгадка поруч із загадкою, й рядки: "Тут можна бачити Ґуїнплена, що його десятирічного покинули вночі 29 січня 1690 року на морському березі в Портленді", враз засяяли перед ним апокаліпсичним блиском; це була візія: на фронтоні ярмаркового балагана запалали Мене, Текел, Фарес. Враз повалилося рештування, що на нього спиралося існування Джосіани. Несподіване зруйнування. Загублена дитина знайшлася. Вона була лорд Кленчерлі. Давид Діпрі Мойр — ніщо. Перство, багатство, могутність, високий ранг, — все це відійде від лорда Давида й перейде до Ґуїнплена. Все — замки, полювання, ліси, готелі, палаци, маєтки — разом з Джосіаною належатиме Ґуїнпленові. А Джосіана! Яка розплата! Що тепер має бути з нею? Знаменита, високодумна і — блазень! Прекрасна й розкішна і — потвора! Чи можна було сподіватися на таке? Правду сказати, Баркілфедро був захоплений. Пекельна щедрість непередбаченого може перевищити всякі найзлюбивіші комбінації. Коли дійсність хоче, вона творить чудеса. Баркілфедро вважав за дурницю все, про що він мріяв. Сталося краще.

Коли б зміна, що мала відбутися через нього, була навіть проти нього, він не менше бажав би її. Є такі некорисливозорстокі комахи, °щ о жалять, знаючи, що вони самі загинуть од цього ужалення. Баркілфедро був от такий саме хробак.

Проте на цей раз йін не мав заслуги безкористовности. Лорд Давид Діпрі Мойр нічим не був зобов'язаний перед ним, а лорд Фермен Кленчерлі має дякувати йому всім. З протеже Баркілфедро має стати охоронцем. І чийм же охоронцем? Англійського пера. У нього буде свій лорд! Лорд, що буде його креатура. Баркілфедро вважав, що для нього справа повернулася добре. Цей лорд буде морганатичний зять королеви. Такий

гидкий, він буде до вподоби королеві якраз тим самим, за що не подобатиметься Джосіані. Через такі сприятливі обставини й одягнувшись в поважне й скромне вбрання, Баркілфедро може стати персоною. Він завжди призначав себе для церкви. В нього є неясне бажання стати єпископом.

А тим часом він був щасливий.

Який блискучий успіх! І як добре випадок зробив усю цю роботу! Його помсту — бо він звав це своєю помстою — послужливо принесла йому хвиля. Не даремно він так довго сидів у засідці.

Скеля — це він. Покидь — це Джосіяна. Джосіяна повинна буде розбитися об Баркілфедра. Яке глибоке захоплення злочинця!

Баркілфедро був здатний до тієї майстерности, що її звать навіванням, і що полягає в тім, щоб у розумі іншої людини зробити маленький надріз, куди кладуть свою ідею. Тримаючися цілком осторонь і не даючися навзаки, що він втручається у щось, він поставив справу так, що Джосіяна пішла в балаган Зеленого Ящика й побачила Ґуїнплена. Це не могло пошкодити. Що вона побачила блазня в його приниженні, — це добра складова частина в його комбінаціях. Пізніше це буде добра приправа до того, що їй прийдеться витримати.

Він мовчки все наперед підготував. Чого він бажав, так це того, щоб усе трапилося несподівано. Роботу, що він її переводив, можна визначити тільки в таких чудних словах: справити громовий удар.

Закінчивши підготовчі роботи, він подбав про те, щоб усі бажані формальності були виконані в законних формах. Таємниця не була порушена; мовчання становить частину закону.

Зводини Гардкванона з Ґуїнпленом відбулися; Баркілфедро був при тому. Наслідки ми бачили.

Того самого дня несподівано прибула поштова королівська карета від її величності, щоб узяти леді Джосіану з Лондона й відвезти її у Віндзор, де в той час мешкала Ганна. Джосіяна, для деяких справ, що в неї були на думці, краще бажала б не послухатися, або принаймні загаяти виконання вимоги на день і відкласти свій від'їзд; але придворне життя не допускає такого опору. Вона мусіла негайно вирядитися в дорогу й покинути свою лондонську резиденцію Геркенвіл-говз для віндзорської резиденції, Корлеоне-Лодж.

Герцогиня Джосіяна покинула Лондон в той самий час, коли уепентек з'явився в Тедкастерській таверні, щоб узяти Ґуїнплена й одвести його до Савтвортської катівні.

Коли вона приїхала до Віндзору, то пристав чорного жезла, що охороняв двері дожидальні, оповістив, що її величність зачинилася з лордом-канцлером і може прийняти її тільки взавтра; виходить, що вона мусить залишитися в Корлеоне-Лоджі й ждати розпорядження її величності, що її величність надійшла їх завтра вранці, коли прокинеться. Джосіяна вернулася до себе дуже роздратована, повечеряла в поганому настрої, — вона зазнавала мігрені, відпустила всіх, крім свого пажу, потім відпустила й його й лягла спати ще засвітло.

Приїхавши, вона дізналася, що на завтра у Віндзорі ждуть лорда Давида Діррі Мойра, що в морі йому дано наказ негайно з'явитися й одержати розпорядження королеви.

III

НІХТО НЕ МІГ БИ ВРАЗ ПЕРЕНЕСТИСЯ З СИБІРУ В СЕНЕГАМ І НЕ ВПАСТИ В НЕСТЯМУ (Гумбольдт)

Немає нічого дивного, коли людина, навіть найміцніша й найенергійніша, впаде в нестяму під несподіваним ударом долі. Несподіванка приголомшує людину, як бика обух м'ясника. Франціск д'Альбескола, той самий, що розривав залізні ланцюги турецьких портів, коли його зробили папою, лежав цілий день непритомний. А стрибок од кардинала до папи менший, ніж од блазня до англійського пера.

Ніщо не вражає так, як порушення рівноваги.

Коли Ґуїнплен прийшов до пам'яті й одкрив очі, була ніч. Ґуїнплен сидів на кріслі посередині великої кімнати, в якій стіни, підлога й стеля були обтягнуті пурпуровим оксамитом. Ходили по оксамиту. Коло нього стояв чоловік з непокритою головою, з великим животом і в дорожньому плащі, той самий, що вийшов з-за колони в Савторській катівні. Ґуїнплен був сам у цій кімнаті з цим чоловіком. З свого крісла, простягнувши руки, він міг дістати до двох столів; на них стояли канделябри з шістьма засвіченими восковими свічками. На однім столі лежали папери й стояла шкатулка; на другому на срібному позолоченому столі накриті були холодна дичина, вино й горілка.

Через скло довгого вікна, що доходило від підлоги до стелі, на ясному нічному квітневому небі вимальовувалися поза півколом багато колон навкруги парадного двору, що його замикав портал з трьома ворітьми, — одні дуже широкі й двоє низеньких: ворота для екіпажів — дуже великі — посередині; праворуч — ворота для верхівців — менші; ліворуч — маленькі ворота-для піших. Ворота замикали ґрати з блискучим вістрям; висока скульптура увінчувала центральні ворота. Колони були напевне з білого мармура, так само, як і плити в дворі, що справляли вражіння снігу, — вони, як скатерка, оправляли мозаїку, що неясно визначалася в тіні; ця мозаїка, безсумнівно, коли б подивитися на неї вдень, з усіма її емалями й різними кольорами, мала вигляд гігантського герба, що викладений був у дворі згідно з фльорентійською модою. Зиг'заги балюстрад, що підіймалися й спускалися, показували, що там були східці, які йшли терасами. А над цим двором підносилася величезна будівля, туманна й неясна вночі. Проміжки зоряного неба розрізували силуету палаца.

Видно було надмірно великий дах, стрімчаки з закрутками, мансарди з причіллям, як у шлемів, верхи, що скидалися на башти, й карнизи, що на них стояли непорушні боги й богині. За колонадою в сутіні бив джерелом один з тих феєричних фонтанів, що з ніжним шумом переливаються з басейна в басейн, розсипають бризками дощ, наче розкидають діаманти і з нерозсудливою щедрістю віддають вітрові свої алмази й свої перлини ніби для того, щоб розважити статуї, які оточують їх. Довгі ряди вікон розділяли то арматура на випуклостях, то бюсти на підставках. На тумбочках трофеї й шлеми з кам'яним пір'ям чергувалися з богами.

В кімнаті, де був Гуїнплен, у глибині, насупроти вікна, видно було з одного боку камін заввишки з стіну, а з другого боку під бальдахином те величезне феодальне ліжко, що на нього треба підійматися на східцях і на якому можна лежати впоперек. Ліжковий ослінчик стояв поруч. Умеблювання доповнювали шерехи крісел, що стояли коло стіни, й шерехи стільців, що стояли перед кріслами. Стеля мала форму бані. За французьким звичаєм у каміні палало ярке полум'я; з сили полум'я та його рожевих і зелених відблисків знавець міг дізнатися, що горять ясеневі дрова, — дуже велика розкіш. Кімната була така велика, що дві канделябри залишали її темною. Двері з спущеними порт'єрами вели в інші кімнати. Все разом мало вигляд масивності й ґрунтовності часів Якова I, моди застарілої й розкішної. Килим, шпалери в кімнаті, бальдахин, ліжко, ослінчик, завіси, камін, скатерки на столах, крісла, стільці, — все було оббите кармазиновим оксамитом. Нігде не було золота, крім стелі. Там, на однаковій відстані від чотирьох кутків, блищав, прилаштований платом, величезний круглий щит з опуклого металю, на якому сяяв засліплюючий рельєф герба; в цьому гербі, на двох підхожих розписах, можна було розпізнати низку дрібних перлин баронської корони й маркізьку корону. Чи це було з позолоченої міді? Чи це було з позолоченого срібла? Невідомо.

Воно здавалося золотим. В центрі цієї величної стелі, на цьому розкішному темному небі, цей блискучий гербовий шелом справляв вражіння ясного сонця вночі.

Дика людина, в якій домішується вільна людина, відчуває в палаці майже такий самий неспокій, як і в в'язниці. Це розкішне місце бентежило. Всяка пишність викликає жах. Хто міг жити в цій царській оселі? Якому магнатові належало все це величчя? Якому леву цей палац правив за печеру? У Гуїнплена, що не зовсім ще прокинувся, стиснулося серце.

— Де я? — сказав він.

Чоловік, що стояв перед ним, відповів:

— Ви в. своєму будинку, мілорде.

IV

ОЧАРУВАННЯ

Потрібний час, щоб виплисти на поверхню.

Гуїнплен кинутий був на дно здивовання.

Не можна одразу стати на ноги в невідомому.

Буває паніка думок, як і паціка війська; й не можна швидко зібрати їх.

Почуваєш себе в якійсь розкиданості. Тщ присутній при чудній розкиданості самого себе.

Бог — рука, випадок — праща, людина — камінь. Спробуйте опертися, коли вас кинуть.

Гуїнплен — вибачте на цім слові — відскакував рикошетом од одного здивовання до другого. Після любовного листа герцогині — відкриття в Савтворському підземеллі.

В долі, коли починаються несподіванки, готуйся ось до чого: удар за ударом. Раз що страшні двері відчинені, несподіванки вдираються в них. Пролом зроблений у вашій

стіні, події безладно тісняться. Незвичайне не приходить на один раз.

Незвичайне — це темрява. Така темрява огорнула й Ґуїнплена. Те, що сталося з ним, здавалося йому незрозумілим. Він бачив усе через якийсь туман, що його залишає в розумі глибоке зворушення, ніби порох після обвалення. Він був надто схвилюваний. Нічого він на уявляв собі ясно. Але завсігди ясність потроху відновлюється. Порох осідає. Кожної хвилини напруженність здивування зменшується. Ґуїнпен скидався на людину, що має відкриті очі й бачить сон і намагається зрозуміти те, що бачить уві сні. Думки його то прояснювалися, то знову затьмарювалися. В нього були проміжки божевілья. Він зазнавав того колихання розуму, що буває в несподіванках і що перемінно то штовхає вас на той бік, де ви розумієте, то відводить на, той бік, де ви вже нічого не розумієте. Кому не доводилося мати такого баянсування в своєму мозкові?

Потроху думка його стала розбиратися в темряві того, що трапилося йому, як і раніш очі його, звикши до темряви Савторського підземелля, почали розглядати речі. Найтяжче було досягти того, щоб поставити певні межі між такою силою вражіння, що насунули на нього.¹ Для того, щоб можна перепалити в собі невиразні думки, тобто зрозуміти їх, потрібний приступ повітря в ці переживання. Там бракувало повітря. Події, так мовити б, не давали йому дихати. Входячи в жахливе Савторське підземелля, Ґуїнпен ждав залізного нашійника каторжника, а йому на голову поклали корону пера. Як це могло статися? Між тим, чого Ґуїнпен боявся, й тим, що трапилося, майже не було проміжки, — все йшло одне за одним надто швидко; його жах змінився на щось інше надто несподівано, щоб можна було з'ясувати. Два контрасти надто щільно прилягали один до одного. Ґуїнпен прикладав усіх зусиль, щоб визволити свій розум з цих лещат.

Він мовчав. У великому здивованні інстинкт примушує триматися на сторожі більш, ніж звичайно гадають. Хто не говорить нічого, той стає, щоб оборонятися проти всього. Одне слово, що зривається в вас, коли ви потрапили в невідомий механізм, може потягти вас цілком під не знати які колеса.

Розчавлять — це страх маленьких людей. Натовп завсігди боїться, що його розчавлять ногами. А Ґуїнпен дуже довго належав до натовпу.

Є особлива властивість людського неспокою, що її можливо висловити так: побачимо, що буде. Ґуїнпен був якраз у такому стані. Не можна почувати рівноваги у такому становищі, що тільки починається. Придивляються до чогось, що повинно бути потім. Стають неясно уважливі. Ждуть, що буде. Що? Невідомо. Хто? Видно буде.

Людина з великим животом повторила:

— Ви в своєму будинку, мілорде.

Ґуїнпен почав обмацувати себе. Коли людина здивована, вона починає обдивлятися, щоб упевнитися, що речі існують; потім обмацує себе, щоб бути певною того, що вона сама існує. Так, це говорили до нього; проте він став інший. На ньому вже не було його куртки й шкурятяного фартуха. На ньому був жилет із срібної парчі й отласний камізелок, — доторкнувшись до нього, він почував, що він вишитий; в кишені жилета він почував великий капшук, повний грошей. Широкі оксамитові шаравари

були одягнені поверх його вузьких штанів кльовна; на ногах у нього були черевики на високих червоних закаблуках. Його не тільки перенесли в цей палац, а й перемінили йому одяг.

Чоловік сказав далі:

— Нехай ваша світлість зболить пригадати таке: це я — Баркілфедро. Я служу в адміралтействі. Це я відтулив пляшку Гардкванона й вийняв з неї вашу долю. Так само в арабських казках рибалка випускає з пляшки велетня.

Ґуїнплен пильно дивився на лице того, що говорив до нього, й посміхався.

Баркілфедро казав далі:

— Крім цього палаца, мілорд, у вас є ще Генкервіл-говз, значно більший. У вас є Кленчерлі-кестл, замок, що дає вам титул пера й що був за фортецю за часів Едварда Старого. Вам належить дев'ятнадцять округ з селами й селянами. А це ставить під ваші прапори лорда й дворянина близько вісімдесяти тисяч вассалів і оподаткованих. В Кленчерлі ви суддя, суддя над усім, над маєтками й особами,—там у вас свій баронський двір. Проти вас король має тільки право карбувати монету. Королю, як кваліфікує норманський закон державця, належить правосуддя, двір і карбівка. Карбівка—це монета. За винятком цього ви такий самий король у ваших володіннях, як він у своїм королівстві. Як барон, ви маєте право на шибеницю з чотирма стовпами в Англії і, як маркіз, на шибеницю з сьоми стовпів у Сіцилії, юрисдикція простого дворянина має Два стовпи, кастеляна — три стовпи і герцога — вісім стовпів. В старовинних нортумберляндських хартіях вас називають принцем. Ви споріднені з віконтами Валентії в Ірландії, що мають прізвище Повер, і з графами д'Умфравіл у Шотландії, що їх прозивають Ангус. Ви голова клана, як Кампбел, Арфієнач і Мак-Калюмор. У вас вісім замків: Рекелвер, Бекстон, Гел-Кертерс, Гомбл, Морикембл, Ґемдрет, Тренвордрет та інші. Ви маєте право на торф'яник в Пілінморі й на алебастрові ламання в Тренті; крім того, вам належить Пенечезька країна, вам належить там гора з старовинним містом, що на ній. Місто називається Вайнкантон, а гора Мойнл-Енлі. Все це становить прибутку сорок тисяч фунтів стерлінгів, тобто в сорок разів більше за ті двадцять п'ять тисяч франків, що задовольняють французу.

В той час, як Баркілфедро говорив, Ґуїнплен, якого здивування щодалі то зростало більше, почав пригадувати. Пам'ять — це безодня, що її одне слово може схвилювати до дна. Всі ці ймення, що їх називав Баркілфедро, були відомі Ґуїнпленові. Вони були написані на останніх рядках тих двох плакатів, які висіли в тій хатині, де проминуло його дитинство; його очі машинально блукали по них, і він знав їх напам'ять. Покинутий сирота, потрапивши в Веймуті в балаган на колесах, знайшов там опис своєї спадщини, що ждала його, і вранці, коли бідна дитина прокидалася, перше, що читав по складах її безтурботний і неуважний зір, це були її маєтки й її перство. Чудна подробиця, що прилучалася до всіх несподіванок: протягом п'ятнадцяти років, коли він блукав од одного перехрестя до другого, як кльовн мандрівних підмостків, день від дня здобуваючи шматок хліба, збираючи ліярди и живучи крихтами, він подорожував з описом свого багатства, що його прибито було до стіни його вбогої халупини.

Баркілфедро доторкнувся пальцем до шкатулки, що стояла на столі.

— Мілорде, у цій шкатульці дві тисячі Гіней, що її милостива величність королева посилає вам на ваші перші потреби.

Ґуїнплен зворухнувся.

— Це для мого батька Урсуса, — сказав він.

— Нехай буде так, мілорде, — сказав Баркілфедро. — Урсус у Тедкастерській таверні. Доктор прав, що супроводжував нас сюди, зараз повертається назад, — він приставить їх йому. А може и я поїду до Лондона. В такому разі я візьму на себе це доручення.

— Я відвезу їх сам, — відповів Ґуїнплен.

Баркілфедро перестав сміятися й сказав:

— Неможливо.

Є особлива відміна голосу, що підкреслює. У Баркілфедра була така інтонація. Він спинився наче для того, щоб поставити крапку після того слова, що він сказав його. Потім він почав говорити далі тим шанобливим і особливим тоном служника, що відчуває себе хазяїном.

— Мілорде, ви тут за двадцять три милі від Лондона, в Корлеоне-Лоджі, вашій придворній резиденції, сумежній з королевським Віндзорським замком. Ви тут так, що ніхто про це не знає. Вас перевезли сюди в закритому екіпажі, що ждав на вас у дверей Савторської в'язниці. Люди, що перенесли вас у цей палац, не знають, хто ви, але вони знають мене, і цього досить. Вас можна було привести до цих апартаментів за допомогою секретного ключа, що є в мене. Всі в будинку сплять, і ще не час будити людей. От чому в нас є час, щоб порозумітися; а втім це буде недовго. Я приступаю до цього. Я маю доручення її величності.

Баркілфедро, говорячи далі, почав перегортати пачку ділових паперів, що були коло шкатулки.

— Мілорде, ось ваша грамота на пера. Ось диплом на титул сіцилійського маркіза. Ось пергамент й дипломи на ваші вісім баронств з печатками одинадцяти королів од Бальдрета, короля Кентського, до Якова VI и I, короля англійського й шотландського. Ось ваші листи на першенство. Ось бони на одержання ренти, назви й описи ленів, спадкової власності, феодів, округ і доменів. У вас над головою в тому гербі, що на стелі, дві ваші корони — низка дрібних перлин — баронська і коло перлин — маркізька. А тут, поруч у вашім Гардеробі, ваша мантия пера з червоного оксамиту з горностаєвим оздобленням. Сьогодні, декілька годин тому, лорд-канцлер і депутат граф-маршал Англії, маючи повідомлення про наслідки ваших зводин з компрачиком Гардкваном, одержали розпорядження її величності. Її величність підписала свою волю, що те ж саме, що и закон. Всі формальності виконані. Завтра, не пізніше, як завтра, вас допустять у палату лордів. Там уже декілька днів обмірковують біль, що його подала корона, про збільшення на сто тисяч фунтів стерлінгів, тобто на два мільйони п'ятсот тисяч французьких ліврів, щорічної дотації герцога Кемберлендського, чоловіка королеви. Ви можете взяти участь у дискусії.

Баркілфедро спинився, поволі передихнув і сказав далі:

— Але власне нічого ще не зроблено. Не можна бути англійським пером супроти своєї волі. Все може бути анульовано й зникнути, принаймні, коли ви не зрозумієте. В політиці бувають випадки, що подія зникає раніш, ніж встигне з'явитися. Мілорде, в цей час над вами ще панує мовчання. Палату лордів буде повідомлено про факт тільки завтра. Таємницю всієї вашої справи охороняли з причин державних; і ці причини такі важливі, що декілька значних осіб, які тільки й знають про ваше існування й ваші права в даний момент, негайно забудуть про них, якщо державні інтереси вимагатимуть од них забути. Те, що зараз в темряві, може й залишитися в темряві. Вас легко усунути. І це тим легше, що у вас є брат, побічний син вашого батька й жінки, що потім, під час вигнання вашого батька, була коханкою короля Карла II; ось чому вашого брата добре прийнято при дворі; до цього вашого брата, дарма, що він і неправонароджений, можуть перейти, ваші права пера. Бажаєте ви цього? Я не припускаю. Виходить, що все залежить од вас. Треба слухатися королеви. Ви залишите цю резиденцію тільки завтра, в екіпажі її величності, та й то для того, щоб їхати до палати лордів. Мілорде, хочете ви бути англійським пером? Так чи ні? Королева важить на вас. Вона призначає вас для шлюбу, можна сказати, королівського. Лорде Фермен Кленчерлі, зараз момент рішучий. Доля не відчиняє одних дверей, не закривши других. Після декількох кроків уперед крок назад буде неможливий. Хто перероджується, для того все минуле зникає. Мілорде, Г'юїнплен умер. Розумієте?

Г'юїнплен затремтів від голови до ніг. Потім він очуняв,

— Так, — сказав він.

Баркілфедро всміхнувся, вклонився, взяв шкатулку під плащ і вийшов.

ДУМАЮТЬ, ЩО ПАМ'ЯТАЮТЬ, ТИМ ЧАСОМ ВОНИ
ЗАБУЛИ

Що за дивні зміни іноді відбуваються в людській душі!

Г'юїнплена одночасно піднесли на вершину и скинули в безодню.

Він запаморочився.

Запаморочився подвійно.

Запаморочився від підійцяцця, запаморочився и од падіння.

Фатальна двоїстість.

Він почував, що підіймається, и не почував, що падає.

Коли Г'юїнплен залишився сам, він почав ходити, широко ступаючи. Він намагався викликати свої спогади. Дивна річ: іноді добре пригадуєш те, чого, здається, майже й не чув. Свідчення тих, що зазнали корабельної катастрофи, яке прочитав шериф у Савторкському підземеллі, відновлялося ясно й зрозуміло; він пригадував кожне слово, й перед ним повстало все його дитинство.

Враз він спинився, закрив руки за спину і, дивлячись на стелю, на небо, одне слово — вгору, сказав:

— Відплата!

Він_и скидався на людину, що її голова з'явилася на поверхні води. Йому здавалося,

що він бачить усе — минуле, майбутнє, сучасне — осяяне несподіваною ясністю.

— А! — крикнув він, — бо буває крик і в глибині думки, — а! так виходить так! Я — лорд. Тепер усе стало ясным. А! мене вкрали, продали, загубили, позбавили спадщини, покинули, вбили! Труп моєї долі п'ятнадцять років носився на морі і враз торкнувся до землі, — прокинувся й ожив. Я відроджуюся. Я народжуюся! Я добре почував, що під моїм лахміттям б'ється щось інше, ніж нещасне вбожество, і коли я повертався до людей, я почував, що вони були отарою і що я не собака, а пастух! Па? стирі народа, проводири людей, ватажки й господарі — от що були мої батьки; чим були вони, тим становлюся й я. Я — дворянин, і в мене є шпага. Я — барон, і в мене є шолом; я — маркіз, і в мене є китиці; я — пер, і в мене є корона. А! в мене відібрали все це. Я був мешканець світла, і з мене зробили мешканця темряви. Ті, що вигнали батька, продали дитину. Коли мій батько помер, вони витягли з-під його голови камінь вигнання, що був у нього за подушку, й повісили його на мою шию й кинули мене в сморід. О! ті розбишаки, що мучили мене дитиною, так, вони ворухаться й повстають в самій глибині моєї пам'яті, так, я знову бачу їх. З мене був шматок м'яса, що його клювала на могилі зграя ворон. Я витікав кров'ю й кричав під цими страшними силюетами. А! виходить, що мене скинули під ноги перехожих, на топтання всіх, нижче останнього з останніх із людей, туди, де хаос робиться кльоакою, в безодню зникання! І звідтіля я вихожу! Звідтіля я підіймаюся! Звідтіля я воскресаю! І ось я! Відплата!

Він сів, підвівся, схопив голову руками, знов почав ходити, и казав далі до себе самого такий бурхливий монолог:

— Де я? На височині! Де я опинився? На вершині. Колесо повернулося рішуче. Я був унизу, я тепер угорі. Вгорі, назавсідги. От я лорд; у мене буде пурпурова мантия, на голові перли, я буду при коронуванні королів, вони будуть присягати передо мною, я буду судити міністрів і принців, — я існуватиму! З безодні, куди мене скинули, я підношуся аж до зеніти. В мене є палаци в місті й у селі, готелі, сади, полювання, ліси, екіпажі, мільйони; я справлятиму бенкети, видаватиму закони, я вибиратиму собі щастя й радощі, й бродяга Ґуїнплен, що не мав права зірвати квітки в траві, зможе хапати зорі з неба.

Ґуїнплен пив гордощі повними ковтками, й це робило його душу темною. Таке це трагічне вино.

Сп'янілість захоплювала його; він не тільки піддавався їй, а і втішався з неї. Вплив довгої жаги. Чи можна обвинувачувати того, хто спадає з розуму, випивши келех?

Бути лордом! Тепер хвилинами він уважав це за цілком натуральне.

Минуло тільки декілька годин, а як далеко вже одійшло вчорашнє!

В Ґуїнпленовому мозку крутився натовп нових думок, світотіні несподіваних метаморфоз, не знати яких чудних зводін, сутички минулого з майбутнім, двох Ґуїнпленів, його самого двоїстого: позаду — дитина в лахміттях, що вийшла з темряви, бродяча, тремтяча з холоду, голодна, що повинна смішити, а спереду — блискучий магнат, гордий, величний, що засліплює весь Лондон. Він скидав з себе першого й зливався з другим. Він виходив із блазня і входив у лорда. Зміна шкіри, що іноді змінює

й душу. Хвилинами йому здавалося, що це сон. Це сполучення поганого й доброго. Він думав про свого батька і ця згадка викликала в ньому почуття болю: батько, що його не знаєш. Він пробував уявити його собі. Він думав про того брата, що про нього оце говорили йому. Виходить, родина! Як! родина в нього, у Гуїнплена! Він уявляв собі величні картини: перед ним у хмарах проходили невідомі урочисті свята; він чув фанфари.

— А до того ж, — говорив він, — :я буду красномовний.

І він уявляв собі блискучий вступ у палату лордів. Він прийде переповнений новин. Чого тільки він не має сказати? Який у нього запас знання! Яка перевага бути серед них людині, що стільки бачила, торкалася, зазнавала, страждала и може крикнути їм: "Я був близько до всього того, від чого ви були далекі". Цим патриціям, що годуються ілюзіями, він кине в лице дійсність, і вони затремтять, бо він скаже їм істину, й вони плескатимуть йому, бо він буде величний. Серед цих всемогутніх люююй він буде наймогутніший. Він з'явиться серед них, як світоч, бо він покаже їм істину й як мечник, бо він покаже справедливість. Який тріумф!

І в той час, коли він у своєму розумі накреслював такі пляни, одночасно світлі й невиразні, він то ходив до нестями, до знемоги, що примушувала сідати в перше крісло, то наче засинав, то пробуджувався. Він ходив туди й сюди, дивився на стелю, розглядав корони, наче намагався вивчити гієрогліфи герба, обмацував оксамит на стінах, пересував стільці, перегортав пергаменти, читав імення, вимовляв назви: Бекстон, Гомбл, Гемдрет, Генкервіл, Кленчерлі, порівнював сургуч і печатки, облапував шовкові шнурки королівських печаток, підходив до вікна, прислухався до дзюрчання фонтана, придивлявся до статуй, терпляче, як сновиди, перераховував мармурові колони й говорив собі:

— Це так.

Він обмацував свій оксамитовий камізелок і питав самого себе:

— Хіба це я? Так!

В ньому бушувала якась внутрішня буря.

В такому хвилюванні чи почував він свою втому, свою знемогу? Чи він пив, чи він їв, чи він спав? Якщо це и було, то він не знав. Буває іноді такий нестямний стан, коли інстинкти задовольняються самі з себе, — думка не бере участі. А втім і думка його була не стільки думка, скільки дим. В моменти, коли чорне полум'я вибуху з страшним вихором виринається з безодні вулкана, хіба кратер свідомий того, що коло підніжжя гори пасуться отари?

Минали години.

Настав світанок і почався день. Білий промінь пройшов у кімнату й одночасно в душу Гуїнплена.

— А Дея! — сказав йому цей промінь.

КНИГА ШОСТА

УРСУС У РІЗНИХ ВИГЛЯДАХ

ЩО КАЖЕ МІЗАНТРОП

Урсус, побачивши, що Гуїнплен зник за дверима Савторкської в'язниці, похмурий залишився в тому закутку, з якого він спостерігав. Він довго ще чув скрип і завіс і засовів, який здавався радісним вищанням в'язниці, що пожирала нещасного. Він ждав. Чого? Він прислухався. До чого? Ці невблагані двері, раз що вони зачинилися, не швидко відчиняться; вони наче набувають якоїсь затверділості через постійне перебування в темряві й на превелику силу рухаються, особливо коли доводиться випустити кого, — увійти, будь ласка, а вийти це інша річ. Урсус знав це. Проте, ждати — це така річ, що припинити її не в нашій волі; ждуть супроти себе; діяння, що ми їх чинимо, виділюють певну силу, що вперто залишається й тоді, коли вже нема об'єкта, що опанував нас і задержує, що примушує на якийсь час тягти те, в чому вже немає цілі. Марна сторожа, недоречна поза при нагоді властиві всім нам; кожна людина, що з машинальною уважливістю стежить за чимсь таким, що вже зникло, здатна на таке марнування часу; ніхто не може уникнути такої непорушності. Стояти на своєму з якоюсь неухильною запеклістю. Не знають, чому залишаються на тому місці, де стоять, проте залишаються. Що починали активно, продовжують пасивно. Виснажлива впертість, з якої виходять знесилені. Урсус був неподібний до інших людей, але й він, як і всякий інший, залишався прикутий до свого місця тією задумливістю, змішаною із спостережливістю, що в неї кидає нас подія, яка має над нами всю силу і з якою ми не можемо нічого вчинити. Він дивився по черзі на обидві чорні стіни, то на низьку, то на високу, то на ворота, над якими стояла драбина на шибеницю, то на ворота, на яких було видно мертву голову. Його наче стиснули лещата, що їх було складено з в'язниці й кладовища. На цій безлюдній вулиці, що її уникали, було так мало перехожих, що нікому було спостерігати Урсуса.

Нарешті він вийшов із закутка, в якому ховався, наче із сторожки, де він був на караулі, й тихо пішов назад. Вже вечоріло, — так довго він пробув тут. Від часу до часу він повертався й дивився з якимось жахом на ті низенькі двері, що за ними зник Гуїнплен. Очі йому були скляні й безтямні. Він дійшов до кінця перевулк, пішов по одній вулиці, потім по другій, несвідомо пригадуючи дорогу, що він ішов нею тому декілька годин. Іноді він повертався, наче міг бачити ворота в'язниці, хоч він був уже не в тій вулиці, на якій стояла в'язниця. Потроху він наближався до Торінцового поля. Перевулк, що були сумежні до ярмаркової площі, власне були пустельні стежки між садовими огорожами. Зігнувшись він ішов між тинами й канавами. Враз він спинився, випростався и крикнув:

— Тим краще!

Одночасно він двічі вдарив себе руками по голові, потім двічі вдарив себе кулаками по стегнах, а це визначає, що людина дійшла до правильного вирішення питання.

Він почав бурчати про себе, іноді підвищуючи голос.

— Добре сталося! От, поганець, розбишака, шахрай, негідник, бунтар! Це балачки про владу довели до цього. Так, він бунтар. І я держав у себе бунтаря. Тепер я

визволився від нього. Дешево відбувся. Він компрометував нас. Запроторили в каторжну в'язницю. А! Тим краще! На те й чудові закони! А! Невдячний! Мені, що виховав його. От і завдавай собі праці! Треба було базікати й розмірковувати. Він втручався в державні питання! Скажіть, будь ласка, прошу вас! У нього в руках копійка, і він насмілюється так розмовляти про податки, про бідних, про народ, про те, що його не торкається. Він дозволяє собі робити зауваження про мідні пенні! Він злосливо й глузливо тлумачить про мідну королівську монету! Він ображає ліярди її величності! Фартинг, — це те ж саме, що й королева! Священний образ, побий тебе лиха година, священний образ! Є в нас королева? Так, чи ні? Пошана до позеленілої монети! В управлінні все зв'язується. Це треба знати. Я досить пожив на світі. Я знаю це. Мені скажуть: так ти відмовляєшся від політики? Політика, друзі мої, — вона мене турбує стільки ж, як і покошлана шерсть осла. Раз мене вдарив палицею один баронет. Я сказав собі: досить, — тепер я розумію, що таке політика. Народ має тільки один ліярд, він дає, королева бере, народ дякує. Нічого простішого. Інше торкається тільки лордів. Їх вельможности лордів, духовних і світських. А! Г'юїнплен під замком! А! він на галерах! Це справедливо. Це правосудно, чудово, заслужовано, законно! Це його провина. Базікати заборонено. Хіба ж ти дурню, лорд? Уепентек схопив, судовий пристав одвів, шериф держить. А в цей момент мабуть общипує його якийсь доктор прав. А як вони вміють вишукувати злочини — ці вправні люди. Посадили в в'язницю мого голубчика! Тим гірше для нього, тим краще для мене! Далебі, я задоволений. Щиро признаюся, що мені пощастило. Як нерозумно було з мого боку підібрати цього хлопця й цю дівчину. До того часу ми жили так спокійно — Гомо й я. І чого прийшли в мій балаган оці старці? А скільки я панькався з ними, коли вони були маленькі! Скільки я тягав їх на своїй лямі! Гарна нахідка! Він страшно гидкий, а вона сліпа на обидві очі. Виросли, почали кохатися! Женихання німечини, — ось що було в нас! Жаба й кріт, — ідилія! І все це було під моєю охороною! Все це повинно було закінчитися судом. Жаба почала говорити про політику, — гарно! І от мене визволили. Коли прийшов уепентек, спочатку я здурів, — завсігдн маєш сумнів у своєму щасті, — мені здавалося, що я не бачу того, що бачу, що це неможливе, що це кошмар, що це фарс, який я бачу уві сні. Та ні, — нічого не може бути реальнішого. Це справжня дійсність. Г'юїнплен і справді у в'язниці. Це удар провидіння. Дякую. Це чудище своїми штуками притягло увагу до моєї установи й видало мого бідного вовка. Тепер Г'юїнплена забрали! Я визволюся разом од обох. Одним каменем два черепи. Бо Дея вмере. Коли вона більше не побачить Г'юїнплена, — а вона, ідіотка, бачить його, — в неї не буде вже резонів існувати; вона скаже до себе: "що мені далі робити на цьому світі?" І вона так само піде звідціля. Щасливої дороги! К бісу обох. Я завсігди ненавидів ці творіння. Здихай, Дея. Ох, як я задоволений!

II

ЩО ВІН РОБИТЬ?

Він повернувся до Тедкастерської таверни.

Вибило пів до сьомої, або, як кажуть англійці, минуло півгодини по шостій.

Смеркало.

Ніклес стояв на порозі. Його перелякане лице не встигло ще заспокоїтися після того, що трапилося вранці, — жах залишився на ньому.

Він здалека побачив Урсуса.

— Ну? — крикнув він.

— Що, ну?

" — Гуїнплен вернеться? Вже пізно. Зараз почне збиратися публіка. Чи буде сьогодні вистава Людини, що сміється?

— Людина, що сміється, це — я, — сказав Урсус.

І, зареگотавшись, він подивився на трактирника.

Потім він підвівся на перший поверх, одчинив віконце, сумежне з вивіскою таверни, перехилився, простягнув руку, наліг на вивіску з словами: Гуїнплен — Людина, що сміється, й на дошку з афішою "Переможений Хаос", зняв з цвяхів першу, зірвав другу, взяв обидві дошки під пахву й спустився.

Хазяїн Ніклес стежив за ним очима.

— Нащо ви зняли? — спитав він.

Урсус знов зареготався.

— Чого ви смієтеся? — спитав хазяїн гостиниці.

— Я повертаюсь до приватного життя.

Хазяїн Ніклес зрозумів і дав розпорядження своєму служникові, хлопцеві Говікуму об'являти всім, хто б не прийшов, що увечері вистави не буде. Він зняв з дверей карнавку, куди складали виторг, і поставив її в куток нижньої залі.

За хвилину Урсус піднявся в Зелений Ящик.

Він поклав у куток два написи й пройшов на так звану "жіночу половину".

Дея спала.

Вона лежала на своєму ліжку, зовсім одягнена, з розстебнутим корсажем, як звичайно бувало для сна по обіді.

Коло неї сиділи, замислившись, Венера й Феба, — одна на табуреті, а друга на підлозі.

Не зважаючи на те, що вже настав час, вони не вдяглися у своє трико богинь, — ознака глибокого збентеження. Вони залишалися у своїх звичайних вбраннях із грубої матерії та в своїх спідницях з товстого полотна.

Урсус пильно подивився на Дею.

— Вона готується до довшого сна, — пробурчав він.

Потім звернувся до Феби й Венери.

— Ну, знайте. Музику скінчено. Можете кинути свої труби в ящик. Ви добре зробили, що не одяглись сьогодні богинями. Хоч ви й дуже гидкі в такому вигляді, проте ви добре зробили. Залишайтеся у своєму лахмітті. Вистави в цей вечір не буде. Ні завтра, ні післязавтра, ні після післязавтра. Гуїнплена немає. Не буде більш Гуїнплена.

І він знову почав дивитися на Дею.

— Який удар це завдасть їй! Вона погасне, як свічка.

Він надув щоки.

— Фу! й більш нічого.

І він засміявся¹ коротким сухим сміхом.

— Ґуїнплена немає, це — нічого немає в неї. Це однаково, коли б у мене загинув Гомо. Для неї це буде ще гірше. Вона буде самотніша, ніж хто інший. Сліпі зазнають більшого лиха, ніж ми.

Він підійшов до віконця в глибині фургона.

— Як збільшилися дні! Вже сьома година, а ще видно. Проте треба засвітити свічку.

Він викресав огню й засвітив ліхтаря, що висів на стелі Зеленого Ящика.

Він нахилився над Деєю.

— Вона застудиться. Жінки, ви надто розпустили їй корсаж. Є французьке прислів'я:

Настав квітень, Не скидай навіть нитки.

Він побачив на підлозі блискучу шпильку. Урсус підібрав її й заткнув у рукав. Потім він почав ходити по Зеленому Ящику, широко ступаючи й жестикулюючи.

— Я при повному розумі. Думка моя ясна, найясніша. Я визнаю цю подію за цілком правильну, — я ухвалюю те, що трапилося. Коли вона прокинеться, я розкажу їй геть чисто весь інцидент. Катастрофа не примусить себе ждати. Ґуїнплена немає. Прощавай, Дея. Як добре все влаштувалося. Ґуїнплен у в'язниці. Дея на кладовищі. Вони будуть один проти одного. Танок мерців. Дві долі, що йдуть за куліси. Сховаємо костюми. Замкнемо валізу. Валізу, — читай: труну. Ці два творіння були невдалі. Дея без очей, Ґуїнплен без лиця. На небі господь бог поверне Деї світло, а Ґуїнпленові вроду. Смерть дасть лад усьому. Все гаразд. Фебо й Венеро, повісьте ваші тамбурини на гачок. Ваші таланти утворювати галас візьмуться ржею, мої красуні. Більше ні гратимемо, ні сурмитимемо. Переможений Хаос переможено. Людина, що сміється, згинула. Таратантара вмер. А Дея все ще спить. Та й добре робить. На її місці я б не прокидався. А втім вона швидко знов засне. Хіба довго вмерти такій недолужній? От що значить політиканствувати! Яка наука! І як правительства мають свої резони! Ґуїнплен у шерифа. Дея у гробокопача. Тут є паралель. Повчальна симетрія. Сподіваюся, що господар таверни замкнув двері. Ми вмеремо цього вечора в своєму колі, у своїй сім'ї. Не я й не Гомо. А Дея. Я й далі їздитиму у фургоні. Мене створено до мандрівного життя. Я звільню обох дівчат. У мене є нахил бути старим розпутником. Служниця в похитливого — це хліб на столі. Я не хочу спокуси. Та це вже й не для моїх років. Тигре *senilis amor* Ч Я піду далі своєю дорогою один із своїм Гомо. А який здивований буде Гомо. Де Ґуїнплен? Де Дея? Мій старий Товаришу, от ми знов укупі. А, чортяка б узяла його, я радий! Мені на заваді були ці пастушачі ідилії. Однак цей паскудник Ґуїнплен і не думає повертатися. Він покинув нас. Гаразд! Тепер черга Деї. Цього не довго чекати. Та воно й краще, принаймні — все буде кінчено. Я не дав би щутка по носі навіть чортові, щоб перешкодити їй здохнути. Ну, здохай, — чуєш ти! А! Вона прокидається!

¹ Срамота — стареча любов.

Дея. відкрила віки, бо багато сліпих спить із заплющеними очима. її ніжне лице було променисте, — вона нічого не знала.

— Вона всміхається, — пробурчав Урсус, — а я сміюся. Все йде гаразд.

(Дея покликала:

— Фебо! Венеро! Мабуть уже час вистави. Здається, я довго проспала. Ідіть, одягайте мене.

Ні Феба, ні Венера не рухалися.

В цей момент невимовний зір сліпої Деї стрінувся з очима Урсуса. Він затремтів.

— Ну, — крикнув він, — що ж це ви робите! Венеро, Фебо, ви не чуєте, що вам каже ваша господиня? Що ви, оглухли? Швидше! Зараз почнеться вистава!

Обидві жінки здивовано дивилися на Урсуса.

Урсус закричав ще дужче:

— Хіба ви не бачите, що публіка вже йде? Фебо, одягай Дею. Венеро, сурми!

Феба — це була одна слухняність. Венера — це була сліпа, покірливість. Обидві вособлювали підлеглість. їхній господар Урсус завсігди був для них загадка. Тому, кого ніколи не розуміють, завсігди коряться. Вони гадали просто, що він божевільний, і виконували його розпорядження. Феба зняла з гачка костюм, а Венера сурму.

Феба почала одягати Дею. Урсус спустив порт'єру гінекея й за завісою говорив далі:

— А подивися, Г'уїнплене! Двір уже більш, ніж на половину повний народу. Коло входу тіснота. Який натовп! А що ти скажеш про Фебу й Венеру, що навіть не помітили цього? Які безглузді ці циганки! Що за дурні люди в Єгипті! Не підіймай же завіси. Дея одягається.

Він зробив павзу, і враз почули:

— Яка гарна Дея!

Це був Г'уїнпленив голос. Феба й Венера затремтіли й повернулися. Це був Г'уїнпленив голос, але говорив Урсус.

Урсус, напіводхиливши завісу, знаком заборонив їм дивуватися.

Він казав далі Г'уїнпленивим голосом:

— Янгол!

Потім він одмовив Урсусовим голосом:

— Дея — янгол! Ти божевільний, Г'уїнплене! Із усіх ссавців літають тільки кажани.

І він додав:

— Ти, Г'уїнплене, краще піди та одв'яжи Гомо. Це важливіше.

І він зійшов по східцях ззаду Зеленого Ящика дуже швидко й так легко, як Г'уїнпен. Дея могла чути його кроки.

У дворі він стрінув хлопця, що після ранкової пригоди ні за що не міг взятись і блукав, повний цікавості.

— Підстав свої руки, — прошепотів він йому.

І він насипав йому повну жменю мідних грошей-

Така щедрість зворушила Говікума.

Урсус далі зашепотів йому на вухо:

— Хлопче, залишися у дворі, скачи, танцюй, стукай, гукай, горлай, свисти, виспівуй, ржи, плещи в руки, топочи ногами, регочися, розбий щонебудь.

Добродій Ніклес, ображений і роздратований на те, що публіка, яка приходила задля "Людини, що сміється", повертала назад і розходилася по інших балаганах, що були на ярмарковій площі, замкнув двері таверни; він навіть одмовився продавати в цей вечір питво, щоб уникнути неприємного розпитування. Що вистава не відбулася, то йому нічого було робити; він із свічкою в руці дивився у двір з високого балькона. Урсус обачливо приставив долоні своїх рук до рота у формі рупора й крикнув йому:

— Будь ласка, добродію, робіть те саме, що й ваш хлопець: гавкайте, кричіть, грайте.

Він повернувся у Зелений Ящик і сказав вовкові:

— Кричи й ти якнайголосніше-

І, піднісши грдос, він сказав:

— А натовп дуже великий. Я гадаю, що в нас на виставі буде страшенна тіснота.

В той час Венера почала бити в барабан.

Урсус говорив далі:

— Дея одяглася. Можна починати. Жалко, що впустили стільки публіки. Скільки їх набилося! Ось подивися, Ґуїнплене! Який нестриманий натовп! Б'юсь об заклад, що сьогодні виторг у нас буде більший. Ну, голубоньки, обидві за музику! Фебо, йди сюди, бери свій ріжок. Добре, Венеро, бий у свій барабан. Задай йому прочуханки. А ти, Фебо, стань у позу Слави. Дівчата, я вважаю, що ви не досить оголилися. Зніміть ваші кофточки. Замініть полотно на газу. Публіка любить жіночі форми. Нехай гремлять моралісти. Трохи непристойности не пошкодить. Будьмо похотливі. Грайте скажені мелодії. Греміть, тріщіть, дуйте в ріжки, в сурмн, бийте в барабани. Скільки народу, мій бідний Ґуїнплене!

Він перервав себе:

— Ґуїнплене, допоможи мені, спустім стінку.

Одночасно він розгорнув свою хустинку.

— А втім, спочатку дай мені висякатися.

І він енергійно висякався, що завсігди повинен робити черевомовець.

Поклавши хустинку в кишеню, він витяг засови бльоків, що закріпили, як звичайно. Стінка спустилася.

— Ґуїнплене, ще рано відкривати завісу. Залишімо її так" поки не почнеться вистава. А то ми не почуватимемо себе, як дома. Ну, ви, йдіть обидві на аван-сцену. Музику, дівчата! Пум, пум, пум! Яка знатна публіка! Громадські покидьки! Боже мій, скільки народу!

Обидві циганки, що звикли коритися, стали із своїми струментами на своїх звичайних місцях з обох боків спущеної стінки.

Тоді Урсус зробив щось надзвичайне. Це була вже не одна людина, а цілий натовп. Йому треба було наповнити порожнє місце, і він закликав на допомогу свій чудесний

талант черевомовства. Цілий оркестр голосів людських і тваринних, що був у ньому, залунав враз. Він повернувся в легіон. Коли б хто заплющив очі, то міг би подумати, що він на площі в день свята або в день повстання. Вихор криків і покликів, що виривався з Урсусових уст, співав, говорив, кашляв, кричав, плював, чхав, нюхав тютюн, питав і відповідав, і все це разом. Звуки змішувалися і переходили одні в одні. У дворі, де не було нікогісінько, чути було чоловіків, жінок, дітей. Нісся ясний змішаний шум. Серед цього галасу виляся, наче в диму, якась чудна какофонія, то птиче квохтання, то кошає нявкання, то крик немовлят, що ссали. Можна було розпізнати охриплі голоси п'яних. Незадоволені собаки гарчали під ногами. Голоси йшли здалека й зблизька, зверху й знизу, з перших рядів і з останніх. Все разом було галас, чути було й окремі крики. Урсус стукав кулаками, тупотів ногами, кидав свій голос у саму глибину двору, а потім примушував його йти з-під землі. Це була то буря, то звичайна розмова. Переходило від дзюркотіння до шуму, від шуму до бурі, від бурі до гурагану. Він був сам і всі. Чути було і монолог, і багатомовність. Так само, як обманюють очі, можна обманути й вуха. Що Протей робив для зору, те Урсус робив для слуху. Нічого не можна уявити чудеснішого, як ця підробка множини. Від часу до часу він одкривав завісу гінекея й дивився на Дею. Дея слухала.

Хлопець у дверей і собі докладав усіх зусіль.

Венера й Феба сумлінно дули в сурми й шалено били в барабан. Господар Ніклес, єдиний глядач, спокійно пояснював, як і циганки, поведінку Урсуса тим, що він божевільний, — а втім, це була тільки сіренька деталь, що її можливо було додати до його звичайної меланхолії. Чесний трактирник бурчав: що за дешпіт! У нього був серйозний вигляд людини, що завжди пам'ятає про те, що є закони.

Говікум, радий тому, що й він може бути корисний у цьому гармидері, шалів майже так само, як і Урсус. Це розважало його. До того ж він одробляв свої гроші.

Гомо був задумливий.

До цієї метушні Урсус примішував і такі розмови:

— Як і звичайно, Гуїнплене, проти нас умовляються. Наші конкуренти підкопуються під наш успіх. Гигикання — приправа до тріумфу. Крім того, і натовп надто численний. їм не зручно. Лікті сусіда не прихиляють до доброзичливості. Аби тільки вони не поламали ослонів. Ми ще можемо стати жертвою безумного натовпу. Ох, якби тут був наш приятель Том ДжімДжек! Та він більш не ходить. Ось подивися на ці голови, що одна на одній. Ті, що стоять, не мають задоволеного вигляду, хоч стояти, за Галієном, значить рухатися, — ця велика людина зве це "тонічним рухом". Ми скоротимо виставу. Що об'явлено тільки "Переможений Хаос", то ми не гратимемо "Повороту ведмеда". Хоч на цьому вигидаємо. Що за гвалт! О, сліпе буяння мас! Вони таки щось заподіють нам! Але так не може довго тривати. Ми не моготимемо й грати. Не чути буде жодног слова з п'єси. Я скажу до них маленьку промову. Гуїнплене, відкрий трохи завісу. Громадяне...

Тут Урсус закривав сам до себе лихоманським і пронизливим голосом:

— Геть старого!

І відповів уже своїм голосом:

— Здається, що публіка ображає мене. Ціцерон правий: Plebs, fex urbis. Та спробуємо умовити натовп. Важко буде примусити себе слухати. Проте почну говорити. Чоловіче, виконай свій обов'язок. Гуїнплене, ось подивися на ту меґеру, що скреготить зубами.

Урсус замовк і в той самий час заскреготав. Гомо заскреготав за ним, а далі й Говікум.

Урсус заговорив знов:

— Жінки гірші за чоловіків. Момент мало сприятливий. Тим часом спробуємо силу слова. Ось, послухай, Гуїнплене, як улесливо я почну говорити до них. Громадянки й громадяни. Я — ведмідь. Я знімаю свою голову, щоб поговорити з вами. Я покірно прошу вас помовчати.

Урсус дав натовпу викрикнути:

— Буркало!

І почав говорити далі:

— Я поважаю мою аудиторію. Буркало — такий самий виклик, як і інший. Привітання тобі, буйний натовпе. Що ви всі — каналії, я не маю в цьому найменшого сумніву. Проте це ні трохи не зменшує моєї пошани до вас. Свідомої пошани. Я найглибше поважаю добродіїв голодранців, що вшанували мене, прийшовши сюди. Між вами є потворні особи, але це мене не ображає. Добродії горбаті й добродії криві зустрічаються і в природі. Верблюд — горбатий; у бізона опукла спина; у барсука ліві лапи коротші за праві, — факт, що його визначив Арістотель у своєму трактаті про ходу тварин. Якщо хто з вас має дві сорочки, то одна на тілі, а друга — в заставника. Я знаю, що так робиться. Альбукерк оддав у заклад свої вуси, а святий Денис — свою митру. Великі зразки. Мати борг — виходить щось мати. Я поважаю в вашій особі босоту.

Урсус перервав свою промову такою вставкою низьким басом:

— Тричі осел!

І відповів своїм голосом якнайчемніше:

— Згоджуюся. Я — учений. Я вибачаюся, як можу. Я науково зневажаю науку. Неуцтво — це реальність, що з неї можна годуватися; знання — це реальність, що примушує голодувати. Взагалі доводиться вибирати: або бути вченим і худнути; або пастися й стати ослом. О, громадяни, пасіться! Знання не варте й ковтка чогонебудь доброго. Мені краще подобається філе, ніж знати, що воно зветься попередковим м'язем, *musculus psoas*. У мене тільки одна заслуга. Це — сухі очі. Так, ви не побачите, щоб я коли-небудь плакав. Треба сказати, що я ніколи не був і задоволений. Ніколи задоволений. Навіть самим собою. Я зневажаю себе. Проте, я прошу членів опозиції, що тут присутні, взяти на увагу, що коли Урсус тільки вчений, то Гуїнплен — артиста.

Він знову пирхнув.

— Буркало! .

І сказав:

— Знов буркало! Це — заперечення. Але я проминаю його. А поруч з Гуїнпленом,

добродії й добродійки, є інший артист, це поважний і волохатий персонаж, що супроводить нас, добродій Гомо, що колись був дикий собака, а тепер — цивілізований вовк і вірний підданиць її величності. Гомо — мімічний актор з глибоким і чудовим талантом. Будьте уважливі й зосередьтесь. Ви зараз побачите гру Гомо так само, як і Гуїнплена, і слід вшанувати мистецтво. Так личить великим націям. Хіба ж ви люди з лісу? А хоч би й погодитися на це. На такий випадок *sylvae sint consule dignae*. Два артисти варті одного консула. Добре. На мене кинули качаном капусти. Та він не зачепив мене. Це не перешкодить мені говорити далі. Навпаки. Хто уникнув небезпеки, той стає балакучий. *Gárrula perícula*, — каже Ювеналь. Люди добрі, між вами є п'яниці чоловіки й п'яниці жінки. Це дуже добре. Чоловіки смердючі, а жінки гидкі. У вас різноманітні й цілком достатні причини, щоб товпитися на цих лавах таверни: безділля, лінощі, вільний час між двома крадіжками, портер, ель, стовт, солодові напої, горілка, джин і потяг однієї статі до другої. Чудово! — Розум з нахилом до жартів мав би тут прекрасне поле. Але я втримуюся. Похитливість, — нехай буде. Та і в оргії повинна бути пристойність. Ви веселі, та тільки гомінливі. Ви артистично наслідуете крики животин; проте, що б ви сказали, якби в той час, коли ви говорили б з якоюнебудь панночкою про кохання, я почав би коло вас гавкати по-собачому. Це стурбувало б вас. Так от, це й нас турбує. Я дозволяю вам мовчати. Мистецтво повинно користатися такою самою пошаною, як і бешкет. Я кажу вам як чесна людина.

Він вилаяв себе:

— Щоб тебе трясця задушила з твоїми бровами, що стирчать як житнє колосся.

І відповів:

— Шановні добродії, дамо спокій житнім колоссям. Не слід ображати рослини й знаходити в них схожість з людьми або з тваринами. Крім того, трясця не душить. Метафора неправдива. Будь ласка, мовчіть. Дозвольте сказати вам, що вам трохи бракує того величчя, яке характеризує справжнього англійського джентлмена. Я констатую, що ті з вас, у кого з чобіт вилазять великі пальці, користуються з цього для того, щоб покласти ноги на плечі глядачів, що сидять перед ними, а це дає дамам змогу помічати, що підошви завжди протираються там, де випинаються кістки, що звуться *metatarsus*. Показуйте трохи менше свої ноги й показуйте трохи більше свої руки. Я звідціля бачу шахраїв, що дуже вигадливо засовують руки в кишені своїх дурних сусідів. Любі кишенники, більше соромливості. Тузьте ваших сусідів, коли хочете, тільки не обкрадайте їх. Декого ви менше роздратуєте, підбивши йому око, ніж коли вкратете су. Розбивайте носи — нехай. Буржуй більше тримається за своє срібло, ніж за свою красу. А втім, прийміть ласкаво мої симпатії. Я не такий педант, щоб ганьбити шахраїв. Зло існує. Кожен зазнає його, і кожен заподіює його. Ніхто не позбавлений, починаючи від хробака, своїх гріхів. Хіба в кожного з нас немає своїх хиб? І в бога руки чешуться щодо диявола. Я сам роблю помилки. *Plaudite, cives*.

Уркус довго ревів і потім цей крик заглушив такими кінчними словами:

— Мілорди й добродії, я бачу, що моїй промові пощастило бути не до вподоби вам. На момент я прощаюся з вашим гигиканням. Я знову одягаю свою голову, й вистава

починається.

Він змінив ораторський тон на звичайний.

— Закриймо завісу. Перепочиньмо. Я був медоточний. Я добре говорив. Я називав їх лордами й мілордами. Мова м'яка як оксамит, проте марна. Що ти, Гуїнплене, скажеш про цих гультяїв? Як можна зрозуміти все те, що зазнала Англія за останні сорок років од запалу цих злосливих і роздратованих голів. Стародавні англійці були войовничі, а теперішні меланхолійні й фантазери, — вони вславляються, що ставляться презирливо до закону й не визнають королівської влади. Я зробив усе, що може зробити людське красномовство. Я щедро розсипав перед ними метонімії, такі ж ніжні, як квітучі щочки хлоп'яти. Чи пом'якшали вони? Навряд. Чого можна ждати від народу, що їсть так надзвичайно багато й курить тютюн такою мірою, що в цій країні навіть письменники часто складають свої твори з люлькою в зубах. Але почнемо грати п'єсу.

Чути було, як заскрипіли кільця завіси на своєму дроті. Циганки перестали бити в барабани. Урсус узяв свою Гітару, виконав прелюдію й сказав напівголосно:

— Як це все, Гуїнплене, таємниче?

Потім він почав боротися з вовком.

Але в той самий час, коли він знімав гітару, він зняв з гачка й дуже густу перуку, що була в нього, й кинув її на підлогу в куток так, щоб легко було дістати.

Вистава "Переможеного Хаоса" йшла майже так, як і звичайно, — не було тільки ефекту блакитного світла та феєричного проміння. Вовк грав сумлінно. В належний момент з'явилася Дея і своїм тремтячим і божественним голосом покликала Гуїнплена. Вона простягла руку, шукаючи тієї голови...

Урсус кинувся до перуки, підбив її, надів на голову й обережно, затаївши дух, підставив свою голову під руку Деї.

Потім, призвавши всю свою майстерність і, наслідуючи Гуїнпленив голос, почав співати з невимовною любов'ю відповідь потвори на заклик розума.

Імітація була така довершена, що на цей раз уже обидві циганки шукали очима Гуїнплена, перелякані тим, що чують його голос і не бачать його.

Захоплений Говікум тупотів, плескав, стукав руками, вчинив олімпійський гармидер і сам сміявся так, як цілий натовп богів. Хлопець, скажемо ще раз, виявив рідкий талант глядача. Феба й Венера, ці автомати, що їх пружинами заправляв Урсус, учинили, як звичайно, страшенний шум своїми інструментами, — мідь і ослина шкура злилися, — це визначало кінець вистави й супроводило відхід публіки.

Урсус підвівся спітнілий.

Він зовсім тихо сказав Гомо:

— Ти розумієш, що нам треба вигадати час. Я гадаю, що нам пощастило. Я не погано справився, хоч і мав досить права з глузду зсунутися. Гуїнплен може ще повернутися сюди завтра. Не слід було відразу вбивати Дею. Я поясню тобі, в чому річ.

Він зняв перуку й витер чоло.

— Я геніяльний черевомовець, — пробурчав він. — Який у мене талант! Я дорівнюю

Брібантові, черевомовцеві французького короля Франціска І. Дея переконана, що Ґуїнплен тут.

— ' Урсус, — сказала Дея, — а де Ґуїнплен?

Урсус, переляканий, аж підскочив.

Дея залишилася в глибині сцени и стояла під ліхтарем, що ного привішено було до стелі. Вона була бліда як тінь.

Вона сказала з невимовною посмішкою відчаю:

— Я знаю. Він покинув нас. Він відлетів. Я добре знала, що в нього є крила.

І, підвівши до безкінечного свої білі очі, вона додала:

— А коли ж я?

III

УСКЛАДНЕННЯ

Урсус стояв збентежений.

Він не досяг **ІЛЮЗІЇ**.

Чи була яка хиба в його черевомовстві? Звичайно ні. Йому пощастило піддурити Фебу й Венеру, що мали очі; та він не піддурив сліпої Деї. У Феби й Венери були ясні тільки зіниці, в той час як у Деї бачило серце.

Він не міг відповісти ні слова. Він подумав про себе: *Vos in lingua*. У збентеженої людини на язиці наче прив'язано бика.

В складних переживаннях приниження — перше почуття, що виступає ясно. Урсус думав:

— Даремно я витрачав свої звуконаслідування.

І як усякий мрійник, що зазнав поразки й не знає, як виплутатися, він почав лаяти себе:

— Цілковита невдача. Я зовсім даремно проробив усю цю історію. Однак, що ж ми тепер робитимемо?

Він подивився на Дею. Вона мовчала, щодалі то більш полотніла й не рухалася. Її сліпі очі залишалися втуплені кудись у глибину.

Врятувала добра нагода.

Урсус побачив у дворі добродія Ніклеса із свічкою в руці, що знаком кликав його до себе.

Добродій Ніклес не був при кінці химерної комедії, що її виконував Урсус. В цей час постукали в двері гостиниці. Добродій Ніклес пішов одчиняти. Два рази стукали в двері, й два рази Ніклес зникав. Урсус, поглинутий своїм стоголосим монологом, не чув нічого.

На німий заклик добродія Ніклеса Урсус спустився.

Він наблизився до гостиника.

Урсус приклав палець до рота.

Добродій Ніклес і собі поклав палець на уста.

Обидва дивилися один на одного-

Здавалося, кожен говорив до другого: поговоримо, та тільки мовчки.

Трактирник мовчазно відчинив двері нижньої залі гостиниці. Добродій Ніклес увійшов, Урсус пішов за ним. Крім їх двох у залі не було нікого. Передню сторону на вулицю — двері й віконниці — було зачинено.

Трактирник зачинив за собою двері з двору й замкнув їх перед самим носом цікавого Говікума.

Добродій Ніклес поставив свічку на стіл.

Почалася розмова. Напівголосно, наче пошепки.

~ Добродію Урсусе...

— Добродію Ніклесе?

— Я таки зрозумів.

— Так?

— Ви хотіли примусити бідну сліпу повірити, що все було як і звичайно.

— Ніякий закон не забороняє бути черевомовцем.

— У вас талант.

— Ні.

— Ви так чудесно робите те, що хочете зробити.

— А я вам кажу, що ні.

— Тепер мені треба поговорили з вами.

— Про політику?

— Не знаю.

— Якщо про політику, то я не слухатиму

— Річ от у чім. Поки ви один і ставили п'єсу й удавали з себе публіку, в двері таверни постукали.

— Постукали в двері?

— Так.

— Це мені не подобається.

— І мені так само.

— А потім?

— А потім я відчинив.

— Хто стукав?

— Хтось, що йому треба було говорити зі мною.

— А що ж він сказав?

— Я вислухав його.

— Що ж ви йому відповідали?

— Нічого. Я повернувся дивитися на вашу гру.

— І?..

— Постукали удруге.

— Хто? Той самий?

— Ні. Інший.

— Ще хтось такий, що йому треба було поговорити з вами?

— Хтось, що не сказав мені нічого.

- Це мені більш подобається.
- А мені ні.
- Поясніть, будь ласка, добродію Ніклесе...
- Здогадайтеся, хто стукав уперше.
- В мене немає часу бути Едіпом.
- То був господар цирку.
- Того, що поруч?
- Того, що поруч.
- Де завжди музика шалена?
- Шалена.
- Ну, їй що ж?
- Ну, добродію Урсусе, він має до вас пропозицію.
- Пропозицію?
- Пропозицію.
- Чому?
- Та так.

— У вас, добродію Ніклес, та перевага передо мною, що ви оце розгадали мою загадку, щождо мене тепер, то вашої я не розумію.

— Господар цирку доручив мені сказати вам, що він бачив, як сьогодні вранці приходив поліційний загін, і що він, господар цирку, хоче довести вам, що він ваш приятель і що він хоче купити у вас за п'ятдесят фунтів стерлінгів готівкою ваш театр Зелений Ящик, двох ваших коней, ваші сурми з жінками, що грають на них, вашу п'єсу з сліпою, що співає в ній, вашого вовка й вас самих із ним.

Урсус згорда всміхнувся.

— Господар Тедкастерської таверни, скажіть господареві цирку, що Гуїнплен повернеться.

Господар таверни взяв на стільці якісь речі, що лежали в темряві, й повернувся до Урсуса, підійнявши обидві руки, — в одній він держав плащ, а в другій шкуратяний нагрудник, фетровий капелюх і куртку.

Добродій Ніклес сказав:

— Це приніс чоловік, що постукав удруге, — то був поліцай; він увійшов і вийшов, не промовивши ні одного слова.

Урсус пізнав Гуїнпленовип нагрудник, куртку, капелюх і плащ.

IV

MOENIBUS SURDIS — CAMPANA MUTA^[50]

Урсус обмацав повсть капелюха, сукно плаща, саржу куртки й шкуру фартуха, — не могло бути сумніву щодо цих пожитків, і, не сказавши ні слова, коротким і владним жестом він показав добродієві Ніклесу на двері гостиниці.

Добродій Ніклес одчинив.

Урсус кинувся з таверни.

Ніклес стежив за ним очима. Він бачив, що Урсус так швидко, як тільки дозволяли

йому старі ноги, побіг у тому напрямі, куди вранці уепентек повів Гуїнплена. За чверть години задиханий Урсус опинився в тому самому провулку, де були задні двері Савторкської в'язниці і де він раніш простояв стільки годин, доходячи.

Цей провулок був безлюдний і вдень, і вночі. Та коли вдень у ньому було сумно, то вночі було вже моторошно. Ніхто не наважувався входити сюди після певної години. Здавалося, що всі бояться, щоб ці дві стіни не зсунулися, і був страх, що, коли у в'язниці й кладовища виникне фантазія обнятися, то ці обійми роздушять людину. Такі нічні враження. Підголені верби у Воверському провулку в Парижі мали таку ж саму недобру славу. Запевняли, що вночі ці обрубки дерев перетворювалися у величезні руки й хапали перехожих.

Савторкське населення, як ми казали, інстинктивно уникало цієї вулиці між в'язницею й кладовищем. Колись її загороджували на ніч залізним ланцюгом. Цілком даремно, бо найкращим ланцюгом, що замикав цю вулицю, був жах перед нею.

Урсус сміливо увійшов у цю вулицю.

Яка думка була в нього? Ніякої.

Він прийшов сюди, щоб дістати відомості. Може в нього був намір постукати в двері в'язниці? Звичайно, ні. Такого страшного й марного способу йому й на думку не спадало. Спробувати ввійти туди, щоб розпитати? Що за божевільство! В'язниці не відкриваються ані для тих, що хочуть увійти, ані для тих, що хочуть вийти. їхні завіси повертаються тільки на вимогу закону. Урсус знав це. Так чого ж він прийшов у цей провулок? Щоб побачити. Що побачити? Нічого. Ніхто не знає. А може? Бути перед дверима, в які зник Гуїнпен, — це вже щось значило. Іноді найчорніша й найпохмуріша стіна говорить, і між камінням пробивається світло. Іноді неясний промінь якимось просочується з замкненого й темного громаддя. Розгледіти зовнішню оболочку факта корисно для того, хто підслухує. Всі ми інстинктивно намагаємося залишити якнайменшу товщину перегородки між фактом, що нас цікавить, і нами. Ось чому Урсус прийшов у провулок, де були задні двері в'язниці.

В момент, коли він увійшов у провулок, він почув удар у дзвін, потім другий.

— Що таке? — подумав він. — Хіба вже північ?

Машиналино він почав лічити.

— Три, чотири, п'ять.

Він подумав:

— Які великі проміжки між ударами. Як повільно дзвонять! Шість, сім.

Він помітив:

— Який плачливий дзвін! — Вісім, дев'ять. — А! справа ясна. У в'язниці й годинник стає сумним. — Десять. — До того ж тут і кладовище. Цей дзвін дзвонить години для живих і вічність для мерців. — Одинадцять. — Гай-гай! Дзвонити годину невольній людині це те ж саме, що дзвонити вічність. — Дванадцять.

Він спинився.

— Так, північ.

Дзвін продзвонив у тринадцяте.

Уркус затремтів.

— Тринадцять!

Він почув чотирнадцятий удар. Потім п'ятнадцятий.

— Що це визначає?

Дзвонили й далі з довгими перервами. Уркус слухав.

— Це дзвонить не годинник. Це дзвін Muta. А я думав: як довго дзвонять північ. Цей дзвін не дзвонить, а передзвонює. Що ж таке лиховісне трапилося там?

Колись у кожній в'язниці, як і в кожному монастирі, був дзвін, що його звали Muta, — в нього дзвонили в сумних випадках. Muta — "німий" дзвін — дзвонив дуже тихо, наче намагався, щоб його не почули.

Уркус дійшов до того закутка, звідкіля він під час великого денного походу мав змогу спостерігати в'язницю.

Дзвін дзвонив і далі з сумними перервами.

Похоронний дзвін розставляє тяжкі розділові знаки. Він відзначає в заклопотаному житті людей сумні параграфи. Похоронний дзвін подібний до передсмертного хрипіння людини. Він проголошує агонію. Коли в одному з сумежних будинків, де чути такий дзвін, хтось віддається неясним мріям, то удари похоронного дзвону суворо обірвуть їх. Похоронний дзвін суворо нагадує про дійсність. Він пригноблює мрії, і коли збентежена людина все ж хоче залишити для себе хоч яку сподіванку, дзвін окреслює справжній стан. Трагічний дзвін стосується й до вас. Пересторога. Немає нічого сумнішого за цей монолог з таким розміром. Удари, що повторюються через рівні проміжки, виявляють певний намір. І чого тільки цей молот-дзвін не виконує на цьому ковадлі-думці?

Уркус неясно лічив удари похоронного дзвону, хоч у нього й не було ніякої цілі. Він почував, що він котиться на похилості, й силкувався не робити ніяких здогадів. Здогади — це похилість, що по ній можна зайти надто далеко. А все ж що визначає цей дзвін?

Він вдивлявся в темряву, в те місце, де, як він знав, були двері в'язниці.

Враз він побачив саме на тім місці, що становило чорну дірку, щось червоне. Це червоне зростало й стало світлим.

В червоному не було нічого виразного. Потім воно набуло певної форми і окреслення. Двері тюрми повернулися на своїх завісах. Червоне освітлило дугу й наличники.

Двері напіводчинилися, а не відкрилися. В'язниця не відчиняється, а позіхає. Мабуть, з нудьги. З дверей вийшов чоловік із смолоскипом у руках.

Дзвін не переставав дзвонити. Він почував, що його увага роздвоюється: він прислухався до похоронного дзвону й дивився на смолоскип.

Коли вийшов той перший чоловік, напіводчинені двері розкрилися і з них вийшло двоє інших людей, а потім і четвертий. Цей четвертий був уепентек, — його видно було при світлі смолоскипа. В руці в нього було його залізне жезло.

За уепентеком почали виходити з хвіртки мовчазні люди; вони йшли в черзі парами, суворі й вирівняні, як стовпи.

Цей нічний похід проходив через задні двері, пара за парою, як процесія

покутників, не розриваючи зв'язку частин, якось сумно дбаючи за те, щоб не вчинити шуму, поважно, якнайтихше. З такою обережністю гадюка вилазить із своєї нори.

Світло смолоскипу падало на лиця й постаті. Лиця суворі, постаті похмурі.

Урсус пізнав усіх поліцаїв, що вранці вели Гуїнплена.

Не було жадного сумніву. Це були ті самі. Вони з'явилися знову.

Очевидячки, повинен знов явитися також і Гуїнпен.

Вони відвели його туди; вони тепер ведуть його назад.

Це ясно.

Урсус став дивитися ще пильніше. Невже ж вони випустять Гуїнплена на волю?

Подвійна шереха поліцаїв виступала з-під низького склепіння дуже повільно, наче крапля за краплею. Дзвін, що не переставав дзвонити, здавалося, відбиває їм такт.

Виходячи з дверей, похід ставав спиною до Урсуса, повертаючи праворуч, в кінець вулиці, протилежній до того, де стояв Урсус.

З-під фіртки заблищав другий смолоскип.

Це показувало на кінець похода.

Урсус зараз побачить, кого виводять. В'язня. Людину.

Урсус зараз побачить Гуїнплена.

От з'явилося й те, що виводили.

То була труна.

Чотири чоловіки несли труну, покриту чорним сукном.

Ззаду йшла людина з лопатою на плечах.

Заблищав третій смолоскип, його держала в руках особа, що читала книгу, — це повинен бути панотець; він закінчував похід.

Труну понесли на той самий бік, куди пішли й поліцаї, тобто праворуч.

В той самий час ті, що йшли на чолі походу, спинилися.

Урсус почув скрип замка.

Напроти в'язниці, в низькій стіні, що йшла вдовж другої сторони вулиці, смолоскип, що його несли спереду, освітив другі двері.

Ці двері, що над ними видно було мертву голову, були двері кладовища.

Уепентек увійшов у ці двері, за ним люди, потім за першим смолоскипом і другий; похід зменшувався, як плазун, що зникав; вся смуга поліцаїв увійшла в темряву за другими ворітьми, потім труна, за нею людина з лопатою, потім панотець із своїм смолоскипом і книгою, і двері зачинилися.

Не видно було нічого, крім світла за стіною.

Чути було шепіт, потім глухі удари.

Безсумівно, що панотець і могильник кидали на труну — один псалми, а другий — грудки землі.

Припинилося шепотіння, припинилися й глухі удари.

Новий рух; заблищали смолоскипи; уепентек пройшов назад через знов одчинені кладовищенські ворота з високо піднятим жезлом, за ним пройшов панотець з книгою, могильник з лопатою, знову з'явився похід без труни. Подвійна шереха людей

вернулася назад тією самою дорогою між двома ворітьми, так само мовчки, тільки зворотним порядком; кладовищенські ворота зачинилися, двері в'язниці відкрилися, гробове склепіння в'язниці окреслилося у світлі; стало видно, хоч і неясно, темний коридор, — густа й глибока темрява в'язниці відкрилася знову, і все видіння знов потонуло в повній темряві.

Дзвін замовк. Мовчання, цей лиховісний засов темряви, замкнуло все.

Привид зник, — не залишилося нічого. .

Звичайний шлях привида, що розсіюється.

Страшна гадка промайнула в мозку в Урсуса, коли він сполучив усі події, що трапилися сьогодні з ранку. Ґуїнплена заарештовано, заарештовано мовчазним способом, його одяг принесла людина з поліції, похоронний дзвін у в'язниці, куди його повели; до цього додати, а краще сказати, пристосувати ту трагічну річ — труну, що її поховали в землю...

— Він помер! — крикнув Урсус.

Він спустився на тумбу.

— Помер! Вони вбили його. Ґуїнплене! Дитино моя! Сину мій!

І він розридався.

ДЕРЖАВНІ МІРКУВАННЯ ТУРБУЮТЬ ЯК У МАЛОМУ,

ТАК І В ВЕЛИКОМУ

Урсус нещодавно похвалявся, що він ніколи не плакав. Резервуар сльоз переповнився. А така повнота, коли крапля до краплі, скорбота до скорботи збиралися протягом цілого життя, не може спорожнитися в один момент. Урсус ридав довго.

Перша сльоза — це прокол. Він плакав над Ґуїнпленом, над Деєю, над собою — Урсусом, над Гомо. Він плакав, як дитина. Він плакав, як старий. Він плакав над усім, з чого він сміявся. Він розплачувався за минуле. Право людини на сльози не задавнюється.

А втім, мерець, що його поховали, був Гардкванон; та Урсус не міг знати цього.

Минуло декілька годин. __

Світало; бліда ранкова пелена розстилася по зеленому моріжку, згортаючи темряву. Фасад Тедкастерської таверни починав біліти на світанку. Добродій Ніклес не лягав спати, бо іноді одна й та сама подія викликає безсоння у декількох людей.

Катастрофи кидають проміння на всі сторони. Киньте каміння у воду й порухуйте бризки.

добродію Ніклесові було не в настрої. Дуже прикро, коли з вами трапляються якісь пригоди. Добродій Ніклес, трохи заспокоївшись й передбачаючи ускладнення, почав міркувати. Він тепер жалкував, що прийняв до себе "таких от людей". Якби ж було знати! Кінчиться на тім, що вони втягнуть його в якусь напасть. А як тепер вигнати їх? У нього була умова з Урсусом. Яке було б щастя розв'язатися з ними! До чого б причепитися, щоб вигнати їх?

Враз він почув дужий стук у двері, що в Англії сповіщає про "когось". Різна сила ударів відповідає стану особи в урядовій ієрархії.

Це був стук не лорда, а стук когось із урядовців суду.

Господар таверни, дуже тремтячи, напіводкрив своє віконце.

І справді це був судовий урядовець. Добродій Ніклес побачив коло дверей, в сутіні, кучку поліцаїв, на чолі яких було двоє людей, один з них судовий пристав.

Добродій Ніклес бачив уранці судового пристава й пізнав його.

Другого чоловіка він не знав.

Це був товстий джентлмен, з восковим обличчям, в модній перуці та в дорожному плащі.

Добродій Ніклес дуже злякався першого з цих персонажів — судового пристава. Коли б добродій Ніклес бував при дворі, він ще більше злякався б другого, бо то був Баркілфедро.

Один із кучки вдруге й дуже вдарив у двері.

Трактирник, у якого холодний піт виступив на чолі, відчинив.

Судовий пристав тоном людини, що має поліційні обов'язки й дуже добре знає бродяг, спитав піднесеним голосом і суворо:

— Добродій Урсус?

Гостинник з низьким поклоном відповів:

— Ваша честь, він мешкає тут.

— Я знаю, — сказав судовий урядовець.

— Звичайно, ваша честь.

— Нехай прийде сюди.

— Ваша честь, його нема дома.

— А де ж він?

— Я не знаю.

— Як?

— Він ще не вернувся.

— Так, він вийшов дуже рано?

— Ні, він вийшов дуже пізно.

— Ну, ці бродяги, — відповів пристав.

— Ваша честь, — тихо сказав добродій Ніклес, — ось і він.

І справді, з-за рога стіни показався Урсус. Він ішов до таверни. Майже ціла ніч пройшла в нього між в'язницею, де опівдні він бачив, як туди ввійшов Гуїнплен, і кладовищем, де опівночі він чув, як засипали яму. Він був подвійно блідий — з туги й від присмерку.

Світанок надає всьому, навіть і тому, що рухається, неясні нічні форми. Блідий і невиразний Урсус, що йшов повільно, здавався подібним до привида.

~В тому страшному нервовому розпачі, що до нього спричиняється відчай, він вийшов з таверни з непокритою головою. Він навіть і не помітив, що на ньому не було капелюха. Його рідке сиве волосся розвівалося на вітрі. Здавалося, що його відкриті очі не дивляться. Урсус мав вигляд божевільного.

Добродію Урсусе, — закричав гостинник, — ідіть! їх честі бажають говорити з вами.

Добродій Ніклес намагався єдине затушувати інцидент і в той же час бажав вжити цієї множини "їх честі", шанобливої для цілої групи; але це могло бути образливо для начальника, що його якимось змішано було з підлеглими.

Урсус кинувся мов людина, що її враз стягли з ліжка, де він спав глибоким сном.

— Що таке? — сказав він.

І тут тільки він побачив поліцію й на чолі поліції судового урядовця.

Новий тяжкий удар.

Там був уепентек, а тут тепер судовий пристав. Здається, що один перекидає його одному. Старі історії багато оповідають про такі пригоди.

Судовий пристав подав йому знак увійти в таверну.

Урсус послухався.

Говікум, що вже встав і підмітав залю, перестав замітати, заховався за столи, залишив віника й затаїв дух. Він засунув пальці в волосся й машинально чухався, що в нього визначало увагу до подій.

Судовий пристав сів на ослінчик перед столом; Баркілфедро взяв стільця. Урсус і господар Ніклес залишилися стояти. Загін поліцаїв, що його залишено було надворі, скупчився перед зачиненими дверима.

Пристав втупив свої суворі законницькі очі в Урсуса й сказав:

— У вас є вовк?

Урсус відповів:

— Не зовсім так.

— У вас є вовк, — продовжив судовий урядовець, зробивши наголос не слові "вовк".

Урсус відповів:

— Річ у тім...

Він замовк.

— Злочин, — відмовив пристав.

Урсус наважився на такий захист:

— Це мій служник.

Судовий урядовець поклав руку на дошку стола, розчепирівши всі п'ять пальців — прекрасний жест влади.

— Блазне, завтра о такій годині ви і ваш вовк мусите залишити Англію. А коли ні, то вовка схоплять, одведуть у поліцію й уб'ють. "

Урсус подумав: продовження убивств. Проте він не сказав ні слова, а тільки затрясся всім тілом.

— Ви чуєте? — сказав знов пристав.

Урсус ствердив, нахиливши голову.

Пристав повторив:

— Уб'ють.

Настало мовчання.

— Задавлять або втоплять.

Пристав подивився на Урсуса.

— А вас у в'язницю.

Урсус пробурчав:

— Пане суддя...

— Ви повинні виїхати до завтраго. А коли ні, такий наказ.

— Пане суддя...

А що?

— Треба покинути Англію — мені й йому?

— Так.

— Сьогодні?

— Сьогодні.

— Як же це зробити?

Добродій Ніклес був щасливий. Цей судовий урядовець, що він так боявся його, став йому на допомогу. Поліція стала на допомогу йому, Ніклесові. Вона визволить його від "таких людей". Вона давала йому той засіб, що він його шукав. Він хотів випроводити Урсуса, а поліція виганяла його. Незалежні обставини — ніяк неможливо опиратися. Він був радий. Він втрутився в розмову:

— Ваша честь, цей чоловік...

Він показав пальцем на Урсуса.

— ... Цей чоловік питає, як зробити так, щоб сьогодні покинути Англію. Немає нічого простішого. Кожного дня й кожної ночі на пристанях Темзи, по той і по цей бік Лондонського мосту стоять кораблі, що відпливають у різні краї. Їдуть із Англії в Данію, в Голандію, в Іспанію, тільки не в Францію — з причини війни, а в усі інші країни. Наступної ночі відпливе декілька кораблів, коло години ранку, підчас припливу. Між іншими "Вограат" із Роттердама.

Судовий пристав зробив рух плечем на бік Урсуса.

— Добре. Від'їжджайте хоч яким судном. Можна й на "Вограаті".

— Пане суддя... — почав Урсус.

— Ну?

— Пане суддя, якби в мене був тільки маленький балаган на колесах, як раніше, то це можна було б. Його можна було б поставити на судно. А... *

А що?

— А тепер у мене Зелений Ящик, громадище з двома кіньми, і хоч який би був великий корабель, він не поміститься на ньому.

— А мені що за діло? Уб'ють вовка.

Урсус, тремтючи, почував, що його наче стискає крижана рука. Потвори, — подумав він. — Убивати людей. От їхня професія.

Ніклес посміхнувся й звернувся до Урсуса:

— Добродію Урсусе, ви можете продати Зелений Ящик.

Урсус подивився на Ніклеса.

Добродію Урсусе, вам зроблено пропозицію.

— Від кого?

— Пропозицію щодо екіпажа. Пропозицію щодо коней. Пропозицію щодо циганок. Пропозицію...

— Від кого? — повторив Урсус.

— Від господаря сусіднього цирку

— Це правда.

Урсус пригадав.

Добродій Ніклес звернувся до судового пристава:

— Ваша честь, умову можнаскласти сьогодні. Господар сусіднього цирку бажає купити балаган і двох коней.

— Господар цирку має резони, — сказав судовий пристав, — бо все це буде потрібне йому. Повозка й коні — це буде корисне йому. Він так само виїде сьогодні. Превелебні панотці савторкських парафій скаржаться на безсоромний галас Торінцового поля. Шериф ужив заходів. Від цього вечора на цій площі не буде ні одного балагана блазнів. Кінець скандалам. Поважний джентлмен, що вшанував нас своєю присутністю...

Судовий пристав перервав свою промову поклоном Баркілфедрові, на що Баркілфедро відповів йому.

— ... Поважний джентлмен, що вшанував нас своєю присутністю, прибув цієї ночі з Віндзора. Він привіз розпорядження, її величність сказала: треба вичистити поле.

Урсус підчас довгих міркувань цієї ночі поставив собі декілька питань. По всьому він бачив тільки труну. Чи можна було напевне сказати, що там був Ґуїнплен? Могли ж бути на світі й інші мерці крім Ґуїнплена. Труна, що її пронесли, не мала ймення мерця. По арешті Ґуїнплена відбулися похорони. Це нічого не доводить. Post hoc, non propter hoc^[51]. Урсус почав вагатися. Сподіванка палає й блищить над тугою, як нафта на воді. Це полум'я, піднявшись, вічно носить над людськими скорботами. Урсус кінчив на тім, що сказав собі: можливо, що поховали Ґуїнплена, але це не певне. Хто знає? Може, Ґуїнплен ще живий.

Урсус уклонився перед приставом.

— Поважний суддя, я виїду. Ми виїдемо. Виїдуть. На "Воґрааті". В Ротердам. Я корюся. Я продам Зелений Ящик, коней, єгиптянок. Але зо мною товариш, — я не можу покинути його. Ґуїнплен...

— Ґуїнплен помер, — сказав голос.

— У Урсуса було вражіння, наче холодна гадюка прослизнула по його шкірі. То почав говорити Баркілфедро.

Останній промінь надії пропав. Більш не могло бути сумніву. Ґуїнплен помер.

Ця особа повинна була знати. У неї був досить лиховісний вигляд для цього. Урсус уклонився.

Добродій Ніклес був дуже добра людина, коли не лякався. А переляканий, він ставав жорстоким.

Найвища лютість — це жах.

Він промурмотів:

— Це спрощує справу.

Він потирав собі руки за спиною Урсуса, як це властивовсім егоїстам, що визначало: "Ну, от я й позбувся".

Урсус безнадійно схилив голову. Присуд над Ґуїнпленом виконано, — він помер; а щодо нього, Урсуса, то присуд над ним визначав, що його посилають у вигнання. Залишалося тільки скоритися. Він замислився.

Він відчув, що хтось доторкнувся до його ліктя. Це був той другий персонаж, супутник судового пристава. Урсус затрясся.

Голос, що сказав: "Ґуїнплен помер", прошепотів йому на вухо:

— Ось десять фунтів стерлінгів; їх посилає вам хтось, що бажає вам добра.

І Баркілфедро поклав на стіл перед Урсусом невеличкий гаманець-

Згадайте про шкатулку, що її взяв з собою Баркілфедро.

Десять Ґіней з двох тисяч — це все, що міг уділити Баркілфедро. Якщо казати щиро, то цього було досить. Коли б він дав більше, то він зазнав би втрати. Він завдав собі праці розшукати лорда, він почав експлуатувати його, і цілком справедливо, що перша здобич із копальні належала йому. Хто вбачав би в цьому вчинку низькість, той мав би право на це, але дивуватися цьому було б даремно. Баркілфедро любив гроші, особливо крадені. Заздрість містить у собі користолюбство. Баркілфедро був не без хиб. Здібний на великі злочини, він мав і дрібні вади. І в тигрів бувають воші.

Баркілфедро повернувся до судового пристава й сказав йому:

— Будь ласка, пане, закінчуйте справу. Я дуже кваплюсь. Мене жде карета, що в неї запряжено власних коней її величності. Мені треба їхати якнайскорше до Віндзору, за дві години я мушу бути там. Я маю дати звіт і дістати розпорядження.

Судовий пристав підвівся.

Він підійшов до дверей, що їх було замкнено тільки на защіпку, відчинив їх, подивився, не сказавши ні слова, на загін поліцаїв і пальцем владно показав, що їм треба було робити. Увесь загін увійшов з таким мовчанням, з якого можна було вбачати, що наближається щось серйозне.

Добродій Ніклес, задоволений з такого швидкого закінчення, що начисто обрубало будь-які ускладнення, і зачарований тим, що виплутався з цілого мішка труднощів, однак турбувався, побачивши, як ставав загін поліцаїв, щоб Урсуса не заарештували в його таверні. Два арешти один за одним у його будинку, — арешт Ґуїнплена, а потім і Урсуса, — могли пошкодити таверні. Гулякам не подобається втручання поліції. Це був привід встряти в розмову з пристойним і великодушним проханням. Добродій Ніклес повернув до судового пристава з шанобливою усмішкою своє лице, в якому пошана стримувала самозадоволення:

— Ваша честь, дозвольте зауважити вашій честі, що ці шановні добродії сержанти вже не потрібні в даний момент: винуватого вовка вивезуть із Англії, а так званий Урсус не опирається, і всі розпорядження вашої чести будуть виконані пунктуально. Ваша честь, зверніть увагу на те, що шанобливі діяння поліції, що так потрібні для добробуту держави, шкідливі для моєї установи і що моя таверна безвинна. Коли блазнів Зеленого Ящика, як каже її величність королева, буде вчищено, то я не бачу

тут уже більше нікого винуватого, бо я не припускаю, щоб можна було вважати за злочинців сліпу дівчину та двох циганок, і я благаю вашу честь, будь ласка, скоротіть ваше почесне відвідання і відпустіть цих шановних добродіїв, що ввійшли сюди, бо їм нічого вже робити в моєму будинку, а коли ваша честь дозволить мені довести справедливість моїх слів у формі смиренного запитання, то я зробив би очевидним, що шановні добродії даремно присутні тут, спитавши вашу честь: коли так званий Урсус виконує присуд і від'їжджає, то кого ж вони мають тут заарештувати?

— Вас, — сказав пристав.

Не можна сперечатися з ударом шпаги, що проколює вас наскрізь. Вражений добродій Ніклес спустився на перше, що трапилося, на стіл, на ослін.

Пристав підніс голос так, що коли б на площі були люди, то могли б почути його:

— Добродію Ніклес Плюмтр, господарє цієї таверни, залишилося розв'язати останню справу. Цей блазень і цей вовк — бродяги. їх вирішено вигнати. Проте хто більш винний, так це ви. У вас і за вашою згодою порушено закон, і ви, людина, що їй видано патента, що взяли на себе громадську відповідальність ви припустили скандал у вашій таверні. Добродію Ніклес, у вас відбирають дозвіл, ви заплатите штраф і підете у в'язницю.

Поліцаї оточили господаря таверни.

Пристав сказав далі, показуючи на Говікума:

— Цей хлопець — ваш спільник, його теж заарештують.

Рука одного з загону схопила Говікума за комір, — він із зацікавленням подивився на поліцая. Хлопець не дуже злякався, — він мало розумів; йому доводилося вже бачити усякого, і він питав себе, чи це не продовження комедії.

Судовий пристав надів капелюха на голову, схристив на животі руки, що є верх величчя, й додав:

— Так от, добродію Ніклес, ви підпадаєте ув'язненню, і вас одведуть у тюрму. Вас і цього хлопця. А цей будинок, Тедкастерська таверна, залишиться закритий, зачинений і замкнений. Для прикладу. А тепер ідіть за нами.

КНИГА СЬОМА

ЖІНКА-ТИТАН

I

ПРОБУДЖЕННЯ

— А Дея!

Ґуїнпленові, що дивився з Корлеон-лоджа, як світало, в той саме час, коли всі ці події відбувалися в Тедкастерській таверні, здавалося, що цей покрик прийшов зовні, а цей крик був у ньому.

Кому не доводилося чути голоса, що виривається з глибин душі?

До того ж починався день.

А світова зоря — це голос.

Чому ж і служить сонце, як не тому, щоб будити заснулу темряву — сумління?

Світло й добродіє одного роду.

Людське серце, цей хаос, чує Fiat lux ^x.

Ґуїнплен . (ми й далі зватимемо його так; Кленчерлі — лорд, а Ґуїнплен — людина)
— Ґуїнплен наче воскрес.

Прийшов час зв'язати артерію.

В ньому чесність зникла.

— А Дея! — сказав він.

І він почув, що в його жилах неначе розлилося щось шляхетне. Щось здорове й бурхливе прокинулося в ньому. Коли добрі думки силоміць вдираються, то це нагадує поворот додому людини, що загубила свій ключ і примушена ламати власні двері. Це — насильне вдирання, проте вдирання добра. Це — ламання, проте ламання зла.

— Дея! Дея! Дея! — твердив він.

Він хотів зміцнити в собі своє власне серце.

¹ Нехай буде світло.

І він голосно поставив таке питання:

— Де ти?

Він був майже здивований, що йому не відповідають.

Він повторював, дивлячись на стелю й на стіни, і позирав наче людина, що приходить до пам'яті:

— Де ти? Де я?

І в цій кімнаті, в цій клітці, він знов починав ходити, як замкнений дикий звір.

— Де я? у Віндзорі. А ти? в Савторку. Ох, боже мій! Це вперше, що ми на такій відстані одно від одного. Хто ж це так роз'єднав нас? Я тут, а ти там! Ох, це неможливо! Цього не буде. Що ж вони зробили зі мною?

Він спинився. *i*

— Хто це казав мені про королеву? А хіба ж я знаю. Змінився! Я змінився! Чому? Тому, що я — лорд. А знаєш ти, Дея, що сталося? Ти — леді. Дивні діла бувають на світі. Так! Справа в тім, щоб знайти дорогу додому. Чи не занапастили вони мене? Тут була якась темна людина. Я пригадую слова, що вона з ними звернулася до мене: "Мілорде, коли відчиняються одні двері, то вони ж зачиняють другі. Що залишилося позад вас, те більш не існує для вас". Інакше сказати: ви — підлий! Ця людина — поганець! Він говорив це мені тоді, коли я ще не очунав. Він зловжив першим моментом мого здивовання. Я став наче жертвою. Де він, щоб мені помститися на ньому за образу! Він говорив до мене з якоюсь ехидною посмішкою, що я бачу її наче уві сні. Ах, от я знову стаю собою! Гаразд. Помиляються, коли думають, що з лорда Кленчерлі можна зробити все, що вони хочуть. Пер англійський, так, тільки з дружиною пера — Деєю. Умови! А чи я погожуся на них? Королева? Що для мене королева? Я ніколи не бачив її. Я не для того становлюся лордом, щоб бути рабом. Я вільно приймаю владу. Невже ж вони уявляють собі, що зняли з мене ланцюги так, ні для чого? Зняли з мене намордника, от і все. Деє! Урсус! Ми вкупі. Я був тим, чим були й ви. Ви будете тим, чим я став тепер. Ідіть до мене! Ні. Я йду до вас. Зараз. Зараз же. Я й так надто довго забарився. Що вони повинні думати, бачачи, що я не повертаюся? А ті гроші! Тільки

поду" мати, що я послав їм грошей! їм потрібний був я. Я пригадую, що та людина, вона сказала мені, що мені не можна вийти звідціля. Побачимо. Ей, карету! карету! нехай запрягають! Я поїду ' шукати їх. Де слуги? Повинні ж бути в мене слуги, бо я тут державець. Я тут господар. Це мій будинок. Я скручу засови, я зламаю замки, я розіб'ю двері ногами. А тому, хто наслідиться загородити мені дорогу, я проткну тіло наскрізь шпагою, бо в мене тепер є шпага. Хотів би я побачити, хто встане проти мене. В мене є дружина — Дея. В мене є батько — Урсус. Мій будинок — палац, і я віддаю його Урсусові. Моє ім'я — корона, і я віддаю її Деї. Скоріше! Зараз! Деє, ось я! О, я скоро пробіжу просторінь між нами, — ось дивіться!

І, піднявши першу порт'єру, що трапилася, він прожогом вийшов з кімнати.

Він опинився в коридорі.

Він пішов уперед.

Перед ним був другий коридор.

Всі двері були відчинені.

Він почав іти навгадь, з кімнати в кімнату, з коридора в коридор, шукаючи вихода.

II

ПАЛАЦ ПОДІБНИЙ ДО ЛІСУ

В палацах, що їх будували за італійським стилем, — а Корлеон-лодж належав до них, — було дуже мало дверей. Все були завіси, порт'єри, килими.

За тієї епохи не було такого палацу, що не мав би в середині якоїсь особливої маси кімнат і коридорів, що відзначалися незвичайними розкошами: позолота, мармур, різьба, східні шовки, затишні закутки, то темні, то висвітлені. Тут були багаті й веселі світлиці — затишки, лаковані, глянсуваті, обкладені голяндським фаянсом або португальською глиною, амбразури високих вікон, зрізані в лутках, і цілком скляні кабінети — наче прекрасні житлові ліхтарі. В товстих стінах були видовбані такі ніші, що в них можна було мешкати. Тут і там убиральні подібні до бонбоньерок. Все це називали "маленькими апартаментами". Тут саме й заподіювали різні злочини.

Коли треба було вбити герцога Гіза, або збезчестити гарненьку дружину президента Сільвекано, або, пізніше, заглушити крики дівчаток, що їх приводив Лебель, тут було зручно. Нова людина не могла розібратися в цих заплутаних кімнатах. Злодійське місце, невідома глибина, де остаточно зникали. В цих ' елегантних печерах принци й вельможі складали свою здобич.

Граф Шароле ховав там мадам Куршан, дружину рекетмайстера, де-Монтюле — дочку Годрі, фермера де ля Круа Сен-Ленфруа, принц Конті — двох красунь булошниць із Ліль-Адама, герцог Букінгем — бідну Пенівель і т. д. Те, що тут творилося, належало до тих вчинків, що їх римський закон зазначає словами: *vi, clam et precario*, тобто силоміць, потихеньку й не надовго. Хто потрапляв туди, той залишався там стільки часу, скільки бажав господар. Це були позолочені підземельні в'язниці. Вони були подібні до монастиря й до сераля. Східці повертали, підіймалися, спускалися. Спіраль кімнат, що ви переходили через них, приводила вас на те саме місце, звідкіля ви вийшли. Галерія закінчувалася божницею. Сповідальня межувала з альковом.

Розгалуження коралів і переходи в губках мабуть правили за моделі для архітекторів, що будували "малі апартаменти" королів і вельмож. Розтоки були безвихідні. Портрети поверталися на відтулинах і за ними були потайні входи й виходи. На кожному кроці різні механізми. Та так і треба було, — тут саме виконувано страшні драми. Поверхи цього вулика йшли від сутеренів до мансарди. Такі чудні, інкрустовані, зірчасті корали були в усіх палацах, починаючи від Версаля, — вони були наче оселі пігмеїв серед житла титанів. Коридори, будуари, гнізда, комірки, потайники. Усякі дірки, де ховалася підлота високопоставлених.

Гуїнплен був у "малих апартаментах" Корлеон-лоджа.

У нього було гарячкове бажання вийти, залишити палац і знов побачити Дею. Але ці заплутані коридори й клітки, потайні двері, непередбачені двері й порт'єри затримували й загаювали його. Йому хотілося бігти, а він примушений був блукати. Він думав, що йому треба штовхнути тільки* одні двері, а тут доводиться розплутувати цілий міток.

За однією кімнатою — друга, потім перехрестя заль.

І ніде він не стрічав нікого живого. Він прислухався. Ніякого руху.

Іноді йому здавалося, що він повертається туди, де вже проходив.

Часом йому вважалося, що хтось іде назустріч йому. Але не було нікого. То був він сам у люстрі, в одягу лорда.

То був він, — неймовірно. Він пізнавав себе, проте не відразу.

Він ішов навгадь у різних напрямках, що траплялися йому.

Він забирався в усі закрути інтимної архітектури: там кабінет з кокетливими малюнками й різьбою, трохи непристойний і дуже затишний; там підозрена капличка, вся вистелена перломутером і емаллю, з такими прикрасами з слонової кості, що їх треба розглядати в люпу і які бувають на табакерках; там один з тих чарівних фльорентинських закутків, що їх вигадано для жіночої гіпохондрії й що відтоді їх звать будуарами. Скрізь, на стелях, ' на стінах, навіть на підлозі були оксамитні або металеві образи птахів і дерев, дивовижних рослин, перевитих перлинами, виступи з позументами, бурштинові шпалери, вояки, королеви, жінки-тритони в кирасах з животами гідри. Погранований кришталь відбивав світло і переломлював проміння, як у призмі. Скло грало, як дорогоцінне каміння. Видно було, як виблискували темні шафи в кутках. Ніхто не міг би сказати, що то були за світлі площини, на яких смарагдове скло змішувалося з золотом сонця, що сходило, і на яких плавали переливи шийки горлиці, — чи то були мікроскопічні люстречка, чи величезні аквамарини. Розкіш одночасно тонка й надмірна. Це був найулюбленіший з палаців, якщо не найколюсальніша скринька з дорогоцінностями. Будинок для Маб або скарб для Жео. Гуїнплен шукав вихода.

Він не знаходив його. Не можна було орієнтуватися. Ніщо не п'янить так, як розкоші, коли бачите їх уперше. Та крім того, Це був лабіринт. На кожному кроці пишнота ставала йому на перешкоді. Здавалося, що все опирається проти того, щоб він вийшов. Наче не хотіло випустити його. Він ніби прилипнув до чогось чудесного. Він

почував, що його схватило й держить.

— Який страшний палац! — подумав він.

Він і далі блукав в лабіринті, збентежений, і питав сам себе, що все це визначає, чи це не в'язниця; він сердився, бажаючи вийти на вільне повітря. Він повторював: "Дея! Дея!" — наче держався за нитку, що її не слід рвати й що повинна була вивести його.

Іноді він гукав:

— Гей, хто там!

Ніхто не відповідав йому.

Кімнатам не було кінця. Це була пустеля, мовчазна, розкішна, лиховісна.

От такими уявляють собі зачаровані замки.

Заховані груби піддержували в цих коридорах і кімнатах літню температуру. Здавалося, що якийсь чарівник піймав місяць червень і запер його в цьому лабіринті. Іноді почувалося щось запашне. Розносилися хвилі пахощів, наче тут десь були невидимі квіти. Було душно. Скрізь килими. Можна було гуляти голим.

Г'юїпплен дивився у вікна. Картини змінювалися. Він бачив то сади, повні весінньої свіжости й ранку, то нові фасади все з іншими статуями, то еспанські патіо — чотирикутні маленькі двори між великими будівлями, забруковані мармуровими плитами, вогкі й холодні; іноді він бачив річку — то була Темза, іноді — велику башту — то був Вінздор.

На вулиці в такий ранній час ще не було перехожих.

Він спинявся. Він прислухався.

— О, я вийду звідця, — казав він. — Я повернуся до Деї. Мене силком не задержать. Лихо тому, хто захоче не пускати мене! Що це за велика башта? Якщо тут велетень, пекельний собака або дракон, що загороджують двері в цей зачарований замок, я знищу їх. Я поглину цілу армію. Дея! Дея!

Враз він почув легкий шум, дуже тихий. Наче десь текла вода.

Він був у вузькому темному коридорі; в декількох кроках перед ним він закінчувався спущеною порт'єрою.

Він пішов до тієї порт'єри, розсунув її, увійшов.

Він побачив щось цілком несподіване.

III

Є В А

Восьмикутна зала, з дуговим склепінням, без вікон, — вона освітлювалася вдень зверху. Стіни, склепіння й підлога були викладені мармуром персикового кольору. Посеред залі бальдахин з темного мармура, на кручених колонах, в масивному і чарівному Єлісаветинському стилі; своєю тінню він покривав ваннубасейн з такого ж самого чорного мармуру; посеред ванни тонкий струмок пахучої й теплої води тихо і поволі наповнював її, — ось що було перед його очима.

Ванна була чорна для того, щоб зробити біле тіло блискучим.

Дзюрчання цієї води він і почув. Спад, що його зроблено було у ванні на певному рівні, не дозволяв воді переливатися через край. Ванна парувала, однак так помалу, що

пара осідала на мармурі. Фонтан серед ванни був подібний до тонкого крицевого дротика, що коливався від найменшого подиху.

Ніяких меблів. Тільки коло ванни одно з тих крісел-ліжок, досить довгих, щоб жінка, простягнувшись, могла помістити у ніг свого собаку, або свого коханця. Звідціля й назва їх сапа!ріе^[52], з якої ми зробили сапаре-

Це було довге еспанське крісло, — видно було, що внизу воно було срібне. Подушка й оббивка були з білого глянсуватого шовку.

По другий бік ванни приставлено було до стіни високу туалетну етажерку з масивного срібла з різними туалетними приналежностями. Посередині було вісім маленьких венеціанських люстр, оправлених у срібну ряму, у вигляді вікна.

В тій частині стіни, що була найближче до канапи, прорубаний був чотирикутний просвіт, що нагадував слухове віконце; його закривали дверці, зроблені з матової срібної дощечки. У дверець були завіси, як у віконниць. На сріблі блищала, прикрашена черню, позолочена королівська корона. Зверху дверець висів прироблений до стіни срібний позолочений дзвінок, якщо він не був з чистого золота.

Напроти входу в цю залю, якраз перед Гуїнпленом, що враз спинився, не було мармурової стіни. Замість неї на всю відтулину до самої стелі йшла й закривала її широка й довга завіса із срібної тканини.

Ця завіса, феєрично тонка, була зовсім прозора. Видно було наскрізь.

В центрі цієї тканини, подібної до павутини, в тому місці, де звичайно сидить павук, Гуїнплен побачив жахливу річ — голу жінку.

Щоб вона була достотно гола, так ні. Ця жінка була одягнена. І одягнена від голови до ніг. За одяг була сорочка, дуже довга, однак така тонка, що здавалася намоченою. Така майже гола жінка підступніша й небезпечніша, ніж одверта гола. Історія записала на свої сторінки оповідання про процесію принцес і високопоставлених дам, що йшли між двома шерегами монахів; підчас цієї процесії герцогиня Монпасье, маючи привід у тім, що вона йшла боса, а також показуючи смиренність, з'явилася перед цілим Парижем у мережевій сорочці. Коректив: із свічкою в руці.

Срібляста тканина, прозора як скло, була завісою. Її було прикріплено тільки вгорі, і її можна було підіймати. Вона відокремлювала мармурову залю, що правила за залюванню, від кімнати, що була за спочивальню. Ця кімната, дуже маленька, була щось подібне до дзеркалового грота. Скрізь були венеційські люстра, припасовані одне до одного; утворюючи многостінник, вони з'єднані були позолоченою багетою, — вони відбивали ліжку, що стояло посеред кімнати. На цьому ліжку, срібному, як туалет і канапа, лежала жінка. Вона спала.

Вона спала, закинувши голову; однією ногою вона відкинула свої укривала, наче злий дух у вигляді жінки, над якою сон бив своїми крилами.

Її Гіпурова подушка впала на килим.

Між її голизою і його зором були тільки дві перепони — її сорочка та газова срібна завіса, обидві прозорі. Кімната, скорше альков, ніж кімната, з якоюсь стриманістю освітлювалася відсвітом з залі-ванни. Жінка може й не соромилася, а світло

соромилося.

Ліжко було без колон; над ним не було ні бальдахина, ні завіси, чому жінка, скоро відкривала очі, могла бачити свою голизну, тисячу разів відбиту в дзеркалах над своєю головою.

Простирadlo було пом'яте від неспокійного сна. Ніжні складки показували, що тканина була надзвичайно тонка. То була доба, коли одна королева, думаючи про те, що її буде засуджено на тім світі, уявляла собі пекло так: ліжко з грубим простирadлом.

А втім, ця мода спати голими прийшла з Італії; цей звичай існував ще в римлян. *Sub clara nuda lucerna*, — каже Горацій.

В ногах ліжка кинуте було капоту з якогось особливого шовку, безсумнівно китайського, бо в складках можна було розгледіти велику золоту ящурку.

За ліжком, у глибині алькова, напевне були двері, замасковані й відзначені досить великим дзеркалом, на якому були намальовані павичі й лебеді. В цій кімнаті, що її зроблено було темною, все сяяло. Проміжки між кришталями й позолотою було покрито тією блискавою речовиною, що її звуть у Венеції "скляною жовчю".

До узголів'я ліжка було прикріплено срібного пюпітра на обертливих перечках і з приробленими свічниками; на пюпітрі лежала розгорнута книжка; вгорі сторінок її видно було заголовок великими червоними літерами: *Alcoranus Mahumedis*.

Г'юїнплен не помічав жадної з цих деталей. Жінка, — от що він бачив.

Він одночасно й закам'янів і був схвильований; одно виключає одне, проте так буває-

Ця жінка, — він пізнав її.

Вона заплющила очі, а лице повернула до нього.

То була герцогиня.

Це була та таємнича істота, що в ній змішувалися різні відблиски невідомого; це та, що примусила його так багато мріяти; це та, що написала йому такого чудного листа.

Єдина на світі жінка, що про неї він міг сказати: вона бачила мене і хоче бути моєю. Він прогнав мрії про неї, він спалив листа. Він віддалив її яко мога далі із своїх мрій, із своєї нам'яти; він більш не думав про неї, він забув її.

Він знов побачив її.

Він побачив її страшну.

Гола жінка — це озброєна жінка.

Він не дихав.

Він почував, наче якесь сяйво підносить його, штовхає. Він дивився. Ця жінка перед ним. Чи це можливо?

В театрі — герцогиня. Тут — нереїда, наяда, фея. Завсігди привид.

Він пробував тікати й почував, що не може. Його погляди стали двома ланцюгами и тягли його до цього видіння.

Чи вона була розпутна жінка, чи діва? Те й те. Коли б тут невидимо присутня була Месаліна, то вона повинна була б усміхатися, а Діяна повинна була пильнувати. На цій красі було сяяння неприступності. Ніяка чистота не могла зрівнятися з цими

невинними й гордими формами. Сніг, до якого ніколи не торкалися, можна пізнати. Священна білість Юнгфрау — така була ця жінка. Від її несвідомого чола, від розсипаного золотистого волосся, від цих спущених вік, від цих ледве помітних синіх жилок, від цих округлих обточених грудей, стегон і колін, що окреслювалися рожевим кольором під сорочкою — віяло божественністю величного сна. Безсоромність поверталася на сяяння. Це творіння було голе з таким спокоєм, наче воно мало право на божественний цинізм; у неї була упевненість олімпіянки, що робилася дочкою безодні і могла сказати океанові: "Батьку"¹. Непрístupна й горда, вона віддавала себе всьому, що траплялося — зорові, пожадливості, божевіллю, мріям; вона так само гордо спала на ліжку у своєму будуарі, як Венера на безМ.ЄЖНІЙ піні...

Вона заснула вночі й спала ще і вдень.

Ґуїнплен тремтів. Він захоплювався.

Захоплення нездорове, що надто зацікавлює.

Йому було страшно.

Доля ще не вичерпала своєї скриньки з несподіванками. Чи не було тут змови проти нього нещасного всіх темних сил? І що буде з ним після всіх цих посмішок лиховісної долі навколо нього? І чи не був весь цей головокрут навмисне підготований! Ця жінка? Вона тут! Чому? Як? Нічого не знати. Чому він тут? Чому вона? Чи не зробили його пером Англії навмисне для цієї герцогині? Хто привів їх так одно до одного? Кого тут обдурили? Хто жертва? Чиїм довір'ям зловжили? Усі ці питання, — він "не міг надати їм точної форми, — проходили послідовно через чорні хмари в його мозкові.

Жінка спала.

Хвилювання його щодалі збільшувалися; для нього це вже була не леді, не герцогиня, не дама, — це була жінка.

Ґуїнплен був сам не свій, — він тремтів.

Іноді герцогиня ніжно поверталася на ліжку й робила невиразні рухи в блакиті, змґнюючи позу, як хмара змінює форму. Наче хвиля на воді, вона утворювала й змінювала чарівні лінії. У жінки така сама хисткість, як у води. Як вода, герцогиня була якась невпіймана. Дивно сказати: вона була тут, видиме тіло, і вона залишалась мрійною.

Дотикальна — вона здавалася далекою. Ґуїнплен, збентежений і блідий, споглядав її. Він чув, як тремтять її груди, й думав, що чує дихання привида. Його тягло до неї й він змагався. Як встояти проти неї? Як встояти проти себе?

Він ждав усього, тільки не цього. ,

Гола жінка. Сонна жінка.

Яка тяжка боротьба!

Він закривав віки. Надто яскраве світло, що падає на вічі, заподіює страждання. Проте й скрізь закриті віки він знову бачив її. Не таку засліплюючу, проте так само прекрасну.

Він спробував тікати й не зміг. Він наче приріс до місця, як це буває уві сні. Коли

ми хочемо відступити від спокуси, вона приковує наші ноги до підлоги. Йти вперед — ця змога залишається, назад — ні. Невидимі руки гріха простягаються із землі, й тягнуть нас у безодню.

Від здивовання до здивовання Ґуїнплен дійшов до пароксизму. Його розум, як посудина, під впливом цього нового приголомшення переповнився. Він почував у собі страшну пересторогу.

У нього вже не було компаса. Єдине, що було перед ним цілком певне, то була жінка. Йому напів одкривалося якесь безповоротне блаженство, що подібне було до корабельної катастрофи. Далі він уже не міг керувати собою.

Непереможна течія й підводний камінь. Підводний камінь — це не скеля, а сирена. В глибині безодні — магніт. Ґуїнплен хотів вирватися від цього притягання, однак як це зробити? Він уже не почував підпори. Людські хитання безконечні. Людина може втратити снасті, як і корабель. Його якір — це совість. Сумна річ: совість може поламатися.

Ґуїнплен навіть не міг сказати собі: "Я — потворний і страшний. Вона відштовхне мене". — Ця жінка бачила його і, не зважаючи на це, написала йому, що любить його.

Так це — вона! Герцогиня! Та жінка! Вона була перед ним, у цій кімнаті, в цьому самотньому місці; вона спить, беззахисна, сама. Вона була в його розпорядженні, а він був під її владою.

Герцогиня!

IV

САТАНА

Враз сонна жінка прокинулась. Вона підвелася на своєму ліжку швидко, проте з величньою грацією її волосся, подібне до білявого некрученого шовку, розсипалося в приємному безладді по її тілу; її сорочка спустилася й давала змогу бачити її плече дуже низько; вона торкнулася своєю ніжною рукою до рожевого мизинця на нозі і декілька хвилин дивилася на свою голу ногу, гідну того, щоб її пестив Перікл і копіював Фідій; потім вона потяглася й позіхнула, як тигриця на сході сонця.

Можливо, що Ґуїнплен з силою зітхнув, як це буває, коли стримують дихання.

— Там хтось є? — сказала вона.

Вона сказала це позіхнувши і з особливою грацією.

Ґуїнплен почув цей голос, що був йому ще незнайомий. Голос чарівний; вимова делікатно-високодумна; привітна інтонація пом'ягшувала звичку наказувати.

В той самий час, підвівшись на коліна, вона була подібна до античної статуї, так само коліновклінної з тисячою прозорих складок, потягла до себе свою капоту й скочила з ліжка; вона стояла гола, — минув момент, і враз вона одяглася. Вмить шовковий одяг покрив її. Дуже довгі рукава сховали її руки. Видно було тільки кінці пальців її ніг, білих з маленькими нігтями, як ноги малої дитини.

Вона вийняла з-за спини цілу хвилю волосся й кинула поверх одягу, потім побігла за ліжко, в глибину алькова, й приклала ухо до розмальованого люстра, що правдоподібно закривало двері.

Вона постукала в скло маленьким сугавом зігнутого вказного.

— Є там хтонебудь? Лорд Давид? Хіба це вже ви? Котра ж година? Чи це ти Баркілфедро?

Вона повернулася.

— Та ні. Це не з того боку. Хіба хтонебудь є у ванній кімнаті? Та відповідайте ж. А втім, ні, звідтіля ніхто не може прийти.

Вона підійшла до завіси із срібної тканини, відкрила її кінцем ноги, відсунула плечем і увійшла в мармурову кімнату.

Ґуїнплен почув холод передсмертної муки. Сховатися нікуди. Тікати надто пізно. До того ж у нього не було й сили тікати. Він хотів, щоб підлога розкрилася й йому провалитися скрізь землю. Не було ніяких засобів, щоб вона не побачила його.

І вона побачила його.

Вона дивилася на нього, незвичайно здивована, проте ні трохи не злякалася, — в неї був відтінок щастя й зневаги.

— От хто, — сказала вона, — Ґуїнплен!

Потім несподівано сильним стрибком, — бо ця кішка була пантерою, — вона кинулася йому на шию.

Вона стиснула йому голову обома голими руками, — підчас цього пориву рукава піднялися.

І враз відштовхнувши його й поклавши на плечі Ґуїнпленові свої маленькі руки, як кігті, вона стала перед ним, лице-в-лице й почала якось чудно дивитися на нього.

Вона дивилася на нього своїми фатальними очима, очима Альдебарана, своїм змішаним зоровим промінням, що в ньому було щось темне й небесне. Ґуїнплен і собі вдивлявся в ту блакитну і в ту чорну зіницю, сам не свій під подвійним пильним поглядом небесного й пекельного погляду. Цей чоловік і ця жінка відбивали на собі якесь лиховісне засліплення. Вони зачаровували одне одного, він своєю потворністю, а вона своєю вродою, й обоє — жахом.

Він мовчав, наче придавлений тягарем, що він не міг підійняти його. Вона викрикнула:

— Ти розумний. Ти прийшов сюди. Ти дізнався, що мене примусили виїхати з Лондона. Ти пішов за мною. Ти добре зробив. Але дивно, як ти міг потрапити сюди.

Взаємне наближення викликає щось подібне до блискавки. Під впливом якоїсь невиразної стурбованості та своєї чесної натури Ґуїнплен відступив, але рожеві пальці, що стискалися на його плечах, держали його. Готувалося щось невблагане. Він опинився в лігві жінки-звіра й сам був звір.

Вона говорила далі:

— Та дурна Ганна, — ти знаєш? Королева, — вона примусила мене приїхати у Віндзор невідомо для чого. Коли я приїхала, то вона замкнулася з своїм ідіотом канцлером. Однак, як ти пройшов до мене? От jjjо я називаю бути справжнім чоловіком. Перешкоди. їх немає. Його кличуть, і він біжить. Ти довідався? Мене звуї герцогиня Джосіяна, — я гадаю, що ти знав. Хто привів тебе сюди? Безсумнівно ґрум.

Він розумний. Я дам йому сто Гіней. Як же ти потрапив сюди? Скажи мені? Ні, не кажи. Я не хочу знати цього. Всяке пояснення знижує. Мені більш подобається все дивне. Від такої потвори, як ти, можна чекати на все, навіть найнемовірне. Ти впав з неба, так, чи піднісся з глибини пекла по східцях Ереба. Нічого простішого: або розсунулася стеля, або відкрилася підлога. Ти або зійшов на хмарі, або підвівся на сірчаному полум'ї. Ти заслуговуєш на те, щоб увійти як боги. Вирішено: ти мій коханець.

Збентежений Гуїнплен слухав і почував, як його думка щодалі то більш хитається. Кінець. Не може бути сумніву. Нічний лист, — ця жінка стверджує його. Він, Гуїнплен, коханець герцогині, улюблений коханець. Незмірна гордість з тисячею темних голів заворушилася в цьому нещасному серці.

Чванливість — страшна сила в нас і проти нас.

Герцогиня казала далі:

— Ти тут, — значить, так вже судилося. Мені більше нічого не треба. Там, угорі, чи внизу, є хтось, що кидає нас одного до одного. Заручини Стікса та Аврори. Заручени божевільні, поза всякими законами. Того дня, коли я побачила тебе, я сказала: "Це — він. Я пізнала його. Це та потвора, про яку я мріяла. Він буде мій". Треба допомагати долі. Ось чому я й написала тобі. Одне питання, Гуїнплене, чи ти віриш у призначення? Я вірю від того часу, коли я прочитала у Ціцерона сон Сціпіона. От як, я й не помітила. Одяг дворянина! Ти одягнувся як вельможа. Та чому й ні? Ти ж блазень. Ще більше підстав! Фігляр — вартий лорда. Та и що ж таке лорди? Кльовни. В тебе шляхетна постать, дуже добра статура. А все ж дивно, як ти опинився тут! Коли ти прибув сюди? Як давно ти тут? Ти бачив мене голу? Я гарна, — хіба ж не так? А я тільки хотіла купатися. О, я люблю тебе! Ти прочитав мого листа? Ти сам прочитав? Чи тобі прочитали його? Ти вмієш читати? Ти мабуть неосвічений. Я ставлю тобі питання, а ти не відповідай. Мені не подобається звук твого голосу. Він надто ніжний. Така незрівняна істота не повинна говорити, а тільки скреготати зубами. Ти співаєш і співаєш гармонійно. А я ненавижу цього. От це єдине, що мені не подобається в тобі. Все інше жахливе, все інше чудове. В Індії ти був би за бога. Невже ти й народився з таким страшним сміхом на лиці? Ні, хіба не так? Тебе, звичайно, понівечили замість кари. Я сподіваюся, що ти вчинив якийсь злочин. Іди ж, я обійму тебе.

Вона сама впала на канапу й посадила його коло себе. Не знаючи як, вони опинилися одно коло одного. Те, що вона казала, пройшло над Гуїнпленом, як страшна буря. Він ледве сприймав властиве розуміння цього шаленого вихора слів. В її очах було захоплення. Вона говорила нескладно, шалено, розгубленим і ніжним голосом. Її слова були одна музика, однак Гуїнплен слухав цю музику, як бурю.

Вона знову стала пильно дивитися на нього.

— Я почуваю, що я принижую себе коло тебе. Яке щастя! Бути герцогинею, — як це банально! Я — царственна, — немає нічого скучнішого! Падіння — відпочинок. Мене шанують і це обридло мені, я хочу, щоб мене зневажали. Ми всі трохи навіжені, починаючи від Венери, Клеопатри, пані де-Шеврез і деЛонгвіль і кінчаючи мною. Я

вихвалитимуся тобою, — я це наперед об'являю. От любові, що принесуть ніяковість фамілії Стюартів, до якої я належу. О, я вільно зітхну! Я знайшла вихід. Я позбавилася від свого величчя. Розбити клясові перегородки — це звільнитися. Все порвати, нічого не боятися, все робити, все руйнувати — значить жити. Слухай, я люблю тебе.

Вона спинилася й лиховісно усміхнулася.

— Я люблю тебе не тільки тому, що ти покалічений, а й тому, що ти огидний. Я люблю потвору, я люблю комедіянта. Коханець принижений, знеславлений, смішний, виставлений на поругу на тому ганебному стовпі, що його звуть театром — це незвичайний смак. Це вкусити плоду безодні. Коханець, що неславить, це щось чарівне. Спробувати яблука не райського, а пекельного, — от що мене спокушує, от чого я жадаю, от чого хочу випити. Я — Єва. Єва безодні. А ти напевне — демон, не знаючи про це. Я зберегла себе для машкари, що її можна побачити тільки вві сні. Ти картонна кукла, що її привид держить за нитки. Ти привид пекельного реготу. Ти владар, що я його ждала. Я була певна того, що мені випаде якась незмірно темна пригода. Ти — той, що я його бажала. Я говорю тобі багато такого, що ти мабуть і не розумієш. Ґуїнплене, ніхто ще не володів мною, я віддаюся тобі чиста, як жагуче полум'я. Ти очевидно не віриш, та коли б ти знав, як мені це однаково.

Слова її виривалися нескладно, як потік лави з вулкану.

Ґуїнплен промурмотів:

— Міледі...

Вона рукою закрила йому уста.

— Мовчи! Дай мені надивитися на тебе. Я розбещена і цнотлива. Я весталка-вакханка. Жадний чоловік мене не знає; я могла би бути Пітією в Дельфах і мати під своєю головою п'ятою бронзовий триніжок, де жерці, обпираючися на шкуру Пітона, шепотіли свої питання невидимому богів. Відстань між нами була надто велика. Ти пройшов цей незмірний простір і ти тут. Це добре. Мовчи! Бери мене!

Вона спинилася. Він тремтів. Вона знову посміхнулася.

— Бачиш, Ґуїнплене, мріяти — це творити. Побажати — це закликати. Споруджувати химеру — це значить викликати реальність. Всемогутня й страшна темрява не дозволяє безкарно викликати її. Вона задовольняє нас. Ти тут. Чи наважусь я занапастити себе? Так. Чи наважусь я бути твоєю коханкою, твоєю підложницею, твоєю рабою, твоєю річчю? З радістю.

Так говорила ця жаклива жінка, показуючи під розстебнутим одягом свій дівочий стан.

Вона казала далі:

— Я — вовчиця для всіх, собака для тебе. Як усі здивуються! Приємно здивовувати дурних! Я розумію себе. Я богиня? Амфітріда віддалася Ціклопові. Fluctivoma Amphitrite. Я фея? Ургела звірила себе Бугріксові, чоловікові в пір'ї з вісьма перетинчастими руками. Я принцеса? У Марії Стюарт був Річчіо. Три красуні, три потвори. Я більша за них, бо ти гірший за всіх. Ґуїнплене, ми створені один для одного. Примха, нехай так. Що таке гураган? Примха! Між нами зоряне споріднення: і ти, і я

належимо ночі, — ти лицем, а я душею. З свого боку й ти твориш мене. Ти приходиш, і моя душа відкривається. Я не знала її. Вона — щось дивне. Твоє наближення примусило вийти з мене — богині — гідру. Ти відкриваєш мені мою справжню натуру. Ти примушуєш мене відкрити саму себе. Бачиш, як я подібна до тебе. Дивися в мене, як у дзеркало. Твоє лице, це моя душа Я не знала, що я такою мірою страшна. Виходить, що я така сама потвора. О, Ґуїнплене, ти знищуєш мою нудьгу.

Вона засміялася якимсь чудним дитячим сміхом і, нахилившись до його вуха, сказала йому зовсім тихо:

— Ти хочеш бачити божевільну жінку? Це — я.

— Її зір проходив Ґуїнпленові в душу. Зір — це кохан-зілля. Її одяг був у страшному безладді. Сліпа й тваринна несамовитість найшла на Ґуїнплена. Несамовитість і разом з тим агонія.

В той час, як ця жінка говорила, він почував наче бризки вогню. Він почував, що насувається щось непоправне. Він не мав сили вимовити слова. Вона спинилася, вона споглядала його.

— О, потворо! — промурмотіла вона. Вона була жахлива.

Враз вона схопила його за руки.

— Ґуїнплене, я — трон, а ти — підмостки. Станьмо на одному рівні. Ах, я щаслива, я впала. Я хотіла б, щоб увесь світ знав, до якої міри я знеславилася. Тоді б стали ще більше схилитися передо мною, бо що більше ненавидять, то більше плазують. Така вже людська вдача. Ворожа, проте плазовита. Дракон, проте хробак. О, я розпутна, як боги! Ніколи не можна відібрати від мене того, я неправонароджена королева дочка. Я и чиню по-королівському. Ти не поганий, ти — гидкий. Поганий — це щось низке, а гидкий — це величчя. Поганий — це чортова гримаса по той бік вродливого. Гидкий — це виворіт чудового. Це — другий бік. У Олімпа два узгірря, одно, в світлі, дає Аполлона, а друге, в темряві, дає ПоліфемаТи — Тітан. Ти був би Бегемотом у лісі, Левіатаном в океані, Тіфоном у кльоаці. Ти вищий. У твоїй огидливості є щось грізне. Твоє лице наче покалічив грім. На твоєму лиці сліди скаженого удару великого полум'яного кулака. Він зім'яв тебе й зникЯкийсь темний неосяжний гнів, у нападі лютости, наліпив на твою душу цей страшний надлюдський образ. Любити тебе значить розуміти величчя. І я маю такий тріумф. Бути закоханою в Аполлона — не великі труднощі. Славу треба міряти здивованням. Я люблю тебе. Я говорила тобі, що королева сестра мені? Роби зі мною, що хочеш. Я ніколи не відчувала того, що зазнаю коло тебе. Ох, як би я хотіла бути увечері з тобою, коли почнеться музика, удвох притулитися до тієї самої подушки, під пурпуровим наметом на позолоченій галері, серед безконечної краси моря. Ображай мене. Бий мене. Плати мені. Поводься зі мною як з твариною. Я кохаю тебе.

Пестощі можуть ревти. У вас є сумнів? Так увійдіть до левів. В цій жінці був жах і він якось з'єднувався з принадливістю. Не можна уявити нічого трагічнішого. Ви почували кігті й почували оксамит. Це був кошачий напад, змішаний з якоюсь стриманістю. Вона нібито грала, але це була вбивча гра. Вона була наче божевільна й

примушувала божеволіти. Її слова були одночасно жорстокі й ніжні. Її образи не ображали. Її кохання принижувало, її ляпас убожествляв. Її шалені слова кохання були величні якимсь прометеївським величчям. Підчас свят великої богині, що їх оспівує Есхіл, жінки під зоряним небом ганялися за сатирами з такою самою епічно-темною змисловістю. Ця жінка наче преобразилася, якщо тільки Преображення можливе на стороні, протилежній, небу. Її волосся розсипалося, як грива, її капота то розкривалася, то знов закривалася; не можна було уявити собі нічого чарівнішого за її груди, повні диких вигуків, за промені її блакитного ока, що змішувалися з полум'ям її чорного ока, Гуїнплен, знесилений, почував, що таке наближення глибоко проймає його й перемагає.

— Я люблю тебе! — крикнула вона.

І впилася в нього своїм поцілунком.

У Гомера були хмари, що їх може потрібно було б накинути й на Гуїнплена та Джосіану, як на Юпітера та Юнону. Гуїнплен відчув, ніби його обпікла блискавка, коли ця жінка, що бачила його й не відсахнулася від його потворности, торкнулася в чарівному поцілункові його покалічених губ своїми божественними

устами. Він почував, що перед цією жінкою, повною загадок, в ньому зникає все. Спогад про Дею з легким криком бився в цій темряві. Є античний барельєф, що уявляє сфінкса, який пожирає амура; з крил цієї ніжної небесної істоти лилася кров між тими жорстокими й насмішкуватими зубами.

Невже Гуїнплен любив цю жінку? Невже в чоловіка, як у земної кулі, два бігуни? Невже й ми повертаємося, як сфера, на своїй непорушній осі, уявляючи здалека зорю, а зблизька грязь, де змінюються день і ніч? Невже ж у серця дві сторони: одна, що любить при світлі, а друга, що любить у темряві? Хіба ж смеркова година б'є фатально для кожного? Хіба помилка становить безперечну частину нашої долі? А зло в нашій природі, — хіба воно так зв'язане з усім останнім? Хіба провина є такий борг, що його треба платити? Все це питання, що глибоко хвилюють.

Те, що зазнавав Гуїнплен, було невимовне: плоть, життя, жах, змисловість, также сп'яніння й весь той сором, що є в гордості. Невже ж він упаде! —

Вона повторила:

— Я люблю тебе!

І шалено притиснула його до своїх грудей.

Гуїнплен задихався.

Враз, зовсім коло них, різко й пронизливо задзвонив дзвінок. Це дзвонив той самий дзвінок, що його прироблено було до стіни. Герцогиня повернула голову й сказала:

— Чого їй треба від мене?

І зараз за тим, з різким звуком трапа, що повертається на пружині, відчинилися срібні дверці, прикрашені королівською короною.

Розкрилася середина баштиці, оббита блакитним оксимитом, і на золотій тарілочці лист.

Лист був товстий, чотирикутний; його покладено було так, щоб видно було велику

печатку, що її відбито було на червоному воску. Дзвінок дзвонив далі.

Відчинені дверці майже торкалися канапи, де сиділи обоє. Герцогиня нахилилася і, обнявши однією рукою Ґуїнпленову шию, простягла другу руку, взяла листа з тарілочки й відштовхнула дверці. Баштиця зачинилася, й дзвінок замовк.

Герцогиня зламала віск між пальцями, розірвала конверт, вийняла два згорнуті папери, що містилися в ньому, й кинула конверт на підлогу, під ноги Ґуїнпленові.

Не зважаючи на те, що воскову печатку було зламано, Ґуїнплен міг розпізнати на ній королівську корону і внизу літеру А.

Розірваний конверт упав так, що можна було бачити обидва боки і одночасно прочитати й написа: її світлості герцогині Джосіані.

В конверті містився пергамент і атласний папір. Пергамент був великий, а атласний папір був маленький. На пергаменті було відбито велику канцелярську печатку на тому зеленому воску, що його звать печаткою дворянства. Герцогиня, ще вся тремтячи, з очима тьманими від бажання, зробила непомітну незадоволену міну.

— Ах, — сказала вона, — що це вона там посилає мені? Якісь папери. Як ця жінка стоїть мені на заваді! І, відсунувши набік пергамент, вона розгорнула атласний папір.

— Це її рука. Це рука моєї сестри. Як це набридло мені. Ґуїнплене, я вже питала тебе, чи вмієш ти читати. Ти вмієш читати?

Ґуїнплен ствердив, нахиливши голову.

Вона простяглася на канапі майже так, як жінка, що лягає спати, старанно заховала свої ноги під одяг, а руки в рукава, ніби раптом засоромившись, але залишивши відкритими свої груди. Окинувши Ґуїнплена жагучим зором, вона подала йому атласний папір.

— Гаразд, Ґуїнплене, — сказала вона, — ти належиш мені. Починай свою службу. Прочитай мені, мій любий, що пише мені королева.

Ґуїнплен взяв атласного листа, розгорнув і голосом, що в ньому відбивалося тремтіння, прочитав:

"Герцогине!

"Ми ласкаво пересилаємо вам додану до цього копію протокола, що її посвідчив й підписав наш слуга Вільям Коупер, лорд-канцлер королівства Англії; з нього ви дізнаєтеся про той великої ваги факт, що законного сина лорда Ліннея Кленчерлі знайдено і особу його стверджено. Під іменням Ґуїнплена він належав до мандрівної трупи фіглярів та блазнів, що з ними він жив від найранішого свого віку. Згідно з законами королівства й за силою його спадкового права лорда Фермена Кленчерлі, сина лорда Ліннея сьогодні ж буде допущено й відновлено в палаті лордів. Ось чому, бажаючи виявити вам нашу ласкавість і зберегти за вами передане вам майно і маєтки лордів Кленчерлі Геркенвіл, ми вирішили, що в вашій прихильності він повинен заступити місце лорда Давида Діррі Мойра. Ми звеліли привезти лорда Фермена у вашу резиденцію в Корлеонлоджі; ми наказали й бажаємо, як королева й сестра, щоб наш лорд Фермен Кленчерлі, що до цього дня його звали Ґуїнпленом, був вашим чоловіком і щоб ви одружилися з ним, — така наша королівська воля".

Поки Ґуїнплен читав з інтонацією, що змінювалася майже на кожному слові, герцогиня, підвівшись з подушки канапи, слухала, спинивши на ньому очі. Коли Ґуїнплен дійшов до кінця, вона вирвала в нього листа.

— Ганна королев а, — сказала вона, прочитавши підпис з задумливою інтонацією.

Потім вона підняла з підлоги пергамент, що вона кинула його, и переглянула його. То була копія свідчення зазнавших катастрофи на "Матутіні", підписана шерифом савторкським і лордом-канцлером.

Прочитавши протокола, вона ще раз перечитала листа від королеви. Потім сказала:

— Так.

І спокійно показала Ґуїнпленові пальцем на порт'єру коридора, з якого він увійшов:

— Вийдіть, — сказала вона.

Закам'янілий Ґуїнплен залишився непорушним.

Вона повторила крижаним тоном:

— Що ви мій чоловік, вийдіть.

Ґуїнплен, не кажучи ні слова і спустивши очі, як винуватий, не ворухнувся.

Вона сказала:

— Ви не маєте права бути тут. Тут місце мого коханця.

Ґуїнплен був наче прикований.

— Гаразд, — сказала вона. — В таких разі доведеться вийти мені. А, так ви мій чоловік! Нічого не може бути кращого. Я вас ненавижу!

І, підвівшись, вона кинула невідомо кому в простір гордий ікест прощання й вийшла.

Порт'єра коридора закрилася за нею.

V

ПІЗНАЮТЬ ОДИН ОДНОГО, ПРОТЕ НЕ ЗНАЙОМІ

Ґуїнплен залишився сам.

Сам коло тієї теплої ванни й пом'ятого ліжка.

Плутанина думок дійшла в нього до крайньої міри. Те, що він думав, зовсім не було подібне до думок. Це було якесь розсіяння, розкиданість, туга перебування в незбагненному. В ньому було щось подібне до того, коли всі мрії розбиваються вщент.

Увійти в невідомий світ — не проста річ.

Починаючи від листа герцогині, що його приніс йому паж, на Ґуїнплена посипалися одна за одною несподівані пригоди, які щодалі ставали незрозуміліші. До цього моменту він почував себе вві сні, проте бачив ясно. Тепер він ішов помацки.

Він не міркував. Він навіть уже не думав. Він корився.

Він залишився сидіти на канапі, на тому самому місці, де покинула його герцогиня.

Враз серед глибокої тиші він почув, що хтось іде. По всьому видно було, що йде чоловік. Ішло з боку, протилежного до того коридору, куди вийшла герцогиня. Наближалось, і хоч чути було глухо, проте ясно. Ґуїнплен, хоч як поглинули його свої думки, почав прислухатися.

Несподівано за тією завісою срібної тканини, що герцогиня залишила її відкрито,

позад ліжка відчинилися двері, що їх легко можна було припустити під розмальованим люстром, і в зеркальній кімнаті чути було мужній веселий голос, що гучно співав стару французьку пісеньку:

Троє маленьких поросят у себе в гною Лаялися як візники.

Увійшов чоловік.

У цього чоловіка була при боці шпага, а в руці капелюх з пір'ям, із шнурком і з кокардою, він був одягнений у розкішний морський одяг з галуном.

Ґуїнплен підскочив, наче пружина підкинула його.

Він пізнав цього чоловіка і цей чоловік пізнав його.

Із здивованих уст обох одночасно зірвався подвійний крик:

— Ґуїнплене!

— Том Джім-Джек!

Чоловік у капе.дюсі з пір'ям підійшов до Ґуїнплена, що схрестив руки.

— Як ти попав сюди, Ґуїнплене?

— А ти, Том Джім-Джек, як опинився тут?

— А, розумію! Джосіяна! Примха. Блазень та ще й потвора, — це надто гарно, щоб можна було спиратись проти цього. Ти переодягся, щоб прийти сюди, Ґуїнплене.

— І ти ж так само, Том Джім-Джек.

— Ґуїнплене, що означає цей одяг вельможі?

— Том Джім-Джек, що визначає цей офіцерський мундір?

— Ґуїнплене, я не відповідаю на такі питання.

— Я теж, Том Джім-Джек.

— Ґуїнплене, мене звуть не Том Джім-Джек.

— Том Джім-Джек, мене звуть не Ґуїнплен.

— Ґуїнплене, я тут у себе.

— Я тут у себе, Том Джім-Джек.

— Не повторюй моїх слів. У тебе іронія, а в мене палиця. Кинь свої жарти, нещасний паскудо.

Ґуїнплен зблід.

— Ти сам паскуда! І ти відповіси мені за цю образу.

— У твоєму балагані, скільки хочеш. На кулаках.

— Тут і на шпагах.

— Любий Ґуїнплене, шпага — це дворянська зброя. Я б'юся тільки з рівними мені. Ми рівні з тобою на кулаках, нерівні на шпагах. В Тедкастерській таверні Том Джім-Джек може з Ґуїнпленом битися навкулачки. У Віндзорі — інша річ. Зрозумій от що: я контр-адмірал.

— А я — пер англійський.

Чоловік, що його Ґуїнплен вважав за Том Джім-Джека, зайшовся від сміху.

— Чому не король? І справді, ти — правий. Комедіант грає всі ролі. Скажи краще, що ти Тезей, царь Атенський.

— Я пер англійський, і ми битимемося.

— Гуїнплене, це вже надто далеко. Не жартуй з тим, хто може звеліти одшмагати тебе. Мене звуть лорд Давид Діррі Мойр.

— А мене звуть лорд Кленчерлі.

Лорд Давид удруге зайшовся від сміху.

— Добре вигадано. Гуїнплен — лорд Кленчерлі. Це й справді те ім'я, що його треба мати, щоб володіти Джосієюною. Слухай, я вибачаю тобі. А знаєш чому? Тому, що ми обидва її коханці.

Порт'єра з коридора відкрилася, і голос сказав:

— Мілорди, ви обидва її чоловіки.

Обидва повернулася

— Баркілфедро! крикнув лорд Давид.

Це й справді був Баркілфедро.

Він низько вклонився обом лордам, усміхаючися.

Позад нього, на декілька кроків, стояла якась людина з шанобливим і суворим обличчям; в руці у неї було чорне жезло.

Ця людина виступила вперед, зробила три поклони перед Гуїнпленом і сказала йому:

— Мілорде, я пристав чорного жезла. Я прийшов, згідно з розпорядженням її величності, за вашою світлістю.

. КНИГА ВОСЬМА

КАПІТОЛІЙ ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ

I

РОСТИН ВЕЛИЧНИХ РЕЧЕЙ

Страшна сила, що вже протягом стількох годин примушувала Гуїнплена зазнавати різних приголомшливих вражінь і що перенесла його до Віндзора, тепер знову призвела його до Лондона.

Реальні візії проходили перед ним безперервно одна за одною.

Не було жадних засобів визволитися від них. Тільки зникало одне, з'являлося друге.

Він не мав часу передихнути.

Хто бачив жонглера, той бачив долю. Ті кулі, що падають, летять угору и знов падають, — це люди в руках долі.

Кулі та іграшки.

Увечері того самого дня Гуїнплен опинився у незвичайному місці.

Він сидів на лаві, що її прикрашали гербові лілії. На ньому поверх його шовкового одягу була червона оксамитова мантия, підбита білим атласом з горностаєвою опушкою, з двома горностаєвими наплічниками, облямованими золотом.

‘ Навколо нього були люди усякого віку — старі й молоді; вони сиділи, як і він, на лілейних квітах і, як він, були одягнені в горностай і пурпур.

Перед собою він побачив декількох людей на колінах. Ці люди були в чорних шовкових мантиях. Дехто з цих коліновклінних людей писали.

Проти себе, трохи віддалік, він побачив східці, естраду, бальдахин, великий щит, що виблискував між левом і однорогом, і під бальдахином на естраді, вгорі тих східців, притулене до щита позолочене й прикрашене короною крісло. Це був трон.

Трон Великобританії.

Ґуїнплен, тепер і сам пер, був у палаті англійських перів.

Як сталося, що Ґуїнплена введено було до палати лордів? Розповімо.

Протягом цілого дня, від самісінького ранку й до вечора, від Віндзора й до Лондона, від Корлеон-лоджа до Вестмінстер-Гола відбувалося безперервне піднесення із сходинки на сходинку. На кожній сходинці нове приголомшення.

З Віндзору його вивезли в королівському екіпажі з пристойним перові ескортом. Почет дуже нагадує варту, що охороняє заарештованого.

Цього дня люди, що жили вздовж дороги з Віндзору до Лондона, бачили кавалькаду почесного королівського конвою з дворян, що були на особливій платні у її величності; почет супроводив дві поштові карети і гнав щодуху. В першій сидів пристав чорного жезла із своєю паличкою в руці. У другій можна було розгледіти широкополого капелюха з білим пір'ям, що кидав густу тінь на лице, — лиця не видно було. Хто ж це там їхав? Чи то був принц? Чи то був в'язень?

То був Ґуїнплен.

Скидалося на те, що когось везуть до Лондонського Товера, насправді везли до палати лордів.

Королева утворила якнайкращу обстанову. Для майбутнього чоловіка своєї сестри вона дала людей із власного почету.

На чолі кортежа їхав на коні помічник пристава чорного жезла.

Перед приставом чорного жезла в його кареті, на лавочці, лежала подушка із срібної парчі. На подушці покладено було чорного портфеля, прикрашеного королівською короною.

У Брентфордї, останній станції перед Лондоном, обидва екіпажі й ескорт спинилися.

Тут їх дожидалася черепахова карета, що її запряжено було четвернею, з чотирма лакеями ззаду й двома форејторами спереду, — кучер був у перуці. Колеса, підніжки, шпиці й дишла — уся карета була в золоті. Коней прикрашувала срібна збруя.

Цей парадний екіпаж був такий розкішний і величний, що міг опосісти видатне місце серед тих п'ятидесяти знаменитих карет, малюнки яких залишив нам Рубо.

Пристав чорного жезла вийшов з екіпажа, а його помічник скочив з коня.

Помічник пристава зняв з лавочки поштової карети подушку з срібної парчі, що на ній лежав портфель з короною, взяв її на обидві руки и пішов позад пристава.

Пристав чорного жезла відчинив дверці порожньої карети, а потім дверці екіпажа, що в ньому був Ґуїнплен, і, спустивши очі, з пошаною запросив Ґуїнплена пересісти в карету.

Ґуїнплен встав з екіпажа й сів у карету.

Пристав з жезлом і його помічник з подушкою теж увійшли в карету, сівши на ту

низеньку лавочку, що її призначено було в старовинних екіпажах для пажів.

Всередині карету було оббито білим атласом і прикрашено бенчським мережевом із срібними торочками та гудзями. На стелі були герби.

Фореятори двох екіпажів, що їх оце залишили, одягнені були в королівські мундири. Кучер, фореятори й льокаї карети, що в неї сіли, мали сині барви, дуже розкішні.

Ґуїнплен, не зважаючи на стан, майже цілковитої неприємності, що він перебував у ньому⁷ помітив цих пишних служників і спитав у пристава чорного жезла:

— Чиї це барви?

Пристав чорного жезла відповів:

— Ваші, мілорд.

Цього дня палата лордів повинна була засідати ввечері: *Curia erat serena* — писали в старовинних протоколах. В Англії парламентське життя залюбки було нічне життя. Відомо, що одного разу Шеріданові довелося свою промову почати опівночі й закінчити її, коли зійшло сонце.

Обидві поштові карети повернулися порожні до Віндзора, а карета, що в ній їхав Ґуїнплен, попрямувала до Лондону.

Черепахова карета всю дорогу від Врентфорда до Лондона проїхала шагом. Цього вимагала достойність кучерової перуки.

В особі цього урочистого кучера Ґуїнпленом заволодів церемоніал.

А в тім ця затримка напевне мала свою мету. Далі видно буде можливі мотиви. . . ,

Ніч ще не наступила, проте вже смеркало, коли черепахова карета спинилася перед Кінґсґетом^{[53] [54]}, тяжкими ворітьми, що їх наче вдавнено між двома баштицями, які з'єднували Вайт-Гол з Вестмінстером.

Почет скупчився навколо карети.

Один з льокаїв, що стояв на задку, скочив на брук і відчинив дверці.

Пристав чорного жезла, а за ним і його помічник з подушкою в руках, встали з карети, і пристав сказав Ґуїнпленові:

— Мілорде, призов'яте вийти. Тільки ваша світлість нехай залишить капелюха на голові.

На Ґуїнпленові, під його дорожнім плащем, було шовкове вбрання, що його він не скидав од учорашнього дня. Шпаги в нього не було.

Свій плащ він залишив у кареті.

Під аркою Кінґсґета, що служила для в'їзду екіпажів, були маленькі бокові двері, до яких вело декілька сходинок.

У всіх урочистих випадках пошана полягає в тому, що нижчі йдуть уперед того, кого шанують.

Пристав чорного жезла, маючи позад себе свого помічника, ішов спереду.

Ґуїнплен ішов за ними.

Вони піднялися по сходинках і ввійшли в бокові двері.

За декілька хвилин вони ввійшли у велику круглу кімнату з колоною посередині; це була нижня частина башти, заля першого надземового поверху; її освітлювали вузькі

стрілчасті вікна, що скидалися на ніші, — вона повинна була залишатися темна навіть у ясний день. Мало світла іноді становить невідмінну частину урочистості. Темрява — величчя.

В цій кімнаті стояло тринадцятеро людей: троє спереду, шестеро в другому ряді й четверо ззаду.

На одному з трьох перших був червоний бархатний одяг, а на двох інших такі самі червоні камізельки, тільки атласні. У всіх трьох на плечах були вишиті англійські герби.

Шестеро другого ряду були одягнені в далматики з білого муару; у кожного на грудях був особливий герб.

Четверо останні, всі в чорному муарі, були відмінні один від одного: у першого була блакитна мантия, у другого — на животі ясно-червоний св. Георг, на третьому на грудях і на спині два вишивані малинові хрести, у четвертого — хутрянний чорний комір з соболевої шкури. Всі вони були в перуках, без капелюхів і мали при боці шпаги.

В сутіні ледве можна було розгледіти обличчя цих людей. І вони так само не могли бачити Г'юінпленового лиця.

Пристав чорного жезла підніс свою паличку й сказав:

— Мілорде Фермен Кленчерлі, бароне Кленчерлі і Геркенвіл. Я, пристав чорного жезла, перший урядовець залі засідань, передаю вашу світлість Джарет'єрові, першому герольдові Англії.

Особа в оксамитовому одязі виступила вперед, вклонилася Г'юінпленові до землі й сказала:

— Мілорде Фермен Кленчерлі. Я Джарет'єр, перший герольд Англії. Мене призначив і затвердив на моїй посаді його милість герцог Норфолкський, спадковий граф-маршал. Я присягав на вірність королю, перам і лицарям ордена Підв'язки. В день мого призначення, коли граф-маршал англійський вилив мені на голову келех вина, я урочисто обіцяв служити дворянству, уникати спільництва осіб поганої репутації, скорше пробачати, ніж ганьбити шляхетних людей і допомагати вдовам і дівам. На мене покладено обов'язок установлювати порядок похорон перів і піклуватися й охороняти їх герби. Я передаю себе до розпорядження вашої світлості-

Перший з двох інших, що були в червоних атласних камізельках, уклонився й сказав:

— Мілорде, я — Кляренс, другий герольдмейстер Англії. Я урядовець, що встановлюю порядок при похоронах дворян, які стоять нижче за перів. Я передаю себе до розпорядження вашої світлості.

Друга людина в атласному камізельку привітала й сказала:

— Мілорде, я — Норрой, третій герольдмайстер Англії. Я передаю себе до розпорядження вашої світлості.

Шестеро з другого ряду, непорушно і не дсдаючися, зробили крок уперед.

Перший з правого боку від Г'юінплена сказав:

— Мілорде, всі ми шестеро — герольди Англії. Я — Йорк.

Потім кожен з герольдів брав слово по черзі й називав себе:

— Я — Ланкастер.

— Я — Річмонд.

— Я — Честер.

— Я — Сомерсет.

— Я — Віндзор.

Герби, що були в них на грудях, були саме ті графства й міста, іменнями яких вони прозивались.

Четверо, що були одягнені в чорне й стояли позад герольдів, мовчали.

Герольдмайстер Джаретьер показав на них Гуїнпленові пальцем і сказав:

— Мілорде, оце четверо кандидатів у герольди. Блакитна Мантия.

Людина в блакитній мантиї нахилила голову.

— Червоний Дракон.

Людина з св. Георг'ом уклонила.

— Червоний Хрест.

Людина з вишитими червоними хрестами вклонила.

— Хутроноша.

Людина з соболевим хутром вклонила.

На знак герольдмайстера перший з кандидатів, Блакитна Мантия, виступив наперед і взяв з рук помічника пристава подушку із срібного ґлясету і портфель з короною.

І перший герольд сказав приставу чорного жезла:

— Нехай буде так. Заявляю вашій честі, що його світлість прийнятий.

Всі ці подробиці етикету та інші, що їх буде описано далі, становили старовинний церемоніал, заведений ще до Генріха VIII. Ганна намагалася відживити його на деякий час. Нічого з усього цього тепер не робиться. Однак палата лордів вважає себе за непохитну, і якщо де існує старовина в якихсь частинах, то саме тут.

Проте й вона змінюється. *E pur si muove* *.

Перший герольд звернувся до Гуїнплена:

— Будь ласка, йдіть за мною, мілорде.

Потім додав:

— Вам будуть уклонятися. А ви, ваша світлість, тільки підіймайте край свого капелюха.

Церемоніальний похід попрямував до дверей, що були в глибині круглої залі.

Похід починав пристав чорного жезла.

За ним Блакитна Мантия з подушкою, потім перший герольд; за першим герольдом — Гуїнпен з капелюхом на голові.

Інші герольдмайстри, герольди, кандидати залишилися в круглій залі.

Гуїнпен, маючи поперед себе пристава чорного жезла і в супроводі першого герольда, пройшов із залі в залю таким шляхом, що його тепер неможливо відзначити, бо старий будинок англійського парлямента знищено.

Настала ніч, і в галеріях на певній відстані одна від однієї горіли лампи. В залах

висіли мідяні люстри з засвіченими восковими свічками, щось подібне до церковних паникадил.

Не стрічали нікого, крім осіб, що потрібні були для церемоніалу.

В одній кімнаті, через яку переходив похід, стояли, нахиливши з пошаною голови, четверо клерків державної печатки і клерк державних паперів.

В іншій залі був високошановний Філіпп Сайденгем, лицархорунжий, володар Браймптона в Сомерсеті. Хорунжим звали лицаря, що його висвячував король під час війни під розгорнутим королівським прапором.

В дальшій залі був найдавніший баронет в Англії, сер Едмунд Бекон Суфолкський, спадкоємець сера Ніколаса, що його кваліфіковано було *primus baronetorum Angliae*^[55]^[56]. За сером Едмундом стояв його джура з самопалом і стайничий з гербом Улстера, бо баронети були природжені захисники Удегейського графства в Ірландії.

Ще в дальшій залі був канцлер державної скарбниці із своїми чотирма рахівниками та з двома депутатами лорда-камергера, що їх обов'язок був розкладати податки. Тут же був ще завідувач монетарні, що держав на відкритій руці фунт стерлінгів, якого вироблено було, як це було звичайно для фунтів, на особливому штампі. Всі вісім осіб уклонилися новому лордові.

На вході до коридору, що його оббито було матами й що сполучував нижній поверх з верхнім, Ґуїнплена привітав сер Томас Мансел де-Маргам, контролер королівського двора і член парлямента, як представник Ґлеморгена; а на виході — депутація баронів П'яти Портів, що стояла з правого і з лівого боку, по чотири на кожній сторінці, бо портів було вісім.

Коли Ґуїнплен хотів відповісти на привітання, то перший герольд потихеньку нагадав йому про церемоніал.

— Тільки край капелюха, мілорд.

Ґуїнплен зробив, як йому було наказано.

Він дійшов до "розмальованої кімнати", де не було ніяких малюнків, крім декількох образів святих, між іншими святого Едварда, під склепінням великих стрільчатих вікон, що їх перерізано було надвое підлогою; низ їх був у Вестмінстерській залі, а верх у "розмальованій кімнаті".

По той бік дерев'яного бар'єра, що перегороджував одну частину кімнати від другої, стояли три державні секретарі — значні люди.

Всі вони мовчки привітали Ґуїнплена.

Ґуїнплен доторкнувся краю свого капелюха.

Сторож бар'єра підійняв дерев'яну перегородку, що поверталася на шарнірах, і таким чином одкрив вхід у задню частину "розмальованої кімнати", де стояв довгий стіл, накритий зеленим сукном, його призначено було тільки для лордів.

На столі стояв засвічений канделябр.

Ґуїнплен, маючи поперед себе пристава чорного жезла, Блакитну Мантию і Джарет'єра, пройшов у це привілейоване відділення.

Сторож бар'єра закрити за Ґуїнпленом вхід.

Герольдмайстер спинився у самої перегородки.

Розмальована кімната була простора.

В глибині залі видно було під королівським гербом, що був між двома вікнами, двох дідів, одягнених у червоні оксамитні мантиї; на плечах і на капелюхах у них було по дві горностаєві смужки, облямовані золотим галуном, а на перуках білі пера. З-під мантий видно було їх шовковий одяг і держак шпага.

За ними стояла непорушно людина, одягнена в чорний муар; вона високо держала велику золоту булаву, прикрашену зверху левом з короною.

Це був бунчужний англійських перів.

Лев — їхня емблема. Et le lions ce sont les Barons et li Per^[57], — сказано в рукописній хроніці Бертрана Дюгесклена.

Герольдмайстер показав Гуїнплєнові на дідів в оксамитних мантиях і сказав йому на вухо:

— Мілорде, це — рівні вам. Уклоніться їм так само, як вони вклоняться вам. Ці вельможі, що присутні тут, два барони, і лорд-канцлер призначив їх вам за хрещених батьків. Вони дуже старі й майже сліпі. Вони саме і введуть вас у палату лордів. Перший з них — Чарлз Мілдмеї, лорд Фітцволтер, шостий вельможа на баронській лаві. Другий — Август Арондел, лорд, Арондел Трерайс, тридцять восьмий вельможа на баронській лаві.

Герольдмейстер, зробивши один крок до двох дідів, підніс голос:

— Фермен Кленчерлі, барон Кленчерлі, барон Генкервіл, маркіз Корлеонський у Сіцилії вітає ваші світлості.

Обидва лорди підняли свої капелюхи над головами на всю довжину руки, потім знову наділи їх на голови.

Гуїнплен вітав їх так само.

Пристав чорного жезла виступив уперед, за ним Блакитна Мантия, потім Джаретьер.

Бунчужний підійшов до Гуїнплєна й став перед ним, а два лорди — з обох боків: лорд Фітцволтер праворуч, а лорд Арондел Трерайс ліворуч. Лорд Арондел здавався дуже старезним і був старіший із двох. Він помер за рік після того, відписавши своє перство маленькому внукові Джону; 1768 року це перство припинилося. "

Похід вийшов із "розмальованої кімнати" й попростував до галерії з колонами, де стояли на варті у кожної колони вперемішку англійці з топірцями й шотландці з келепами.

Капітани англійських і шотландських вартових одсальютували Гуїнплєнові та двом лордам-хрещеним батькам шпагами. Салдати салютували — одні топірцями, а інші келепами.

В глибині галерії сяяли великі двері, такі розкішні, що дві половинки їх подібні були до двох золотих блях.

По обидва боки дверей непорушно стояло двоє людей. З їхніх барв можливо було признати в них door keepers — воротарів.

Не доходячи до цих дверей, галерія розширювалася, утворюючи круглу скляну ротонду.

В цій ротонді на кріслі з величезною спинкою сиділа якась особа, дуже значна, коли зважати на незвичайно широку мантію й велику перуку. Це був Вільям Ковпер, лорд-канцлер Англії.

Іноді вважають за достойність, коли хто має фізичну хибу більшу, ніж яку має король. Вільям Ковпер був короткозорий, Ганна так само, тільки менше. Ця короткозорість Вільяма Ковпера подобалася її величності й примусила королеву обрати його на канцлера і на охоронця королівського сумління.

У лорда Ковпера верхня губа була менша, а нижня товща, — ознака напівдоброї людини.

Скляну ротонду освітлювала лампа, що її почеплено було до стелі.

Праворуч од поважного у своєму високому кріслі лорда канцлера стояв стіл, за яким сидів клерк корони, а з лівого боку — другий стіл, де сидів клерк парляменту.

Перед кожним клерком лежав одкритий список і стояв каламар.

Позад крісла лорда-канцлера стояв його бунчужний, що держав булаву з короною. Далі служник, що носив шлейф, і другий, що носив гаманець, — обидва у великих перуках. Усі ці посади існують ще й тепер.

На табуреті коло крісла лежала шпага з золотим державом, в піхві і з бархатною перевіссю вогневого кольору.

Позад коронного клерка стояв урядовець, що двома руками держав розгорнуту мантію, — це була коронаційна мантія.

Позад парламентського клерка стояв інший урядовець, що держав розкрити іншу мантію, — то була парламентська мантія.

Обидві мантії були однакові з криваво-червоного оксамиту й підбиті білою тафтою, з двома горностаєвими смужками, облямованими золотим галуном, на плечах — тільки в коронаційній мантії — горностаєві нашивки були ширші.

Третій урядовець, що звався "librarian"^[58], держав на чотирикутньому підносі з фляндської шкіри red-book, невеличку книжку, оправлену в червоний сап'ян, — в ній містився список перів і виборчих громад, а далі білі сторінки й олівець; за звичаєм таку книжечку давали кожному новому членові, що вступав до парляменту.

Процесія, що її закінчував Ґуїнплен між двома перами, своїми хрещеними батьками, спинилася перед кріслом лорда-канцлера.

Обидва лорди-хрещені батьки зняли свої капелюхи. Ґуїнплен зробив так само.

Герольдмайстер узяв з рук Блакитної Мантії подушку з срібного глясету, став на коліна і подав лордові-канцлерові чорний портфель на подушці.

Лорд-канцлер узяв портфель і передав його клеркові парляменту. Клерк узяв його з пристойною урочистістю, потім вернувся на своє місце.

Клерк парляменту розкрив портфель і встав.

Портфель містив у собі два звичайні документи: королівську грамоту до палати лордів і наказ^[59] новому членові засідати у парламенті.

Клерк, стоячи, прочитав обидва документи з шанобливою повільністю.

"Наказ засідати" у парламенті, що його адресовано було лордові Фермену Кленчерлі, закінчували такі слова: "Найсуворіше наказуємо вам^[60], під страхом порушити вірність й підданство,

що ви зобов'язані опосісти персонально вам належне місце між прелатами й перами, що засідають у нашому парляменті у Вестмінстері, щоб цілком чесно й сумлінно висловлювати ваші погляди щодо справ королівства й церкви

Коли клерк закінчив читати документи, лорд-канцлер підніс свій голос:

— Коронний акт об'явлено. Лорд Фермен Кленчерлі, чи ваша світлість зрікається догмата віри в пресуществлення, шанування святих і месси?

Ґуїнплен вклонився.

— Акт закінчено, — сказав лорд-канцлер

А клерк парляменту відповів:

— Його світлість заприсягнувся.

Лорд-канцлер додав:

— Мілорд Фермен Кленчерлі, ви можете засідати.

— Нехай буде так, — сказали обидва хрещені батьки.

Герольдмайстер встав, узяв з табуретки шпагу й підперезав перевісню Ґуїнплена.

"Коли це зроблено, — сказано в старовинних норманських хартіях, — пер бере свою шпагу і йде засідати у високій палаті".

Ґуїнплен почув, що хтось позад нього сказав йому:

— Надіваю на вашу світлість парляментську мантию.

В той самий час урядовець, що говорив до нього й що держав цю мантию, накинув її на нього і зав'язав на його шиї чорну стьожку горностаєвого коміра.

Тепер Ґуїнплен у пурпуровій мантиї і з золотою шпагою при боці був подібний до двох лордів, що стояли з правого й з лівого боку.

Книжник подав йому red-book, він поклав її в кишеню свого одягу.

Герольдмайстер проговорив йому на вухо:

— Мілорде, коли ввійдете, уклоніться королівському кріслу. Королівське крісло це трон.

А в той час обидва клерки щось записували, кожен за своїм столом, один у *реєстр* корони, а другий у реєстр парляменту.

Обидва, один за одним, — клерк корони перший, піднесли свої книги лордові-канцлерові; той підписав їх.

Підписавши обидва реєстри, лорд-канцлер підвівся.

— Лорд Фермен Кленчерлі, барон Кленчерлі, барон Геркенвіл, маркіз Корлеонський в Італії, ласкаво вітаємо вас серед рівних вам перів, духовних і світських лордів Великобританії.

Обидва хрещені батьки Ґуїнпленові доторкнулися до його плечей.

Він повернувся.

Великі позолочені двері в глибині галерії розчинилися на обидві половинки.

То були двері палати англійських перів.

Не минуло ще й тридцяти шости годин з того часу, як Гуїнплен, оточений іншим кортежем, бачив відчинені перед собою залізні двері Савторкської в'язниці.

Всі ці хмари страшно швидко пронеслися над його головою; хмари були події, а швидкість їх говорила наче про шторм.

II

БЕЗСТОРОННІСТЬ

Перство народилося у Франції. Епоха невідома. За Карла Великого, — так каже легенда. За Роберта Мудрого, — так каже історія. Історія не певніша за те, що каже легенда. Фавен пише: "Король французький хотів привабити до себе вельмож своєї держави величним титулом перів, наче вони були рівні йому".

Перство дуже, швидко роздвоїлося і з Франції перейшло до Англії.

Утворення перства було великою подією в Англії і майже великою справою. За прецедент для нього був саксонський "віттенаґемот". Данський "тан" і норманський "вівассер" злилися в бароні. Барон те ж саме слово, що й *vir*, еспанською мовою його перекладають словом *varón*, що визначає переважно чоловіка. Від 1075 року барони примусили короля відчувати себе. Та ще якого короля! Вільгельма Завойовника. Року 1086-го барони утворили базу для феодалізму; за таку базу правила книга *Doomsday-book* "Книга страшного суду". За Івана Безземельного виникає конфлікт; французька аристократія поставилася з висока до Великобританії, і французьке перство намагалося притягти до свого суду англійського короля. Англійські барони обурилися. Під час коронування Філіппа-Августа король англійський, як герцог норманський, ніс перший чотирикутний прапор, а герцог Г'єнський — другий. Проти цього короля, васала чужоземного короля, повстала "війна вельмож". Барони нав'язали королеві Івану Велику Хартію, з якої й вийшла палата лордів. Папа втручається в цю справу, стає на бік короля й відлучає лордів од церкви. Це трапилося року 1215-го, папа був тоді Інокентій III, що написав *Veni Sānete Spiritus** (*¹ *Прийди, святий душе.*); він же послав до Івана Безземельного чотири золоті персні, як символи чотирьох головних добродішностей. Лорди правили своє. Довгий двобій, що тягся декілька поколінь. Це була так звана "Пемброкська боротьба". Рік 1248 — рік "Оксфордських дарованих грамот". Двадцять чотири барони обмежують короля, сперечаються з ним і кличуть до участі в незгоді, яка щодалі поширювалася, по одному лицарю від кожного графства. Світанок палати громад. Пізніше лорди почали притягати до себе по два городянина від кожного міста й по два міщанина від кожного містечка. Так от сталося, що аж до Єлісавети пери були за суддів дійсности виборів до палати громад. З їхньої юрисдикції народилося прислів'я: "депутатів треба обирати без трьох *P: sine Prece, sine Pretio, sine Róculo*" *. Це не перешкоджало тому, що утворилися гнилі містечки. Року 1293-го палата перів у Франції Ще мала під своєю юрисдикцією англійського короля, і Філіпп Красивий викликав до себе на суд Едварда I. Едвард I був той самий король, що звелів своєму синові зварити його після смерті і взяти його кістки на війну. Під тиском королівського божевільства лорди відчували потребу зміцнити парламент; вони

розподіляють його на дві палати: палату високу й палату нижню. Лорди зарозуміло зберігають для себе зверхність. "Коли траплялося, що хтось із палати громад говорив зневажливо й зухвало про палату лордів, то такого закликали до суду, щоб зробити йому догану, а іноді посилали й у Товер.

¹ *Без прохання, без платні, без чарки.*

² *Chamberlayne, Etat present de Г Angleterre. Tome II. 2-e partie. Chap. IV, pag. 64. 1688.*

Та ж сама різниця і в голосуванні. В палаті лордів голосували один по одному, починаючи від останнього барона, що його звали молодшим. Кожен пер на виклик відповідав: з а д оvolений або незадоволений. В палаті громад голосували всі разом, стадом: так або н і. Члени палати громад обвинувачували, а пери судили. Пери, зневажаючи цифри, передали палаті громад догляд за скарбницею, що палата громад і використала; скарбниця зветься *échiquier*, тобто шахматною дошкою; на думку одних ця чудна назва походить від скатерки на столі, що уявляла шахматну дошку, а на думку інших — від шухлядок старої шафи, в якій за залізними ґратами лежали скарби англійських королів. Від кінця тринадцятого століття датується щорічні записи — *Yeag Book*. Підчас війни Червоної та Білої троянд лорди теж давали відчутти свою силу, то стаючи на бік Джона Гавнтського, герцога Ланкастерського, то на бік Едмунда, герцога Йоркського. Байт Тейлор, Лоларді, Варвік, що робив королів, вся та анархія, ця мати, з якої вийшло визволення, одверто чи таємно, спиралася на англійський феодалізм. Лорди з користю для себе ревниво стежили за тронем; ревнувати — значить стерегти. Вони обрізують королівську ініціативу, обмежують випадки образи величності, підбурюють псевдо-Річардів проти Генріха IV, стають за найвищих суддів, роз'язують спірне питання про три корони між герцогом Йоркським і Маргарітою Анжуйською і, в разі потреби, підіймають зброю й дають бої у Шрюсбергі, Тьюксбері і СентАльбані і то програють їх, то виграють. Уже в тринадцятому столітті вони перемогли у Льюїза й вигнали з королівства чотирьох братів короля, неправонароджених дітей Ізабели й графа де-ля Мерча за те, що всі чотири були лихварі; з одного боку принци, а з другого боку — шахраї, — річ, що бувала й пізніше, але в той час це мало поважали.

До п'ятнадцятого століття в королі англійському ще можливо було відчутти герцога норманського, і парламентські акти складали французькою мовою. Від Генріха VII, з волі лордів, їх почали складати англійською мовою. Англія, бретонська за Утера Пендрагана, римська за Цезаря, саксонська за часів сьомивладности, данська за Гарольда, норманська по Вільгельмі, завдяки лордам стає англійською. Потім вона стає англіканською. Мати свою релігію — велика сила. Чужоземний папа висисає національне життя. 1534 року Лондон рве зв'язок з Римом, пери засвоюють реформацію й лорди визнають Лютера. Цей рух був відповіддю на папське одлучення року 1215-го. Генріх VIII був задоволений з цього, але в інших випадках лорди стояли йому на перешкоді. Булдог перед ведмедем, це палата лордів перед Генріхом VIII. Коли Волсей краде Вайт-Гол у народа і коли Генріх VIII краде ВайтТол у Волслея, то хто гарчить? Чотири лорди — Дарсі Чічестер, Сен-Джон де-Блетсо і (два норманських

імення) Мавтжой і Мавнтігль. Король намагається збільшити свої права. Перство обурюється. Спадковість містить у собі непідкупність; звідцілья непокірливість лордів. Лорди хвилюються навіть за часів Єлісавети. В наслідок — Дургемські страти. Спідницю цієї тиранки забризкано кров'ю. Фіжми, що під ними заховано плаху, — така Єлісавета. Єлісавета скликає парляменти можливо менше й скорочує палату лордів до шістдесяти членів, — серед них був тільки один маркіз, Вестмінстер, і жадного герцога. В Англії королі залюбки припускали, щоб пери вимирали. За часів Ганни, — наводимо тільки один приклад, — виявилось, що від дванадцятого століття погасло п'ятьсот шістдесят п'ять перств. Війна троянд почала знищення герцогів, що його докінчила сокирою Марія Тюдор. Це визначало — зітнути голову дворянству. Зарубати герцога — це відрубати голову. Безсумнівно добра політика, проте псувати краще, ніж рубати. Це зрозумів Яків I. Він відновив герцогство. Він зробив герцогом свого фаворита Вільерса, що його самого зробив свинею ^[61]. Перетворення герцога февдального в герцога придворного. Це потім поширилося. Карл II зробив герцогинями двох своїх любовниць — Варвару Савтгамптонську і Луїзу Кервел. За Ганни було двадцять п'ять герцогів, і з них три чужинці — Кумберленд, Кембрідж і Шомберг. А чи мали успіх ці заходи, що їх вигадав Яків I? Ні. Палата лордів відчула, що її беруть до рук інтригою й роз'ярюється. Вона обурюється проти Якова I, вона обурюється проти Карла I, що — скажемо мимохідь — може, був трохи причетний до вбивства свого батька, як Марія Медічі мабуть була трохи причетна до вбивства свого чоловіка. Розрив між Карлом I і перством. Лорди, що за часів Якова I притягали до свого суду хабарництво в особі Бекона, за Карла I порушують процес проти зрадництва в особі Стафорда. Вони засудили Бекона, вони засудили й Стафорда. Один стратив честь, а другий стратив життя. Карлові I вперше зітнуто голову в особі Стафорда. Лорди подають міцну підтримку палаті громад. Король скликає парлямент в Оксфорді, революція скликає його в Лондоні; сорок три пери з королем, двадцять два — з республікою. В наслідок того, що лорди взяли під свій захист народ, виник біль про права — початок наших прав людини: неясна тінь, що її з глибини майбутнього кинула французька революція на революцію англійську.

Такі заслуги. Невільні, — нехай так. І їх куплено дорогою ціною, бо це перство — величезний паразит. Але, не зважаючи на це, заслуги перства дуже значні. Деспотизм Людовіка XI, Рішельє і Людовіка XIV, заведення султанської будови в державі, загальне приниження, що його вважали за рівність, скипетр, що його обернули в палку, пригноблення народніх мас, — весь цей суто-турецький режим заведено було в Франції, та лорди не допустили його в Англії. Вони зробили з аристократії стіну, що стримувала короля з одного боку й захищала народ — з другого боку. Вони викупають свою чванливість щодо народа своїм зухвальством щодо короля. Граф Сімон Лейчестер сказав Генріхові III королю: ти збрехав. Лорди нав'язували короні певні зобов'язання. Вони дошкуляли королеві в уразливому місці, в полюванні. Кожен лорд, проходячи через королівський парк, мав право вбити одну козулю. Взагалі у короля лорди повадяться, як у себе дома. Передбачено, що коли б король був ув'язнений в

Лондонському Тoverі, то йому призначалася б пайка не більша за пайку пера, тобто дванадцять фунтів стерлінгів на тиждень, — цим королі зобов'язані палаті лордів. Навіть більше. Король позбавлений корони, — і цим він зобов'язаний лордам. Лорди скинули Івана Безземельного, розжалували Едварда II, усунули Річарда II, зломали Генріха VI і зробили можливою появу Кромвелля. Який Людовік XIV був у Карлі I? Завдяки Кромвелю він залишився захований. А втім — скажемо мимохідь — сам Кромвель — ні один історик не звернув уваги на цей факт — претендував на перство. От чому він одружився з Єлісаветою Бурчір, що походила й була спадкоємницею якогось Кромвелля, лорда Бурчіра, якого перство погасло 1471 року, і якогось Бурчіра, лорда Робзарта, — інше перство, що погасло 1429 року. Беручи участь у страшному розгортанні подій, Кромвель визнав, що скоріше можна прийти до влади, скинувши короля, ніж домагаючися перства. Церемоніали, що їх встановлено було для лордів, іноді лиховісні, торкалися й короля. Два кати з Тoverа, що стояли з сокирами на плечах з правого й лівого боку пера, коли він обвинувачений з'являвся до суду, призначалися так само й для короля, як і для всякого іншого лорда. Протягом п'яти віків старовинна палата лордів мала єдиний плян і неухильно додержувалась його. Можна п'єрерахувати дні її неухильності й слабкості, як, наприклад, той чудний момент, коли вона дозволила спокусити себе галерою, навантаженою сиром, шинкою та грецькими винами, що їх надіслав папа Юлій II. Англійська аристократія була неспокоїна, непохитна, уважлива, патріотично недовірлива. Це вона на кінці сімнадцятого століття десятим актом 1694 року відняла в містечка Стокбріджа в Савтгемтоні право посилати представника до парляменту й примусила палату громад скасувати вибори від цього містечка, що було заплямовано папістськими підступами. —

Вона ж вимогала від Якова, герцога Йоркського, зректися католицизму і на його відмовлення позбавила його прав на трон. Він був королем, однак справа закінчилася на тім, що лорди схопили його й вигнали. Ця аристократія за часи довгого свого існування виявляла деякий інстинкт прогресу. Певна кількість примітного світла завжди виходила від неї, за винятком теперешніх часів, коли вона схилиється до свого кінця. За Якова I вона тримала в палаті громад низьку пропорцію трьохсот сорока шости горожан проти дев'яноста двох лицарів; п'ятдесят горожан від двадцяти п'яти міст більш ніж урівноважували шістнадцять баронів од П'яти Портів. Взагалі дуже розбещена й дуже егоїстична, аристократія в деяких випадках виявляла особливу безсторонність. В багатьох випадках лорди вміли викликати незадоволення короля більше, ніж палата громад. Вони тримали короля під шахом. Так, у пам'ятний 1694 рік пери вотували проект трьохрічних парляментів, якого відкинула палата громад тому, що Вільгельм III не бажав його. Роздратований Вільгельм III відібрав у графа Бата замок Пенденіс, а у віконта Мордаванта всі його посади. Палата лордів — це була Венеційська республіка у самому серці англійського королівства. Звести короля на ступінь дожа — така була її ціль, і вона збагачувала народ усім тим, чого вона позбавляла короля.

Королівська влада розуміла це й ненавиділа перство. Обидві сторони намагалися

знесили одна одну. Це знесилення було корисне народові, збільшуючи його значіння. Обидві сліпі сили — монархія й олігархія — не помічали, що вони працюють для третьої сили — демократії. Який радий був двір, коли він минулого (XVIII) століття мав змогу повісити пера, лорда Ферерса.

А втім, його повісили на шовковій шворці. Ввічливо.

Французького пера не повісили б. Горде зауваження, що його зробив герцог Рішельє. Погоджуємося. Йому б зітнули голову. Більше ввічливості. Монморансі-Танкарвіл підписувався: пер французький і англійський таким чином він одсував англійське перство на другий плян.

Французькі пери вищі за англійських, однак не такі могутні; вони трималися за ранг більше, ніж за владу, і за першенство більше, ніж за панування. Між ними й лордами була та тонка різниця, що між гонористістю й гордощами. Для французьких перів найважливіша справа була стояти вище за чужоземних принців, іти поперед еспанських Грандів, першенствувати над венеційськими патриціями, садити на нижчих місцях у парляменті французьких маршалів, конетабля й адмірала французького, хоч би він був граф Тулузький і син. Людовіка XIV, відрізнати герцогства по чоловічій лінії й герцогства по жіночій лінії, додержуватися межі між простим графством, наприклад, Арманьякським або Альбретським, і графством-перством, як Евре, мати право, в певних випадках, у двадцять п'ять років носити блакитну стюжку або орден Золотого Руна, протиставити герцогові де-ляТремюалю, найстаршому перові у короля, герцога д'Юзеса, найстаршого пера в парляменті, претендувати на те, щоб мати в кареті стільки ж пажів і коней, як і в курфюрста, вимагати, щоб президент парлямента говорив йому: Monseigneur, дискутувати, чи герцог Мен має ранг пера, як граф д'Е від 1458 року, перехресувати велику палату по діагоналі чи по-під стінами. А для англійських лордів важливою справою були навігаційні акти, акт про присягу, пристосування Європи до послуг Англії, домінування на морі, вигнання Стюартів, війна з Францією. Там насамперед етикет, тут — насамперед влада. У англійських перів — здобич, у французьких перів — тінь.

Англійська упертість — ця темна всемогутня сила — народилася в палаті лордів. Барони цілою низкою заходів щодо принців почали рішуче розхитувати трони. Теперішня палата лордів трохи здивована й засмучена тим, що вона зробила тоді, не бажаючи того й не відаючи. Тим більше, що зробленого вже не одмінити. Що таке надання? Віддача. І народи добре знають це. Я жалую, — каже король. Я стягаю, — каже народ. Палата лордів гадала утворити привілеї для перів, а в наслідок дала права горожанам. Аристократія — яструб, що висидів орляче яйце — волю.

Тепер яйце розбите, орел ширяє, яструб умирає.

Аристократія в агонії; Англія зростає.

СТАРОВИННА ЗАЛЯ

Коло Вестмінстерського абатства стояв старовинний норманський палац, що згорів за Генріха VIII. Залишилося тільки два крила. Едвард VI помістив у одному палату лордів, а в другому — палату громад.

Ні обидва крила, ні обидві залі тепер не існують: все це перебудовано.

Ми вже говорили і знову повторюємо, що між теперішньою й колишньою палатою лордів немає подібності. Знищили старовинний палац, трохи знищили й старовинні звичаї. Удари лому в монументи мають свої контр-удари в звичаях і хартіях. Старий камінь не падає, не потягнувши за собою старого закона. Помістіть у круглій залі сенат, що засідав у чотирикутній залі, — він буде інший. Змінена черепашка змінює форму молюска.

Якщо ви хочете зберегти щось старе, людське або божественне, кодекс чи догму, світську чи духовну ієрархію, то не перероблюйте в ньому наново нічого, навіть обгортки. На крайній випадок — залатайте. Наприклад, езуїтизм — це латка, що її пришито до католицизму. Поводьтеся з будинками, як ви поводитесь з установами.

Тіні повинні оселяти руїни. Постарілій владі ніяково в наново прикрашеному будинку. Установам, що подібні до лахміття, потрібні й палаци-руїни.

Англійські пери засідали, як верховний суд, у великій Вестмінстерській залі, а як вища законодавча палата — у спеціальній залі, що її звали "будинок лордів", House of the lords.

Засідати як суду й засідати як палаті — дві різні речі. Ця подвійність становить вищу владу. Довгий парлямент, що почав свої засідання 3 листопада 1640 року, відчував революційну потребу такого двобічного гострого меча. Тому він і проголосив себе, як і палата перів, владою судовою і в той самий час і владою законодавчою.

Ця подвійна влада від споконвічних часів належала палаті лордів. Ми оце сказали, що, як судді, лорди засідали у Вестмінстер-Голі, а як законодавці — в іншій залі.

Ця інша заля, що власне й називалася палатою лордів, була довга й вузька. В ній було для всього освітлення тільки чотири вікна, що їх прорубано було високо під стелею, й світло проходило через дах; крім того, над королівським бальдахином було ще кругле, як волове око, віконце з шістьма шибками і з завісами; ввечері не було іншого світла опріч дюжини півканделябрів, що їх прикріплено було до стіни. Заля сената у Венеції мала ще менше світла. Певна сутінь подобається таким совам всемогутности.

В монархічних будівлях все має своє значіння. На одному кінці довгої залі лордів були двері; на другому, протилежному, трон. На декілька кроків од дверей — бар'єр, що перерізував залю впоперек, — щось подібне до межі, що відзначає місце, де закінчується народ і де починається аристократія. Праворуч од трона — камін, прикрашений угорі гербом, і на ньому два мармурові барельєфи, що уявляли — один перемогу Кетуолфа над бретонцями 572 року, а другий — геометричний плян містечка Денстебля, в якому було тільки чотири вулиці, відповідно до чотирьох країв світа. До трона вели тільки три сходинки. Трон звали "королівським кріслом". На двох стінах, що приходилися одна проти однієї, були розгорнуті, в послідовних картинах, величезні шпалери, що їх подарувала лордам Єлісавета; на них подано було всі пригоди Армади, починаючи від від'їзду з Іспанії й до катастрофи проти Англії. Високі надводні частини кораблів було виткано золотими й срібними нитками, що з часом почорніли. До цих

шпалер, що їх подекуди прорізано було прибитими канделябрами, було приставлено праворуч од трона три ряди лав для єпископів, а ліворуч три ряди лав для герцогів, маркізів і графів. Лави йшли приступками й розділялися проміжками. На трьох лавах першого розділу сиділи герцоги; на трьох лавах другого — маркізи, на трьох лавах третього графи. Лава віконтів, у вигляді наугольника, стояла проти трона, а ззаду, між віконтами й бар'єром, стояли дві лави для баронів. На верхній лаві, праворуч од трона, сиділи два архієпископи — Кентерберійський і Йоркський; на середній лаві — три єпископи: Лондонський, Дергемський і Вінчестерський; інші єпископи — на нижній лаві. Між архієпископом Кентерберійським і іншими єпископами та значна різниця, що той є єпископ "з божественного промисл а", в той час, як інші тільки "з божественного ізволенн я". Праворуч од трона видно було крісло для принци Велзького, а з лівого боку складані стільці для герцогів королівської крови, за цими складаними стільцями — лавки приступками для неповнолітніх перів, що не мали ще права засідати в палаті. Скрізь сила королівських лілей, і великий герб Англії на чотирьох стінах над перами, як і над королем. Сини перів і спадкоємці перств присутні були на нарадах, стоячи позад трона між бальдахином і стіною. Трон у глибині, і з трьох боків залі три ряди лав перів залишали вільним широкий чотирикутній простір. В цьому квадраті, що його покривав державний килим, прикрашений гербами Англії, лежало чотири подушки, набиті шерстю — одна проти трона, на якій сидів канцлер між булавою й печаткою, одна проти єпископів, на якій сиділи судді — державні радники, що мали право бути присутніми, тільки без права голоса, одна проти герцогів, маркізів і графів, на якій сиділи державні секретарі, одна проти віконтів і баронів, на якій сиділи клерк корони та клерк парляменту й на яких писали два підклерки на колінах. В центрі квадрата стояв великий накритий сукном стіл, завалений "справами", судовими журналами, прибутковими книгами і масивними каламарями і з високими свічниками на чотирьох різках. Пери посідали місця в хронологічному порядку, кожен відповідно до часу, коли його поставлено на перство. Вони мали ранг відповідно до титула, а в титулах — відповідно до старшинства. Коло бар'єра тримався пристав чорного жезла, стоячи із своїм жезлом у руці. Коло дверей — помічник пристава, а за дверима оповісник чорного жезла, що мав за обов'язок одкривати засідання суда викликом: Oyez^[62] французькою мовою, виголошуючи його три рази, при чому з особливою урочистістю робив наголос на першому складі. Поруч з оповісником — сержант бунчужний канцлера.

Підчас королівських церемоній світські пери були в коронах, а духовні пери в митрах. Архієпископи носили митру у вигляді герцогської корони, а єпископи, що мали ранг після віконтів, — у вигляді баронської корони.

Зібрання парляменту були обов'язково тільки один раз на сім років.

Лорди, радилися секретно, за зачиненими дверима. Засідання палати громад були публічні Публічність здавалася приниженням:

Кількість лордів була необмежена. Призначати лордів — це була загроза з боку королівської влади. Засіб управління.

На початку вісімнадцятого століття палата лордів мала вже дуже значну цифру. Потім вона ще зросла. Розбавляти аристократію — це політика. Єлісавета мабуть зробила помилку, стиснувши перство в шістдесят п'ять лордів. Аристократія менш численна — інтенсивніша. На зібраннях щобільше членів, то менше голів. Яків II відчував це, коли довів палату лордів до ста вісьмидесяти вісьми лордів; ста вісьмидесяти шости, коли виключають з цих перів двох герцогинь з королівського алькова, Портсмут і Клівленд. За Ганни загальна кількість лордів, рахуючи в тому числі і єпископів, була двісті сім.

Не рахуючи герцога Кумберлендського, чоловіка королеви, герцогів було двадцять п'ять, з них перший, Норфолк, не засідав, бо був католик, а останній, Кембрідж, курфюрст Гановерський, засідав, хоч і чужоземець. Вінчестер, що його кваліфіковано як першого і єдиного маркіза англійського, так само, як Асторга, був єдиний маркіз еспанський, був відсутній, бо він був якобіт, — отож було п'ять маркізів, з них перший був Ліндсей, а останній Лотіян; сімдесят дев'ять графів, з них перший — Дербі, а останній Іслей; дев'ять віконтів, з них перший Герфорд, а останній Лонсдел; шістдесят два барони, з них перший Абергавені, а останній Гервей. Лорда Гервея, як останнього барона, звали "мизинцем" палати. Дербі, що його випередили Оксфорд, Шрьюзбері і Кент, за Якова II був тільки четвертий, а за Ганни став першим з графів. Два імення канцлерів зникли із списку баронів: Верулам, під яким історія знаходить Бекона, і Вем, під яким історія знаходить Джефріса. Бекон, Джефріс — імення, порізноmu темні. 1705 року замість двадцяти шости єпископів було тільки двадцять п'ять, бо Честерська катедра була вакантна. Між єпископами було декілька великих вельмож: так, Вільям Талбот, єпископ Оксфордський, голова протестантської вітки в своєму домі. Інші були видатні вчені, як Джон Шарп, архієпископ Йоркський, колишній декан Норвічський, поет Томас Спрат, єпископ Рочестерський, добряга апоплексичного вигляду, і той Лінкольнський єпископ Век, що йому судилося померти архієпископом Кентерберійським, — вславився як супротивник Боссюета.

В особливо важливих випадках і коли належало вислухати повідомлення корони високій палаті, все це зібрання значних осіб, у мантиях, у перуках, у митрах прелатів або в капелюхах з пір'ям, вирівнювалося й накопичувало ряди голів в перській залі вповодж стін, де неясно видно було, як буря знищує Армаду. Розумій: буря до послуг Англії.

IV

СТАРОВИННА ПАЛАТА

Вся церемонія Гуїнпленового висвячення від того часу, як він в'їхав під Кінгс-Гет, і до присяги в скляній ротонді проходила в якійсь сутіні.

Лорд Вільям Ковпер не дозволив, щоб йому, англійському канцлерові, подавали надто детальні подробиці про бридоту молодого лорда Фермена Кленчерлі; він визнавав нижче своєї достоїнності знати, що пер не був гарний, і почував зневажливим до себе зухвальством, щоб хтось нижчий насмілювався оповідати йому про такі речі. Певна річ, що простолюдець з задоволенням скаже: цей принц горбатий. Тому бути бридким —

гайба для лорда. На декілька натяків, що йому сказала королева, канцлер обмежився такою відповіддю: "Вельможі за лице править його вельможність". Швидко потім і на підставі протокола, що він перевірів його й засвідчив, він зрозумів усе. Ось чому й деяка обачність.

Обличчя нового лорда, вже коли він входив би в палату, могло зробити неприємне вражіння. Слід було запобігти цього. Лорд-канцлер ужив своїх заходів. Якнайменше можливих пригод — переважна думка й правило поведінки серйозних людей. Ненависть до інцидентів становить частину величності. Треба було зробити якось так, щоб Ґуїнплена було прийнято без ускладнень, як і кожного іншого спадкового пера.

От чому лорд-канцлер призначив приймання лорда Фермена Кленчерлі на вечірнє засідання. Канцлер, як дверник, — *quodammodo ostiarius*, — так кажуть норманські хартії, *januagum cancellorumque potestas*, — так каже Тертуліян, — може виконувати свої обов'язки й поза палатою на порозі. Лорд Вільям Ковпер використав своє право, щоб виконати всі формальності інвеститури лорда Фермена Кленчерлі в скляній ротонді. До того ж він призначив церемонію за годину раніше, щоб новий пер мав змогу увійти в палату до початку засідання.

Щодо інвеститури пера на порозі, поза самою палатою, то такі прецеденти бували. Першого спадкового барона, що його Річард II 1387 року настановив грамотою на барона Кіддермінстерського, Джона Бьючемпа в Голдкестла, було прийнято таким самим способом.

Короткозорий, як ми вже говорили, лорд Вільям Ковпер майже не помітив Ґуїнпленової бридоти, а два лорди-хрищені батьки й зовсім не бачили його. Ці двоє старих були майже сліпі.

Лорд-канцлер навмисне обрав їх.

Навіть більше, лорд-канцлер, побачивши тільки постать і поставу Ґуїнплена, визнав, що він дуже статурний.

В той момент, коли дверники відчинили перед Ґуїнпленом великі двійчасті двері, в залі було тільки декілька лордів. Ці лорди майже всі були старі. Старі ніколи не спізнюються ані на засідання, ані на побачення до жінок. На герцогській лаві видно було тільки двох герцогів, з них один був зовсім білий, а другий — сивий; перший — Томас Осборн, герцог Лідський, а другий — Шонберг, син Шонберга, з народження німець, маршальським жезлом француз, перством англієць, спочатку він воював з англійцями, як француз, а потім, коли за Нантським едиктом його було вигнано, воював проти французів як англієць. На лаві духовних лордів на самій горі сидів тільки Кентерберійський архієпископ, примас Англії, а внизу доктор Сімон Патрік, єпископ Елійській, що розмовляв з Евеліном П'єрпоном, маркізом Дорчестерським, який пояснював йому різницю між ґабіоном і куртиною, між палісадами й штурмфалами. Палісади були стовпи, поставлені ряд по ряду перед палатками; їх призначають для захисту табору, а штурмфалами називали ряд гострих кілків під парапетом фортеці, — вони перешкоджали лізти тим, що облягали, й тікати тим, що їх облягали. Маркіз пояснював єпископові, як обносять штурмфалами редути, закопуючи кілки напів у

землю. Томас Тін, віконт Веймут, наблизився до канделябра й розглядав плян свого архітектора, за яким треба було зробити в саду його замка Лонг-Літа, в Вільтширі, лужок з підрізаним дерном, розбитий на квадрати — з доріжками, посипаними жовтим і червоним піском, річними черепашками та кам'яним вугіллям, потовченим у порошок. На лаві віконтів сиділи декілька старих лордів: Есекс, Осулстон, Перегрій, Озборн, Вільям Зюлстайн, граф Рочфорд; між ними сиділо декілька молодих, з тих, що не носили ще перуки. Вони оточували Прайса Девре, віконта Герфорда, й диспутували питання, чи можна настійку гостролиста вважати за чай "Майже можна", — казав Озборн. "Цілком можна", — казав Есекс. Їх уважно слухав Павлетс де-Сент-Джон, брат у других Болінгброка. На лаві маркізів — Томас Грей, маркіз Кентський, лордкамергер королеви, запевняв Роберта Берті, маркіза Ліндсейського, лорда-камергера Англії, що головний виграш великої англійської лотереї 1614 року припав на долю двох французьких виселенців — Лекока, колишнього радника паризького парламенту, і Ревенеля, бретонського дворянина. Граф Веймс читав книгу під заголовком: "Цікаві віщування Сівіліних оракулів". Джон Кемпбел, граф Грінвічський, що вславився своїм довгим підборіддям, своєю веселістю й вісімдесятьма сьома роками, писав листа до своєї коханки. Лорд Чандос чепурих свої нігті. Зважаючи на те, що мало відбутися королівське засідання, на якому корону репрезентували комісари, два помічники дверника поставили перед тронем лаву, накриту оксамитом огневого кольору. На другій подушці, набитій шерстю, сидів доглядач паперів, *sacrorum seriniorum magister*, що тоді жив у старовинному будинку для хрещених євреїв. На четвертій подушці два підклерки перегортали списки.

Тимчасом, як лорд-канцлер сів на першій подушці, члени палати теж почали розташовуватися — хто сидів, а хто стояв; архієпископ Кентерберійський встав й проговорив молитву, — засідання почалося. Ґуїнплен уже деякий час тому ввійшов, не звернувши на себе нічийої уваги; друга баронська лава, де було його місце, стояла дуже близько до бар'єра — до нього треба було зробити тільки декілька кроків. Два лорди-хрищені батьки сиділи з правого й з лівого боку від нього, — вони майже закривали новоприбулого. Нікого не було попереджено; клерк парламенту прочитав напівголосно і, можна сказати, пошепки різні документи, що торкалися , нового лорда, а лорд-канцлер проголосив про його допущення до палати серед того, що у звітах звуть "загальною неувагою". Всі балакали. В палаті був той галас, підчас якого на зібраннях проводять усі такі темні справи, що іноді потім дивують.

Ґуїнплен сидів мовчки, з непокритою головою, між двома старими перами, лордом Фіцем Вольтером і лордом Аронделем.

Додамо, що Баркілфедро, глибоко досвідчений, як шпигун, — а він і був такий, — вирішивши за всяку ціну досягти успіху в своїх махинаціях, у своїх офіційних докладах при лорді-канцлері деякою мірою пом'якшив бридоту лорда Фермена Кленчерлі, наполягаючи на тій деталі, що Ґуїнплен силою волі міг знищити вираз сміху і знов надати серйозності своєму понівеченому обличчю. Можливо, що Баркілфедро навіть перебільшував цю здібність. А втім яке це мало значіння з погляду аристократії? Хіба ж

не сам лорд Вільям Ковпер був автор приповідки, що "в Англії відновлення пера важить більше, ніж відновлення короля"? Безсумнівно, краса і значність повинні бути нероздільні, й жалюгідно, коли лорд може бути покалічений, — це образа з боку випадку, проте, — ми настоюємо на тому, — хіба це може зменшити права? Лорд-канцлер вжив деяких застережень і мав підстави вжити їх, — однак і з застереженнями й без них хто міг перешкодити перові ввійти в палату перів? Хіба вельможність і королівська влада не вищі за бридоту й каліцтво? Хіба огидливі криваві плями на лиці перешкоджали Цезареві-Борджіа бути герцогом Валентінуа? Хіба сліпота перешкоджала Іванові Люксембурзькому бути королем чеським? А чи горб перешкоджав Річардові III бути англійським королем? Коли глибоко подивитися на речі, то каліцтво й бридота, якщо їх зносять з гордою байдужістю, не суперечать величчю, а стверджують і доводять його. Вельможність має таке величчя, що ніяка бридота не може порушити його. Це інша сторона питання и не менш важлива. Як видно, ніщо не могло стати на перешкоді тому, щоб прийняти Гуїнплена, й розсудливі застереження лорда-канцлера, корисні з нижчого погляду тактики, були розкошами з вищого погляду аристократичного принципу.

Входячи в палату, Гуїнпен, згідно з тим, що йому рекомендував герольдмайстер і що повторили йому обидва лорди-хрищені батьки, вклонився королівському кріслу.

Отож, все було закінчено. Він — лорд.

В нього під ногами була та висота, перед промінням якої все своє життя, як він це бачив, з жахом схилився його вчитель Урсус. Це дивна вершина.

Він був у блискучому й темному місці Англії.

Стара вершина гори, що на неї шість віків дивилися Європа й історія.

Страшне сяяння із царства темряви.

Він вступив у це сяяння. Вхід безповоротний.

Він був тепер у себе.

У себе, на своєму кріслі, як король на своєму.

Він був тут, і відтепер ніхто не може зробити так, щоб він не був тут.

Та королівська корона, що він бачить її під бальдахином, се стра короні, що на ньому.

Він пер цього трона (тобто рівний йому).

Перед лицем величності він був вельможністю. Менший, проте подібний.

Учора — що він був? Комедіант. А сьогодні — що він став? Принцем.

Учора ніщо. Сьогодні — все.

V

ВИСОКОДУМНІ БАЛАЧКИ

Потроху лави палати наповнилися. Лорди почали прибувати. На порядку денному було голосування біля про збільшення на сто тисяч фунтів стерлінгів річної дотації Георгові Данському, герцогу Кумберлендському, чоловікові королеви. Крім того було оголошено, що комісари корони, які мають власть і обов'язок санкціонувати, подадуть палаті деякі білі, що на них погодилася її величність, — чому й названо було засідання

"королівським засіданням". Усі пери були в парляментських мантиях поперх придворного або звичайного парадного одягу.

Пери прибували. Всі ці величні імення входили майже без ніякого церемоніялу, бо не було публіки.

Менш ніж за півгодини палата була майже повна. Річ цілком проста: засідання було королівське. А що було менш просте, так це те, що розмови були дуже жваві. Палата, що оце зараз була сонна, тепер гуділа, як стурбований вулик. Розбуркав приїзд лордів, що спізнилися. Вони принесли новини. Дивна річ: пери, що були в палаті підчас відкриття засідання, не знали, що тут відбулося, а ті що не були, знали.

Багато лордів приїхали з Віндзору.

Чутка про Ґуїнплена та його пригоди поширилася дуже швидко. Секрет — це мережа: досить розпуститися одному очкові, як розплететься все. В наслідок подій, що про них оповідають вище, вже зранку вся ця історія про пера, що його знайдено на підмостках, про комедіянта, що його визнано за лорда, рознеслася в Віндзорі, в близьких до королеви колах. Говорили принци, а потім льокаї. З палаца подія досягла до міста. О сьомій годині в Лондоні й не пахло цією історією. О восьмій годині тільки й говорили, що про Ґуїнплена. Тільки деякі лорди, а саме ті, що точно прибули на початок засідання, не знали нічого, бо вони не були в місті, де оповідали все, а були в палаті, де нічого не помітили. Вони спокійно сиділи на своїх лавах і схвилювалися тільки тоді, коли новоприбулі почали звертатися до них.

— Ну? — говорив Френсіс Брови, віконт Монтекьют, до маркіза Дарчестера.

— Що?

— Чи це ж можливо?

~ I

— Людина, що сміється!

— Що таке, Людина, що сміється?

— А ви не знаєте Людини, що сміється?

— Ні.

— Це — кльовн. Ярмарковий блазень. Немоżliве обличчя. На нього ходили дивитися за два пені. Скоморох.

— А далі?

— Ви прийняли його в пери Англії.

— т Людина, що сміється — це ви, мілорде Монтекьют.

— Я не сміюся, мілорде Дорчестер.

І віконт Монтекьют подав знак парляментському клеркові, що встав з своєї шерстяної подушки і ствердив їх вельможності факт, що до палати прийнято нового пера. Далі — подробиці.

— Так, так, так, — сказав лорд Дорчестер, — а я в цей час розмовляв з Елійським єпископом.

Молодий граф д'Енслі підійшов до старого лорда Ера, що жив потім не більш, як два роки, бо помер 1707 року.

— Мілорде Ер?

— Мілорде Енслі?

— Ви знали лорда Ліннея Кленчерлі?

— Колишню людину? Так!

— Того, що вмер у Швейцарії?

— Так. Ми були родичі.

— Що був республіканцем за Кромвеля й залишився республіканцем за Карла II?

— Республіканцем? Не зовсім так. Він тільки дувся на короля. Була персональна незгода між ним і королем. Я знаю з певних джерел, що лорд Кленчерлі помирився б з королем, коли б йому дали посаду канцлера, що її опосів лорд Г айд.

— Ви дивуєте мене, мілорде Ер. Мені казали, що лорд Кленчерлі був чесна людина.

— Чесна людина! А хіба ж є на світі такі люди? Юначе, чесних людей не буває.

— А Катон?

— І ви вірите в Катона?

— А Арістід?

— Добре зробили, що його вигнали.

— А Томас Мор?

— Добре, що йому змітнули голову.

— Так, на ваш погляд, лорд Кленчерлі?..

— Був такий самий. До того ж людина, що сама залишається у вигнанні, смішна.

— Він і помер там.

— Зарозумілий честолюбець. О! Чи я знав його! Я гадаю, що добре знав. Я був найліпший друг його.

— А ви знаєте, мілорде Ер, що він одружився в Швейцарії?

— Я щось чув про це.

— І що в нього був од цього шлюбу законний син?

— Так. Він помер.

— Він живий.

— Живий?

— Живий.

— Неможливо.

— Дійсно. Доведено. Засвідчено. Затверджено на суді. Занесено до протоколу.

— Так тоді цей син дістане в спадщину перство Кленчерлі?

— Він не дістане спадщини.

— Чому?

— Тому, що він уже дістав. Це зроблено.

— Зроблено?

— Поверніть голову, мілорде Ер. Він сидить позад вас на баронській лаві.

Лорд Ер повернувся, однак лице Ґуїнплена "ховалося під лісом його волосся.

— Ось як, — сказав старий, побачивши тільки його волосся, — він уже засвоїв нову моду. Він не носить перуки.

— Грентам підійшов до Колпепера.

— От хто піймався!

— А хто?

— Давид Діррі Мойр.

— Як так?

— Він уже не пер.

Як так?

І Генрі Оверкверк, граф Грентам, розповідав Джонові, баронові Колпеперу весь "анекдот" про пляшку, що її викинуто на берег і принесено до адміралтейства, про пергамент компрачикосів, про jssu regis, про підпис Jefferies, про зводина в підземеллі Савторкської в'язниці, про те, що лорд-канцлер і королева визнали всі ці факти, про присягу, що її переведено в скляній ротонді і в кінці про те, що лорда Кленчерлі прийнято на початку засідання; обидва намагалися розгледіти між лордом Фіцем Баретером і Лордом Аронделем лице нового лорда, що про нього стільки говорили, але з таким самим успіхом, як лорд Ер і лорд Енслі.

А втім Гуїнплен, чи то випадково, чи то за порадою його хрищених батьків, що їх попередив лорд-канцлер, сидів у значній сутіні і міг уникнути цікавості.

— Де ж це? Де він?

Так кричали всі, що приходили, та нікому не щастило добре розгледіти. Дехто з тих, що бачили Гуїнплена в Зеленому Ящику, жагуче цікавилися, проте даремна була праця. Як іноді буває, що гурток бабусь розсудливо загорожує молоду дівчину, так і Гуїнплена наче оточував густий натовп старих лордів, слабовитих і байдужих. Старі люди, що недужають на подагру, мало чулі до чужих історій.

З рук до рук переходили копії листа на три рядки, що його, як запевняли, написала герцогиня Джосіяна до своєї сестри королеви в відповідь на розпорядження, що його зробила їй її величність одружитися з новим пером, законним спадкоємцем Кленчерлі, лордом Ферменом. Зміст цього листа був такий:

"Міледі.

Мені так само це подобається. У мене буде змога мати лорда Давида за коханця".

Підпис: Джосіяна. Цей лист, справжній чи фалшивий, викликав ентузіазм.

Молодий лорд Чарлз Окгемптон, барон Моген, з тих, що не носили перуки, з насолодою читав і перечитував листа. Льюїс де Дюрас, граф Фівершем, англієць французького духу, дивився на Могена і усміхався.

— Ну, — викрикнув Моген, — от жінка, що з нею я хотів би одружитися!

І два сусіди лорди чули таку розмову між Дюрасом і Могеном.

— Одружитися з герцогинею Джосіяною, лорде Моген!

— А чому ні?

— Казнащо! .

— Можна бути щасливим.

— Тільки не одному, а багатьом?

— А хіба завжди буває багатьом?

-у Лорде Моген, ви маєте резон. Щодо жінок, то всі ми маємо рештки одні від одних. А хто ж починав?

I —г Мабуць, Адам.

Навіть ні.

— Справді. Сатана!

— Мій любий,—закінчив Льюїс де-Дюрас.—Адам тільки заслона. Бідний простак. Він скинув на свої плечі рід людський. Диявол дав жінці чоловіка.

— Лорд Натаніел Крю, що сидів на єпископській лаві і був подвійний пер—пер світський, як барон Крю, і пер духовний, як єпископ Дюргемський,—звернувся з питанням до Гюго Чолмлея, графа Чолмлейського, відомого правознавця:

— Та хіба ж це можливо?—сказав Крю.

— Чи правильно?—сказав Чолмлей.

— Інвеституру цього новоприбулого переведено було поза палатою, — продовжив єпископ, — однак кажуть, що прецеденти бували.

Так. Лорд Бьючемп за Річарда II. Лорд Ченей за Єлісавети. — — I лорд Брогіл за часів Кромвеля.

— Кромвель не в число.

— Що ви думаєте про все це?

— Багато різного.

— Мілорд граф Чолмлей, який буде ранг цього молодого Фермена Кленчерлі в палаті?

— Мілорде єпископ, республіка порушила старі ранги, імперство Кленчерлі тепер стоїть між Барнадром і Сомерсом; на випадок подачі думок по черзі лорд Феямен Кленчерлі говоритиме восьмим.

— Справді! Скоморох з балагана!

Ця подія сама по собі мене не дивує, мілорде єпископ. Такі речі бували. Бувало ще дивніше. Хіба війну Червоної й Білої троянд не було призвіщено тим, що несподівано висохла річка Уаза в Берфорді 1-го січня 1399 року? А коли може річка впасти до того, що висихає, то чому вельможа не може впасти до рабського стану? Улісові, цареві Ітаки, довелося випробувати найможливіші ремесла. Фермен Кленчерлі залишався лордом і в убранні блазня. Простий одяг не псує благородства крови. Однак присяга й інвеститура поза засіданням, хоч у властивому розумінні й законні, та можуть викликати й заперечення. Я тієї думки, що треба буде вирішити, чи не доречно буде пізніше в державній раді поставити запитання лордові-канцлеру. За декілька тижнів видно буде, що треба зробити.

А єпископ додав:

— Авжеж. Такої пригоди наче не було від часів графа Гесбодуса.

Гуїнплен, Людина, що сміється, Тедкастерська таверна, Зелений Ящик, "П ереможений Хаос", Швайцарія, Шільон, кромпрачикоси, вигнання, покалічення, республіка, Джефріс, Яків II, jussu regis, пляшка, що її відіткнуто в адміралтействі, батько — лорд Лінней, законний син — лорд Фермен, неправонароджений син — лорд

Давид, можливі конфлікти, герцогиня Джосіяна, лорд-канцлер, королева — все це перебігало з лави на лаву. Вся ця пригода викликала безперервне гудіння палати. Заглиблений в свої думки, Ґуїнплен неясно чув це шепотіння, але він не підозрював, що воно було про нього.

Тим часом Ґуїнплен був уважливий, проте уважливий до того, що було в глибині, а не на поверхні. Зайвина уваги утворює самотність.

Галас у палаті не перешкоджає засіданню йти своїм порядком, як порох на військовому загоні не перешкоджає йому маршувати. Судді, що в верхній палаті лише просто присутні і можуть говорити тільки в відповідь на запитання, сіли на другій подушці, а секретарі — на третій. Спадкоємці перства скупчилися у своєму відділенні, що одночасно було в залі й поза залею, позад трона. Неповнолітні пери були на своїх особливих приступках.

VI

ВЕРХНЯ Й НИЖНЯ ПАЛАТИ

Враз у палаті стало дуже світло. Чотири дверники принесли й поставили по обидва боки трона чотири високі канделябри, повні свічок. Так освітлений трон здавався чимсь подібним до пурпурового сяйва. Порожній, проте величний. Королева на ньому не додала б до цього величчя нічого.

Пристав чорного жезла підійняв жезло й сказав:

— Їх світлості комісари її величності.

Галас відразу ущух.

З'явився у великих дверях клерк у перуці і в довгій мантиї він ніс вишивану лілеями подушку — на ній видно було пергамент. Ці пергаменти були не що інше, як білі. На кожному висіли на шовковому шнурку кульки, деякі золоті; от чому в Англії закони звали білями, а в Римі — буллами.

За клерком ішли три чоловіки в мантиях перів і в капелюхах з пір'ям на головах.

Це були королівські комісари. Перший був лорд головний скарбник Англії Ґодолфін, другий був лорд-президент ради Пемброк, третій був охоронець королівської печатки Ньюкестл. Вони йшли один за одним за старшинством, не титулів, а посад — Ґодолфін на чолі, Ньюкестл — останній, хоч він і був герцог.

Вони підійшли до лави перед троном, зняли капелюхи, вклонилися королівському кріслу, потім знов наділи капелюхи й сіли на лаву.

Лорд-канцлер подивився на пристава чорного жезла й сказав йому:

— Покличте до бар'єра палату громад.

Пристав чорного жезла вийшов.

Урядовець, що був клерк палати лордів, поклав на стіл, у квадраті з шерстяних подушок, подушку, що на ній лежали білі.

Настала перерва, що тяглася декілька хвилин. Два дверники поставили перед бар'єром лаву з трьома приступками. Лаву було оббито червоним оксамитом; позолочені цвяхи вимальовували лилейні квіти.

Великі двері, що були зачинені, відчинилися, і голос прокричав:

— Вірні члени палати громад Англії!

Це пристав чорного жезла проголошував, що прибула друга половина парламенту.

Лорди наділи капелюхи.

Члени палати громад увійшли; попереду спікер, — всі з непокритими головами.

Вони спинилися коло бар'єра. Всі були у звичайному городянському одязі, здебільшого в чорному, із шпагами.

Спікер, високошановний Джон Сміт, есквайр, член од містечка Андовера, зійшов на лаву, що була проти середини бар'єру. Оратор палати громад був у довгій чорній атласній мантиї, з широкими рукавами й розрізами спереду і ззаду, прикрашеними золотими галунами на петельках. Перука була в нього менша за перуку лорда-канцлера. Він був величний, проте нижчий.

Всі члени палати громад і спікер залишилися ждати, стоячи з непокритими головами, перед перами, що сиділи в капелюхах.

Серед членів палати громад можна було помітити головного суддю Честерського Джозефа Джекіля, далі трьох юрисконсультів її величності — Гопера, Повіса й Паркера, генерального адвоката Джемса Монтеґю і генерального прокурора Сімоіа Гаркорта. За винятком декількох баронетів, лицарів і дев'яти лордів "з увічливости" — Гартінгтона, Віндзора, Вудстона, Мордаунта Ґрембі, Скьюдамора, Фіц-Гардінга, Гайда й Берклея, синів перів і спадкоємців перства, всі інші були з народу. Якийсь темний і мовчазний натовп.

Коли затих шум од кроків цього натовпу, оповісник чорного жезла у дверей сказав:

— Oyez!..

Клерк корони встав. Він узяв, розгорнув і прочитав перший пергамент, що лежав на' подушці. Це було повідомлення королеви, що призначала за своїх представників у парламенті з правом затверджувати білі трьох комісарів, а саме... Тут клерк підніс голос:

— Сіднея, графа Ґодолфіна.

Клерк уклонився графові Ґодолфіну.

Граф Ґодолфін підійняв свого капелюха.

Клерк читав далі:

— ...Томаса Герберта, графа Пемброка й Монґомері.

Клерк уклонився лордові Пемброку. Лорд Пемброк доторкнувся до свого капелюха. Клерк читав далі:

— Джона Голліса, герцоґа Ньюкестля.

Клерк уклонився лордові Ньюкестлю. Лорд Ньюкестл хитнув головою.

Клерк корони сів. Підвівся клерк парламенту. Його підклерк, що стояв на колінах, теж підвівся й став позад нього. Обидва стояли лицем до трона, повернувшись спинами до палати громад.

На подушці було п'ять білів. Ці п'ять білів, що їх вотивали громади й ухвалили лорди, ждали королівської санкції.

Клерк парламенту прочитав перший біль.

Це був акт палати громад, що залічував на рахунок держави витрати на прикраси, які зробила королева в своїй резиденції Гемптон-Корті, — вони досягали мільйона стерлінгів.

Закінчивши читання, клерк низько вклонився трону. Підклерк уклонився за ним ще нижче, потім, повернувши півповоротно свою голову до палати громад, сказав:

— Королева приймає ваш доброхотний подарунок і "хоче так".

Клерк зачитав другий біль.

Це був закон, що засуджував на ув'язнення й до штрафу кожного, хто ухилився б від служби в рухомих загонах. Рухомі загони (військо, що його пересували, куди хотіли) — це містечкова міліція, що служила безплатно; за Єлісавети, коли наближалася Армада, вони дали сто вісімдесят п'ять тисяч піхотинців і сорок тисяч верхівців.

Обидва клерки знов уклонилися королівському кріслу, після чого підклерк, у профіль, сказав до палати громад:

— Королева "так хоче".

Третій біль збільшував десятину й пребенду лічфілдської й коventрійської єпархії, що була одне із найбагатших прелатств у Англії, призначав особливу ренту катедральному собору, збільшував кількість каноників і підвищував настоятельські прибутки та бенефіції, "щоб, — як сказано у вступі до біля, — задовольнити потреби нашої святої релігії". Четвертий біль додавав до бюджету нові податки; на мармуровий папір, на наймані екіпажі, — кількість їх фіксовано було для Лондона вісімсот, а таксу — по п'ятдесят два фунти стерлінгів на кожен рік; на адвокатів, прокурорів, повірених — по сорок вісім стерлінгів з голови на рік; на вичинені шкури, "не зважаючи, — як сказано у вступі, — на скарги чинбарів", на мило, "не зважаючи на протести міста Екстера і Девоншірського графства", де виробляють у великій кількості саржу й сукно; на вино — по чотири шилінги з барила, на борошно, на ячмінь і на хміль, і відновлювався на чотири роки, тому, що, як сказано у ступні, "потреби держави мають перевагу перед збитками торгівлі" — податок з корабельного вантажу по шість фунтів од тонни для тих кораблів, що приходили з Заходу, і по вісімнадцять з тих, що приходили із Сходу. Наприкінці білі, проголошуючи за недостатній звичайний подушний податок, що його вже справлено було за біжучий рік, закінчував заявою про загальну для цілого королівства надбавку на чотири шилінги або на сорок вісім пенсів на кожного підданця; до цього ще згадано було, що хто відмовиться принести нову присягу владі, той заплатить удвоє. П'ятий біль забороняв приймати до **лікарні хворого, коли він не вносив, вступаючи до лікарні, одного фунта стерлінгів на оплату витрат на похорони на випадок його смерті. Три останні білі, як і два перші, було санкціоновано одного по одному, і вони ставали законами за тим, як клерки вклонялися до трону, а його підклерк проголошував через плече до палати громад: королева "хоче так".**

Потім підклерк знову став на коліна перед четвертою подушкою, а лорд-канцлер сказав:

— Нехай буде згідно з висловленим бажанням.

На цьому й закінчилося королівське засідання.

Спікер, зігнувшись удвоє перед канцлером, спустився задом з лави, притримуючи свою мантию позад себе; члени палати громад уклонилися до землі, і в той час, як верхня палата, не звертаючи уваги на всі ці поклони, взялася до перерваного порядку денного, нижня палата вийшла.

VII

ЛЮДСЬКА БУРЯ ГІРША ЗА БУРЮ НА ОКЕАНІ

Дцері зачинилися. Пристав чорного жезла повернувся; лордикомісари залишили державну лаву й сіли на чолі герцоґської лави, на місцях, що відповідали їх посадам, а лорд-канцлер почав говорити:

— Мілорди, протягом декількох днів палата обговорювала біль, що пропонує збільшити на сто тисяч фунтів стерлінгів річне утримання його королівської високости принца, чоловіка її величності; дебати вичерпано й закінчено, тепер маємо перейти до голосування. Голосування буде переведено за звичаєм, починаючи від найменшого на баронській лаві. Кожен лорд, коли буде названо його ім'я, встане й відповість задоволений або незадоволений; йому вільно буде викласти мотиви свого голосування, якщо він визнає за доречне. Клерк, почніть голосування.

Клерк парляменту підвівся й розгорнув великий фоліант, що лежав на позолоченому пюпітрі, — це була Книга Перства.

Наймолодший у палаті в цей час був лорд Джон Гервей, що йому надано було баронство й перство 1703 року, — від нього пішли маркізи Брістолські.

Клерк викликав:

— Мілорде Джон, барон Гервей!

Старий у білій перуці підвівся и сказав:

— Задоволений.

Потім він сів.

Підклерк записав його голос.

Клерк викликав далі:

— Мілорде Френсіс Сеймур, барон Конвей-де-Кілюлтеґ!

— Задоволений, — пробурчала напівпідвівшись елегантна молода людина, схожа до пажа, що згодом зробився дідом маркізів Гертфорд-

— Мілорде Джон Левесон, барон Говер! — викликав далі клерк.

Цей барон, що від нього повинні були походити герцоґи Сутерленди, встав і сказав, сідаючи знову:

— Задоволений.

Клерк сказав далі:

— Мілорде Генідж Фінч, барон Ґерксей!

Прародитель графів Елсфордів, не менш молодий і не менш елегантний, як і предок маркізів Гертфордів, виправдав свій девіз *Aperto vivere voto* тією гоноровитістю, з якою він висловив свою згоду:

— Задоволений! — закричав він.

Коли він сідав, клерк викликав п'ятого барона:

— Мілорде Джон, барон Ґренвіл! ~

— Задоволений, — відповів, підвівшись і зараз знову сідаючи, лорд Ґренвіл з Потріджа, — перство його через брак спадкоємців погасло 1709 року.

Клерк перейшов до шостого:

— Мілорде Чарлз Мавнтеґ, барон Галіфакс!

— Задоволений, — сказав лорд Галіфакс, що мав титул, під яким погасло ім'я Севілей і мало погаснути ім'я Мавнтеґів.

Лорд Галіфакс додав:

— Принц Джордж має дотацію, як чоловік її величності; другу дотацію він має, як принц данський, третю — як герцог Кумберлендський, четверту — як лорд верховний адмірал Англії та Ірляндії, однак він не має ніякої дотації, як генераліссимус. Це несправедливо. Треба виправити такий непорядок в інтересах англійського народу.

Потім лорд Галіфакс вихвалив християнську релігію, засудив папізм і подав голос за субсидію.

Лорд Галіфакс сів; клерк викликав далі:

— Мілорде Крістоф, барон Барнард!

Лорд Барнард, що з нього мали народитися герцоґи Клівленди, коли викликано було його ім'я, підвівся:

— Задоволений.

Він сів не кваплячись — в нього був мережевий комір, і його варт було показати. А втім лорд Барнард був гідний джентлмен і сміливий вояка.

Поки лорд Барнард сідав, клерк, що читав машинально, трохи спинився. Він поправив окуляри й нахилився над списком з подвійною увагою, потім, підвівши голову, сказав:

— Мілорд Фермен Кленчерлі, барон Кленчерлі і Генкервіл.

Ґуїнплен встав.

— Незадоволення, — сказав він.

Всі повернулися на мого бік. Ґуїнплен стояв. Свічки в канделябрах, що містилися по обидва боки трона, ясно освітлювали його обличчя, і в просторій темній залі воно визначалося рельєфно на півтемному фоні.

Ґуїнплен зробив над собою те зусилля, що, як пам'ятає читач, у крайніх випадках було можливе для нього. Зосередивши всю силу волі, рівну тій, що потрібна для того, щоб приборкати тигра, він встиг на момент прогнати з свого лица фатальний сміх. В той момент він не сміявся. Та це не могло тягтися довго.

— Що це за людина? — закричали в залі.

По всіх лавах пробігло невимовне тремтіння. Цілий ліс волосся, чорні западини під бровами, глибокий зір очей, що їх не могли бачити, страшна форма голови, на якій огидливо змішувалися світло й тінь, це вражало. Це перевищувало все. Добре було говорити про Ґуїнплена, а бачити страшно. Навіть ті, що ждали всього, не сподівалися на таке. Уявіть собі, що на горі, призначеній для богів, серед бенкету в ясний вечір,

коли зберуться всі всемогутні, враз з'явилося б лице Прометея, що його поклював шуляк, як кривавий місяць на обрії. Олімп, що споглядає Кавказ, — яке видовище! Старі й молоді, роззявивши рота, дивилися на Г'юінплена.

Один старий, що його поважала вся палата, що багато бачив за свого життя і людей і подій, граф Томас Вортон, що мав дістати титул герцога, підвівся переляканий.

— Що це значить? Хто пустив цю людину в палату? Виведіть його.

І він гоноровито звернувся до Г'юінплена:

— Хто ви? Звідкіля ви прийшли?

Г'юінпен відповів:

— З безодні.

І, схрестивши руки, він зглянув оком лордів.

— Хто я? Я — убожество. Мілорди, я маю говорити з вами.

Всі тремтіли й мовчали. Г'юінпен сказав далі:

— Мілорди, ви на висоті. Нехай так. Слід гадати, що в бога були свої резони для цього. У вас могутність, багатство, радість, сонце непорушно стоїть у вашій зеніті, влада необмежена, насолода неподільна, безмежне забуття про інших. Нехай так. Проте є щось таке, що стоїть нижче за вас. А може й вище. Мілорди, я прийшов оповідати вам новину: рід людський існує.

Г'юінпен у цей момент відчув, що якось дивно зріс. Група людей для того, хто говорить, — триніжок. Стоїш, так мовити б, на вершині душ. Під своєю п'ятою відчуваєш внутрішнє тремтіння людей. Г'юінпен уже не був тією людиною, що минулої ночі на момент була майже нікчемна.

З усіх боків навколо Г'юінплена кричали:

— Слухайте! Слухайте!

Конвульсійним і надлюдським напруженням йому тим часом пощастило затримати на своєму лиці суворий і сумний вираз, що під ним ховався сміх, як дикий кінь, готовий вирватися на волю. Він говорив далі:

— Я той, що прийшов із безодні. Мілорди, ви значні й багаті. Це небезпечно. Ви користуєтесь з ночі. Однак бережіться: існує велика сила — зоря. Світанку не можна подолати. Він настане. Він настає. В ньому просвіток неминучого дня. І хто перешкодить цій пращі кинути сонце на небо? Сонце — це право. Ви, ви привілейовані. Бійтеся. Справжній господар будинку постукає в двері. Хто батько привілеї? Випадок. А хто її син? Зловживання. Ні випадок, ані зловживання не мають у собі непохитності. У одного й другого — кепська будучина. Я прийшов попередити вас. Я прийшов донести вам на ваше щастя. Його збудовано на нещасті інших. Ви маєте все, і те все складено з нічого інших. Мілорди, я адвокат, що не має надії, й захищаю програну справу. Бог виграє цю справу. Я — ніщо, я — тільки голос. Рід людський — уста, а я — його крик. Ви слухайте мене. Я відкрию перед вами, англійськими перами, велике судове засідання народу, цього господаря, що страждає, цього засудженого, що є суддя. Я знемогаю під тим, що маю сказати вам. З чого почати? Я не знаю. У великому потопі страждань я зібрав розсіяні частини моєї оборонної, надзвичайно великої промови. Що ж мені тепер

робити? Вона давить мене, і я кидаю її передо мною абияк Чи я передбачав це? Ні. Ви здивовані, я так само. Вчора я був блазень, сьогодні я лорд. Страшна гра. Чия? Невідомого. Трепещімо всі Мілорди, вся блакить на вашому боці. З неосяжного всесвіту ви бачите тільки свято. Так знайте, що є й темна сторона. Між вами я прозиваюся лорд Фермен Кленчерлі, та моє справжнє ім'я, це — ім'я бідного, Гуїнплен. Я — злидар, що на нього одягли вбрання вельмож волею королеви, що їй так подобалося. От моя історія. Багато між вами таких, що знали мого батька, а я не знав його. Вас торкається він тією стороною, що він був февдал, а я близький до нього тим, що я вигнанець. Бог все робить на краще. Мене кинули в безодню. На якій кінець? Щоб мене пригвинтити до її дна. Я — водолаз і несу перлину — істину. Я говорю тому, що я знаю. Вислухайте мене, мілорди. Я зазнав, я бачив. Страждання — ні, це не те слово, панове щасливці. Убожество — в ньому я виріс; взимку я замерзав; голод — я його спробував; зневага — я їй підлягав; чума — я її мав; ганьба — я її пив. Я виблюю її перед вами, і ця блювота забризкає ваші ноги й запалиться. Я вагався перш, ніж дозволити ввести мене в це місце, де я тепер, бо в мене до того ж є й інші обов'язки. Серце моє не тут. Що відбувалося в мені, до вас не стосується. Коли людина, що ви її звете приставом чорного жезла, прийшла за мною від імені жінки, що ви називаєте її королевою, в мене на момент була думка відмовитися. Однак мені здавалося, що невидима божя рука штовхав мене, і я скорився. Я почував, що мені треба з'явитися серед вас. Для чого? Ради мого лахміття, що вчора було на мені. Бог змішав мене з голодними, щоб я мав змогу говорити серед ситих. О, згляньтесь! О, ви не знаєте того фатального світу, що в ньому, як ви гадаєте, ви живете. Ви стоїте високо над ним, ви поза ним. Я скажу вам те, що є. З досвіду — він у мене є. Я прийшов з-під вашого тиску. Я можу сказати, що ви важите. О, ви владарі, чи ви знаєте, що ви таке? Чи ви знаєте, що ви робите? Ні. Леле, все це жахливе! Однієї ночі, бурхливої ночі, зовсім маленьким, покинутим сиротою, один серед безмежного творіння, я ввійшов у цю темряву, що ви звете громадянством. Перша річ, що я побачив її, це був закон у вигляді шибениці; друга — це багатство, ваше багатство, у вигляді жінки, померлої від холоду й голоду; третя, це майбутнє — у вигляді дитини, що вмирала; четверта — це добро, істина, справедливість в особі бродяги, що за товариша в нього був тільки вовк.

В цей момент Гуїнплен, під впливом вражливого переживання, відчув, що ридання підходить до горла.

Це спричинилося, — страшна річ, — до того, що він залився сміхом.

Зараз впливає безпосередньо. Над зібранням носилася хмара. Вона могла розрядитися чимсь страшним, — вона розрядилася веселощами. Сміх, це веселе божевілля, захопив усю палату. Вельможні люди, зібравшись, нічого не бажають більше, як п ожартувати. Вони мстяться так за свою серйозність.

Сміх королів подібний до сміху богів: в ньому завжди є щось жорстоке. Лорди розвеселилися. Глузування загострювало сміх. Пери почали плескати в руки навколо Гуїнплена й кепкувати над ним. На Гуїнплена посипалися вразливі вигуки, як веселий град, що ранить.

— Браво, Гуїнплене! — Браво, Людина, що сміється! — Браво, морда Зеленого Ящика! — Браво, свиняче рило з Торінцового поля! Ти прийшов дати нам виставу. Це добре! Балакай! — От хто тішить мене! — Однак добре сміється ця тварина! — Добридень, блазню! — —Привітання лордові-кльовну! Ну, говори далі! Оце так пер англійський! Кажі далі! Ні, Ні! — Так, так!

Лорд-канцлер почував себе дуже кепсько.

Глухий лорд Джеме Бетлер, герцог Ормондський, зробивши рукою до свого уха рупор, спитав у Чарлза Б'юклерка, герцога Сент-Албанса.

— А як він голосував?

Сент-Албанс відповів:

— Незадоволений.

— Ще б пак, — сказав Ормонд, — я так і думав. З таким лицем!

Натовп рознуздався, — а всякі зібрання — натовп, — опануйте його знову. Красномовство — це вудило. Коли вудило поламається, то слухачі понесуть, аж поки не скинуть оратора з сидла. Авдиторія ненавидить оратора. Цього не досить знають. Натягати поводів вважають за засіб, — тимчасом це не так. А все ж кожен оратор пробує його. Це інстинкт. Гуїнплен спробував. Він на момент споглядав цих людей, що сміялися.

— Так, — закричав він, — ви глузуєте над злиднями. Замокніть, пери Англії! Судді, вислухайте оборонця. О, я закликаю вас, згляньтесь! Згляньтесь на кого? Згляньтесь на себе. Кому загрожує небезпека? Вам. Хіба ж ви не бачите, що ви на терезах і що на одну шалю покладено вашу могутність, а на другу — вашу відповідальність? Бог важить усе. О, не смійтеся. Подумайте. Колихання божих терезів — це тремтіння совісти. Ви ж не злі. Ви ж такі люди, як і інші, ні кращі, ні гірші. Ви вважаєте себе за богів, а захворієте назавтра, і ви побачите, як буде трястися в лихоманці ваша божественність. Всі ми варті один одного. Я звертаюся до людей чесних, — вони тут є; я звертаюся до людей високого розуму, — вони тут є; я звертаюся до благородних душ — вони тут є. Ви — батьки, сини й брати, — значить ви часто буваєте ніжні. Той з вас, хто дивився цього ранку, як прокидалася його мала дитина, вже добрий. Серця в усіх такі ж самі. Людськість не що інше, як серце. Між тими, що пригнічують, і тими, що їх пригнічують, різниця тільки в місці, де вони знаходяться. Ваші ноги ходять по головах, — це не ваша провина. Це провина соціального Вавилону. Будівлю збудовано невдало, — вона вся осідає. Один поверх давить на другий. Вислухайте мене, — я скажу вам. Ви могутні, — так будьте братолюбні. Ви великі, — так будьте ж лагідні. Коли б ви знали те, що я бачив. Гай-гай! яка мука внизу! Рід людський у в'язниці. Скільки там засуджено таких, що на них немає ніякої провини! їм бракує світла, бракує повітря, бракує доброчесности; у них немає сподіванки, і, що найстрашніше, вони ждуть. Усвідомте собі таке нещастя. Там істоти, що живуть у смерті. Там малі дівчата, що починають проституцію у вісім років і що в двадцять років уже старі. Щодо карної суворости, то вона страшна. Я говорю як попало, — я не вибираю. Я говорю те, що спадає на розум. Не далі, як учора, я був там, я бачив людину в ланцюгах і голу, з камінням на животі,

що конала в тортурях. Ви це знаєте? Ні. Коли б ви знали, що буває, ніхто б з вас не насмілювався бути щасливий. Хто з вас ходив у Ньюкестлі на Теїні? Там у копальнях люди жують кам'яний

вугіль, щоб наповнити шлунок і обдурити голод. Подумайте, у графстві Ланкастер через злидні Ріблчестер з міста став селом. Я не визнаю, щоб принц Георг Данський потребував ще ста тисяч фунтів додатку. Мені більш подобалося б прийняти до лікарні одного бідного хворого, не примушуючи його платити вперед за свої похорони. В Каернарвоні, в Трет-Маврі, як і в Трет-Бічені, виснаження бідних страшно. У Страфорді немає змоги висушити болота за браком коштів. В Ланкаширі закрито всі сукняні фабрики. Скрізь безробіття. А чи відомо вам, що рибалки у Гарлесі, що ловлять оселедців, їдять траву, коли бракує риби? Чи відомо вам, що в Бертон-Лезерсі є ще прокажені, яких стріляють із рушниць, коли вони виходять із своїх барліг? В Елсбері, місті, що належить одному з вас — лордів, голод ніколи не припиняється. В Пенквіджі в Ковентрі, що в ньому ви оце зараз обдали катедральний собор і збагатили єпископа, в халупах немає ліжок і риють ями в землі, щоб покласти малих дітей, — це подібне до того, що замість щоб починати з колиски, вони починають з могили. Все це я бачив. Мілорди, ви знаєте, хто сплачує ті податки, що ви їх накладаєте? Ті, що конують. Гай-гай! Ви самі себе обдурюєте. Ви йдете оманною дорогою. Ви збільшуєте бідність бідного, щоб збагатити багатого. А треба було б робити навпаки. Що ж, узяти в трудящого, щоб дати гулящому, взяти в голодранця, щоб дати пересиченому, взяти в нужденного, щоб дати принцеві! О, так, у моїх жилах стара кров республіканця. Мене жахає все це. Я проклинаю цих королів. А які безсоромні жінки! Мені оповідали сумну історію. О, я ненавижу Карла II! Жінка, що її любив мій батько, віддалася цьому королеві в той час, коли мій батько вмирав у вигнанні, — повія! Карло II, Яків II, — після поганця — лиходій! Що ми маємо в королі? Людину, слабе й немічне творіння з усякими потребами й хворостями. Для чого нам король? Це паразитне королівство, що ви його пестите. Земляний хробак, що ви робите з нього бога. Солітера ви зробили драконом. Будьте милосердні до бідних. На користь короля ви обтяжуєте бідних податками. Бережіться законів, що ви їх декретуєте. Бережіться заколотів, що ви їх викликаєте. Спустить очі. Подивіться під ваші ноги. О, великі, там малі. Згляньтесь на них. Так. Згляньтесь на себе самих! Бо маси в смертельній боротьбі, а низ, конуючи, примушує вмирати й верх. Смерть все знищує, вона нікого не минає. Коли настає ніч, то ніхто не може зберегти дня в своєму кутку. Ви егоїсти? То рятуйте інших. Загибель корабля не може бути байдужа ні для одного з пасажирів. Не буває катастрофи для одних, щоб не потонули й інші. О, знайте — безодня для всіх.

Сміх подвоївся, невпинний сміх. А втім, щоб розважити збори, досить було того, щоб слова Гуїнплена були незвичайні.

Бути смішним зовні й трагічним в середині — не може бути зневажливішого страждання, не може бути глибшого гніву. Гуїнпен зазнав цього на собі. Його слова мали на меті вплинути в одному напрямку, його лице впливало в іншому — стан жахливий. Його голос враз став пронизливим.

— Вони веселі, ці люди! Гаразд. Іронія стає лицем супроти агонії. Глузування ображає передсмертне хрипіння. Вони веємо, гутні! Це можливо. Нехай так. Побачимо. Авжеж, я належу до них. Бідні, я так само й ваш. Король мене продав, злидар дав притулок. Хто покалічив мене¹ Принц. Хто вилікував мене й нагодував? Той, хто сам вмирав з голоду. Я — лорд Кленчерлі, однак я залишаюся Ґуїнпленом. Я походжу від великих і належу малим. Я між тими, що веселяться, і з тими, що страждають. О, яке невірне таке громадянство! Прийде день, коли буде істинне громадянство. Тоді не буде вже вельмож, а будуть вільні люди. Не буде вже господарів, а будуть батьки. От таке майбутнє. Не буде більш підлабузництва, не буде підлоти, неучтва, не буде людей — вантажних тварин, не буде двірських, льокаїв, не буде королів, а буде світло! Чекаючи на це, я тут. У мене є право, і я користаюся з нього. Чи це право? Ні, якщо я користаюся з нього для себе. Так, коли я користаюся з нього для всіх. Я говоритиму до лордів, бо я лорд. О, мої брати, що внизу, я розповідаю їм про ваші злидні. Я випростаюся з лахміттям народа в руках, я витрясу на господарів убогство рабів, і вони, пихаті мазуни, не спроможуться вже скинути з себе споминів про нещасних, вони — принці — не звільняться вже від гніву злидарів, і тим гірше, коли це від червяка, і тим краще, коли це впаде її левів.

Тут Ґуїнплен повернувся до підклерків, що стояли на колінах і писали на четвертій подушці.

— А то що за люди, що стоять на колінах? Що ви там робите? Встаньте, — ви ж люди.

Що Ґуїнплен несподівано звернувся до такої дрібности, якої лорд не повинен і помічати, переповнило міру веселощів. Раніш кричали "браво", тепер кричали "ура". Спочатку плескали руками, тепер почали тупотіти ногами. Можна було подумати, що це коло Зеленого Ящика. Тільки коло Зеленого Ящика сміх вітав Ґуїнплена, а тут він знищував його. І сміх напружує зусилля, щоб убити. Сміх людей іноді робить усе, що тільки можна, щоб убивати.

Сміх ставав насильством. Жарти так і сипалися. Дурість зібрань у тім, що вони мають розум. Їх доречне й неодоладне глузування відкидає факти замість, щоб вивчати, й гудить питання замість, щоб розв'язувати їх. Кожна подія — знак запитання. Сміятися над нею — значить сміятися над загадкою. Позад неї сфінкс, що ніколи не сміється.

Чути було протилежні викрики:

— Досить! досить! — Ще! ще!

¹ Вільям Фармер, лорд Леймстер, кинув Ґуїнпленові образу Рік-Кінея Шекспірові:

— *Histrion, mina!*^[63]

Лорд Воґен, людина, що взагалі любила говорити сентенції, з двадцятої баронської лави крикнув:

— Ми вернулися до часів, коли тварини говорили. Серед людських уст має слово звіряча паща. "

— Послухаємо Валаамову ослицю, — —додав лорд Йормут.

У лорда Йормута був вигляд мудрої людини, як у людини, що має круглий ніс і викривлений рот.

— Бунтаря Ліннея покарано в могилі Син — батькова кара, — сказав Джон Гавг, єпископ Лічфілський і овертрій.сьщй якого прибутків Г'юїнплен торкнувся.

— Він бреше, — твердив лорд Чолмлей, правознавець-спеціаліст. — Те, що він зве тортурами, це є допит. В Англії тортурів немає.

Томас Вентворт, барон Ребі, звернувся до канцлера:

— Мілорде канцлер, припиніть засідання.

— Ні! Ні! Ні! Нехай говорить далі. Він мене розважає! Ура! Гіп! гіп! гіп!

Так кричали молоді лорди; у них веселість була сказана.

Четверо з них особливо були повні запеклости й ненависти Лоренс Гайд, граф Рочестерський, Томас Тефтон, граф Тенетський, віконт Гаттон і герцог Монтегю.

— В будку, Г'юїнплене! — кричав Рочестер.

— Геть! Геть! Геть! — кричав Тенет.

Віконт Гаттон витяг з кишені пенні й кинув його Г'юїнпленові.

Джон Кембел, граф Грінвічський, Савадж, граф Ріверський, Томпсон, барон Гевершемський, Варінгтон, Ескрік, Ролстон, Рокінгем, Картрет, Лангдал, Банестер, Майнард, Генсдон, Каернарвон, Кевендіш, Роберт Дарсі, граф Голдернеський, Отер Віндзор, граф Плімутський плескали в руки.

Стояв галас зборища демонів, або богів, в якому губилися Г'юїнпленові слова. Можна було виділити тільки одно слово: "Бережіться".

Герцог Монтегю, Ралф, що оце вийшов з Оксфорду, в якого тільки пробивалися вусики, зійшов з герцогської лави, де він сидів дев'ятнадцятим, і підійшов до Г'юїнплена, схрестивши перед ним руки. В лезі є точка, що ріже більше, і в голові є тон, що ображає дужче. Монтегю взяв саме такий тон і, сміючися в лице Г'юїнпленові, крикнув:

— Що ти там базікаєш?

— Я провіщаю, — відповів Г'юїнплен.

Новий вибух сміху. А під цим сміхом уже гремів безперервний грім. Один з неповнолітніх перів, Ліонел Кренсілд Саквіл, граф Дорсетський і Мідлсекський, став на своїй лаві, не сміючись, серйозно, як пристойно майбутньому законодавцеві, й, не кажучи ні слова, дивився на Г'юїнплена своїм свіжим дванадцятилітнім лицем, здвигуючи плечима. Це спричинилося до того, що Сент-Асафський єпископ нахилився до вуха Сен-Давідського єпископа, що сидів поруч з ним, і сказав йому, показуючи на Г'юїнплена: "Ось безумний!" а показуючи на дитину: "Ось мудрий!"

З хаоса глузувань виривалися окремі неясні вигуки:

— Медузене обличчя!

— Що визначає ця пригода?

— Образа палаті!

— Що за потвора оця людина?

— Ганьба! Ганьба!

— Нехай припинять засідання!

— Ні, нехай закінчують! ,

— Говори, блазню!

Лорд Льюїс Д'юрас, взявшись в боки, кричав:

— Ох, як приємно посміятися! Моя селезінка щаслива. Я пропоную голосувати подяку в таких виразах: "Палата лордів висловлює подяку Зеленому Ящикові".

Він почував, що ґрунт провалюється під ним і що його аудиторія — безодня.

Завсігди знаходиться людина, що скаже таке слово, в якому підсумує все.

Лорд Скердсдел одним викриком висловив думку цілого зібрання.

— Чого прийшло сюди це чудище?

Ґуїнплен випростався, сам не свій і розгніваний, і пильно обміряв очима всіх.

— Чого я прийшов сюди? Я прийшов, щоб завдати вам страху. Я — чудище, — кажете ви. Ні, я — народ. Я — потвора? Ні, я — весь світ. Потвора — ви. Ви — химера, а я реальність. Я — Людина. Я — страшна Людина, що сміється. Над чим сміється? Над вами, над собою, над усіма. Що визначає мій сміх? Вашу провину і моє страждання. Цю провину я кидаю вам в обличчя. Це страждання я плюю вам в очі. Я сміюся, це значить — я плачу.

Він спинився. Затихло. Сміялися й далі, та тихо. Він міг подумати, що він знову захопив певну увагу. Він передихнув і почав говорити далі.

— Цей сміх, що на моєму чолі, — це король положив його. Цей сміх висловлює всесвітню безнадію. Цей сміх хоче сказати про ненависть, вимушене мовчання, скаженість, розпуку. Цей сміх — витвір тортурів. Цей сміх — сміх насильства. Коли б у сатани був такий сміх, то цей сміх був би обвинуваченням проти бога. Однак вічне не подібне до того, що підлягає загибелі; як абсолютне, воно справедливе, і бог ненавидить те, що роблять королі. Ах, ви вважаєте мене за виродка! Я — символ. О, всемогутні дурні, — а ви такі й є, — відкрийте очі. Я втілюю все. Я репрезентую людськість такою, якою зробили її господарі. Людину покалічено. Те, що зробили зі мною, зробили з людським родом. Йому понівечили право, справедливість, істину, розум, думку, як мені покалічили очі, ніздрі, вуха; як і мені, йому влили в серце цілу безодню гніву й туги, а на лице поклали машкару задоволення. Де покладено було перст божий, до того притиснуто кігті короля. Страшна заміна. Єпископи, пери й принци, народ — це великий страдальник, що на поверхні сміється. Мілорди, я кажу вам: народ — це я. Сьогодні ви пригноблюєте його, сьогодні ви висміюєте мене. Проте майбутнє — це неясна відлига. Те, що було каменем, повернеться на потік. Що має тверду видимість, завтра може рушити. Тріск — і кінець. Настане час, коли один удар розіб'є ваше пригнічення, коли люте рикання буде відповіддю на ваш свист. Такий час уже наставав, — ти пережив його, мій батьку! Цей час наставав, і він звався Республікою, — його прогнали, та він знов настане. Ждучи його, пам'ятайте, що цілого ланцюга королів, озброєних шпагами, перервав Кромвель, озброєний сокирою. Тремтіть. Наближається невідкупне вирішення, обрізані кігті виростають, вирвані язики злітають і робляться вогневими язиками, що розсіюються по вітру в темряві й голосять у безмежному. Ті, що голодують, показують свої бездіяльні зуби; збудований на пеклі

рай хитається; страждають, страждають, страждають; те, що вгорі, нахиляється, а те, що внизу,, напіввідкривається; темрява намагається стати світлом; засуджений судиться з обранцем; це підходить народ, кажу я вам, — це підіймається людина, це починається кінець; це червона зоря катастрофи, — ось що в тому сміху, що ви з його смієтесь! Лондон — вічне свято. Нехай так. Вся Англія від краю до краю — один вигук. Так. Проте послухайте: все, що ви бачите, це — я. У вас свята — це мій сміх. У вас народні свята — це мій сміх. Ви справляєте весілля, висвячення, коронації — то мій сміх. У вас народження принців — то мій сміх. Над вами гремить грім — то мій сміх.

Дайте засіб стриматися, слухаючи такі речі! Сміх почався знову, на цей раз приглушивши голос промовця. З усіх лавин, що їх кидають людські вуста, найїдкіший кратер — це веселість. Жаден натовп не може стати опором проти заразливої спокуси — "вчинити жорстоку забавку. Не всі кари заподіюються на ешафотах, і в людей, де б вони не зібралися, — чи то буде вулична маса, чи зібрання, — завсігди є серед них на все готовий кат — це сарказм. Немає кари, що її можна було б порівняти до тієї, що її зазнає людина, яку висміюють. Ґуїнплен зазнав саме такої кари.

Насміхання над ним — ще було каміння й картеч. Він був за іграшку й манекен, за турецьку голову, за ціль. Стрибали, кричали біс, качалися від сміху. Тупали ногами. Хапали один одного за фіжки.

Величчя місця, пурпур мантий, чистота горностаїв, статечні перуки, — ніщо не допомагало.

Сміялися лорди, сміялисяєпископи, сміялися судді. На лавах старих розгладилися зморшки, діти крутилися Кентерберійський архієпископ штовхав ліктем архієпископа Йоркського. Генрі Комптон, єпископ Лондонський, брат графа Нортгамптона, схопився за боки. Лорд-канцлер спустив очі, щоб заховати можливий сміх. Коло бар'єру пристав чорного жезла, що втілював повну пошану, сміявся.

Хуїнплен блідий стояв із схрещеними руками. Його оточували всі ці лиця, молоді й старі, на яких сяяла велика гомерична веселість; навколо нього вихор оплесків, тупання ніг і крики "ура"; він був у центрі цих шалених жартів, блискучого виявлення веселощів, незвичайного глузування, — для нього це була могила. Це був кінець. Він уже не міг опанувати ні свого лиця, що зрадило його, ні своєї аудиторії, що бажала його.

Ніколи ще не виявлявся з такою немилосердністю вічний фатальний закон, за яким втішне чіпляється за високе, сміх відбиває рикання, пародія йде слідом за безнадією, існує непримиренне протиріччя між тим, чим здаються, і що є насправді. Ніколи ще лиховісніше світло не освітлювало глибокої людської ночі.

Ґуїнплен був присутній при остаточній загибелі своєї долі, що її вбивав сміх. Сталося щось непоправне. Хто впав, той встає, та не встає той, кого стерто в порошок. Безглузде й всемогутнє глузування повернуло його в порошок. Відтепер ніяких можливостей. Все залежить від оточення. Те, що було тріумфом у Зеленому Ящику, стало падінням і катастрофою в палаті лордів. Оплески там-тут були за образу. Він відчував наче зворотну сторону своєї машкари. На одному боці цієї машкари — симпатії

народу, що приймав Ґуїнплена, на другому боці — ненависть великих, що відкинули лорда Фермена Кленчерлі. З одного боку співчуття, з другого боку відштовхування, — те й те вело до темряви. Він почував, наче його вдарили ззаду. Доля дає зрадницькі удари. Ґуїнпен гадав, що він підіймається, а цей сміх придушив його; апотеози іноді закінчуються сумно. Є лиховісну слово "витверезитися". Мудрість, що народжується від сп'яніння, трагічна. Оточений цією веселою й жорстокою бурею, Ґуїнпен міркував.

Божевільний сміх — це плисти за водою. Зібрання, що його захопила веселість, це — загублений компас. Не знають ні того, куди далі йти, ні того, що робити. Треба було закрити засідання.

Лорд-канцлер, "зважаючи на інцидент", відклав продовження голосування до наступного дня. Лорди вклонялися королівському кріслу й розходилися. Чути було, як сміх продовжувався й завмирав у коридорах. Залі зібрань, крім своїх офіційних дверей, мають ще багато дверей під шпалерами, в нішах і під різбярськими прикрасами; через такі потайні двері вони й випорожнюються, як посуд через розколини. За малий час у залі не залишилося нікого. Це робиться дуже швидко і майже без помітного переходу. Місця бурі враз охоплює глибоке мовчання.

Ґуїнпен враз наче прокинувся. Він був сам. Заля була порожня. Він навіть не бачив, що засідання закрито. Всі пери зникли, навіть його хрищені батьки. Залишилося тільки декілька служників палати, що ждали, коли вийде "його світлість", щоб надіти чахли на меблі й погасити лампи. Він машинально одяг капелюха на голову, зійшов з своєї лави й попрямував до великих дверей, що були відчинені в ґалерію. В той момент, коли він виходив за бар'єр, дверник зняв з нього перську мантию. Він навряд чи звернув на це увагу. За хвилину він був уже в ґалерії.

Служники, що були там, здивовано помітили, що лорд вийшов, не вклонившись трону.

VIII

БУВ БИ ДОБРИЙ БРАТ, ЯКБИ НЕ БУВ ДОБРИЙ СИН

В ґалерії вже не було нікого. Ґуїнпен пройшов через круглу залю, звідкіля вже винесено було крісло й столи й де не залишилося й сліда його інвеститури. Канделябри й люстри, що горіли на певній відстані, показували шлях до вихода. Завдяки цьому шнурку світла він мав змогу легко знайти в ланцюзі заль і ґалерій дорогу, що він пройшов її з герольдмейстером і з приставом чорного жезла. Він не стрів нікого, якщо не рахувати декількох спізнілих старих лордів, що там і там тихо йшли, повернувши до нього спину.

Враз, серед повної тиші всіх цих великих безлюдних заль до нього досягли звуки неясних слів, щось подібне до нічного шуму натовпу, незвичайного в такому місці. Він пішов у той бік, звідкіля чути було гомін, і несподівано опинився в широкому мало освітленому вестибюлі, що був одним із виходів з палати. Видно було відчинені широкі скляні двері, ґанок, льокаїв і смолоскипи; далі видно було площу; декілька екіпажів ждали коло ґанку.

Саме з вестибюля йшов той гомін, що його було чути.

По цей бік дверей, під ліхтарем у вестибюлі стояла група схвильованих людей, з різкими жестами й голосами. Гуїнплен в сутіні підійшов ближче.

Тут була сварка. З одного боку десять чи дванадцять молодих лордів, що хотіли вийти, а з другого боку одна людина, з капелюхом на голові, як і ті; вона стояла перед ними, гордо піднявши голову й загороджувала їм дорогу.

Що це була за людина? Том Джім-Джек.

Декілька з цих лордів були ще в перських мантиях; інші вже скинули парляментський одяг і були у звичайному вбранні.

У Тома Джім-Джека капелюх був з пір'ям, не білим, як у перів, а зеленим з жовтогарячими краями; він увесь од ніг до голови був у галунах та вишивках, з цілими каскадами мережева й стрічок на рукавах і на шії; лівою рукою він конвульсійно стискував держака шпаги, що він носив її на перев'язі; на ній і на піхві вишито було адміральські якорі.

То він говорив; він звертався до всіх тих молодих лордів, і Гуїнплен почув таке:

— Я вам сказав, що ви подляки. Ви хочете, щоб я відмовився від свого слова? Нехай буде так. Ви не подляки, ви ідіоти. Ви всі повстали проти одного. Це не підлота? Гаразд. Тоді це безглуздя. Вам говорили, а ви не зрозуміли. Тут у старих глухі вуха, а в молодих — розум. Я теж належу до вас і можу говорити вам правду. Я погоджуюся, що цей новоприбулий чудний і наговорив багато неадекватного, проте в цьому божевіллі було дещо й правдиве. Було сказано неясно, безладно й погано, — нехай буде так; він повторював надто часто: а чи ви знаєте, а чи ви знаєте; однак не можливо ж вимагати, щоб людина, яка вчора була ярмарковим фігляром, говорила як Арістотель і як доктор Джілберт Бернет, єпископ Саремський. | Хробак, леви, звертання до підклерків — все це було без смаку. Та хто ж заперечує це? Це була промова нерозсудлива й нескладна, а іноді він ішов зовсім навскоси, проте там і там він виходив із реальних фактів. Це вже забагато, що так говорить людина, для якої це не її ремесло; я бажав би побачити вас на його місці. Те, що він сказав про прокажених у Бертон-Лезерсі, факт безперечний; до того ж він не перший, що говорить дурниці; а в кінці, мілорди, мені не подобається, коли багато накидається на одного, — така моя вдача; тому я прошу вашу світлість дозволити мені обурюватися. Ви зробили те, що мені не подобається, і я серджуся. Я не особливо вірую в бога, однак що примушує мене вірити в нього, так це те, коли він творить добрі діла, що з ним буває не кожного дня. Так от я вдячний доброму богові, якщо він існує, що він витяг з глибини низького існування англійського пера й повернув його спадщину цьому спадкоємцеві, і мене не турбує, чи це впорядковує мої справи, чи ні, — я визнаю за прекрасне, що мокриця несподівано перетворилася на орла, і Гуїнплен — на Кленчерлі. Мілорди, я забороняю вам бути іншої думки, ніж я. Я жалкую, що тут нема Льюїса Дьюраса. Я з приємністю вилаяв би його. Мілорди, Фермен Кленчерлі був лорд, а з вас були блазні. Щодо його сміху, то це не його провина. Ви сміялися з цього сміху. Над нещастям не сміються. Ви — дурні. І дурні жорстокі. Якщо ви думаєте, що не можна так само сміятися і з вас, то ви помиляєтеся; ви гидкі і одягаєтесь погано. Мілорд Гевержем, я бачив цими днями твою коханку, —

вона бридка. Герцогиня однак мавпа. Глузливі добродії, повторюю, що мені хотілося б почути, як ви поспробували б сказати чотири слова підряд. Багато людей базикає і дуже мало говорить. Ви уявляєте, що ви щось знаєте, тому, що ви були байдики в Оксфорді або Кембріджі, а також і тому, що перш ніж стати англійськими перами на лавах Вестмінстер-Гола ви були ослами на лавах Гонквілського і Каїрського коледжів. Я тут перед вами й вільно дивлюся вам в лице. Ви безсоромно поводитися з новим лордом. Потвора, — нехай так. Проте його віддано звірям. Я волів би краще бути ним, ніж вами. Я був на засіданні, як можливий спадкоємець перства, і чув усе. Я не маю права голоса в палаті, та я маю право бути джентлменом. Ваш веселий вигляд обурював мене. Коли я незадоволений, я ладний зійти на гору Пендгіл, щоб набрати там громової трави, яка примушує блискавку падати на того, хто її рве. Ось чому я й прийшов сюди ждати, поки ви вийдете. Корисно поговорити, і нам треба умовитися. Чи ви усвідомили, що ви погрішили трохи й супроти мене? Мілорди, у мене твердий намір убити когонебудь із вас. Всіх вас, хто тут є: Томаса Тефтона, графа Тенетського, Севджа, графа Райверського, Чарлза, Спенсера, графа Сендерлендського, Лоренса Гайда, графа Рочестерського, вас, баронів Грея де-Ролстона, Кері Генсдона, Ескрика, Рокінгена, тебе, маленького Картрета, тебе Роберта Дарсі, графа Голдернеського, тебе, Вільям, віконта Галтона, і тебе, Ралфа, герцога Монтегю, і всіх інших, хто бажає, я, Давид Діррі Мойр, один із салдатів фльоти, я об'являю вам, я вас кличу, я вам наказую потурбуватися про секундантів і про свідків; я жду зустрінутися з вами лице в лице, груди в груди цього вечора,, зараз, завтра, вранці, вдень, уночі, при ясному сонці, при смолоскипах, де, коли й як ви собі знаєте, скрізь, де досить місця для двох довгих шпаг; ви добре зробите, коли обдивитеся ваші пістолі й нагострите ваші шпаги, бо я беру намір зробити ваші перства вакантними. Огл Кевендіш, вживи запобіжних заходів і подумай про твій девіз: *Cavendo tutus*^[64]. Мармедюк Лангдел, ти добре зробиш, коли, за прикладом твого предка Грідолда, накажеш нести за тобою труну. Джордж Бут, граф Ворингтон, ти не побачиш більше свого палатінського графства в Честері, свого крітського лабіринта й висрких баштиць Денгем-Мессі. А щодо лорда Вогена, то він досить молодий, щоб говорить дурниці, й досить старий, щоб відповідати за них; тому я вимагатиму звіту за його слова від його небожа Річарда Вогена, члена палати громад од містечка Меріонета. Ти, Джон Кемпбел, граф Грінвічський, я вб'ю тебе, як Ашон убив Матаса, але одкритим ударом, а не ззаду, бо я звик підставляти удару меча своє серце, а не спину. Я все сказав, мілорди. Поза тим, як собі хочете: вживайте чарів, радьтеся з ворожбитами по картах, натріть собі шкіру мазями й різними ліками, що роблять невразливими, повісьте собі на шию ладанки диявола або святої діви; я битимуся з вами, не зважаючи на благословення й на прокльони; я не обдурюватиму вас, щоб знати, чи є на вас яке чарівництво. Піший чи конний. На перехрестях, якщо бажаєте, в Пікаділі чи Черінг-Кросі; можна зрити брук на вулиці для нашої зустрічі, як зрили Люврський двір для дуелі Гіза й Басомп'єра. Всіх. Ви чуєте? Я викликаю всіх. Дорм, граф Каернарвон, я примушу тебе проковтнути мою шпагу до держака, як це зробив Марол з Лілем Маріво, і ми потім побачимо, мілорд, чи ти засмієшся. Ти,

Берлінгтон, що в тебе лице дівчини в твої сімнадцять років, вибирай між газонами твого Мідлсекського будинку і твоїм чудесним садом у Ляндесбурзі й Йоркшірі, де тебе поховати. Попереджаю, ваші вельможності, що мені не подобається, коли хто виявляє зухвальство щодо мене. І я покараю вас, мілорди. Я визнаю за паскудство, що ви обсмівували лорда Фермена Кленчерлі. Він кращий за вас. Як Кленчерлі, він має шляхетне походження, що його маєте й ви, а як Ґуїнплен, він має розум, якого у вас немає. Я вважаю його справу за свою справу, його образу за свою образу, — ваше глузування викликало мій гнів. Побачимо, хто вийде живий з цієї боротьби, бо я кличу вас на смертельний бій. Всякою зброєю, всяким способом, — вибирайте смерть, яка вам подобається. А що ви одночасно мугирі й джентлмени, то я відповідно до ваших якостей і пропоную вам різні способи, що ними люди вбивають одні одних — від шпаги, зброї принців, до бокса, що його вживають мужики.

На ці шалені слова вся високодумна група молодих лордів відповіла усмішкою.

— Згода, — сказали вони.

— Я вибираю пістолу, — сказав Берлінгтон.

— Я, — сказав Естрик, — старовинну боротьбу на закритому полі булавою й кинджалом.

— Я, — сказав Голдернес, — за дуель на двох ножах, короткому й довгому, з голими торсами й тіло до тіла.

— Лорд Давид, — сказав граф Танет, — ти шотландець. Я вибираю клеймор — шотландський меч.

— Я, шпагу, — сказав Рокингейм.

— Я, — сказав Ралф, — даю перевагу боксові. Це шляхетніше.

Ґуїнплен вийшов із тіні.

Він попрамував до того, що досі звав його Томом Джім-Джеком, — тепер він починав вбачати в ньому щось інше.

— Дакую вам, — сказав він. — Однак ця справа торкається мене.

Всі повернулися до нього.

Ґуїнплен виступив уперед. Він почував, що його наче тагне до тієї людини, що її, як він чув, звали лорд Давид і що був його захисником, а може ще й більш того. Лорд Давид відступив назад.

— А, — сказав лорд Давид, — це ви! Ви тут! Прекрасно. Я маю сказати й вам декілька слів. Ви оце говорили про жінку, що після того, як любила лорда Ліннеа Кленчерлі, полюбила короля Карла II.

— Правда.

— Мілорд, ви образили мою матір.

— Вашу матір! — крикнув Ґуїнплен. — В таких разі, я здогадуюся... ми..

— Брати, — відповів лорд Давид.

І він дав Ґуїнпленові ляпаса.

— Ми брати, — повторив він. — Виходить, ми можемо битися. Б'ються тільки рівні. А хто ж рівніший нам за брата. Я надішлю вам моїх секундантив. Завтра ми битимемося

на смерть.

КНИГА ДЕВ'ЯТА

НА РУЇНІ

I

НАДМІРНЕ ВЕЛИЧЧЯ ПРИВОДИТЬ ДО НАДМІРНОГО

НЕЩАСТЯ

В той саме час, як у св. Павла прозвонило північ, людина, що оце зараз перейшла через Лондонський міст, вступила в Савтвортські провулки. Ніде не видно було засвічених ліхтарів; тоді був звичай так у Лондоні, як і в Парижу гасити освітлення на вулицях об одинадцятій годині, цебто саме тоді, коли воно якраз ставало потрібним. Темні вулиці були безлюдні. Немає освітлення — мало й перехожих.

Людина йшла, широко ступаючи. Вона була одягнена якимось чудно для такої пізньої години. На ній був вишиваний шовковий одяг, при боці шпага, а на голові капелюх з білим пір'ям, не було тільки плаща. Вартові, що бачили цього прохожого, говорили про себе: "це вельможа, що побився об заклад". І сторонилися з пошаною, що личить лордові й закладу.

Ця людина був Ґуїнплен.

Він майже біг.

Де він був? Він і сам не знав. Що почував Ґуїнплен? Тільки жадання бачити Дею.

Він почував тільки це. Повернутися в Зелений Ящик, у Тедкастерську таверну, гомінливу, світлу, повну доброго, сердешного народнього сміху, знову розшукати Урсуса й Гомо, знов побачити Дею, повернутися до життя.

Ґуїнплен поспішав. Він наближався до Торінцового поля. Він уже не йшов. Він біг. Він втуплював очі в темряву, вперед. Він намагався попередити себе своїм зором. Що то буде за хвилина, коли він побачить освітлені вікна Тедкастерської гостиниці!

Він вийшов на зелений моріжок. Повернув за ріг муру. На другому краю луку, трохи віддалік, прямо проти нього стояла таверна, що була, як пам'ятаєте, єдиний будинок на ярмарковій площі.

Ґуїнплен придивлявся. Ніякого світла. Чорна маса.

Він затремтів. Потім подумав, що вже пізно, що таверну зачинено, що все це цілком зрозуміло, що всі сплять, що йому доведеться тільки розбудити Ніклеса або Ґовікума, що йому треба тільки підійти до гостиниці й постукати в двері. І він пішов. Він уже не біг. Він летів стрімголов. Він добіг до таверни й не міг звести духу. Не розбудити нагло Деї, — це була тепер єдина Ґуїнплєнова турбота.

Він наближався до таверни з якнайменшим шумом. Він знав комору, колишню собачу халабудку, де слав Ґовікум; в цій коморі, що була сумежна з залею нижнього поверху, було віконце на площу. Ґуїнплен тихенько подряпав по шибці. Досить було розбудити Ґовікума.

В опочивальні Ґовікума не чути було ніякого руху. — В таких літах, — подумав Ґуїнплен, — сон буває міцний. Він потихеньку стукнув у вікно долонею. Ніхто не

поворушився. Він ударив дужче й двічі. В коморі не чути нікого. Тоді з якимсь тремтінням він підійшов до дверей таверни й стукнув.

Ніхто не відповів.

Відчуваючи, що починається внутрішній холод, він подумав: добродій Ніклес старий, — діти сплять міцно, а старі тяжко. Ну, дужче!

Він дряпав. Він стукав. Він грюкав. Він ламався в двері. Це викликало в ньому давній спогад, Веймут, коли в нього, зовсім малого, була на руках маленька Дея.

Він почав стукати шалено, як лорд, яким він і був, на жаль.

Будинок залишався мовчазний.

Він почував, що становиться нестямним.

Він вже не додержувався обережності. Він почав кричати:

— Ніклес! Говікум!

Одночасно він поглядав на вікна, щоб побачити, чи не засвітиться десь свічка.

Нікого в таверні. Ніякого голосу. Ніякого шуму. Ніякого світла.

Він пішов до воріт і почав стукати, грюкати й божевільно трясти, кричачи:

— Урсус! Гомо!

Вовк не гавкав.

На його чолі виступив холодний піт.

Він озирнув очима навколо себе. Ніч була темна, та було досить зоряно, щоб оглянути ярмаркову площу. Він побачив щось сумне: все зникло. На зеленому лузі не було вже ні єдиного балагана. Не було цирку. Не було яток. Не було підмосток. Не було повозок. Все те бродяче з його страшенним гармидером, що ворушилося тут, поступилося місцем якійсь лиховісній чорній порожняві. Все зникло.

Безумна тривога охопила його. Що це значить? Що ж сталося? Хіба тут не залишилося вже нікого? Хіба все його життя повалено позад нього? Що зробили з ним, з усіма ними? Ох, боже мій! Як буря він кинувся на будинок. Він стукав у хвіртку, у ворота, у вікна, у віконниці, в стіни, руками й ногами, збожевілілий від жаху й тривоги. Він кликав Ніклеса, Говікума, Фебу, Венеру, Урсуса, Гомо. Він обсилав стіну всякими криками й шумом. Іноді він спинявся й прислухався, — будинок залишався німий і мертвий. Тоді в розпачі він починав знову. Удари, стук, крики, гуркіт лунали скрізь. Можна було подумати, що грім намагається розбудити могилу.

На певному ступіні страху людина стає страшною. Хто боїться всього, той не боїться вже нічого. Він відновлював шум у всіх можливих формах, спиняючись, починаючи знов, безперестанно кричав, кликав, штурмуючи трагічне мовчання.

Він сто разів кликав тих, що могли бути там, і кричав імення всіх, за винятком Деї. Обережність, неясна для нього самого, — інстинкт її був ще в нього, не зважаючи на його божевілля.

Крики й стук було вичерпано, — залишився приступ. Він сказав до себе: "Треба увійти в будинок". Але ж як? Він розбив шибку в Говікумовій коморі, просунув туди руку, порізавши її, відсунув засув рями й відчинив віконце. Тут він помітив, що шпага перешкоджатиме йому: він гнівно зірвав з себе піхву, клинок і перев'язь і кинув усе на

брук. Потім він виліз на виступ стіни і, хоч віконце було вузьке, спромігся пролізти в нього. Він пройшов у таверну.

Говікумова постеля, що їй неясно було видно, була в хижці, та самого Говікума там не було. Що Говікума не було на своїй постелі, було очевидно, та й Ніклеса не було на своїй. Весь будинок був темний. У цій внутрішній темряві відчувалася таємнича непорушність порожняви й той невиразний жах, що визначає: тут немає нікого. Тремтючи Г'юїнплен перейшов через нижню залю; він натикався на столи, топтав посуд, перекидав лави, звалював барила, переступав через меблі, дійшов до дверей, що виходили у двір, і так ударив коліном, що вони злетіли з защіпки. Двері повернулися на завісах. Він подивився у двір. Зеленого Ящика там уже не було.

II

РЕШТКИ

Г'юїнплен вийшов з будинку й почав обшукувати Торінцове поле в усіх напрямках; він ходив скрізь, де напередодні бачив підмостки, ятки або балагани. Не було вже нічого. Він стукав у крамнички, хоч добре знав, що в них ніхто не живе. Він ламався в усе, що хоч трохи скидалося на вікно або на двері. Жодний голос не відгукнувся з цієї темряви. Наче тут пройшла смерть.

Мурашника було розтоптане. Видимо поліція вжила своїх заходів. Тут сталося те, що на теперішній час звуть погромом. Торінцове поле було більш, ніж безлюдне, — його було зруйновано і в усіх його кутках почувалися сліди жорстоких кігтів. Так би мовити, кишені цього нещасного ярмаркового поля було вивернуто і цілком спустошено. Обшукавши все, Г'юїнплен покинув зелений моріжок, пішов покрученими вулицями околиці, що її звали Іст-Пойнт, і попростував до Темзи.

Зробивши декілька зигзагів в цьому лабіринті провулків, де були тільки паркани та огорожі, він відчув свіже повітря води; чути було глухий плескіт річки, і враз він опинився перед парапетом. То був парапет Ефрок-Стона.

Парапет обрамовував дуже коротку й дуже вузьку частину узбережжя. Під парапетом висока стіна Ефрок-Стона стрімко поринала в воду.

Г'юїнплен спинився коло парапету, обперся об нього, охопив голову руками й почав думати. Під ним була вода.

Чи він дивився на воду? Ні. На що ж він дивився? На темряву. Та не на ту темряву, що була поза ним, а на ту темряву, що була в ньому.

В сумному нічному пейзажі, на який він не звертав уваги, в цій зовнішній глибині, що в неї не проходив його зір, можна було розпізнати силюєти снастей і щогл. Під Ефрок-Стоном була тільки вода, але нижче по річці набережна спускалася непомітною похилістю і закінчувалася трохи віддалік крутим берегом, вздовж якого стояло декілька шкун, — деякі з них оце зараз прийшли, а інші лагодилися відійти. Вони сполучалися з землею за допомогою маленьких виступів, що їх навмисне збудовано було для причалу з каменя або з дерева, або за допомогою дощатих місточків. Судна, одні на причалах, а інші на якорях, стояли непорушно. Не чути було, щоб на них ходили або говорили, бо в матросів добра звичка спати, скільки можна, і вставати лише

по потребі. Якщо яке з цих суден повинно було й відійти підчас припливу, то й на них ще не прокидалися. В темряві ледве видно було товсті, пузаті, чорні козуби і снасті з лив, перемішаних з драбинами. Все було синювате й неясне. Там і там червоний ліхтар прорізував туман.

Ґуїнплен нічого цього не бачив. Що він споглядав — це була його доля.

Він думав — цей мрійник, що розгубився перед невблаганою дійсністю.

Йому здавалося, що він чує позад себе щось подібне до землетрусу. То був сміх лордів.

Цей сміх, — він оце зараз вийшов із нього. Він вийшов з нього з ляпасом.

Від кого ж він зазнав ляпаса?

Від свого брата.

І вийшовши з цього сміху, з цим ляпасом, уникаючи його, як поранена птиця, він тікав у своє гніздо від ненависти й шукав любови, — що ж він знайшов?

Темряву.

Нікого.

Все зникло.

Ця темрява, — він порівнював її до тих мрій, що він їх утворив.

Як усе розбито!

Ґуїнплен дійшов до того лиховісного краю, що його звуть порожнява. Зелений Ящик зник, — це визначало, що для нього зник увесь світ.

Душа його зачинилася.

Він почав міркувати.

Що ж могло статися? Де вони? Очевидно, їх прогнали. Ясно було, що він ніколи більше не побачить їх. Одночасно наклали тяжку руку на всіх, що жили на ярмарковій площі, починаючи від Ніклеса й Говікума, щоб ніхто не міг дати йому відомостей. Та страшна соціальна сила, що обернула його на порох у палаті лордів, одночасно роздушила й їх у бідній халупині. Вони загинули. Загинула Дея. Загинула для нього. Назавжди. Сили небесні! Де вона? І його не було там, щоб захистити її.

Робити здогади про відсутніх, що їх люблять, це віддавати себе на муки. Він завдавав собі тортурів.

Послідовність болючих думок привела його до спогаду про людину, очевидно, згубну, що називала себе Баркілфедром. Ця людина написала в його мозкові щось темне, що тепер знову з'явилося перед ним; це було написано таким страшним атраментом, що нині ті слова горіли вогневими літерами, і Ґуїнплен бачив, як у глибині його думки ті загадкові слова палали, — зараз вони стають ясними: доля не відчиняє одних дверей, не зачинивши других.

Все скінчилося. Останні тіні налягли на нього. У кожної людини в її долі може бути момент, коли здається, що для неї настав кінець світу. Це називається безнадією. Душа повна зорь, що падають.

Так от до цього дійшов і він.

Він був самотній.

Він захотів скласти звіт перед самим собою й почав аналізувати своє сумління. — болісна вівісекція.

Він був відсутній, — це призвело до катастрофи. А чи залежала від нього ця відсутність? Чи був він вільний у всьому тому, що спіткало його? Ні трошки. Він почував себе полоненим. Що ж його спиняло й стримувало? В'язниця? Ні, Ланцюг? Ні. А що ж саме? Клей. Він загруз у величчі.

Кому не доводилося вважати себе за вільного на зовнішній погляд і почувати, що крила йому зв'язано?

Що над ним певною мірою вчинили насильство й захопили його насподівано, то це правда; але він з свого боку певною мірою дозволив учинити це. Що його відвели, це не його провина, а що він дозволив упоїти себе, це вже його слабкість. А був момент, і момент рішучий, коли йому поставлено було питання; Баркілфедро поставив був його перед дилемою, і Гуїнпленові дано було нагоду вирішити свою долю єдиним словом. Гуїнплен мав змогу сказати: ні. Він сказав: так.

Од цього так, що він сказав його приголомшений, і вийшло все. Гуїнплен це зрозумів. Гіркий смак, що залишився в нього після згоди.

Однак, — дебатував він, — хіба ж така велика провина вступити в свої права, в свою батьківщину, у свою спадщину, у свій будинок, вступити як патрицій, — в ранг своїх предків, погодитися, як сироті, прийняти ім'я свого батька? На що він погодився? На відновлення. А хто вчинив це відновлення? Провидіння.

Тут він відчув заперечення. Безглузда згода. Який торг він учинив! Який неладний обмін! Він зазнав збитку в умові з цим провидінням. Тай як же! За те, щоб мати два мільйони ренти, сім чи вісім маєтків, десять чи дванадцять палаців, отелі в місті та замки в провінції, сто льокаїв, швори собак, екіпажі, герби, щоб бути суддею й законодавцем, щоб носити корону і пурпуровий одяг, як король, щоб бути бароном і маркізом, пером англійським, він оддав Урсусів балаган і Деїну усмішку! За блудну неосяжність, що в ній потопають і зазнають катастрофи, він оддав щастя! За океан, він оддав перлину! О, безумний! О, йолоп! О, дурень!

А тим часом, — і тут повстало нове заперечення і на солідному ґрунті, — в цій лихоманці величньої фортуни, що захопила його, не все ж було нездорове. Може, саме відмовившись, він був би егоїстом, може, обов'язок полягав якраз у тому, щоб дати згоду. Несподівано перетворившись в лорда, що він повинен був робити? Його допускали до того місця, де можна було говорити про утиски й боротися проти них, — хіба ж це не було здійснення одного з найглибших його поривань? Коли йому дали право голоса, йому — страшному соціальному зразку, йому — живій жертві сваволі, що під нею вже шість тисяч років хрипить рід людський, — чи мав він право відмовитися?

Що говорив Гуїнплен до себе у своїх неясних і запаморочливих сперечаннях із своєю совістю? А от що: — Народ — це мовчання. Я буду заступник цього мовчання. Я говоритиму за німих. Я говоритиму за малих великим і за безсилим могутнім. Така мета моєї долі. Бог хоче того, чого він хоче, і виконує. Хіба не дивно, що Гардкванонова пляшка, в якій була Гуїнпленова метаморфоза в лорда Кленчерлі, плавала п'ятнадцять

років по морю, серед бурунів, шквалів і бурь, і що весь цей гнів не заподіяв їй нічого. Я розумію чому. Це було таємниче призначення. Я володію ключем до моєї долі, для мене ясно, чому я погодився. Я призначений. У мене своя місія. Я буду лордом бідних. Я говоритиму за всіх, хто в мовчазній безнадії. Я тлумачитиму белькотання недорік. Я тлумачитиму ремствування, стогін, голосіння, гомін натовпу, нескладні скарги, незрозумілі голоси і всі тваринні крики, що їх виринає у людей насильство нещастя й страждання. Я стану їм на допомогу. Я буду за них доносити. Я буду Слово Народу. Через мене їх зрозуміють. Я буду криваві вуста, що з них зірвано пов'язку. Я скажу все. І те, що я скажу, буде велике.

Так, говорити за німих — прекрасно; але говорити глухим — сумно. От тут і починається друга частина його пригоди.

На жаль! Невдача.

Невдача непоправна.

Він вірив, що він сильний, він, що протягом стількох років з чулою душею носився серед широкого моря страждань, що приніс із собою із усієї цієї темряви жалісний крик. І він нахопився на такий колосальний підводний камінь — легкодумство щасливих. Він уважав себе за месника, а був кльовн. Він уважав себе за громокидача, а тільки полоскотав. Замість глибокого хвилювання він викликав глузування. Він ридав, а їм було весело. Під цими веселощами він і потонув. Сумно потонув.

І з чого вони сміялися? З його сміху.

Чи були злі ті люди, що тягли Гуїнплена по колючках сарказму? Ні. Однак і вони так само мали свій фатум — вони були щасливі. Вони були кати, не знаючи про це. Вони були в прекрасному настрої. Вони визнали Гуїнплена за непотрібного. Він розкрив перед ними свої груди, вирвав у себе печінку й серце, він показав їм свою утробу, а вони кричали йому: ти добре граєш свою комедію! Його покалічили до самої душі, і в той час, як його душа обурювалася, його лице заперечувало й сміялося. Все було закінчено. Він був тільки Людина, що сміється, весела кам'яна статуя, що підтримує світ, який плаче. Він мука, що закам'яніла із сміхом, що носить на собі тягар всесвітнього горя й назавжди замурована у веселості, в іронії, в потішанні інших; він розділив з усіма пригнобленими, що їх він втілював у собі, ту мерзотну фатальність зазнавати скорботи, що до неї не ставляться серйозно; з його горя сміялися. Все, що в ньому було благородне, весь ентузіазм, красномовство, серце, душа, шаленість, гнів, любов, невимовна скорбота — все це мало один результат — викликало тільки сміх! І він констатував, як він і сказав лордам, що це явище не було якимсь винятком, — це факт нормальний, звичайний, універсальний, загальний найвищий факт, який остільки злився з щоденним життям, що його вже й не помічали. Сміється той, хто помирає від голоду, сміється старець, сміється каторжник, сміється проститутка, сміється сирота, щоб здобути шматок хліба, сміється раб, сміється салдат, сміється народ. Людське суспільство створено так, що все погибельне, всі злидні, всі катастрофи, всі хворості, всі болячки, всяка смертельна боротьба — все розв'язується над безоднею жахливою гримасою сміху. Вособлення цілої гримаси — то був він сам. Вона була він. Вищий

закон, невідома сила, що всім керує, захотіли, щоб видимий і дотикальний привид, привид з плоті й кости, в собі підсумував дивоглядну пародію, що ми звемо її світлом. Він був цей привид.

Невблаганна доля.

Він кричав; "Згляньтеся на страдальників!" Даремно.

Він хотів збудити жалість, а збудив жах. Такий закон появи всіх привидів.

В самому його існуванні було щось вигадане. Хто він такий? Позбавлений спадщини? Ні, бо він лорд. Хто він такий? Лорд? Ні, бо він бунтар. Він світлоносець і страшна перешкода в радощах. Звичайно, він не Сатана, однак він Люцифер. Як лиховісний, він прийшов із смолоскипом у руці.

Лиховісний для кого? Для лиховісних. Грізний для кого? Для грізних. Тому вони й відкинули його. Увійти серед них? Щоб вони прийняли його? Ніколи. Перешкода, що він мав її на своєму лиці, була жахлива, однак перешкода, що була в його ідеях, була ще непереможніша. Його слова були потворніші, ніж його лице. Він мислив не так, як можливо було мислити в тому світі великих і могутніх, що тільки фатальність застала його народитися в ньому, а друга фатальність примусила його вийти з нього. Між людьми й його лицем стояла машкара, а між суспільством і його душею — стіна. Бродячий фігляр, він з дитинства злився з тим широким, живим і сильним оточенням, що його звуть натовпом; насичений намагнетуванням мас, пройнятий безмежною людською душею, він згубив спеціальне почуття нерівності між різними клясами. На висоті він був неможливий. Він досяг її цілком намочений водою з колодязя Істини. Від нього смерділо безоднею. Вій був бридкий для принців, що пройняті пахощами неправди. Хто живе вигадками, для того істина смердюча. Хто жадає лестощів, того нудить дійсність, коли він несподівано вип'є її. Те, що приніс він, Ґуїнплен, не було приємне. Що ж це було? Розум, мудрість, справедливість. Його відкинули з огидою.

Там були єпископи. Він приніс їм бога. А що це там за вискочень?

Протилежні полюси відштовхують один одного. Злити їх неможливо. Компроміс неможливий. Побачили прямо проти себе страшну річ: все нещастя, сконцентроване в одній людині, лице в лице проти усієї зарозумілості, сконцентрованої в одній касті — не могло бути іншого результату, як тільки крик гніву.

Обвинувачувати — марно. Досить констатувати. Ґуїнплен, роздумуючи на краї своєї долі, констатував марну безмежність своїх зусиль. Він констатував, що вищі сфери глухі. У привілейованих немає ушей, щоб слухати знедолених. Чи є в цьому провина привілейованих? Ні, На жаль, це їхній закон. Пробачте їм. Хвилюватися — це визначало б зріктися своїх вищих обов'язків. Де вельможі й принці, там не слід нічого ждати. Задоволений — це невблаганий. Для ситого не існує голодного. Щасливі не знають, — вони ізольовані. На порозі їхнього раю, як і на дорозі пекла слід написати: "Залишіть усяку надію".

На жаль, він перебільшив надію до того, що почав вірити в щось блискуче й темне — в громадянство. Він, що стояв поза ним, увійшов у нього.

Громадянство негайно й відразу зробило йому три свої пропозиції й дало йому три

свої подарунки: шлюб, сім'ю, касту. Шлюб? На порозі його він бачив проституцію. Сім'ю? Його брат дав йому ляпаса й ждав його назавтра із шпагою в руці. Касту? Вона оце зараз сміялася в лице йому — патрицієві й нещасному. Його відкинули навіть майже раніш, ніж прийняли. І три перші кроки його в цю глибоку соціальну темряву відкрили під ним три безодні.

Його нещастя почалося від зрадницького преображення. Ця катастрофа наблизилася до нього з лицем апотеза. Підіймись! визначало: упади!

Він був наче протилежний до Іова. Через щастя до нього прийшло нещастя.

Він укусив од золотого плода і виплював золу.

Плачливий результат. Його вибито з колії, обмануто, розбито в руїну, зухвало знищено всі його надії, що їх зневажено знуцанням, в наслідок безмірне розчарування. Що ж далі? Коли він заглянув назавтра, то що він бачив? Оголену шпагу, якої вістря перед його грудима, а держак у руці його брата. Він бачив тільки огидливий блиск цієї шпаги. А далі — Джосіяна, палата лордів — все було позад, у дивоглядній сутіні, повній трагічних силуетів.

А брат, — він з'являвся перед ним, як лицар і відважний! На жаль, цей Том-Джим-Джек, що захищав Гуїнплена, цей лорд Давид, що захищав лорда Кленчерлі, — він його ледве бачив, саме на такий час, щоб зазнати від нього ляпаса й полюбити його.

Що за тягота!

Потроху він почав впадати в якийсь пароксизм. Навколо нього все закрутилося. У тих, що конають, буває останній блиск, в якому вони бачать усе.

І як же він припустив, що їх розлучили? Він віддалився від цієї ревне коханої істоти, від того серця, від тієї обранки, від тієї ніжності, від того божественного сліпого зору, що єдиний бачив його на землі. Дея — це була його сестра, бо він почував між нею й собою велике небесне споріднення, те таємниче, що містить у собі все небо. Дея, коли була ще маленька, вже була його наречена, бо в кожній дитини є наречена, і життя завжди починається шлюбом душ, що зворщується в повній цнотливості, між двома незайманими у своєму невіданні. Дея — це була його дружина. Дея — вона була для нього ще більше: вона була його світло; без неї все було нікчемне й порожнє, а на ній він бачив променисте сяяння. Що буде з ним без Деї? Що йому робити з собою? Без неї в ньому немає нічого живого. Як він міг спустити її з очей хоч на один момент? О, нещасний! Він дозволив, що між ним і його зіркою утворився простір, а в страшній невідомій силі притягання простір враз повертається на безодню! Де вона, його зірка? Деє! Деє! Деє! Деє! Гай-гай!

О! де Зелений Ящик, бідність, радість, радість, приємне бродяче життя вкупі, що нагадувало ластівок? Вони не кидали одно одного, вони бачилися кожної хвилини, ввечері, вранці, за столом вони штовхали одно одного ліктями, вони торкалися одно одного колінами, пили з тієї самої склянки; у віконця сяяло сонце, — проте це було тільки сонце, а Дея була любов. Вночі вони почували, що сплять недалеко одно від одного, і Деїн сон опочивав на Гуїнплени, а Гуїнпленові мрії таємниче вітали над Деєю. І коли вони прокидалися, неможливо було бути певним того, що вони не обмінялися

поцілунками в блакитній хмарі мрій. Вся невинність була в Деї, вся мудрість — в Урсусі. Вони бродили з міста в місто. За провідника їм була одверта веселість люблячого народу. Вони були бродячі янголи, що мали в собі досить людського, щоб ходити по землі, й тільки не мали крил, щоб літати. А тепер все зникло. Де ж було все це? Невжеж все це знищено? Який могильний вітер здув їх? Потьмарило! Виходить, усе загинуло! О, лихо! глуха всемогутність, що давить на малих, розпоряджає всією темрявою й здатна на все. Що ж з ними зробили? І його не було там, щоб охоронити їх, щоб заслонити, щоб захистити, як лорд своїм титулом, своєю вельможністю і своєю шпагою, як скоморох — своїми кулаками й своїми кігтями. І враз у нього з'явився гіркий спомин, може найгірший з усіх.

Та ні ж, — як же міг би захистити їх? Саме він і губив їх... Щоб охоронити від них його, лорда Кленчерлі, щоб ізолювати його достойність од стикання з ними, безславна соціальна всемогутність натиснула на них. Найкращий спосіб для нього, щоб охоронити їх, зникнути, — тоді в них не буде підстав переслідувати їх. Не буде його, їх залишать спокійних. Леденяча відтулина, що в неї й увійшла його думка. Ах, нащо він дозволив розлучити його з Деєю! Хіба ж обов'язок його до Деї не був перший? Служити й захищати народ? А Дея — це ж народ! Дея — сирота, сліпа, вона — людськість! Ох, що ж він наробив? Жаль жорстоко пік його. Не було його, і поле для катастрофи залишилося вільне. Він розділив би їх долю. Або він взяв би їх і повіз із собою, або його поглинули б разом із ними. Що ж тепер з ним буде без них? Ґуїнплен без Деї — хіба ж це можливо? Немає Деї — немає нічого. Ох, все кінчено! Цей гурток, що він його дуже любив, назавжди й безповоротно зник. Все вичерпано. До того ж, нащо Ґуїнпленові, засудженому й проклятому, боротися далі. Йому вже нічого більш ждати ні від людей, ні від неба. Дея! Дея! Де Дея? Загублена. Як загублена? Хто загубив свою душу, той може знову знайти її тільки в одному місці, в смерті.

Ґуїнплен, трагічно сумний і збентежений, твердо поклав руку на парапет, наче шукаючи розв'язання своїх думок, і подивився на річку.

Ґуїнплен не спав уже третю ніч. Його була лихоманка. Його думки мішалися, хоч він і гадав, що вони ясні. Він почував непереможну потребу заснути. Він залишався так декілька хвилин, схилившись над водою. Темрява пропонувала йому велике й спокійне ліжко — безконечність тьми. Лиховісна спокуса.

Він скинув з себе верхній одяг і поклав його на парапет. Потім він розстібнув жилет. Коли він скидав його, його рука зачепилася за щось у кишені. То була червона книжечка redbook, що її дав йому книжник у палаті лордів. Він витяг пам'яткову книжку з кишені, роздивився її при неясному нічному світі, побачив там олівець, взяв цей олівець і написав на першій білій сторінці, що розкрилася, такі два рядки:

"Я відхожу. Нехай брат мій Давид заступить мене й буде щасливий".

І підписав: Фермен Кленчерлі, пер англійський.

Потім він скинув жилет і поклав його на одяг. Зняв капелюх і поклав його на жилет. В капелюха він поклав gek-book, розгорнуту на тій сторінці, де він написав. Він побачив на землі камінь, узяв його й поклав у капелюха.

Зробивши все це, він подивився вгору на безконечну темряву над його головою.

Потім його голова почала повільно схилятися, наче її тягла невидима нитка безодні.

Він побачив дірку в каміннях нижньої частини парапета, поставив туди ногу так, що коліно йдго було вище края парапета; йому залишалося тільки переступити через нього. Він схрестив руки за спиною й нахилився.

— Нехай буде так, — сказав він.

І пильно подивився на глибоку воду.

В цей момент він відчув, що чийсь язик лиже його руку.

Він затремтів й повернувся.

То був Гомо, — він стояв позад нього.

ЗАКІНЧЕННЯ

МОРЕ І НІЧ

I

СТОРОЖЕВИЙ СОБАКА МОЖЕ СТАТИ ЗА ЯНГОЛА-ОХОРОНЦЯ

Гуїнплен крикнув:

— Це ти, вовче!

Гомо помахав хвостом. Його очі блискали у темряві. Він пильно дивився на Гуїнплена.

Потім він знов почав лизати руки. Гуїнплен на момент залишався наче п'яний. Раптово повернулася сподіванка, і це потрясло Гуїнплена. Гомо — яка несподівана поява! Протягом сорок восьми годин він вичерпав усе те, що можна назвати різноманітними ударами грому, — залишилося ще зазнати громовий удар радості. І от тепер і він упав на нього. Ясне світло, або принаймні просвіток. Гуїнплен бачив вовка наче в сяйві.

Тим часом Гомо повернувся. Він зробив декілька кроків і подивився назад, наче для того, щоб побачити, чи Гуїнплен іде за ним.

Гуїнплен пішов за ним. Гомо помахав хвостом і пішов далі.

Дорога, що нею вовк закликав іти, була похилість набережної Ефрок-Стона. Ця похилість вела до крутого берега Темзи. Гуїнплен, ідучи за Гомо, спустився з цієї похилости.

Час-від-часу Гомо повертав голову назад, щоб упевнитися, що Гуїнплен не відстає від нього.

У деяких випадках собака почуває потребу йти за своїм хазяїном, а в інших вона почуває потребу йти спереду.

Дійшовши до берега, вовк пішов вниз вузьенькою полоскою землі, що тяглася вповодж Темзи.

Він не кричав, не гавкав, — він ішов як німий. Гомо у всіх випадках ішов за своїм інстинктом і виконував свій обов'язок, але з задумливою обережністю вигнанця.

. Пройшовши кроків з п'ятдесят, він спинився. Праворуч була естокада. На краю цієї естокади, що була подібна до пристані на палях, видно було темну масу досить великого корабля. На чардаку корабля, ближче до носа, видно було майже непомітне світло, подібне до каганця, що от-от потухне.

Вовк востаннє впевнився, що Ґуїнплен тут, скочив на естокаду, довгий коридор з просмоленого тесу і з підлогою із дубових дощок з просвітками, — під нею текла річка. По якійсь хвилині Гомо й Ґуїнплен дійшли до кінця естокади.

Судно, що стояло на причалі на краю естокади, було голяндська шкуна з подвійним розрізаним чардаком, — одна частина спереду, а друга ззаду; між двома чардаками, за японською модою, було відділення, що вдавалося в глибину судна й не було накрите; в нього спускалися вузькими східцями, — тут звичайно складали весь вантаж. Отож шкуну розділено було на дві частини, одну — носову і другу стернову, як наші старі річні до' зорні барки, з западиною посередині. Баляст навантажували в цю западину. Паперові лодочки, що їх роблять діти, мають майже таку форму. Під чардаком були каюти, що сполучалися дверима з центральним відділенням. Каюти освітлювали маленькі віконця в бокових стінках. Складаючи вантаж, залишали проходи між пакунками. Дві щогли шкуни закріплено було на цих двох чардаках. Носову щоглу звали Павлом, а стернову — Петром, — корабель вели дві щогли, як церкву два її апостоли. З одного чардака на другий над центральним відділенням проходив місток з глухими стінками, на зразок китайських мостків. В непогоду обидві стінки мастка, за допомогою особливих механізмів, спу. скали на правий і на лівий бік, що утворювало дах над заглибленим відділенням, так що судно підчас бурі на морі було герметично закрито. Такі барки, надто масивні, мали за стерно велику деревину, — сила керми повинна бути пропорціональна вазі судна. Трьох людей, стерничного й двох матросів, та ще одного хлопця, юнґи, досить було, щоб маневрувати цими важкими морськими машинами. Передній і задній чардак шкуни, як ми вже казали, були без поруччя. Ця шкуна була великий, пузатий, зовсім чорний кузуб, на якому можна було прочитати білі літери, що їх видно було і вночі: Vograat. Rotterdam.

В той час різні морські події й зовсім свіжа катастрофа восьми кораблів барона Пойнті^[65] коло рогу Карнеро примусили всю французьку флоту відплисти до Гібральтара; так, Ля-Манш було вичищено і прохід між Лондоном і Ротердамом звільнено від усіх військових кораблів, а це давало змогу купецьким, судам плавати без усякого захисту.

Судно, що на ньому написано було Vograat, що до нього підійшов Ґуїнплен, торкалося естокади лівим бортом свого заднього чардака майже врівні з нею. Треба було зробити єдиний крок, щоб спуститися на шкуну: Гомо одним стрибком, а Ґуїнплен одним ступнем були на кораблі. Обидва опинилися на задньому чардаку. Чардак був безлюдний, і взагалі не видно було ніякого руху; пасажири, якщо вони були, а це можливо, повинні були вже бути на судні, бо очевидно було, що судно було готове відплисти й що навантаження було закінчено, — на це показувало те, що середнє відділення було повне, завалене пакунками й ящиками. Однак вони безсумнівно вже

лежали, а можливо, що й спали в каютах під чардаками, — переїзд повинен бути вночі. В таких випадках пасажери з'являються на чардаку тільки вранці, прокинувшись. Щодо екіпажа, то він напевне вечеряв, ждучи близького моменту від'їзду у своєму притулку, що його звали матроською каютою. Тому то й було таке безлюддя на обох чардаках — носовому й стерновому, зв'язаних місточком.

Вовк на остокаді майже біг, на кораблі він почав іти повільно, наче обережно підкрадаючися. Він махав хвостом уже не радісно, а слабо й сумно, як ¹ неспокійна собака. Йдучи вперед Гуїнплена, він пройшов через чардак і пішов через місток.

Гуїнпен, зійшовши на місток, побачив перед собою світло. Це було те світло, що його видно було з берега. Ліхтаря поставлено було на підлозі коло підніжжя передової щогли. Відблиск цього ліхтаря окреслював на темному фоні ночі чорну силуету, що мала чотири колеса. Гуїнпен пізнав стару повозку Урсуса.

Цю бідну дерев'яну халупину, повозку й хатину, де проминуло його дитинство, було прив'язано до підніжжя щогли товстими шворками, вузли яких видно було на колесах. Простоявши так довго без ужитку, вона була абсолютно спорохніла, — ніщо так не руйнує людей і речі, як бездіяльність. Вона якось жалісно похилилася набік. Невживання зробило її зовсім паралітичною, а до того ще вона хорувала на незцілиму хворобу — старість. Бридка й поточена шашеллю, вона осіла й мала вигляд руїни. Все, з чого її було зроблено, мало на собі знаки пошкодження: залізо поржавіло, шкура потріскалася, дерево з'їдене. На склі переднього віконця, через яке проходило світло ліхтаря, видно було розколини. Колеса були криві. Стіни, стеля й вісі, здавалося, знемогали від перевтоми; все разом було не знати як придавлене й плачливе. Дві голоблі, що стирчали догори, мали вигляд двох рук, що їх простягнуто до неба. Весь балаган був розхитаний. Під повозкою видно було ланцюг, що на нього прив'язували Гомо.

Знайти знову своє життя, своє щастя, свою любов і побігти не тямлячися й кинутися стрімголов — здається, це так законно й так природно. Так, за винятком випадків глибокого зворушення. Хто вийшов зовсім збенетежений і збитий з панталику, з цілої низки катастроф, подібних до зради, той стає розсудливим навіть у радості; він боїться принести свою фатальність і тим, кого він любить; він почував в собі жалобну заразу і навіть до щастя наближається з обережністю. Рай відчиняється; перш, ніж увійти, спостерігають.

Гуїнпен, хитаючися під глибокими переживаннями, дивився. Вовк мовчки пішов і ліг коло свого ланцюга.

II

БАРКІЛФЕДРО ЦІЛИВ У ОРЛА, А ВЛУЧИВ У ГОЛУБКУ

Підніжок повозки було спущено, двері напіводчинено; в ній не було нікого; скупе світло, що проходило через скло, неясно окреслювало середину хатини, — сумний вигляд. Урсусові написи, що вславлювали величчя лордів, ясно видно було на старих дошках, що одночасно становили стінку зовні і обшивку всередині. Коло дверей Гуїнпен побачив свій капелюх і одяг, що висіли на цвяху, наче в моргу одяг мерця.

На ньому в цей час не було ні жилета, ні верхнього одягу.

Повозка закривала щось таке, що прослано було на чардаку коло підніжжя щогли, — ліхтар освітлював його. То був матрац, якого крайчик було видно. На матраці мабуть хтось лежав. Видно було, що там рухалась якась тінь.

Розмовляли. Гуїнплен, притаївшись за повозкою, слухав.

То був Урсусів голос.

Той голос, такий грубий назовні, що ховав у собі таку ніжність, що стільки лаяв і так добре виховав Гуїнплена з дитинства, не мав уже проникливого й живого тембру. Він був неясний і глухий і переходив у зідхання на кінці кожної фрази. Він тільки невиразно нагадував колишній спокійний і твердий Урсусів голос. То була наче розмова людини, що її щастя вмерло. Голос може стати тін'ю.

Здавалося, що Урсус скорше говорив сам до себе, ніж розмовляв з ким іншим. А втім монологи, як відомо, були його звичка. З цієї причини його вважали за маніяка.

Гуїнплен затаїв дух, щоб не упустити .ці одного рлова, що говорив Урсус, і от що він почув:

— Дуже небезпечна така форма судна. У нього немає поруччя. Коли б ви покотилися в море, то ніщо вас не спинить. Якщо буде непогода, треба буде спустити її під чардак, а це буде страшна річ. Незручний рух, сполох, — і от розрив серця. Я бачив такі приклади. Ах, боже мій, що буде з нами? Чи вона спить? Так. Вона спить. Я гадаю — добре, що вона спить. А може вона непритомна? Ні. В неї пульс досить сильний. Напевне, вона спить. Сон — це відречення. Благодатна сліпота. Як би тільки зробити так, щоб тут не ходили й не тупали ногами. Добродії, — якщо тут є хто на чардаку, — будь ласка, не шуміть. Не наближайтеся сюди, якщо немає потреби. Ви знаєте, особа делікатного здоров'я, — потрібна обережність. Ви бачите, в неї лихоманка. Вона зовсім молода. Це — маля, що в неї лихоманка. Я поклав матрац на чардаку, щоб у неї було хоч трохи свіжого повітря. Я пояснюю вам для того, щоб ви були обережніші. Знеможена вона впала на матрац наче непритомна. Проте вона спить. Мені хотілося б, щоб. її не розбудили. Я звертаюся до жіноцтва, коли тут є леді. Дівчина молода, згляньтесь на неї. Ми тільки бідні блазні, — я прошу, будьте хоч трошки добрі до нас, і далі, якщо треба щось заплатити, щоб не гомоніли, я заплачу. Дякую вам, панове й пані. Чи тут є хто? Ні. Здається, немає нікого. Я говорю зовсім даремно. Тим краще. Панове, дякую, вам, коли ви тут є, й ще більше, коли вас тут немає... В неї чоло все в поту... Ну, підемо знов на каторгу, надінемо ляму. Злидні повернулися. От знову ми пливемо за водою. Рука, страшна рука, що ми її не бачимо, однак завсігди відчуваємо на собі, несподівано повернула нас до чорної сторони долі. Нехай буде так; більше мужности. Тільки б вона не хворіла... Що ж я, дурень; зовсім один говорю так голосно; але треба, щоб вона почувала, що коло неї є хтонебудь, коли вона прокинеться. Тільки щоб її не розбудити раптово! Не шуміть, в ім'я неба. Зовсім не бажане зворушення, що примусило б її скочити. Досадно буде, коли почнуть ходити з цього боку. Я гадаю, що на судні всі сплять. Складаю подяку провидінню за цю поступку. Ну, а Гомо, де ж це він? Серед усіх цих турбот я й забув прив'язати його; я вже не знаю, що й роблю; от

понад годину я не бачив його, — мабуть, він пішов шукати собі вечері. Тільки б йому не трапилося яке нещастя. Гомо! Гомо!

Гомо тихенько постукав хвостом по чардаку.

— Ти тут! Ах, ти тут. Слава богові! Коли б ще й Гомо пропав, це було б надто. Вона поворухнула рукою. Мабуть, вона прокидається. Мовчи, Гомо. Починається приплив. Зараз від'їдемо. Я гадаю, що буде гарна ніч. Вітру немає. Вимпел висить вподовж щогли, — переїзд буде добрий. Не знаю, як місяць. Проте хмари ледве рухаються. Вона бліда. Це від слабости. Та ні, вона червона. Це від лихоманки. Та ні ж, вона рожева. Значить, вона здорова. Я вже не бачу ясно. Мій бідний Гомо, я вже не бачу. Виходить, треба знов починати життя. Доведеться знову братися до праці. А нас тепер, як бачиш, тільки двоє. Ну, ти та я, попрацюємо для неї. Це наша дитина. О, судно поворухнулося. Ідем. Прощай, Лондоне! Добри вечір, надобраніч, біс би взяв тебе! Ах, страшний Лондон!

Корабель і справді зробив глухий струс від'їзду. Між естокадою й задньою частиною лежала вже смуга води. На другому кінці судна, на кермі, стояла людина, безсумнівно стерничий, що оце зараз вийшов із трюма; він одв'язав причал і став маневрувати, керуючи кораблем. Ця людина, уважлива тільки до фарватеру, як і личило подвійно флегматичному, що був разом голяндець і матрос, не чула нічого й не бачила нічого, крім води й вітру; зігнувшись під тягарем кінця бервена, ледве помітна в темряві, вона повільно ходила на задньому чардаку від правого борта до лівого, наче привид з деревиною на плечі. Він був сам на чардаку. Поки були на річці, іншого матроса й не треба було. За декілька хвилин судно вийшло на течію річки. Воно пливло без кілевого й бокового колихання. Темза, що її мало порушував приплив, була спокійна. Течія несла судно й воно швидко віддалялося. Позад нього зникали в тумані темні лондонські обриси.

Урсус говорив далі:

— Однаково, я дам їй дигіталіну. Боюся тільки, щоб вона не почала марити. На долоні в неї піт. Однак що де ми заподіяли милосердному богові? Як швидко прийшло на нас нещастя! Огидливий поспіх зла. Падає камінь, а в нього кігті, — то яструб налетів на ластівку. Така й доля. І от ти лежиш, моя тиха дитино. Приводимо до Лондону, кажемо: це велике місто і в ньому чудесні монументи. Савторк — розкішне передмістя. Оселяємося там. Насправді це гидка країна. Що ж тепер мені робити? Я задоволений, що від'їжджаю. Сьогодні 30 квітня. Я завсігди боявся цього місяця; у квітні місяці тільки два щасливі дні — 5 і 27 і чотири нещасні — 10, 20, 29 і 30. Це довели безсумнівно Карданові розрахунки. Хоч би швидче проходив цей день. Від'їхали — легше стало. На світанку ми будемо в Гревезенді, а завтра ввечері в Роттердамі. Чорт би його побрав, я вдруге рочну життя в повозці, тягатимемо її, — чи не так, Гомо?

Легенький стук дав знати, що вовк погоджується.

Ч Урсус сказав далі:

— Коли б з горя можна було вийти, як виходять із міста. Гомо, ми могли б ще бути щасливі! На жаль, назавсігди не буде з нами того, кого вже немає. Тінь залишається на

тих, хто переживає. Ти, Гомо, знаєш, про кого я кажу. Нас було четверо, тепер нас тільки троє. Життя — це тільки довга втрата всього того, що любиш. Позад себе залишають довгий слід горя. Доля вражає нас ряснотою нестерпучих страждань. А ще дивуються, що старі люди товчуть те саме. То безнадія робить тупоголових. Мій любий Гомо, вітер ззаду дме в тому самому напрямку. Не видно вже зовсім і собора св. Павла. Зараз пройдемо перед Грінвічем. Добрих шість миль проїхали. Ах, я назавжди повертаюся спиною до цих огидливих столиць, що повні священників, суддів і черні. Мені більш подобається дивитися, як шелестить листя на деревах. — А все ж чоло спітніле! А на руці так надулися жили й стали фіолетові, — це мені не подобається. І все це від лихоманки. Ах, все це вбиває мене. Спи, моя дитино. О, так, — вона спить.

І от піднісся голос, голос невимовний, наче далекий, здавалося, що він одночасно йде з висоти і з глибини, божественно лиховісний, голос Деї.

Все, що Ґуїнплен зазнав до цього моменту, розсіялося. Його янгол говорив. Йому здавалося, що він чує слова, які сказано поза життям, в небесній далечині.

Голос говорив:

— Він добре зробив, що пішов звідціль. Цей світ не той, що був потрібний йому. Тільки треба, щоб і я пішла з ним. Батьку, я не хвора, я чула все, що ти оце говорив; мені дуже добре, я здорова, я спала. Батьку, я буду щаслива.

— Моя дитино, — спитав Урсус з відтінком туги, — що ти хочеш сказати?

Настала павза, наче для того, щоб їй перевести дух; потім до Ґуїнплена донеслися такі слова, що їх вимовлено було повільно:

— Ґуїнплена більше немає. От тепер я сліпа. Раніш я не знала ночі. Ніч — це коли його немає.

Голос ще спинився, потім сказав далі:

— У мене завсігди була тривога, що він одлетить. Я почувала, що він небесний. І враз він одлетів. На цьому й повинно було закінчитися. Душа відходить, як і птиця. Однак гніздо душі в глибині, де великий магніт, що притягує все, і я добре знаю, де знайти Ґуїнплена. Я не загублю своєї дороги. Батьку, це там. Пізніше й ти з'єднаєшся з нами. І Гомо так само.

Гомо, почувши своє ім'я, потихеньку вдарив хвостом по палубі.

— Батьку, — говорив голос, — ти добре розумієш, що від того моменту, коли не стало Ґуїнплена, для мене кінчилося все. Коли б я й хотіла залишитися, — то я б не могла, бо треба ж дихати. Не слід вимагати неможливого. Я була з Ґуїнпленом, — це так природно, — я жила. Тепер Ґуїнплена немає, я вмираю. Це теж саме. Треба, або щоб він повернувся, або ж щоб я відійшла. А що йому неможливо повернутися, то повинна я відійти. Вмерти — це дуже добре. Це зовсім не важко. Батьку, що гасне тут, те засвічується в іншому місці. Жити на цій землі, де ми, — серце стискується. Неможливо ж завсігди бути нещасними. Тоді йдуть у ті краї, що ти звеш їх зорями, там одружуються, там не кидають одно одного, любляться, любляться, любляться, і це те, що є милосердний бог.

Ну, не хвилюйся, — сказав Урсус.

Голос казав далі:

— Наприклад, — минулого року, навесні минулого року, ми були вкупі, були щасливі, — яка велика різниця з теперішнім. Я вже не пам'ятаю, в якому невеликому місті ми були; там були дерева, я чула — співали зяблівки. Тепер ми прибули до Лондона.' Все змінилося. Я не докоряю. Не можна знати, що й де трапиться. Батьку, ти пригадуєш? Одного вечора у великій ложі сиділа жінка; ти казав: то — герцогиня! Мені було так сумно. Я гадаю, що було б краще нам залишатися в маленьких містах. А затим, Гуїнплен добре зробив. Тепер моя черга. Потім ти ж сам оповідав мені, що я була зовсім маленька, коли померла моя мати, що я лежала на землі вроді під снігом, що падав на мене, і що він, так само малий, так само самотній, підібрав мене, і що тільки через це я залишилася жива; тому ти не можеш дивуватися, що я тепер маю абсолютну потребу відійти й що я хочу заглянути в могилу, чи немає там Гуїнплена. Бо в житті є тільки одна річ — серце, а після життя — душа. Батьку, ти добре усвідомив те, що я кажу, — чи так? Що це рухається? Мені здається, що ми в будинку, що рухається. Однак я не чую . шуму вулиць.

Після перерви голос додав:

-Я не дуже розрізняю між тим, що було вчора й сьогодні. Я не скаржуся. Я не знаю, що скинилося, але, певне, щось важливе.

Ці слова сказано було з глибоким невтішним сумом і зітханням, що його почув Гуїнплен; закінчилися вони так:

-Треба мені відійти, якщо він не повернеться.

Похмурий Урсус пробурчав напівголосно:

— Я не вірю в привиди.

Він сказав далі:

— Це судно. Ти питаєш, чому будинок рухається, — тому, що ми на судні. Заспокойся. Не треба багато говорити. Дочко моя, коли ти хоч трохи любиш мене, то не хвилюйся, не доводь себе до лихоманки. Такий старий, як я, — я не зможу знести твоєї хворости. Пожалій мене, не хворій.

Голос знов почав:

— Шукати на землі, — для чого? Коли можна знайти тільки на небі.

Урсус відмовив майже владним тоном:

— Заспокойся. Бувають моменти, коли ти всього не розумієш. Я раджу тобі бути спокійною. Потім, ти не можеш знати, що таке надута жила. Я буду спокійний, коли ти будеш спокійна. Дитино моя, зроби ж щонебудь і для мене. Він тебе підібрав, а я тебе виховав. Ти сама ррбиш себе хворою. Це погано. Треба заспокоїтися й заснути. Все буде гаразд. Клянуся тобі моїм чесним словом, що все буде гаразд. Погода чудова. Ніч наче навмисне замовлено для нас. Завтра будемо в Роттердамі, — це місто в Голляндії, коло гирла Мааса.'

— Батьку, — сказав голос, — бачиш, коли це з дитинства й коли ми завсігди були одно з одним, то не слід, щоб це розладжувалося, бо тоді треба вмирати, й навіть немає засобів зробити інакше. Я тебе дуже люблю, але я почуваю, що я не цілком з тобою, хоч

я ще й не з ним.

— Ну, — настоював Урсус, — постарайся знов заснути.

Голос відповів:

— Цього мені не бракуватиме.

Урсус відмовив зовсім тремтячим голосом:

— Я кажу тобі, що ми їдемо до Голяндії, до Роттердаму, що є місто...

— Батьку, — сказав голос, я не хвора; коли це непокоїть тебе, то заспокойся, в мене немає лихоманки; мені трохи жарко, — *от* і все.

Урсус пробурчав:

— Коло гирла Мааса.

— Я здорова, батьку, але, як бачиш, я почуваю, що вмираю.

— Не вигадуй нічого такого, — сказав Урсус.

І він тихо додав про себе:

— Господи, тільки б не стурбувало її щось!

Замовкли.

Враз Урсус крикнув:

— Що ж це ти робиш? Чого ти встаєш? Благаю тебе, лежи. Гуїнплен затрясся й висунув голову вперед.

III

РАЙ, ЩО ЙОГО ЗНАЙДЕНО НА ЗЕМЛІ

Він побачив Дею. Вона випросталася на матраці на весь свій зріст. На ній було довге біле вбрання, старанно застебнуте; воно дозволяло бачити тільки верхню частину плечей і ніжну шию. Рукава ховали її руки, а складки закривали ноги. Видно було, що на кистях рук надулася ціла мережа синюватих од лихоманки жил. Вона тремтіла і гнулася скорше, ніж хиталася, як тростинка. Ліхтар освітлював її знизу. Її прекрасне лице було невимовне. Розпущене волосся розвівалося. Ні одна сльоза не скотилася на її щоки. В її зіницях був огонь і ніч. Вона була бліда тією блідістю, що подібна до відблиску божественного життя на земному лиці. Її розкішна ніжна постать наче змішувалася й зливалася із складками її вбрання. Вона вся колихалася, як тремтяче полум'я. Одночасно почувалося, що вона починає ставати тільки тінью. Її широко відкриті очі блистіли. Вона нагадувала привид, що вийшов з могили, й духа, що стоїть у сяянні зорі.

Урсус, що Гуїнплен бачив тільки його спину, з жахом простяг руки.

— Дочко моя! Боже мій, от починається марення! Марення, — це те, чого я боявся. Не треба ніякого зворушення, бо це може вбити її, а одночасно воно й потрібне, щоб не дати їй збожеволіти. Смерть або божевілля! От становище! Що робити? Боже мій? Дочко моя, ляж знову!

Однак Дея говорила. Її голос був майже неясний, наче між нею й землею вже покладено було небесну глибину.

— Батьку, ти помиляєшся. В мене немає марення. Я добре чую все, що ти мені кажеш. Ти кажеш, що зібралося багато народу, що він жде й що треба, щоб я цього

вечора грала; я готова, ти бачиш, що я при розумі, але я не знаю, як це зробити, бо я вмерла й Гуїнплен умер. Я зараз іду. Я згоджуюся грати. От і я; а Гуїнплена вже немає.

— Дитино моя, — повторив Урсус, — ну, послухай мене. Ляж на своє ліжко.

— Його вже немає! Його вже немає! Ох, як темно!

— Темно, — пробурчав Урсус, — це вперше вона каже це слово!

Гуїнплен нечутно прослизнув, зійшов на підніжок балагана, увійшов у нього, зняв свою куртку й нагрудник, одяг куртку, поклав нагрудник на шию і спустився з хатини і знов заховався за тим нагромадженням, що становили повозка, снасті й щогла.

Дея й далі шепотіла, вона ворушила губами й потроху її шепотіння стало співом. Вона почала, із вставками й прогалинами марення, той таємничий заклик, що з ним вона стільки разів зверталася до Гуїнплена в "Переможеному Хаосі". Вона почала співати, і цей спів був неясний і тихий, як дзижчання бджоли.

Noche, quita te de alii

El alba canta^[66]

Вона перервала:

— Ні, то неправда, я не вмерла. Що ж це я казала? На жаль, я жива. Я жива, а він умер. Я внизу, а він угорі. Він відійшов, а я залишилася. Я ніколи більш не почую, як він говорить і ходить. Бог дав був нам трошки раю на землі, а потім відібрав його в нас. Гуїнплене! Все скінчилося. Я не відчую вже його коло себе. Ніколи. Його голос! Я не почую вже його голоса.

І вона заспівала:

Es menester a cielos ir

...Dexa, quiero, A, tu negro Caparazón^[67].

Вона простягла руки, наче шукала, на що спертися в безмежному.

Гуїнплен враз став поруч з Урсусом, що закам'янів од несподіванки, і став на коліна перед нею.

— Ніколи! — сказала Дея. — Ніколи! Я не почую вже!

Вона почала співати в непритомності.

Dexa quiero, A tu negro ¿

Caparazón!

Тут вона почула голос, голос найлюбіший, що відповів їй:

O ven! ama! Eres alma, Soy corazón

І одночасно Дея почула під своєю рукою Гуїнпленову голову. Вона невимовно крикнула:

— Гуїнплене! і

Ясність зорі з'явилася на її блідому лиці; вона захиталася.

Гуїнплен підхопив її на свої руки.

— Живий! — закричав Урсус.

Дея повторила:

— Гуїнплене!

Її голова притулилася до Гуїнпленової щоти. Вона сказала .зовсім тихо:

— Ти спустився? Дякую!

І, підійнявши чоло, вона сіла на Ґуїнпленові коліна; він стиснув її в своїх обіймах. Вона повернула до нього своє тихе лице і втупила в Ґуїнпленові очі свої очі, повні темряви й проміння, наче дивилася на нього.

— Це ти, — сказала вона.

Ґуїнплен покривав її вбрання поцілунками... Бувають такі розмови, що вони разом слова, крик і ридання. В них висловлюється й зливається порив і горе. В них немає розуму, проте вони висловлюють усе.

— Так, я! Це я! Я Ґуїнплен! Той, що ти його душа, чуєш? Я той, що ти його дитина, дружина, зірка, дихання! Я той, що ти його вічність! Це я! Я тут, я держу тебе на своїх руках! Я живий! Я твій! Ах, тільки подумати, що я був зовсім близько до кінця! Ще єдина хвилина. Не будь Гомо! Я розповідаю тобі про це. Як близько від радості безнадія! Дея, будемо жити! Дея, пробач мені! Так! Я твій назавжди. Ти права: доторкнися до мого чола, впевнися, що це я. Коли б ти знала! Та ніхто вже не може більш розлучити нас. Я вийшов із пекла і підношуся до неба. Ти кажеш, що я спустився, — ні, я підношуся. Я знову з тобою. Назавжди, кажу тобі! Вкупі! Ми вкупі! Хто міг би подумати? Ми знову знайшли одне одного. Все лихе минуло. Перед нами тільки радощі. Ми знову почнемо наше щасливе життя і так замкнемо двері, що лиха доля не зможе пройти до нас. Я розповідаю тобі все. Ти здивуєшся. Судно відійшло. Ніхто не може зробити так, щоб воно не пливло. Ми в дорозі й вільні. Ми їдемо до Голяндії, ми одружимося. Мені не тяжко заробити на прожиття, — хто може перерікодищ цьому? Я більш нічого не боюся. Я кохаю тебе.

— Не так швидко, — пробурчав Урсус.

Дея вся тряслася і з якимсь небесним тремтінням доторкалася й водила рукою по Ґуїнпленовому обличчю. Він почув, як вона сказала сама до себе:

— Це так, як і раніш!

Потім вона доторкнулася до його одягу:

— Куртка, — сказала вона. — Нагрудник. Нічого не змінилося. Все, як було й раніш.

Здивований, веселий Урсус сміявся, обливався сльозами, дивлячися на них, і говорив сам про себе набік:

— Нічого не розумію. Я зовсім ідіот. Я ж бачив, як несли його ховати. Я плачу й сміюся. От і все, що я знаю. Я такий дурний, наче я сам закохався. Так воно так і є. Я закоханий в обох. Старий дурень, от що. Надто хвилювання. Надто хвилювання. Це те, чого я боявся. Ні, це те, чого я бажав. Ґуїнплене, побережи її. А втім, нехай цілуються. Це до мене не стосується. Я тільки присутній при інциденті. Та й у сміховинному ж я становищі. Я паразит їхнього щастя й беру участь в ньому. Я тут зовсім не при чому, а мені здається, ніби я щось важу. Діти мої, благословляю вас.

А Ґуїнплен підчас Урсусового монолога казав:

Дее, ти надто прекрасна. Я не знаю, де в цих днях був мій розум. На землі є тільки ти одна. Я знов бачу тебе і ще не вірю. На цьому судні! Проте, скажи мені, що сталося? І от в якому становищі я вас знайшов! А де ж Зелений Ящик? Вас обікрали, вас

вигнали. Це безчесно. Ах, я помщуся за вас! Я помщуся за тебе, Деє! Знатимуть вони мене. Я — англійський пер.

Урсус відсахнувся, наче зірка впала прямо йому на груди, й уважливо подивився на Ґуїнплена.

— Він не вмер, це ясно, та чи він не божевільний?

Він підозріло насторожив вуха.

Ґуїнпен казав далі:

— Заспокойся, Деє. Я подам скаргу до палати лордів.

Урсус знов уважливо подивився на нього й постукав себе кінчиком пальця в чоло.

Потім вирішив: .

— Мені однаково, — пробурчав він. — Це все єдине. Будь божевільний, коли хочеш, мій Ґуїнплене! Це право кожної людини. А що до мене, то я щасливий. Тільки що ж це все визначає?

Судно швидко й легко пливло далі. Ніч щодалі ставала темнішою; туман, що піднявся з океана, заволокав обрій, а вітер не розганяв його; ледве видно було декілька великих зорь, та й ті погасали одна по одній; по якійсь годині їх не видно вже було зовсім, і небо стало чорне, безкінечне й тихе. Річка ширшала, і обидва береги з правого й з лівого боку здавалися вузькими темними смугами, що майже зливалися з ніччю. Із усієї темряви виходило якесь глибоке заспокоєння. Ґуїнпен напів сидів, обнявши Дею. Вони говорили, викликували, сміялися, шепотіли. Розмова була нестямна. Як змалювати тебе, о, радість!

— Життя моє!

— Моє небо!

— Моя любов!

— Все щастя моє!

— Ґуїнплене!

— Деє! Я п'яний. Дозволь мені поцілувати твої ніжки.

— Так це ти!

— Мені так багато треба тобі сказати. Я не знаю, з чого й починати..

— Поцілуй мене!

— О, моя дружино!

— Ґуїнплене, не кажи, що я гарна. То ти гарний.

— Я тебе знову знайшов: я пригортаю тебе до серця. Так. Ти моя. Це не сон. Це справді ти. Чи можливо це? Так. Я знову живу. Коли б ти знала все, що тільки було зі мною, Дея!

— Ґуїнплене!

— Я люблю тебе!

Урсус бурчав:

— Я радію неначе їхній дід.

Гомо виліз з-під повозки й переходив од одного до одного обережно, не вимагаючи, щоб на нього звертали увагу; він лизав кого попало: то Урсуса в товсті чоботи, то

Ґуїнпленову куртку, то Деїне вбрання, то матрац. Він благословляв по-своєму.

Пройшли Четам і гирло Медвея. Наближалися до моря. Тьмянний спокій простору був такий, що спуск по Темзі переведено було без ускладнень; не потрібно було ніякого маневрування, й тому жадного матроса не викликано було на чардак. На другому кінці корабля керував стерничий весь час один коло керми. Ззаду була тільки одна людина; а спереду ліхтар освітлював щасливий гурток цих істот, які несподівано з'єдналися на дні нещастя, що так раптово змінилося на блаженство.

IV

ВСЬОМУ КРАЙ

Враз Дея, вирвавшись з Ґуїнпленових обійм, випросталася. Вона притиснула обидві руки до серця, наче для того, щоб не дати йому вискочити.

— Що це зі мною? — сказала вона. — Зо мною щось робиється. Радість, це вона душить. Це нічого. Тепер добре. Повернувшись, мій Ґуїнплене, ти приголомшив мене. Удар щастя. П'янить, коли все небо входить у твоє серце. Тебе не було, і я почувала, що вмираю. Ти повернув мені шире життя, що відходило від мене. В мені наче щось розірвалося; розірвалася темрява, і я почула, як увіходить життя, життя кип'яче, життя, лихоманське й повне втіхи. Таке незвичайне те життя, що ти мені дав його. Воно таке небесне, що я трохи страждаю. Душа наче виросла, і їй стає тісно в тілі. Це життя серафімів, ця повнота життя припливає мені аж до голови й проймає мене. Наче крила б'ються в моїх грудях. Я відчуваю себе якось дивно, але я щаслива. Ґуїнплене, ти воскресив мене!

Вона почервоніла потім зблідла, потім почервоніла знов і впала.

— Ох, лишенько, — сказав Урсус, — ти її вбив.

Ґуїнплен простяг руки до Деї. Страшне горе, що враз прийшло підчас найвищого пориву який удар! Він і сам упав би, коли б не треба було підтримувати її.

— Деє! — закричав він, тремтячи, — що з тобою?

— Нічого, — сказала вона. — Я люблю тебе.

Вона лежала на Ґуїнпленових руках, як нежива. Руки її висіли.

Ґуїнплен і Урсус поклали Дею на матрац Вона сказала тихим голосом:

— Я не можу дихати лежачи.

Вони посадовили її.

Урсус сказав:

— Подушку!

Вона відповіла:

— Нащо? В мене є Ґуїнплен.

Вона поклала голову на Ґуїнпленове плече, що сів позад неї й підтримував її. Його блудні очі були повні горя.

— Ах, — сказала вона, — як мені гарно!

Урсус взяв її руку й почав лічити пульс. Він не хитав головою, він не говорив нічого, і відгадати, що він думав, можна було тільки по тому, як швидко рухалися його віки, що конвульсійно відкривалися й закривалися наче для того, щоб стри' мати потік сльоз.

Що з нею? — спитав Ґуїнплен.

Урсус приклав ухо до лівого боку Деї.

Ґуїнплен палко повторив своє питання, тремтячи від того, що Урсус не відповідає йому.

Урсус подивився на Ґуїнплена, потім на Дею. Він був помертвіло-блідий. Він сказав:

— Ми повинні бути на височині Кентербері. Віддаль звідця до Ґревзенда не дуже велика. Всю ніч буде добра погода. Нападу боятися на морі нам нічого, бо військові фльоти зараз коло берегів Іспанії. Переїзд буде добрий.

Дея зігнулася й щодалі то більш полотноїла; вона конвульсійно м'яла в своїх пальцях матерію вбрання. Вона зідхнула невимовно задумливо й прошепотіла: _x

— Я розумію, що це таке. Я вмираю.

Ґуїнплен схопився страшний. Урсус підтримав Дею.

— Вмирати! Тобі вмирати! Ні. Цього не буде. Ти не можеш умерти. Вмирати тепер! Вмирати зараз, — це неможливо. Повернути тебе й відняти тієї ж хвилини! Ні. Такого не може бути. Тоді земля, небо, дитяча колиска, материнське годування, людське серце, любов, зорі — все це западня! Тоді не буде нічого! Тоді треба образити все творіння! Все буде безодня! Ти, Деє, не знаєш, що говориш! Ти житимеш. Я вимагаю, щоб ти жила. Ти повинна коритися мені. Я твій чоловік і твій господар. Я забороняю тобі кидати мене. О, нещасні люди! Ні, цього не може бути. І я залишився б на цій землі після тебе! Це так само дивовижно, як коли б не було більше сонця. Деє, Деє, заспокойся. Це хвилина страждання, що зараз мине. Іноді буває, людина схвилюється, а потім і не думають про це. Мені треба, щоб ти була здорова і щоб ти більш не страждала'. Тобі вмирати! Що ж я тобі зробив? Я з розуму спадаю, коли думаю про це. Ми вкупі одно з одним, ми любимо одно одного. В тебе немає підстав відходити. Це буде несправедливо. Хіба ж я заподіяв злочин? Ти простила мене. О, ти ж не хочеш, щоб я дійшов до одчаю, щоб з мене був злочинець, сказаний, проклятий. Деє, я прошу тебе, заклинаю тебе, благаю тебе із складеними руками, не вмирай.

І, впившись руками в своє волосся, Ґуїнплен з безумним жахом, задихаючися від розпачу, кинувся до її ніг.

— Мій Ґуїнплене, сказала Дея, — це ж не моя провина.

В неї на губах виступило трохи рожевої піни, що її Урсус витер краєм убрання. Ґуїнплен, що лежав простягшися, не бачив цього. Ґуїнплен обійняв Деїні ноги і благав її плутаними словами.

— Кажу тобі, що я цього не хочу. Тобі вмирати! В мене немає сили. Вмерти, так, але вкупі. Не інакше. Тобі вмирати, Деє! Немає таких засобів, щоб примусити мене погодитися на це. Моє божество! Моя любов! Зрозумій же, що я тут. Клянуся тобі, що ти житимеш. Вмирати! Однак, ти не уявляєш собі, що буде зі мною після твоєї смерті. Коли б ти знала, як мені потрібно не губити тебе, ти б побачила, що це рішуче неможливо. Дея! Ти бачиш, що ти в мене одна. Зі мною трапилося щось незвичайне. Ти не уявляєш, що я у кілька годин пережив ціле життя. Я дізнався тільки про одно, що на світі немає нічого. Ти, ти одна. Коли тебе не буде, весь світ не матиме цін. Залишайся.

Зглянься на мене. Ти ж мене любиш, так живи. Я знайшов тебе, щоб зберегти. Пожди трохи. Неможливо ж відходити, коли ми були вкупі ледве декілька хвилин. Не гнівайся. Ах, боже мій, як я страждаю! Ти не сердишся на мене, ні? Ти розумієш, що я не міг зробити інакше, коли за мною прийшов уепентек. Ти побачиш, що тобі зараз буде краще дихати. Деє! все владнається. Ми будемо щасливі. Не доводь мене до безнадії. Деє! Я ж нічого не зробив тобі.

Ці слова він не проговорив, а проридав. В них чути було сумішку суму й повстання. Із Гуїнпленових грудей виходив стогін, що притяг би голубів, і рикання, що примусило б відступити левів.

Дея відповіла голосом щодалі то менш ясним, спиняючися майже на кожному слові:

— На жаль! Даремно. Мій коханий, я добре бачу, що ти ро биш усе, що можеш. З годину тому я рада була вмерти, а тепер я вже не хотіла б. Гуїнплене, мій коханий Гуїнплене, які ми були щасливі. От я відхожу. Ти будеш згадувати Зелений Ящик, чи так? і твою бідну маленьку сліпу Дею? Ти згадуватимеш і мою пісню. Не забувай звука мого голоса і того, як я казала тобі: я люблю тебе! Я приходитиму, щоб сказати тобі це вночі, коли ти спатимеш. Ми знов найшли одне одного, однак було надто радості. Вона повинна була закінчитися враз. Вирішено: я відхожу перша. Я дуже люблю мого батька Урсуса і нашого брата Гомо. Ви добрі. Бракує повітря. Відчиніть вікно. Мій Гуїнплене, я не казала тобі, а раз, коли приходила одна жінка, я ревнувала тебе. Ти не знаєш навіть, про кого я говорю. Не правда? Закрийте мені руки. Мені щось трохи холодно. А Феба? А Венера? Де вони? Кінчаєш на тому, що любиш весь світ. Починаєш любити всіх, хто бачив тебе щасливу. Починаєш дякувати тим, хто був у той час, коли ти була задоволена. Чому все це мунулося? Я навіть добре не розумію, що сталося в ці два дні. Тепер я вмираю. Ви залишіть мене в моєму вбранні. Сьогодні, одягаючи його, я думала, що воно буде моїм саваном. Я хочу зберегти його. На ньому Гуїнпленові поцілунки. Ох, а все ж я хотіла б ще пожити. Яке чарівне життя було в нас у нашій бідній хатині на колесах! Співали. Я слухала, як плескали в руки. Як добре було б ніколи не розлучатися! Мені здавалося, що я в хмарі з вами, я добрѣ усвідомлювала все; я відрізняла один день од одного, хоч я й сліпа; я знала, коли приходив ранок, бо я чула Гуїнплена; я знала, що ніч, тому, що мені снівся Гуїнплен. Я почувала навколо себе оточення, що було його душа. Ми ніжно кохали одно одного. Все це минуло, й не буде вже пісень. На жаль, не можна ще пожити. Ти згадуватимеш про мене, мій коханий?

Її голос потроху підупадав. Тяжка агонія, що почалася, відбирала в неї дихання. Вона підогнула великий палець під останні — знак, що наближається остання хвилина.

Здавалося, що в передсмертному тихому хрипінні чистої дівчини починається шепотіння янгола.

Вона шепотіла:

— Ви згадуватимите про мене, чи так? Бо було б дуже сумно вмерти і щоб ніхто не згадав про мене. Я іноді бувала зла. Я прошу вас — простіть мене. Я не зовсім знаю, чому я вмираю. Я ж не скаржилася на те, що я сліпа, я нікого не ображала. Я не

просила б нічого кращого, як залишатися назавжди сліпою поруч з тобою. Ох, як сумно відходити!

Її слова завмирили й гасли одно по одному, наче хто дмухав на них. Уже майже не чути було її.

— Гуїнплене, — сказала вона далі, — ти ж згадуватимеш про мене, так? Мені це потрібно, коли я вмиру.

І вона додала:

— Ох, держіть мене!

Потім, помовчавши, вона сказала:

— Приходь з'єднатися зі мною якнайскорше. Не залишай мене надто довго, мій любий Гуїнплене! Рай був тут. Угорі тільки небо! Ах, я задихаюся! Мій коханий, мій коханий, мій коханий!

— Зглянься! — крикнув Гуївділен.

— Прощай! — сказала вона.

— Зглянься! — повторив Гуїнплен.

І він припав устами до прекрасних похолоділих рук Деї.

Був момент, коли вона наче вже не дихала.

Потім вона підвелася на ліктях; глибоке світло блиснуло в її очах; вона невимовно посміхнулася. Зазвучав її голос, живий.

— Світло! — закричала вона. — Я бачу!

Вона впала простягшись й непорушно на матрац. Усе було скінчено.

— Умерла, — сказав Урсус.

І бідний старесенький, наче повалений під безнадією, кинувся своєю лисою головою й заховав своє обличчя, залите сльозами, в складках одягу коло Деїних ніг. Він залишався так, непритомний.

Гуїнплен став страшний.

Він випростався, підняв чоло і споглядав над своєю головою безмежну ніч.

Потім, невидимий ніким, він простяг руки до глибини, що була над ним угорі, й сказав:

— Іду.

І він пішов по чардаку корабля, прямуючи до борту, наче якесь видіння тягло його до себе.

За декілька кроків од нього була безодня.

Він ішов повільно й не дивився під ноги.

В нього була така ж посмішка, яка була оце в Деї.

Він ішов прямо вперед. Здавалося, що він щось бачить. В його зіницях було світло, що наче відбивало в собі душу, яку він бачив в далечині.

Він крикнув:

— Так!

З кожним кроком він наближався до борта.

Він ішов цілком твердо, підійнявши руки й відкинувши голову назад, з

непорушними очима, — він рухався як привид.

Він ішов, не поспішаючи, однак і не вагаючися, з фатальною певністю, наче перед ним не було холодної безодні й розкритої могили.

Він шепотів:

— Будь спокійна. Я йду за тобою. Я добре бачу, що ти мене кличеш.

Він не зводив очей з однієї точки неба, найвищої серед темряви. Він посміхався.

Небо було абсолютно чорне; на ньому не було вже зірок, проте, очевидно, він бачив одну.

Він пройшов чардак.

Ще декілька твердих і лиховісних кроків, і він дійшов до краю.

Я прийшов, — сказав він. — Деє, от і я.

Він пішов далі. Поруччя не було. Перед ним була порожнява. Він ступив.

Він упав.

Ніч була темна й глуха; вода була глибока. Він потонув. Він зник спокійно й сумно. Ніхто нічого не бачив і не чув. Корабль плів далі й річка текла.

Трохи згодом судно вийшло в море.

Коли Урсус прийшов до пам'яті, Гуїнплена вже не видно було; він побачив коло борта тільки Гомо, — він вив у темряві, дивлячись на море.

ПРИМІТКИ

5. Бюфон — славетній бургундський математик та природник XVIII ст., що описав звичаї та спосіб життя у різних тварин.

6. Пліній — римський історик та природник 1-го в. до н. е.

6. Нерон-римський імператор 1-го ст. н. е.

6. Гіпократ (460-377 до н. е.) — вчений із о. Коса. Дав початок емпіричним медичним наукам.

6. П і н д а р — грецький лірик VII-VI ст. до н. е.

6. Р а п е й — фр. письменник, прибічник Генріха III, а потім Генріха IV.

7. Сократ (459-399 до н. е.) — грецький філософ, що вчив пізнавати самого себе.

7. Лютер — німецький церковно-політичний діяч XVI ст., представник буржуазних та поміщицьких націоналістичних угруповань проти Риму.

8. Кардан — математик, філософ та лікар XVII ст.

70. Стюарти — старий шотландський рід, що з нього вийшов ряд шотландських та англійських після з'єднання цих держав королів. Ця реакційна династія заперечувала різні форми руху з боку народних мас і через те не одного представника їх було вигнано з Англії.

7-7. Вестмінстер — квартал з красивими будівлями Вестмінстерсь" кого абатства, де коронували королів.

13. Т о в е р — цитадель біля Лондону, де спочатку жили королі, а потім вона була

за місце ув'язнення дворянства.

18. Караїби — вимираюча національність Півд. Америки.

20. Т ю р е н — фр. воєнний ватажок XVII ст.

21. Сераль — назва резиденції турецького султана.

21. Сікстіська капеля — церква в Ватикані, що збудував її папа Сікст IV.

22. Б о с ю е т (1627-1704) — відомий фр. проповідник, історик та бого слов.

30. Велика Армада — еспанська фльота, що мала завоювати 1588 року подаровану Еспанії від папи Сікста V Англію, але в бої англійська фльота знищила її зовсім.

52. С ю р к у ф (1773 — 1823) — один із останніх крупних фр. корсарів.

78. Вістенлей — агітатор першої англ. революції. Написав комуністичну утопію.

85. Сцілла, Харібда — Харібда(згрецького епосу) морська нуртина, що від неї на віддаленні льоту стріли сидить в ямі на скелі Сцілла і хватає по 6 людей із тнх, що повз неї проїжджають.

83. Гай д-П а р к — лондонський парк.

88. А в е-М арія (Ave Maria) — значить: "Радуйся, Маріє", початок мо. Литви у католиків.

103. Астарот — старе місто в Сирії.

112. Анаксагор — грецький філософ V в. до н. е. Учив, що всі явища складаються з часток, що не переходять одна в другу.

113. Гарвей (XVI-XVII в.) — лікар, що, відкривши кровообіг та дослі дивши тваринне яйце, заснував фізіологію, як науку.

118. Ді о г е н (460 перед нашою ерою) — філософ із Аполонії. Вчив, що повітря є принцип життя.

120. Кромвель — англ. дворянин, спершу керівник революційної армії проти Карла I (XVII ст.) в Англії, а потім лорд-протектор країни (1596 — 1658).

121. Дюнкірхен — місто фортифіковане на березі Німецького моря; переходило до англійців, французів та еспанців. В XVIII ст. Англія продала його Франції з умовою знищити фортеці.

124. Драйден — анг. письменник XVII ст. Спочатку республіканець. Написав поему на смерть Кромвеля. Далі перейшов на бік Стюартів. Один із типових представників англійського псевдоклясицизму.

121. М і л ь т о н (1608 — 1674) — революційний письменник часів Кромвеля та учасник уряду останнього. Революційний образ сатани з його епічної поеми "Загублений рай" вплинув на всіх романтиків.

127. Е в е л і н — анг. письменник XVIII ст., що залишив щоденника, де описав розбещену мораль сучасної аристократії.

127. Пуритани — з XVII ст. англійська дрібна буржуазія, що, бажаючи економічно звільнитись від пап, вимагала не реформи церкви, на що уряд погоджувався, а цілковитого відкинення принципів католицької церкви; це й становило провідні гасла

пуританського, революційного як на той час, руху.

136. Астарта — богиня. У асирійців донька місяця, богині шлюбу.

136. Д і я н а — римська богиня світла та неплідного місяця й через те непорушена дівчина.

139. Дюбуа — навчитель сина Людовікового (XIV) брата. Заохочував вихованця до розпусти. Після був амбасадором у Лондоні.

139. Вальполь (XVII-XVIII в.) — одружившись з донькою багатія, одержав місце в нижній палаті після смерти тестя, голова військового уряду в Англії (1721 — 1741).

139. Рішельє — фр. герцог XVIII ст., що батько посадив до в'язниці за розбещеність. Після був за посланця до Відню.

140. С в і ф т (1667-1745) — сатирик англійський, автор "Гулливерової подорожі".

743. _М і раб о (1749-1791) — славетній оратор та революціонер Франції, був кривий і обличчя мав попсоване віспою.

146. Н і о б е я — жінка одного з тебанських дарів. їй приписують мітичну пригоду і на цей сюжет художники давали красиві групи.

158. Олімп — гора, на якій за віруванням греків, жили боги.

158. Доміціян — римський імператор I віку до н. е. Статуї покачують його дуже гарним.

159. Л е б е л ь (XIX в.) — фр. офіцер, що брав участь в проектуванні рушниць т. зв. лебелевського типу.

182. Медуза — в грецькій мітології була найстрашніша із страховиськ. Виображували її з виваленим язиком та гадюками на голові.

211. Орест — мітична грецька особа, що мстила за вбивство батька і змушена була вбити матір. Його душевні муки брали за сюжет багато письменників.

213. Фенікс — мітичний грецький птах.

219. Лактанцій — церковний письменник III віку.

219. Демокріт (470 — 380 до н. е.) — грецький філософ.

220. Віргілій — римський поет (70 — 19 перед н. е.) з яким пов'язано багато легенд, як про пророка щодо народження Христа.

220. В е с п а с і я н римський імператор I віку до н. е.

220. Клавдій Пульхер — хворобливий, нездатний імператор Риму та історик (41 — 54 р. н. е.).

224. Шекспір (1564 — 1616) — англійський письменник, найбільший світовий драматург.

225. Ц і ц е р о н (106 — 43 до н. е.) — славетній римський оратор, філософ, історик та державний діяч.

228 Л о к — англійський філософ XVIII ст. (1632 — 1704).

228 Болінгброк — англ. гром, діяч XVII ст. та публіцист. Його критику феодального устрою розвинув фр. письменник та філософ Вольтер.

233. М і н о с — легендарний цар о. Крита, бог з походження. Радамант

його брат та Е а к — мітична особа, брат їм по батькові. Після смерти води стали за праведних суддів підземного царства.

234. Б р у т — римський аристократ, що брав участь у вбивстві Цезаря, а потім вів невдалу війну з імпер. Антонієм.

234. К а с і й — співучасник Брута.

234. Актеон — юнак із грецької мітології. Підгледів, як купалась одна з богинь, і за це був обернутий в оленя.

234. С ц і п і о н — римський воєнний ватажок III в. до н. е.

237. А е ц і й (V в.) — останній із сильних оборонців римської імперії.

251. Адоніс — красивий юнак з грецької мітології.

252. А п о л о н — грецький бог, що був за бога і світлих і злих початків.

259. Мортімер — (XIV в.) — намісник в Ірландії від короля Англії Едварда та коханець жінки Едварда Ізабелі. З його ініціативи Едварда страчено.

287. Бекон (1561 — 1626) — відомий філософ і міністр Єлизавети та Якова I в Англії, спритний інтриган у внутрішній політиці.

287. Блекстон (XVIII ст.) — англ. вчений юрист та адвокат. Обіймав посади при дворі та теоретично обґрунтував конституційні питання.

291. "Мене Текел Фарес" — за біблійною легендою слова були написані на стіні в царя вавилонського Бальтасара, як бенкетував, і значили, що "царству твоєму надійшов кінець".

293. Сенегаль — фр. колонія в пів.-зах. Африці.

297. Клан — ґальською мовою "сіапп" і значить: нащадки, сім'я. Править для визначення групи родової, що лежить в основі родів Ірландії та старої Шотландії.

310. Протей — особа з грецької мітології, що могла набувати різних _ видів.

311. Арістотель (384 — 322) — грецький філософ, основоположник багатьох наук.

312. Ю в е н а л ь (I — II н. е.) — римський сатирик, вдало виобразив побут старого світу.

338. Цербер — за грецькими мітами пес з трьома головами, що стереже підземне царство.

338. П е р і к л — діяч атенський доби розквіту демократії. З ним пов'язують розквіт грецького мистецтва та літератури.

338. фідій — старогрецький скульптор V ст. до н. е., найвидатніший із усіх скульпторів світу.

339. Альдебаран — зоря першої величини в сузір'ї "Тельца"¹¹, чор нувата на колір.

341. Весталки — служниці культу богині Вести, що лишались увесь час дівчатами.

341. Вакханки — учасниці свят на честь бога вина Вакха. Свята супроводили розпузста та нестримані статеві пристрасті.

341. Венера — римська богиня вроди й кохання.

343. Левія тан — страховисько біблійне.

344. Сфінкс — в грецькій мітології демон-душител в образі напівлева, напівжінки.

345. Корлеон — місто в Сіцилії.

349. Капітолій — міська цитадель Риму.

351. П е р і д а н (1751-1816) — політичний діяч і драматург, відомий гострими сатирами з життя аристократії.

360. Біла та червона троянди — Міжусобна війна в Англії; межі Ланкастерською династією (що мала в гербі червону троянду) та династією Йоркською (біла троянда¹. Тяглася 30 років (1455 — 1485) і зламала міць англійської февдальної аристократії. По ній наступає "абсолютна монархія" Тюдорів (1485 — 1603).

373. А р і с т і д (V ст. до н. е.) — державний діяч Атен, що ставив інтереси держави понад усе.

373. Томас Мор — великий поет Англії XVIII-XIX ст., приятель Байрона. Здобув славу "Ірландськими мелодіями".

405. І о в, — біблійна особа, побожна та щаслива; бог, сперечаючись з сатаною що Іов ніколи нарікати не буде на бога, позбавляє його багатства й дітей.

² Треба стремитися на небо... Покинь — я так хочу — твою чорну оболуку.

^[1] Латинське Ursus — ведмідь.

^[2] Латинське Ношо — людина.

^[3] Грецьке слово — черев олїогець.

^[4] "Високоблагородний^{1*} більше за "істинно благородний".

^[6] "Нехай буде соромно тому, хто думає про не погано

^[7] Урсус фІЛОСОФ.

^[8] Див. доктора Чемберлена "Сучасний стан Англії", 1688, I частина, глава XIII, стор. 179.

^[9] Секта "не-присяжників".

¹ Грецьке всесвята — найсвятіша.

^[11] Рання Зірка.

^[12] Вперед

^[13] Тут залишаються уші компрачикосів і гаманці тих, що крадуть дітей, в той час, як їх самих відряджають на галери.

^[14] Una nube salida del malo lado del diablo

^[15] Колюмб.

^[16] Сніг та ніч.

^[17] Ти глузуєш з нас.

^[18] Моя провина.

19 Нехай буде так.

^[20] В добрий час (простонародня романська мова).

^[21] Чи ти зі мною

^[22] Моя вина.

^[23] Монархия великого розуму.

^[24] Нижчі.

^[25] Мистецтво поезії.

^[26] Титул дворянина-землевласника в Шотландії.

^[27] Коледж Всіх Душ.

^[28] Helmsgail has tapped his claret.

^[29] Вирви йому баньки.

^[30] Браво Гельмсгайл! добре! чудово, гірняк. Тепер Фелем.

^[31] Очей не має, а бачить.

^[32] Про тих, що їх позбавлено носа.

^[33] Versio Gallica Will. Tyrii. Lib. II, cap. XXIII.

^[34] Той, що має понівечені ніздрі.

^[35] Урсус знов, або Урсус повернувся.

^[36] Молися! Плач! Із слова родиться думка. Спів творить світло.

³ Ніч, відійди! Зоря співає алилуя!

^[38] Піднесися на небо й смійся, ти, що плакав!

^[39] Розбий ярмо! Покинь, чудище, свою чорну оболону.

^[40] О прийди, люби! Ти — душа, я — серце.

^[41] Для подання поради.

^[42] Для згоди.

^[43] Гра слів (у вимові), je pense et je panse.

^[44] Я хирург.

^[45] Неохайники.

^[46] Тобто французьке.

^[47] Безодня безодню покликає.

^[48] Німу Теміду.

^[49] По знаку вийти—вставай.

^[50] Коли стіни глухі, то й дзвони німі.

^[51] Потому не визначає, що через те.

^[52] Собака коло ніг.

^[53] Засідання було вечірнє.

^[54] Королівськими ворітьми.

^[55] А все ж вона рухається, — так сказав Галілей, коли зрікся свого твердження.

^[56] Перший з англійських баронетів.

^[57] А леви — це барони та пери.

^[58] Книжник.

^[59] По-англійському писали: Wright of summons.

^[60] По-англійському: Strictly enjoin you.

^[61] Вільєрс звав Якова І: ваше свинство.

^[62] Слухайте.

^[63] Скоморох, кривися!

^[64] Побережешся — будеш цілий.

^[65] 21 квітня 1705 р.

^[66] Ніч, відійди, зоря співає.

¹ О, прийди, люби. Ти — душа, я — серце.